Regionplan 2005 Vejle Amt

Kulturmiljøer i Vejle Amt 2005

Kulturmiljøer i Vejle Amt, 2005

Udgiver: Vejle Amt, Teknik og Miljø, Damhaven 12, 7100 Vejle. Tlf. 75 83 53 33.

Udgivelsesår: 2006.

1. oplag.

Tekst: Revideret af kulturgeograf, phd. Morten Stenak med udgangspunkt i originalmanuskript fra 1998 udarbejdet af arkæolog Gert Hougaard Rasmussen, landskabsarkitekt Lilly Ravn og etnolog Kirsten Rykind-Eriksen. Undersøgelser og redigering er foretaget i samarbejde med amtets kulturhistoriske museer, samt byhistoriske - og lokalhistoriske arkiver.

Korttegning: Karen Puggaard Windel og Morten Stenak
Lay-out: Karen Puggaard Windel.

Fotos: Morten Stenak, Gert Hougaard Rasmussen, Anne Marie Lavlund Mortensen, Marlene Sørensen, Kirsten Rykind-Eriksen og Helge Knudsen, LuftFoto-Syd.

Omslagsbilleder: Udvalgte fotos fra kommunen

Kort 25: Mål 1:25.000, enkelte kort er nedfotograferet og påført målestok.
Målebordsblade og sognekort: Mål 1:20.000
Copyright: Kort & Matrikelstyrelsen og Cowi

Copyright: Vejle Amt 2006.
Gengivelse tilladt med tydelig kildeangivelse.

Reproduktion: Brix Grafisk Kommunikation ApS

Fredericia Kommune: ISBN 87-7750-997-8
Hedensted Kommune: ISBN 87-7750-993-5
Horsens Kommune: ISBN 87-7750-991-9
Ikast-Brande (Nr. Snede) Kommune: ISBN 87-7750-999-4
Kolding Kommune: ISBN 87-7750-995-1
Vejle Kommune: ISBN 87-7750-989-7

1. **Indledning**
2. **Kulturmiljøerne i Vejle amt, hovedstruktur**
3 **Ikast-Brande (Nørre Snede) Kommune**
Horsens Kommune
Vejle Kommune
Hedensted Kommune
Fredericia Kommune
Kolding Kommune
4. **Litteraturliste**

Alvorlig taler ved alfarvej
med grønsvær tækket de gamles grave
Henfarne slægter - forglem dem ej!
i arv de gav dig en ædel gave.
Henfarne slægter
i landets marv
sig ej fornægter.
Bevar din arv.

Hvad hånden former er åndens spor.
Med flint har oldbonden tømret, kriget.
Hver spån, du finder i "Østjyllands" jord,
er sjæl af dem, der har bygget riget.
Vil selv du fatte
dit væsens rod,
skøn på de skatte,
de efterlod!

Johannes V. Jensen

Du bonde - styr din plov forbi
de brune kæmpehøje.
Du finder let en anden plet,
hvor du kan harve, pløje.

Du skyttegraver - brug din skovl
i mark, i eng og have
og skån så højene! De er
jo dine fædres grave

Du plantningsmand - lad højen stå
med lyngens brune kåbe!
Den nytte, dine graner gør,
er som i havet en dråbe.

Du vandringsmand i højens læ -
lad hedens blæst dig svale
og lyt med ærefrygt i sind
til højens oldtidsale.

N. M. Gerald (Hedeselskabets tidsskrift 1953, s. 316)

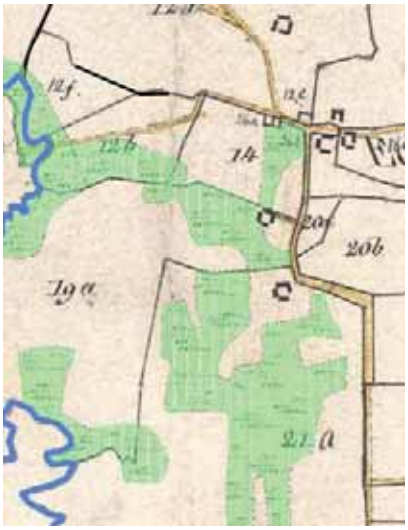
1. Indledning

Historisk identitet er et vigtigt pejlemærke for nutidens mennesker.

Det danske landskab er præget af menneskets virke i årtusinder. Det er ganske enestående, at der over alt findes historiske spor, som fortæller om samfundsudviklingen. Det er ikke kun gravhøjene og kirkerne som sætter spor. Det har også landbrug, skovdrift, handels- og transportvirksomheden gjort siden arilds tid.

Samfundsudviklingen føjer hele tiden nye lag til kulturhistorien i landskabet, som derfor altid vil være inde i en dynamisk proces. Det betyder i mange tilfælde, at værdifulde kulturhistoriske spor udviskes eller ødelægges. I takt med nutidens omfattende ændringer af såvel by som åbent land, er det derfor vigtigt, at være opmærksom på landskabets historiske kildeværdi og kulturhistoriske fortælleværdi, for at beskytte og værne om kulturlandskabets mange værdier og dermed den historiske dybde og - kontinuitet.

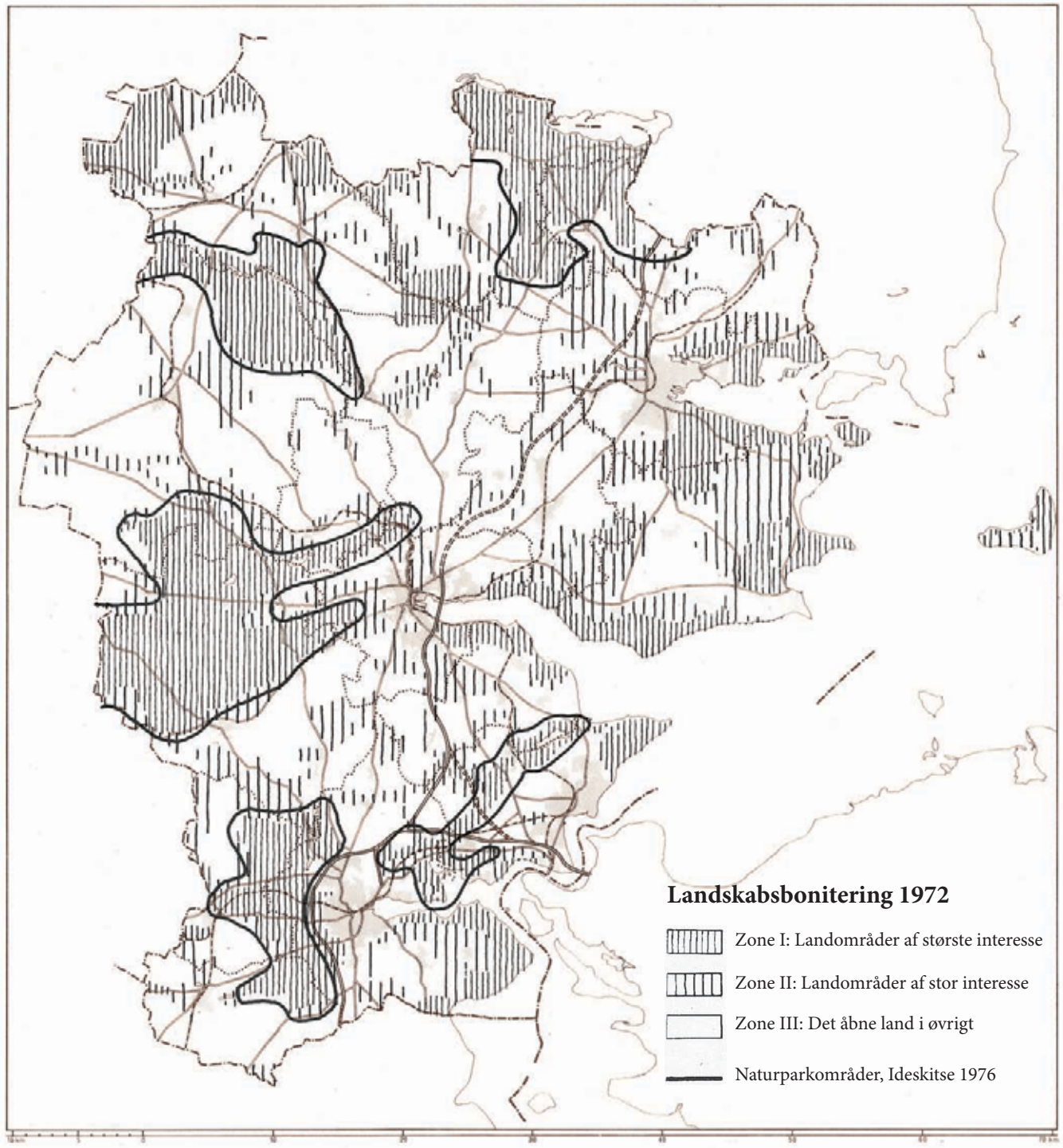
Ønsket om et godt miljø er et helt centralt politisk budskab, hvor målet må være at forene bevaring af kulturmiljøer og en fortsat udvikling. Nyt og gammelt skal kunne fungere sammen i den fysiske planlægning og administration. Dertil kræves en viden om kulturmiljøer, deres forudsætninger og historiske baggrund. Landskab og kulturmiljøer fortæller umiddelbart vores fælles historie og er den bedste indgang til at forstå identitet. Men kulturmiljøer skal plejes, og plejen spænder fra antikvarisk bevaring til administration med indsigt. Det gælder både den sidste skovlandsby, et nedlagt andelsfrysehus eller en vandløbsopstemning ved en gammel vandmølle.

Forfalden gård i Skovbølling Jelling Kommune

Fra fredningsplan til digitalt atlas over kulturmiljøer

Landskabsbonitering 1972 af Vejle Amt foretaget af statens naturfrednings- og landskabskonsulent. Zone I: Landområder af største interesse er kendetegnet ved meget varierede og særprægede landskaber. Ofte vil der være tale om egnskarakteristiske landskaber med stor indholdsrigdom i videnskabelig og kulturhistorisk henseende. Zone II: Landområder af stor interesse vil som regel have mindre variation og indholdsrigdom i forhold til zone I. Ofte vil disse landskaber danne naturlige overgangszoner til det åbne land i øvrigt. Zone III: Det åbne land i øvrigt. Kortet viser endvidere en ideskitse til naturparkområder 1976, der tydeligvis har omdrejningspunkt i de største sammenhængende landskaber indenfor zone I.

Udpegning af de kulturhistoriske interesser har gennemgået en løbende udvikling og justering de seneste 30 år. De første tiltag mod indarbejdelse af de kulturhistoriske interesser i plangrundlaget var *landskabsboniteringen fra 1972*, der var et resultat af en landsdækkende kortlægning af områder med fredningspotentiale i medfør af naturfredningsloven. Her blev kulturhistorien fremhævet som en blandt mange interesser sammen med landskabelige (æstetiske) værdier, biologiske og geologiske interesser, bevaring af naturvidenskabelige og undervisningsmæssige hensyn samt friluftsliv og miljø.

Fredningstemaet fra 1972 var administrationsgrundlag indtil 1985, hvor de enkelte sektorinteresser blev uddybet i den såkaldte *Fredningsplan*.

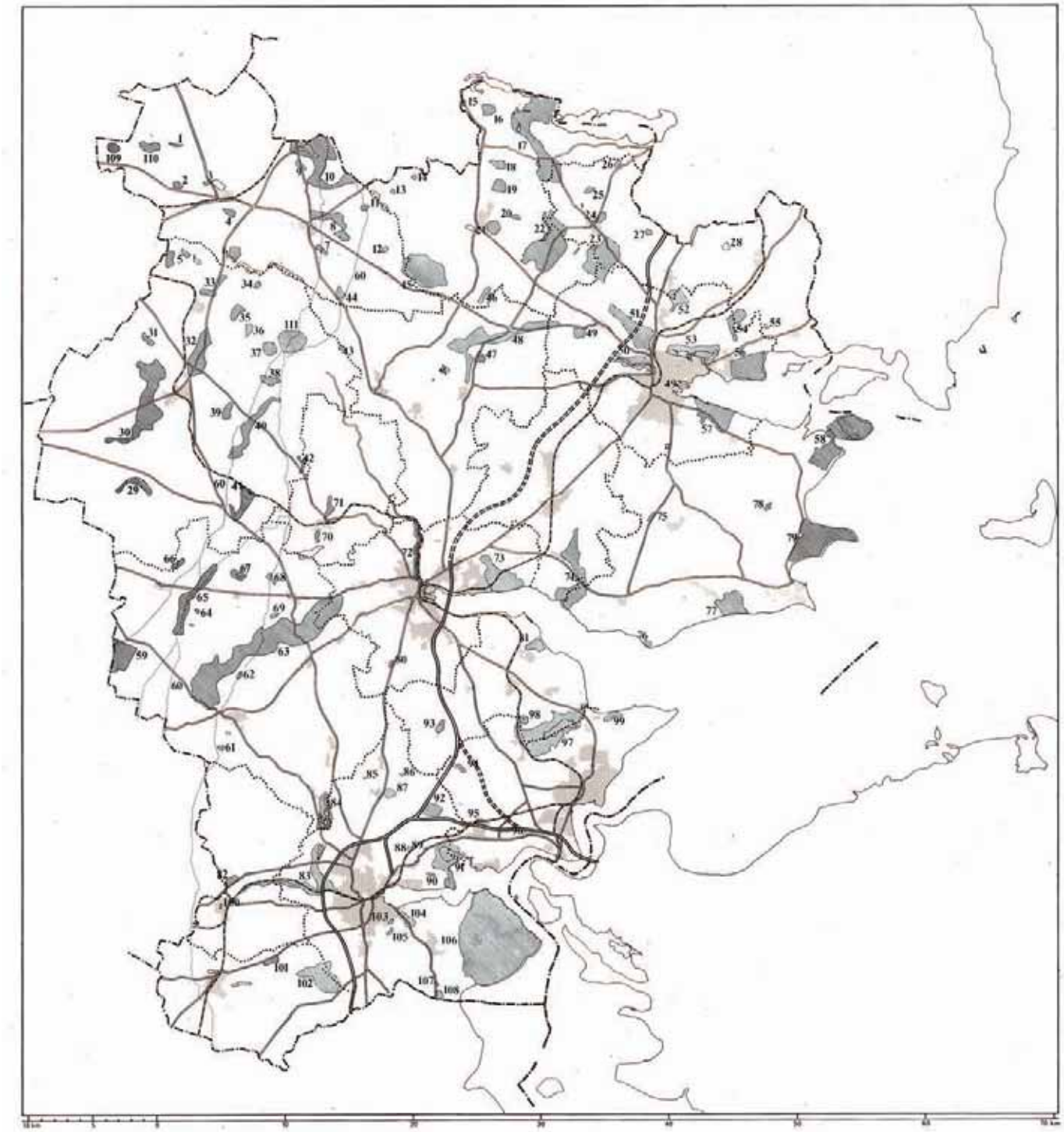
I Fredningsplanen fra 1985 optrådte de kulturhistoriske interesser for første gang som selvstændigt plantema som en del af det store planarbejde *Vejle Amt Fredningsplan* (1985), der også indeholdt sektorplaner for Særligt værdifulde landskaber (geologi og landskabsbilledet), Plante- og dyreliv samt Friluftsområder.

Den kulturhistoriske registrering foregik med udgangspunkt i foreliggende litteratur og lokal viden. Følgende elementer blev registreret:
1) Oldtidslevn indtil ca. år 1000. (gravhøje og stendysser, bopladser, runesten, skibssætninger og voldanlæg.
2) Kirker, herregårde og andre middelalderlige levn indtil ca. 1650 (voldanlæg, ruiner, helligkilder og kirketomter).
3) Herregårde og herregårdslandskaber samt rester af landsbymiljøer frem til ca. 1850.
4) Industribygninger (vand- og vindmøller, vandkraftværker, ældre industrianlæg mm.) og husmandsudstykninger.
5) Landsbyer, stationsbyer og øvrige bygningsmiljøer fra det 20. århundrede.

Der udvalgtes 111 kulturhistoriske beskyttelsesområder, dækkende ca. 6 procent af amtet. Områderne blev hver især kort beskrevet i Fredningsplanens bilag 6. Som supplement til fredningsplanen blev der udgivet rapporter om *Landsbyer og bygningsmiljøer i Vejle amt* (1984) og *Landbohistorie i Vejle Amt* (1987). De kulturhistoriske beskyttelsesområder fra 1985 blev ikke ændret i regionplanerne 1989 og 1993.

Landskab ved Højen

Beskyttelsesområder for kulturhistoriske interesser

Tal refererer til register IV 6

Kulturhistoriske interesser i Fredningsplanen fra 1985. Der blev udpeget 111 områder med arealmæssig vægt på kulturspor fra oldtid og middelalder.

I 1994 blev begrebet *kulturmiljø* lanceret af den daværende miljøminister. Et kulturmiljø defineres som *"Et geografisk afgrænset område som ved sin fremtræden afspejler væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling"*. Dette blev fulgt op af en statslig udmelding til amterne, om at oppriortere de kulturhistoriske interesser i Regionplan 1997. Ifølge ministerens redegørelse skulle beskyttelsen af kulturmiljøet udgøre den tredje dimension i miljøpolitikken, side om side med forureningsbekæmpelse og beskyttelse af planter og dyr. Tanken var at fokusere på kulturhistoriske helheder i landskabet og ikke kun koncentrere beskyttelsen om enkelte bygninger, gravhøje og andre kulturspor. Fredningsplanens udpegninger var for så vidt allerede funderet i en kulturhistorisk helhedsbetragtning. Mest som en illustration af landskabets udvikling, således at udpegningerne ofte rummede elementer fra oldtid til nutid. I 1985 var hensigten i mindre grad at udpege hele "rene" miljøer eller typer fra en enkelt periode.

Den statslige udmeldingen blev fulgt op af Skov og Naturstyrelsens temarapport om *De kulturhistoriske interesser i landskabet* (1997), som kortfattet redegjorde for de kulturmiljø-typer, som krævede særlig opmærksomhed. I erkendelse af fredningsplanens rimelige, fornuftige udgangspunkt blev tavlen ikke vasket ren. Fredningsplanens kulturhistoriske områder blev revideret og konkretiseret, og endvidere suppleret med nyt materiale fra en lang række besigtigelsesture sammen med lokale museums- og arkivfolk. Som bilag til regionplan 1997, udarbejdedes rapporten *Kulturhistoriske Beskyttelsesområder i Vejle Amt* (1999). Man udvalgte 230 kulturhistoriske områder, altså omtrent dobbelt så mange som i 1985. De 230 områder dækkede sammenlagt ca. 8 procent af amtets areal. Tematisk set, betød revisionen, at flere kulturmiljøtyper blev udpeget, især fra tiden efter 1800, fx sociale og institutionelle miljøer (højskoler, misssionshuse, hospitaler mv.). De nye udpegninger var ofte små arealer og havde mere karakter af enkelte elementer snarere end kulturhistoriske helheder. Man var stadig lidt famlende overfor valget af afgrænsningskriterier og de heraf følgende planlægningsmæssige konsekvenser.

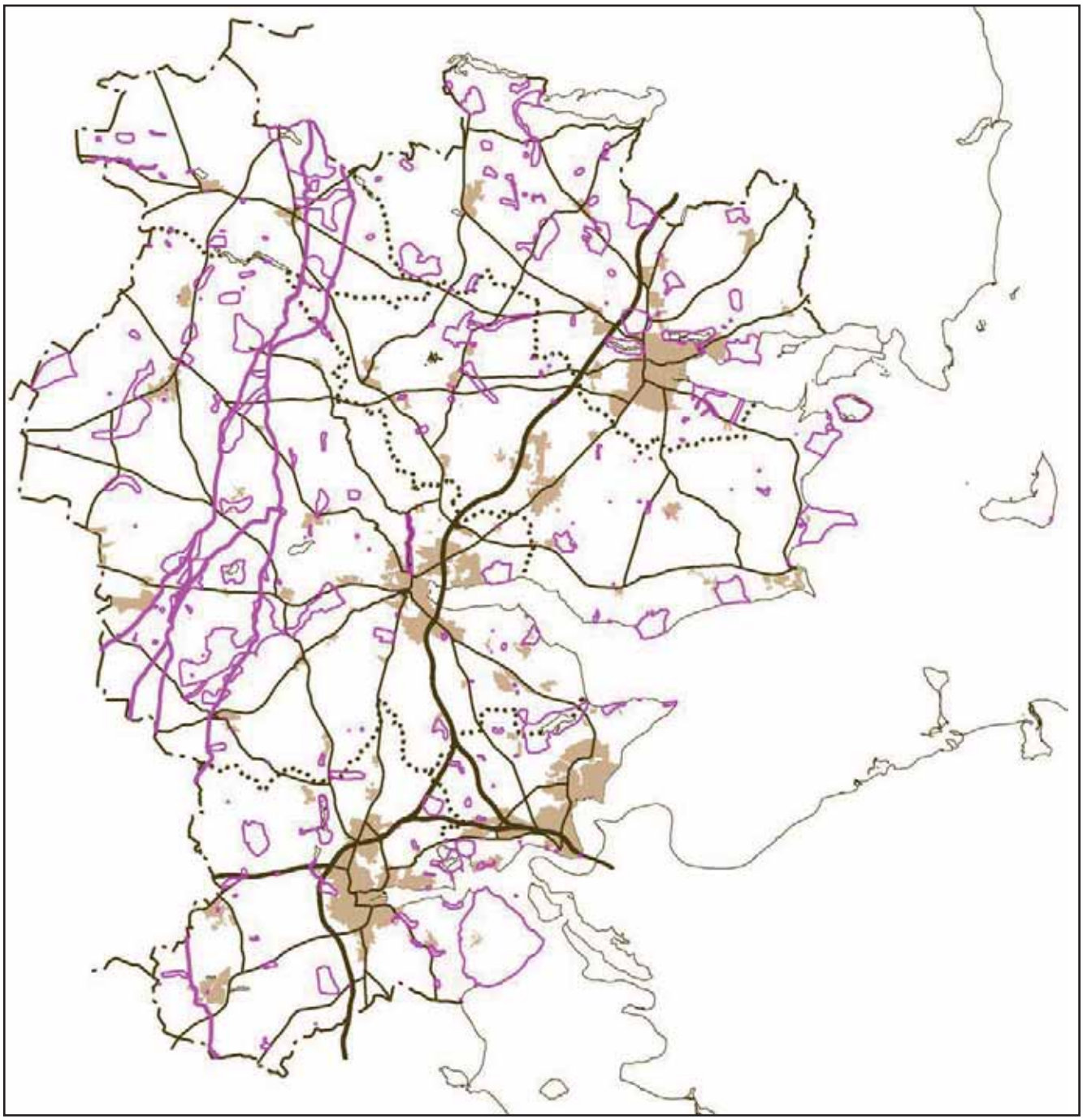
I forbindelse med regionplanen 2001 blev der siden iværksat en temaregistrering af dambrugenes kulturhistorie for at sikre en repræsentation af disse kulturmiljøer, som amtet er umådelig rig på. Registreringen er udgivet i rapporten *"Dambrugshistorie i Vejle Amt"* (2001). Ved revisionen af de kulturhistoriske beskyttelsesområder 2001 udgik 4 områder, mens 14 nye kom til (især dambrug), så udpegningen i alt omfattede 240 områder, men stadig kun 8,2 procent af amtets areal. Til sammenligning var 10,5 procent af hele landet udpeget som kulturmiljø/ kulturhistoriske beskyttelsesområder i 2001.

Digitale kulturmiljøer

Forud for revisionen af regionplanen 2005 er der iværksat en digital registrering af samtlige historiske kulturmiljøer og kulturhistoriske elementer i amtet – kaldet *Digitalt atlas over kulturmiljøer*. Registreringen er foregået via internettet og indeholder både en databasedel og en geografisk-del (et web-

Møballe Andelsmejeri

De kulturhistoriske interesser 2001.

GIS). Den er foretaget i samarbejde med Kartografisk Dokumentationscenter, Syddansk Universitet, og må opfattes som et pionerarbejde i digitaliseringen af landskabets kulturhistoriske helheder (se Møller mfl. 2005). Hensigten har været at anskueliggøre kulturmiljøet i landskabet fra år 1000 til i dag til glæde for amtets borgere, turister, lokalhistorikere, forvaltere og museumsfolk. Det digitale atlas er lavet ud fra registreringsprincip om total fladedækning og kronologisk overlap således, at alle miljøer som kan stedfæstes på kort og via topografisk litteratur er medtaget. På denne måde skabes et mere helstøbt billede af den *samlede bestand af kulturmiljøer* fra middelalder tid nutid (både eksisterende og forsvundne), hvilket igen giver bedre mulighed for at vurdere hvad der er repræsentativt, sjældent, egnskarakteristisk osv. Det digitale atlas har adskillige udviklingsmuligheder og vil også egne sig som platform i en kommunal kulturhistorisk portal, som forvaltningsredskab eller til formidling med tilknytning af fx billeder, lyd eller videoklip. Portalen bliver tilgængelig via kulturarvsstyrelsen.

Stenderup bygade

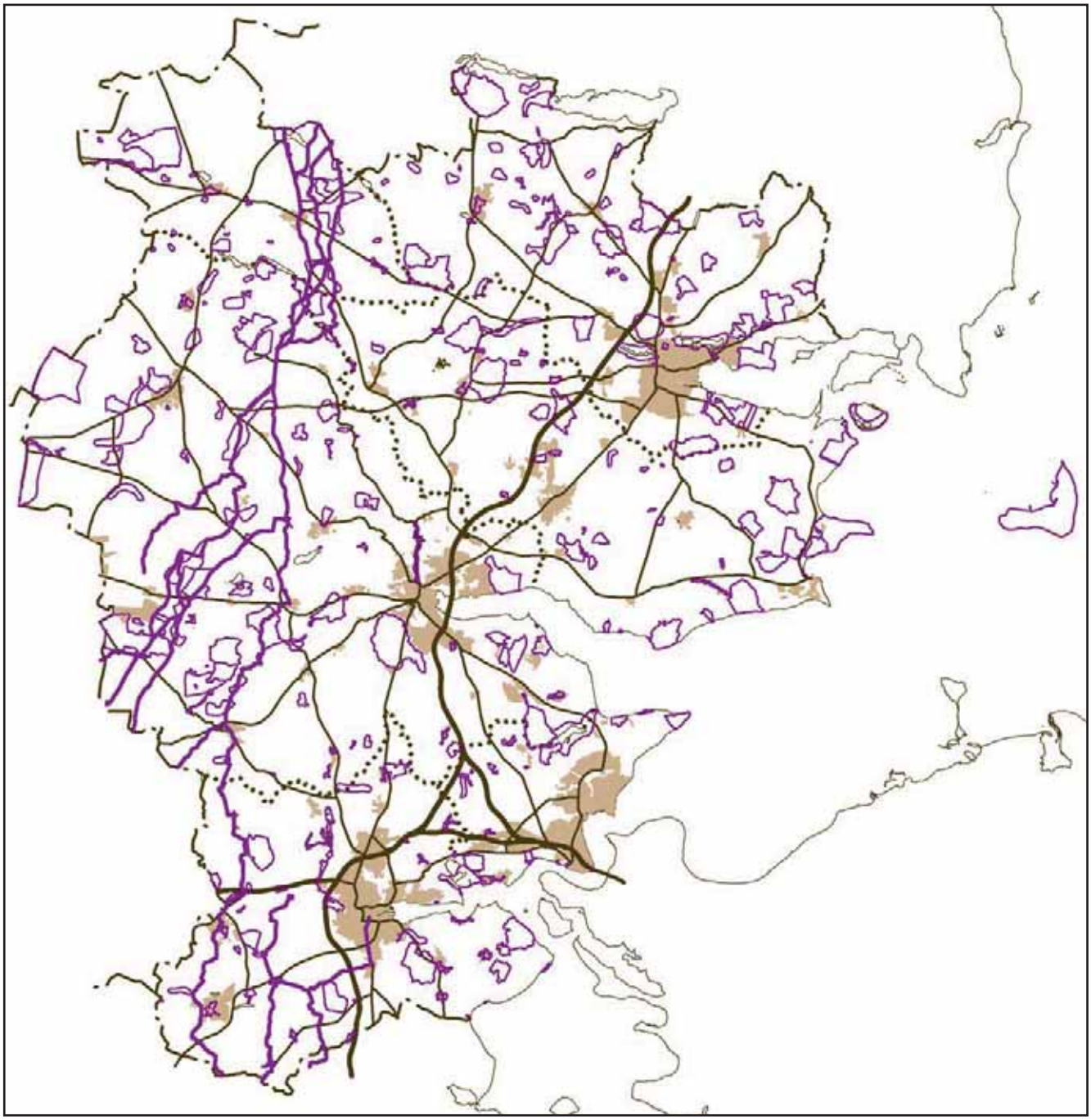
I det digitale atlas er der mulighed for at søge efter en specifik kulturmiljøtype eller søge på stednavn, sogn og kommune. Materialet kan endvidere downloades, hvis man ønsker at arbejde videre med dele af registreringen. I forbindelse med registreringen er alle kulturmiljøer blevet underkastet en foreløbig bevaringsvurdering i fire klasser, der i grove træk tilkendegiver om kulturmiljøet er forsvundet, overlejret, om strukturen er delvis bevaret eller velbevaret. Denne grove bevaringsvurdering foretaget fra skrivebordet har været udgangspunktet for valget af lokaliteter ved besigtigelsen.

Revision og udpegningsmetode

Nærværende rapport er udarbejdet som bilag til Regionplan 2005. Den har til formål at beskrive og begrunde, og dermed synliggøre, udvalgte kulturmiljøer, der er be-

Transformator ved Fårup Huse

Kultumiljøer i Vejle Amt 2005.

varingsværdige på grund af egnskarakteristiske eller særlige kulturhistoriske træk. I udpegningen af bevaringsværdige kulturmiljøer er der lagt vægt på at kunne aflæse samspillet mellem landskab, bebyggelse og menneskers udnyttelse deraf, herunder hvordan sociale og kulturelle forhold har præget landskabet. Et kulturmiljø defineres som *et geografisk afgrænset område, der ved sin fremtræden afspejler væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling*. De udpegede kulturmiljøer kan eksempelvis være koncentrationer af gravhøje, gamle vejsystemer, landsbyer med tilhørende ejerlav, møllebygninger og anlæg knyttet hertil, plantager og husmandskolonier, stationsbyer med karakteristiske bygninger, hovedgårde med omkringliggende landskab, fabriksmiljøer m.v.

Øster Amlund. Gården er fredet, men ikke udpeget som kulturmiljø.

Udpegningerne i 2005 er et resultat af en revision af de 240 udpegninger fra 2001 suppleret med områder, der er fundet ved anvendelse af det digitale atlas over kulturmiljøer. Ved hjælp af det digitale atlas er der udvalgt en bruttomængde af velbevarede kulturmiljøer, som siden er besigtiget sammen med områderne fra 2001. I mange tilfælde er der sammenfald mellem de gamle udpegninger og de velbevarede kulturmiljøer udvalgt via atlasset. Det giver udpegningerne en særlig tværfaglig soliditet, idet både arkæologer, etnologer, historikere, arkitekter og kulturgeografer, som de seneste 20 år har deltaget i udpegningsarbejdet tilsyneladende er ret enige om hvad der er værdifuldt. Spørgsmålet er nærmere hvordan de værdifulde kulturmiljøer afgrænses og beskrives.

Glud Mejeri

Vores landskaber er for størstedelens vedkommende kendetegnet af årtusinders menneskelig påvirkning og indeholder spor fra adskillige perioder. Det er derimod sjældnere at finde kulturlandskaber som er friholdt for spor af den nyeste udvikling, således at det stærkeste præg fortsat består af kulturspor med rod i enten oldtid, middelalder, renæssance eller industrialiseringen. Udfra et antikvarisk synspunkt bør man være særlig opmærksom på at bevare disse "før-velfærdssamfunds-miljøer", hvis ikke landskaberne skal

Vonsild Mølle

ligne hinanden overalt. Omvendt er det ikke ønsket at fastlåse landskabsudviklingen. For at håndtere dette skisma er der lagt særlig vægt på at hvert enkelt kulturmiljø skulle have en hovedhistorie – en overskrift – repræsenteret ved kulturmiljø-typen. Kulturmiljø-typen kan opfattes som en retningslinje. Kulturmiljø-typen er den overskrift og hovedfortælling som skal understøttes hvad enten området skal udvikles skånsomt eller bevares og plejes.

I praksis betyder det, at komplekse områder, hvori der tidligere indgik flere forskellige kulturmiljøer, er blevet opdelt. Dette har også betydning for forvaltningen af det enkelte miljø, da det således er nemmere at tilkendegive og præcisere miljøets sårbarhed overfor ændringer. En landsby og en koncentration af gravhøje er fx ikke sårbare overfor de samme ændringer i landskabet. De betyder ikke at (for)historiens lange linjer og udviklingsperspektivet er fjernet fra kulturmiljøets fortælleværdi. Alene det geografiske naboskab illustrerer tematisk bredde eller tidsmæssig dybde.

En række af Amtets bevaringsværdige bygninger er omfattet af en bygningsfredning og er dermed beskyttede gennem Bygningsfredningsloven. De fredede enkeltbygninger indgår ikke systematisk i de udpegede kulturmiljøer. Det skyldes dels, at der i kulturmiljøerne er lagt vægt på større sammenhænge og helheder og dels at udpegningerne fokuserer på de mere ubeskyttede, og dermed mere sårbare, kulturværdier i landskabet. Tilsvarende er bevaringsværdige bygninger og gårdanlæg som er beskrevet i kommuneatlasserne for Horsens, Vejle, Fredericia og Kolding ikke udpeget selvstændigt, med mindre de er en del af en større helhed – et kulturmiljø. For de landbrugsrelaterede kulturmiljøer, dvs. hovedgårde, enestegårde, landsbyer, proprietærgårde, husmandskolonier og samlinger af gårde og huse, er der lagt vægt på, at de skal indgå i en værdifuld helhed med diger, hegn, veje og ressourcer (ager, eng og skov), som således afspejler kulturmiljøets opståen og funktionelle afhængighed af de omgivende landskab. Disse miljøer er alle afgrænset ved ejerlavs- eller matrikelgrænser.

Kulturmiljøer fra oldtiden er afgrænset med rund hånd i forhold til kultursporenes arkæologiske og geografiske karakter. Her giver det ikke mening at støtte sig til den matrikulære situation, da den jo først er kortlagt omkring år 1800.

Bevaring af kulturmiljøer og dermed vores fælles kulturarv er et fælles ansvar, hvor vi har pligt til at sikre os, at vi og vore efterkommere også i fremtiden kan leve i et landskab, som ikke kun er indrettet efter øjeblikkets krav. Bevaringen er dog helt afhængig af de enkelte personers opmærksomhed, interesse og forståelse for sagen. I mange tilfælde drejer det sig om vore helt nære omgivelser, som der er tradition for, at ejerne selv forvalter.

Kulturmiljøet og lovgivnigen

Kulturmiljøet og de kulturhistoriske interesser har ikke sin egen lovgivning, men skal varetages ved helhedstænkning og raffineret anvendelse af en række love. De vigtigste er planloven, muse-

umsloven, naturbeskyttelsesloven og bygningsfredningsloven, men også vandløbsloven, landbrugsloven, skovloven og byggeloven giver muligheder for tage kulturhistoriske hensyn

Planlovens regler omfatter bl.a. kulturlandskabsbeskyttelsen ved by- og landzoneforvaltning, VVM-redegørelser, kulturhistoriske interesser i kommuneplanerne (tidligere regionplaner) samt bevarende lokalplanlægning. Kulturmiljøet varetages også gennem museumslovens beskyttelse af diger og fortidsminder, bevaring af betydningsfulde jorddækkede arkæologiske spor (kulturarvsarealer) samt retningslinjer for oprettelse af kommunale kulturmiljøråd. Naturbeskyttelsesloven yder fortrinsvis beskyttelse gennem reglerne om fredning, beskyttede naturtyper og bygge- og beskyttelseslinjer. Endelig reguleres bygningsfredning og -bevaring gennem bygningsfredningsloven. Alle disse regelsæt regulerer og beskytter således forskellige dele af kulturlandskabet. Der henvises i øvrigt til kulturmiljøforvaltningsportalen (www.kulturmiljøportal.dk), som i mere uddybende form beskriver hvordan de enkelte love kan tages i anvendelse i forvaltningen af kulturmiljøet.

Harte Kirke

Udsigt fra Hærvejen nord for Kollemorten

Men den bedste sikring af et rigt kulturlandskab med mange og varierende kulturmiljøer sker gennem den enkelte borgers og lodsejers opmærksomhed, indsigt i, og forståelse af landskabets mange kulturværdier. Erkendelsen af landskabets kulturværdier bør naturligvis begynde i folkeskolen og fortsættes på andre uddannelsesinstitutioner. De kulturhistoriske levn, den fysiske kulturarv in situ, besidder et fantastisk formidlingspotentiale, der kan forløses gennem fx friluftsturisme, byvandringer og naturvejledning. Også den enkelte lodsejer vil ofte føle veneration for de kulturhistoriske elementer på bedriften, i særdeleshed hvis værdierne synliggøres ved naturplaner, der i nogen grad kan understøttes af landdistriktsmidler.

Rapportens opbygning

Rapporten indledes med et afsnit om hovedlinierne i Vejle Amts kulturhistorie. Afsnittet er bygget op omkring oversigtskort, hvor de enkelte temaer er downloadet fra Det Digitale Atlas over Kulturmiljøer. Herved gives læseren en introduktion til regionens forskelligheder og udviklingstræk, men samtidig er det muligt at få indtryk af hvilket potentiale det digitale atlas indeholder.

Den kommunevise gennemgang er bygget op efter den nye kommunale struktur, som den vil tage sig ud fra 2007. Det er hermed håbet at rapporten vil indgå som et appetitligt administrationsgrundlag i den kommende årrække.

Udpegningerne er fortløbende nummererede og kommuneopdelte med start i Amtets nordvestlige hjørne og fortsættelse mod øst og syd. Et oversigtskort i 1:100.000 viser alle udpegningerne.

Hver kommune indledes med en kort beskrivelse af nogle generelle træk, som har haft betydning for udviklingen i området:

- landskab
- bebyggelse og infrastruktur
- det egnstypiske

Herefter gennemgås de enkelte udpegninger. I beskrivelserne er de kulturhistoriske elementer og strukturer, der udgør kernen i udpegningen – de karakteristiske træk fremhævet med kursivering.

Dernæst gives en kort beskrivelse af miljøets udviklingshistorie, der underbygger den kulturhistoriske fortælleværdi og giver baggrund og forståelse for udpegningens særlige bevaringsværdi. Endelig gennemgåes de enkelte udpegninger ved en beskrivelse af placeringer i landskabet og ressourcerne. Der er lagt vægt på, at beskrive de karakteristiske træk, som er de bærende materielle levn, der understøtter den kulturhistoriske fortælleværdi og bevaringsværdi.

Hver udpegning afsluttes med en beskrivelse af sårbarhed. Her beskrives hvilke hensyn, der bør tages i det enkelte kulturmiljø. Udpegningerne ledsages af kortudsnit i 1:25.000.

Udviklingen af landsbyen Gammelsole 1820, 1868, 1900, 1970 og 1989. Skole og siden mejeri opføres i 1800-tallet. Bygaden udfyldes med huse gennem midten af 1900-tallet, et parcelhuskvarter udlægges i den vestlige udkant efter 1970 og motorvejen til Århus ses SØ for byen i 1989.

Kapitel 2

2. Hovedtræk af kulturmiljøerne i Vejle Amt

Tirsbæk hovedgård

Naturgrundlaget i Vejle Amt er rigt og varieret. Det afspejles også i kulturmiljøerne, deres placering og udvikling gennem de sidste årtusinder. De stejle fjordkyster, de fede bølgede morænejorde, de dybe, brede ådale, de urolige israndsstrøg med vekslende jordbund og den vestlige fattige hedeslette har dannet udgangspunkt for en vifte af menneskelige aktiviteter. Denne virksomhed har afsat mange spor i landskabet. Ja, faktisk en lagkage af spor med mange forskellige kulturmiljøer i hvert lag. Nogle spor er helt forsvundet, stærkt udviskede og fragmenterede, andre er mere velbevarede og viser i deres helhed stadig en historisk sammenhæng. En kronologisk, funktionel eller tidstypisk sammenhæng, der er værd at tage vare på som fysiske levn fra tider, hvor samfundets organisation, behov og åndelige liv var anderledes end nutidens.

De udpegede værdifulde kulturmiljøer udgør kun et beskedent udsnit af landskabet, der er udvalgt efter en række kriterier som bevaringsgrad, kildeværdi og fortælleværdi. Blandt andre væsentlige kriterier er det egnstypiske, det repræsentative og det sjældne, og netop for at underbygge det geografiske perspektiv gives her en kortfattet introduktion til nogle af de mange lag af kulturmiljøer i Vejle Amt. Et overblik ved hjælp af temakort, som kan illustrere de regionale forskelle indenfor amtet.

Odderbæk dambrug

Hvegholm sognegrænse

Daugård mark

De administrative grænser

Vejle Amt fra 1970 er ikke en ensartet region, hverken fra naturens hånd eller som historisk administrativ enhed. I middelalderen tilhørte den sydvestlige del Koldinghus Len og Ribe Stift. De østligste sogne syd for Kolding tilhørte Slesvig Stift og var i verdslig henseende en del af hertugdømmerne. Den nordøstlige del hørte til Stjernholm Len, og dele af Silkeborg og Skanderborg Len, der alle lå i Århus Stift. Lenene blev til amter i 1662 efter enevældens indførelse. I 1793 blev antallet af amter halveret. Det første Vejle Amt blev konstrueret med grundsubstans i det gamle Koldinghus Amt, dog uden Slavs og Andst Herred, og med indlemmelse af Hatting og Bjerre Herred fra Stjernholm Amt. Den nordlige del udgjordes af det nye og større Skanderborg Amt. Ved struktureformen i 1970 kom det nuværende Vejle Amt til at bestå af den sydlige halvdel af Skanderborg Amt og det meste af Vejle Amt (fra 1793), undtagen lidt af Nørvang Herred, der afgik til Ringkøbing Amt. Seks sogne i Andst Herred, kom til fra Ribe Amt, og tre sogne i Nørre Tyrsting Herred, der blev indlemmet i Kongeriget i 1864, gik til Sønderyllands Amt. Udover rigsgrænsens ændringer mod syd omkring Kolding, har særligt de kongelige vildtbaner og rytterdistrikter haft betydning for bebyggelsesbilledet, og afsat varige spor i landskabet. En administrativ historie, som er umulig at afbilde pædagogisk på et enkelt kort. For en nærmere belysning henvises til *Landbohistorie i Vejle Amt* (1987) eller *Danmarks Administrative Indeling* (1984).

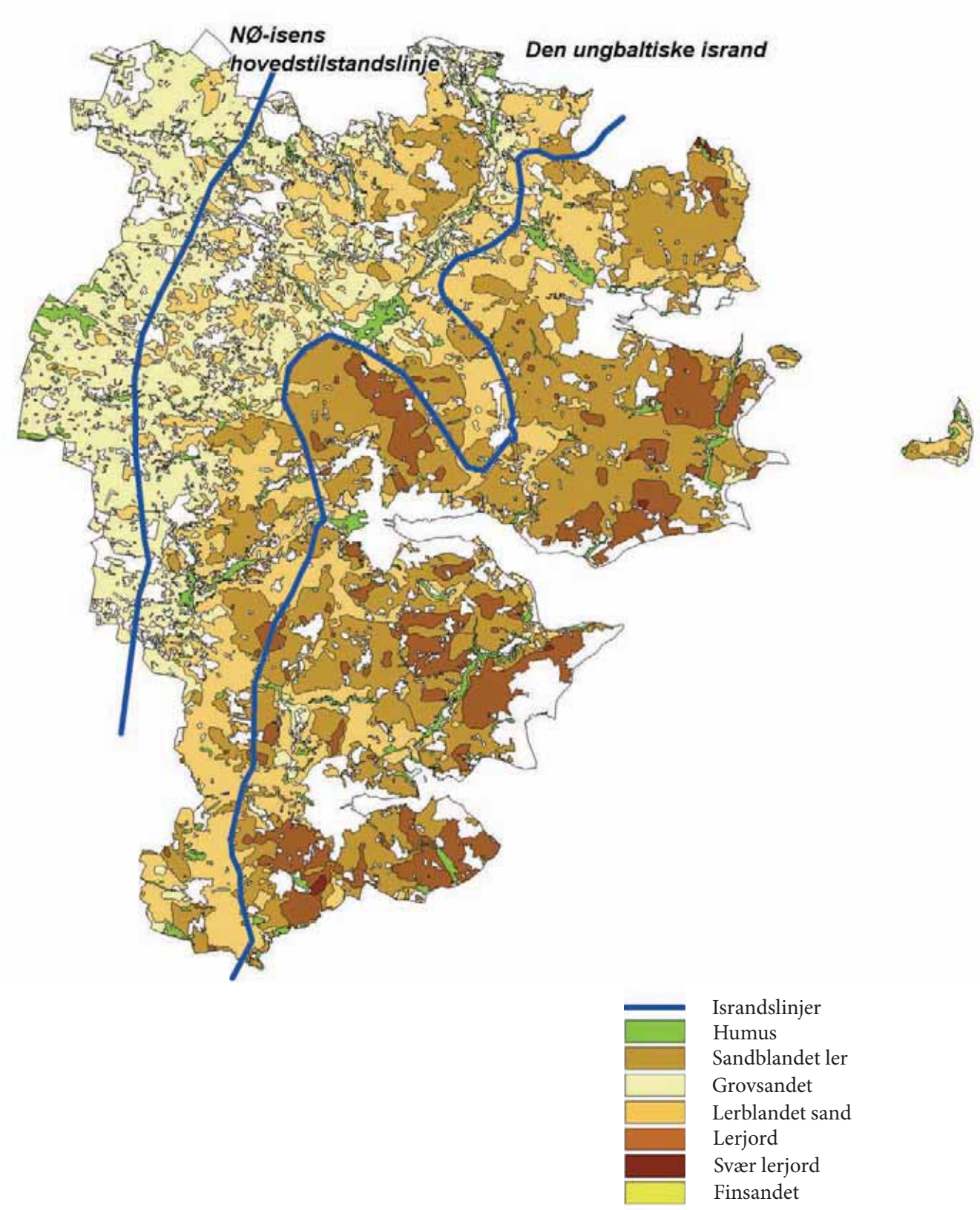
Historien gentager sig, og endnu engang er amtet genstand for opdeling i medfør af strukturreformen 1/1-2007. Den kommende grænse mellem Region Syd og Region Midt kommer i store træk til at følge den gamle grænse fra 1793 mellem Vejle og Skanderborg Amt, bortset fra lidt tildragelse og afgivelse i Horsens og Tørring-Uldum kommuner.

Nørre Snede sammenlægges med Ikast og Brande Kommuner. Den nye Horsens Kommune består af Brædstrup, Gedved og Horsens. En smule af Voerladegård sogn i Brædstrup Kommune afgives til Ny Skanderborg Kommune. Ny Hedensted udvides ved inddragelse af Tørring-Uldum mod vest og Juelsminde mod øst. Fra Tørring-Uldum afgives Grejs sogn til Ny Vejle Komune, der er en sammenlægning af Give, Jelling, Egtved, Vejle og Børkop. Vester Nebel sogn i Egtved Kommune afstås dog til Ny Kolding, som består af Lunderskov, Vamdrup, Kolding og Christiansfeld Kommune. Fredericia Kommune fortsætter, som den eneste i Amtet med en uændret geografi fra 2007.

Milesten

Landskabsformer og jordbund

Den naturgeografiske dannelseshistorie i Vejle Amt er uhyre kompleks, hvis man vil forstå alle detailformernes oprindelse. Den vigtigste grænse er hovedstilstandslinjen, som skiller amtet, ja hele Jylland, i en frugtbar, østlig del og en vestlig del med lettere jorder. Linjen løber nogenlunde tværs ned igennem regionen og markerer NØ-isens hovedophold ca. 20.000 f. Kr (den vestlige grænse på kortet). Om sommeren skyllede enorme smeltevandsfloder ud gennem gletscherportene og gravede smeltevandsdale ved isranden. Det udskyllede materiale dannede de store sandede hedesletter mellem bakkeøerne (moræneknolde fra næstsidste istid, Saale). Efter et par tusind år med afsmeltning fulgte SØ-isens fremstød. SØ-isen (den ungbaltiske is) afsatte flere randmoræner, men nåede ikke helt så langt mod vest. Isens moræneaflejringer var frugtbare og lerede. Isens smeltevandsstrømme fulgte bl.a. Gudenå-dalen mod nord og Kongeådalen med vest. I området mellem NØ-isens og SØ-isens er rester af flere mindre isrande. En urolig, kuperet overgangszone med jorde veklende fra gode lerjorde til sandede smeltevandsaflejringer.

Rækkebjerge

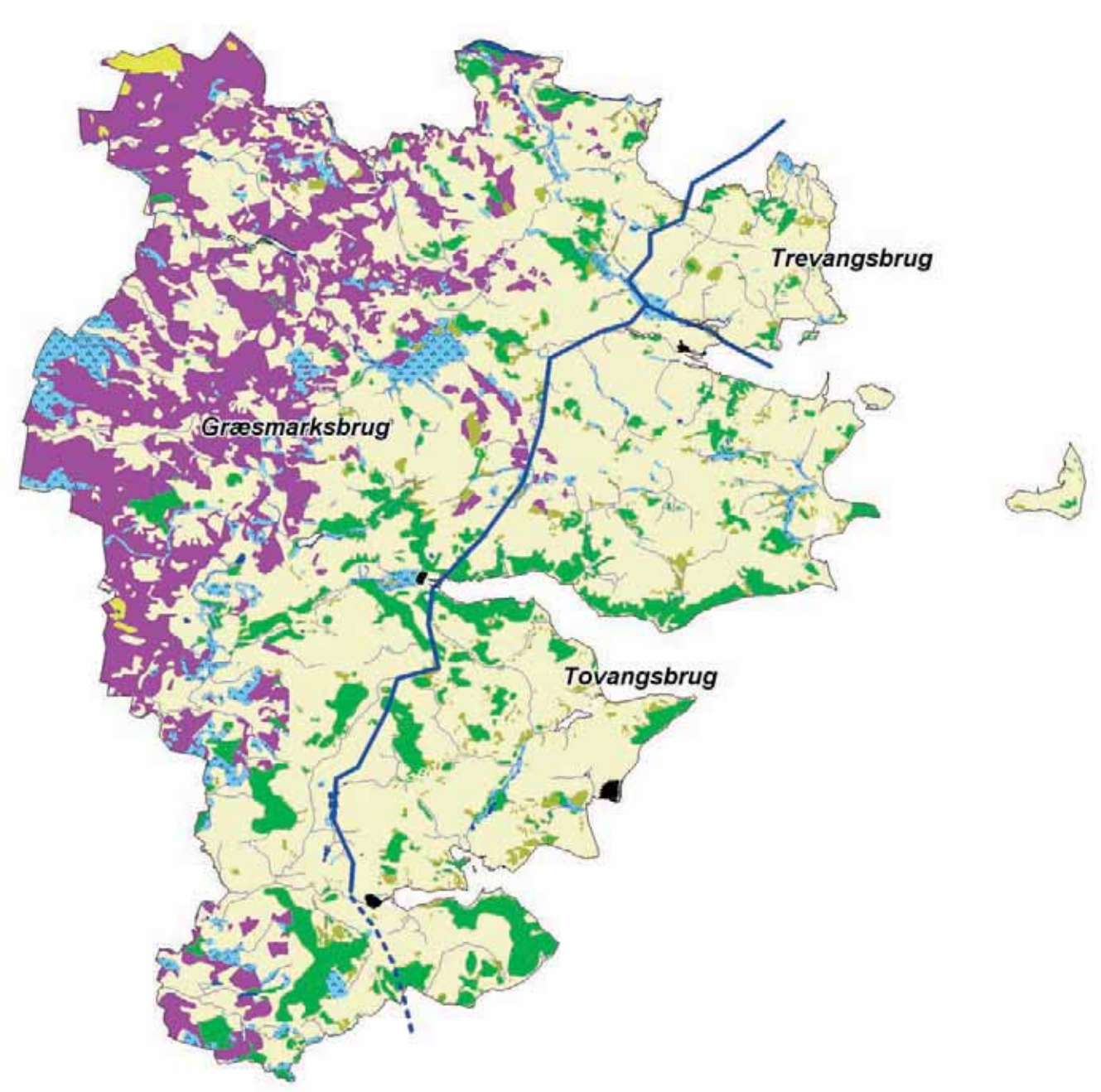

Julianebjerg Bæk

Dybdepløjning forud for læplantning ved Farre

Arealanvendelse og dyrkningssystemer

Arealanvendelse fra Videnskabernes Selskabs kort

- Sø
- "Agerland"
- Kratskov
- Skov
- Indsande
- Hede
- Eng/mose
- Købstad

Udsnit af Videnskabernes selskabskort over Vejle

På Videnskabernes Selskabs kort (1:120.000) kan man for første gang danne sig et nogenlunde pålideligt billede af fordelingen af landskabets ressourcer. Kortet bygger på opmålinger fra 1780/1787 i den østlige del og 1803/1804 i den vestlige del, og er således ikke et rent tidsbillede. Ligeledes er agerlandets udbredelse noget overdrevet på bekostning af små vådområder og tørre græsningsjorder. Alligevel giver det en god fornemmelse af den generelle anvendelse af amtet omkring år 1800.

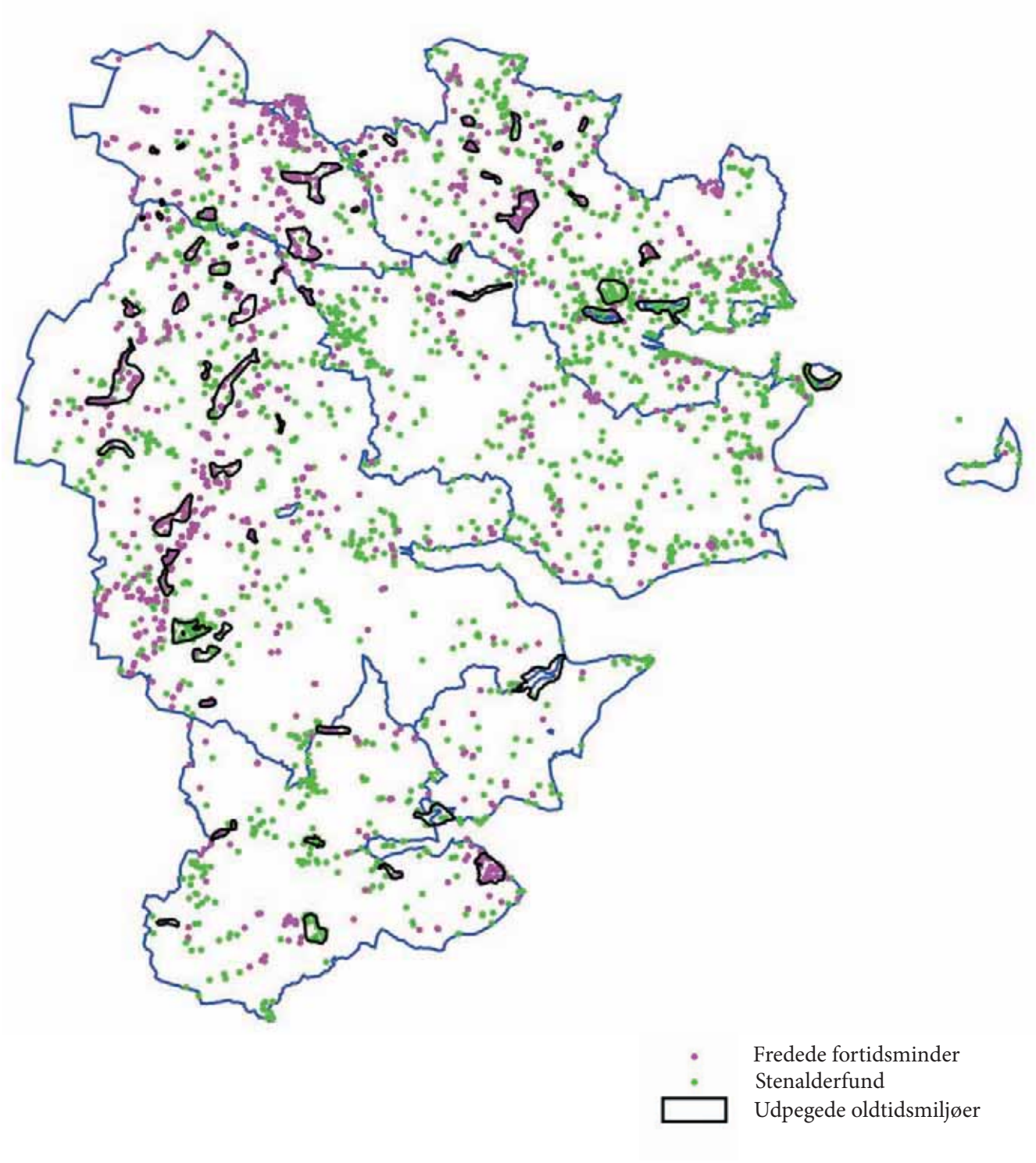
Den østlige del var ganske stærkt opdyrket. Langs de stejle kystskrænter og stejle ådalsskrænter voksede skov og vådområderne fulgte vandløbene. En del krat og småskov, formentlig græsnings- og/eller stævningsskov, fandtes spredt rundt i sognene. I den vestligste del var heden dominerende og områder præget af sandflugt eller indsander var enkelte steder ret markante. Det dyrkede areal fandtes især langs vandløbene. Hedeegnen var næsten skovløs bortset fra fx Åst Skov og Tykskov Krat. Nogle steder nåede heden langt over mod øst, fx på hedesletten omkring Løsning og Hedensted. De største vådområder var Rævlingmose mod vest, Tørring-Uldum Kær i den centrale del og Haraldskær ved Vejle, Svanemosen ved Kolding og engene langs Hansted Ås nedre løb ved Horsens. Skovene havde størst udbredelse på egnen mellem Vejle og Kolding, hvilket skyldes, at skovene var udsat for mindre hugst indenfor den kongelige vildtbane.

Udsnit af Rytterdistriktskort over Koldingegnen 1722-23

Kortet viser også hovedgrænserne for dyrkningssystemerne i 1683, som gjaldt helt frem til udskiftningen. Tovangsbruget (Lillebæltsystemet) var det fremherskende dyrkningssystem på de frugtbare halvøer mellem Kolding, Vejle og Horsens Fjord. Nord herfor dominerede trevangsbruget, som var det almindeligste system i det øvrige Østdanmark. I den vestlige del af amtet, på de sandede uroligere randmoræner og videre ud på bakkeøerne og hedesletterne, var dyrkningen karakteriseret ved græsmarksbrug. Grænserne mellem to- og trevangsbruget på den ene side, og græsmarksbruget på den anden, fulgte i store træk også den naturgeografiske grænse for udbredelsen af SØ-isen (den ungbaltiske moræne).

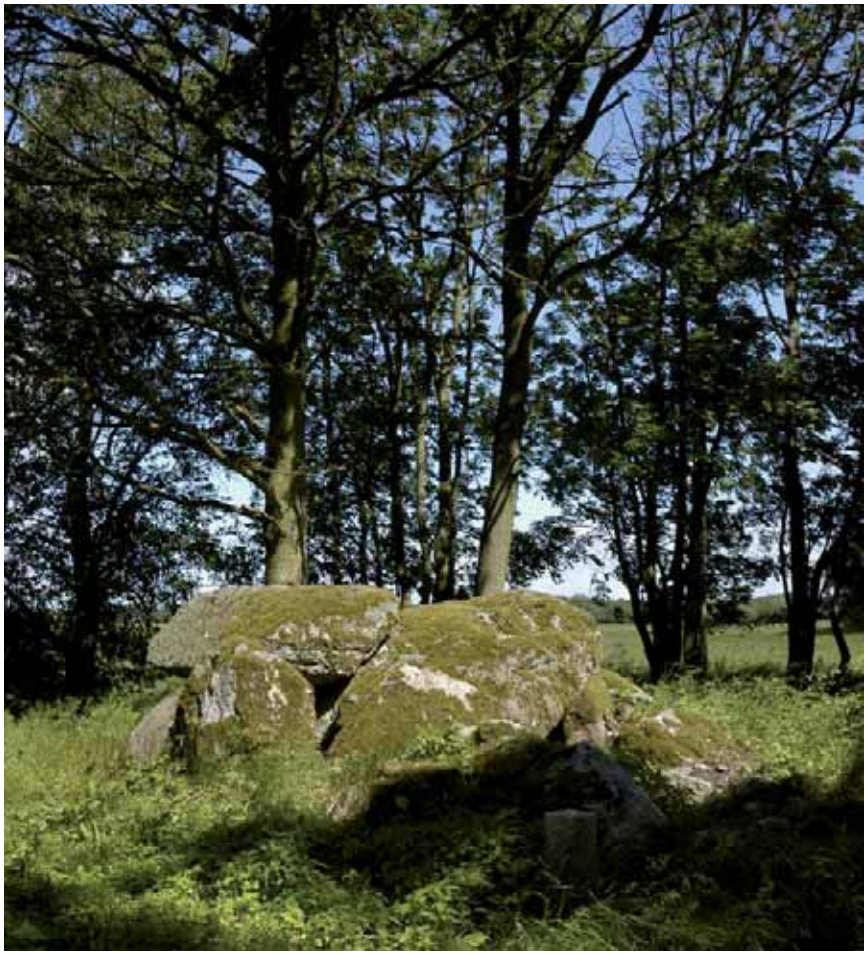
Oldtidens kulturmiljøer

Oldtidens kulturmiljøer repræsenterer de nederste lag i kulturlandskabets lagpakke, og derfor er bevaringsvilkårene dybest set ugunstige. Antallet af synlige oldtidsspor er reduceret betydeligt gennem det sidste årtusinde, særligt efter landboreformerne omkring 1800, og udviklingen af mere avanceret jordbrugsteknologi. Utallige skjulte, jord- eller vanddækkede oldtidslevn er blevet pløjet op, nedbrudt og smuldret bort pga. afvanding, eller udgravet ved byggeri og tekniske anlæg. Risikoen for overlejring eller udslettelse er særlig stor, hvis kulturspore-ne udgøres af flygtige materialer. Det er imidlertid også denne destruktive aktivitet, som har gjort os i stand til at skabe en nogenlunde sammenhængende viden om de forhistoriske kulturer og deres materielle frembringelser. Men det er umuligt at danne sig et overordnet billede af den potentielle bestand af oldtidsmiljøer. De bevarede synlige spor består primært af gravhøje og megalitter. Elementer, som i deres funktionsperiode antageligt indgik i større sammenhængende boplads-områder, der kun kan rekonstrueres i grove træk. For oldtidens kulturmiljøer må man således først og fremmest glæde sig over og værne om det, der overhovedet er tilbage. Dernæst stille sig tilfreds med, at miljøerne primært består af koncentrationer af forholdsvis ensartede spor, selvom de ofte repræsenterer en lang udviklingsperiode og ikke nødvendigvis har dannet funktionelle helheder i samtiden. De udpegede egentlige oldtidsmiljøer falder i to hovedgrupper: Koncentrationer af fredede og overpløjede gravhøje samt koncentrationer af usynlige stenalderbopladser. Koncentrationer af gravhøje findes specielt på højtliggende strøg i den vestlige og nordlige del af amtet. På lange stræk følges hærvejen(e) med højgrupper og tilføjer en helt særlig fornemmelse af kontinuitet i landskabet. Blandt højgrupperne hører Vorbjerg-Underup og Randbøl-strøget til de meget fine lokaliteter. De udpegede stenalderbopladser findes ved kysten, langs gamle fjordarme, på ådalskanten eller i randen af moseområder, med størst koncentration omkring Horsens ved Bygholm, Hansted Å og Nørrestrand samt Gudenåen og Spjarup-Sønderkær. Derudover indgår gravhøje og andre oldtidslevn også i udpegningen af nyere kulturmiljøer som landsbyer, hovedgårde og plantager, fx stenrøser i Frederikshåb Plantage eller megalitgrave ved Barritskov hovedgård.

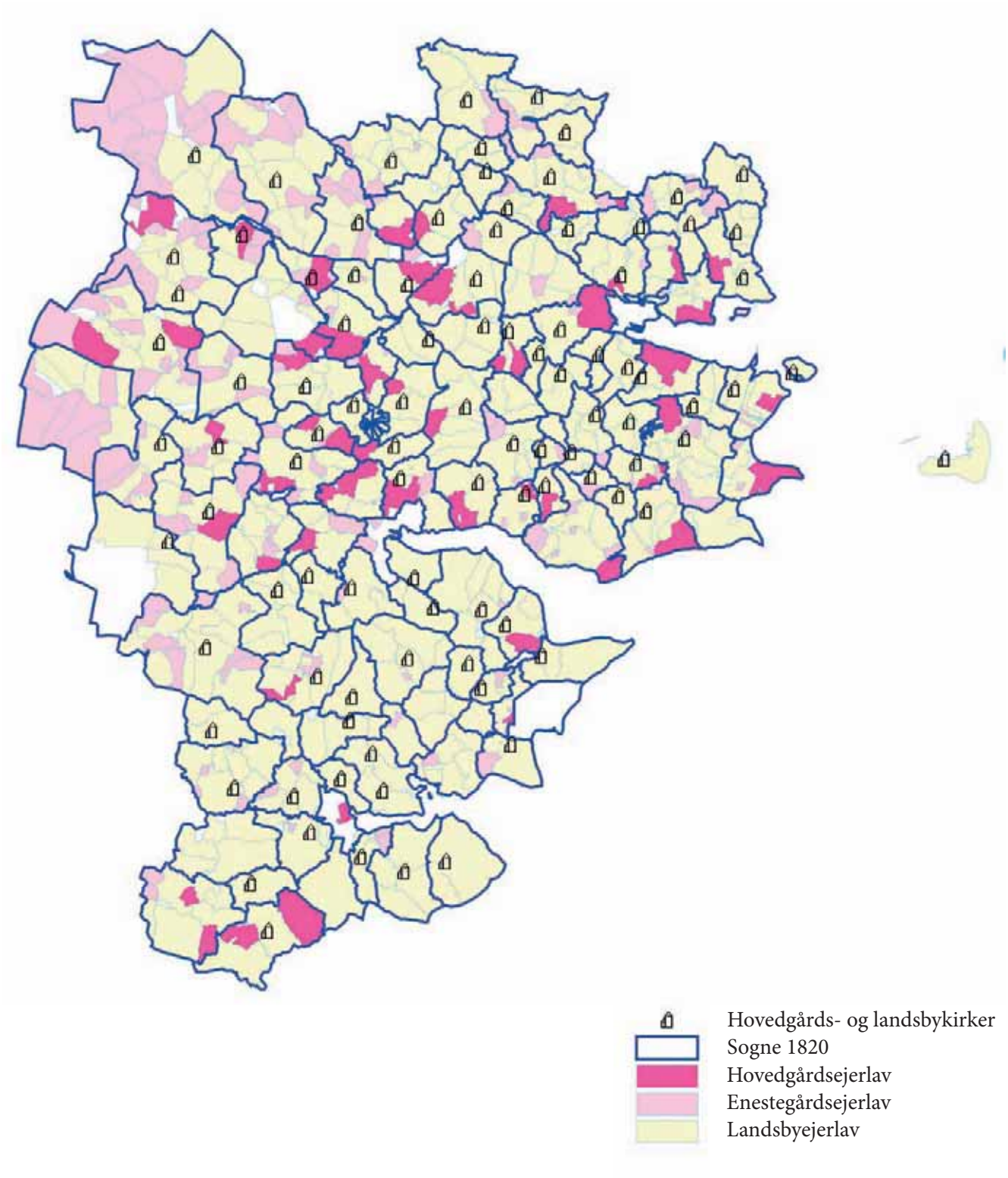

Gravhøj ved Give

Dysse ved Barritskov.

Landsbyer, hovedgårde og enestegårde

Indtil omkring 1800 var bebyggelsesbilledet uden for købstæderne karakteriseret af landsbyer, hovedgårde og enestegårde. Landsbyerne var den helt dominerende bebyggelsestype. I Amtet havde landsbyerne i gennemsnit godt otte gårde, men tallet dækker over stor variation. De større landsbyer med 10-20 gårde lå især i den østlige frugtbare del af Amtet. Den største, Erritsø ved Fredericia, havde 40 gårde, dernæst Endelave med 37 gårde. Modsat var landsbyerne i den vestlige del gerne mindre og løst opbyggede, og i de stærkt hedeprægede egne var enestegårde almindelige bebyggelser bestående af en eller to gårde. Det skal retfærdigvis anføres, at enestegårdene i adskillige tilfælde havde flere brugere, dvs. at to eller flere familier var bosat på samme gård. De udpegede enestegårde i den østlige del af amtet er relativt store hovedgårdslignende enheder. I den vestlige del af amtet gennemgik enestegårdene en voldsom udparcellering efter udskiftningen, og derfor er der ikke udpeget "rene" enestegårdsejerlav. Tilsvarende er det generelt også de gamle sognebyer, kirkelandsbyerne, som har været genstand for den største udvikling i 1800- og 1900-tallet. Sognebyerne var ofte det naturlige sted for udvikling af en lokal administration og detailhandel mv. Som landsby betragtet, dvs. med gårde og huse, der alene er knyttet til landbruget, er der således ikke en eneste velbevaret kirkelandsby tilbage. Derimod har den historiske udvikling løbet mere skånsomt henover en række

Gård i Aggestrup

mindre og mellemstore landsbyer uden kirke, som således er udpeget i deres totalitet med både bebyggelse, veje, diger, ager og eng, fx Elling, Ravning, Over og Neder Ustrup, Aggestrup og Vrå.

På kortet fremgår det, at der er stor forskel på udbredelsen af hovedgårde i Amtet. I området nord og vest for Vejle fandtes mange hovedgårde. De betydeligste var de store hovedgårde Boller og Bygholm som i 1686 havde henholdsvis 171 og 115 fæstegårde, svarende til 1003 og 702 tønder fæstehartkorn udover selve hovedgårdenes hartkorn. Dernæst

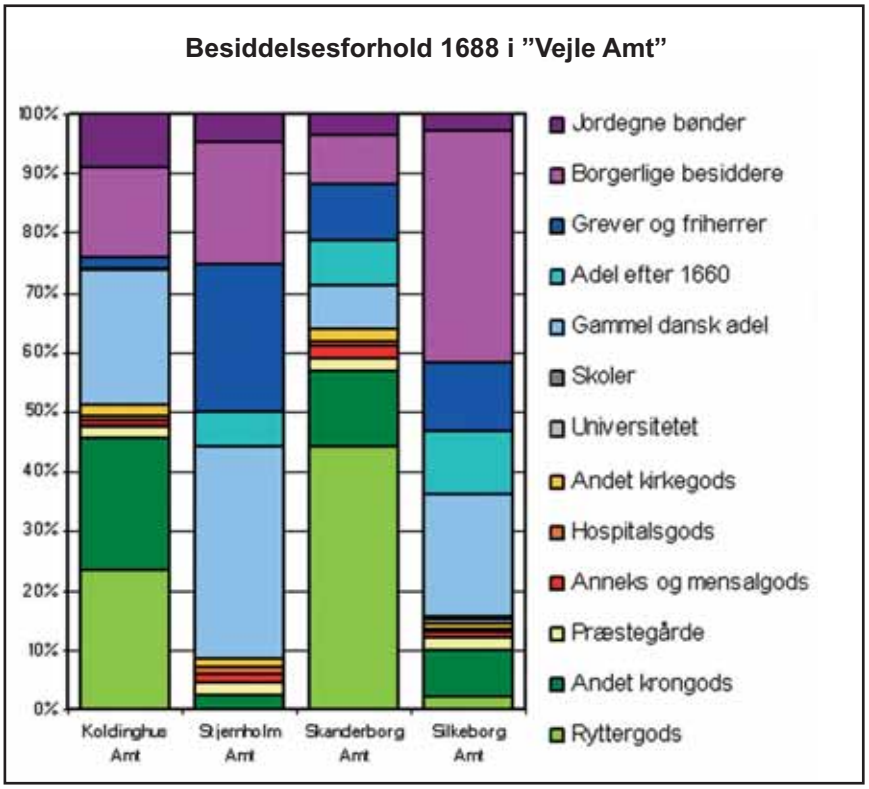
Fåruphus, enestegård

kom Palsgård, Barritskov og Rosenvold med 374, 259 og 216 tønder hartkorn. Alle lå ved kysten på Bjerre-halvøen med rige skov og agerressourcer i baglandet. Indenlands fandtes også betydelige hovedgårde som fx Urup og Ussinggård, men så snart man bevægede sig ud på heden tyndede det stærkt ud i antallet og størrelsen af hovedgårdene. Ved udpegningen af hovedgårds-kulturmiljøerne er det forsøgt at illustrere bredden og både fange de store, markante anlæg fx Tirsbæk samt de mindre og ydmyge, fx Søndersthoved.

Fruetoft i Brøndsted

I området syd for Vejle og nord for Horsens forekommer hovedgårde stort set ikke. Der skyldes især den jagtinteresserede Frederik II, som i perioden 1572 til 1584 mageskiftede sig til et sammenhængende jagtområde, en vildtbane. Efter reformationen havde kronen overtaget de gejstlige besiddelser og kongen havde derfor mange jorder at bytte med herregårdene. Nogle af de nytildragede herregårde blev nedlagt, andre blev delvis udstykket og fortsatte som fogedgårde, som kongen forpagtede til "skovridere", der skulle holde opsyn med vildtet og skovene. Vildtbanens territorium blev markeret ved høje træpæle, senere stenstøtter. Omkring den privatejede enestegård, Testrup, der lå indkapslet i Skanderborg Rytterdistrikt, findes en mængde kontra-vildtbanesten, der skulle forhindre kongelig jagt indenfor ejerlavet. Kongsbønderne havde generelt bedre kår end almindelige fæstebønder, fordi hoveriet blev afløst af en pengeafgift og således slap de for den store arbejdsbyrde på hovmarkerne.

Svenskekrigene og den efterfølgende pestepidemi lagde mange gårde øde på Vejle-egnen, navnlig i Tørrild og Jerlev Herred, men allerede i slutningen af 1600-tallet var de fleste gårde på fode igen. Krigene affødte en hærreform i 1670, hvor

en del af kronens gods udlagdes som 12 rytterdistrikter. To af disse blev udlagt i Koldinghus og Skanderborg, hvilket fremgår tydeligt af tabellen over besiddelsesforholdene i amterne omkring Vejle i 1688. På rytterdistrikternes fogedgårde boede obersterne og distrikterne virkede, med forskellige omlægninger af rytteriets underhold, indtil 1765-1769, hvor godset blev solgt på auktioner. Hermed fik kongsbønderne, som de første, mulighed for at blive selvejere – en status der først blev almindelig for de øvrige fæstebønder de følgende ca. 50 år i forbindelse med de store landboreformer.

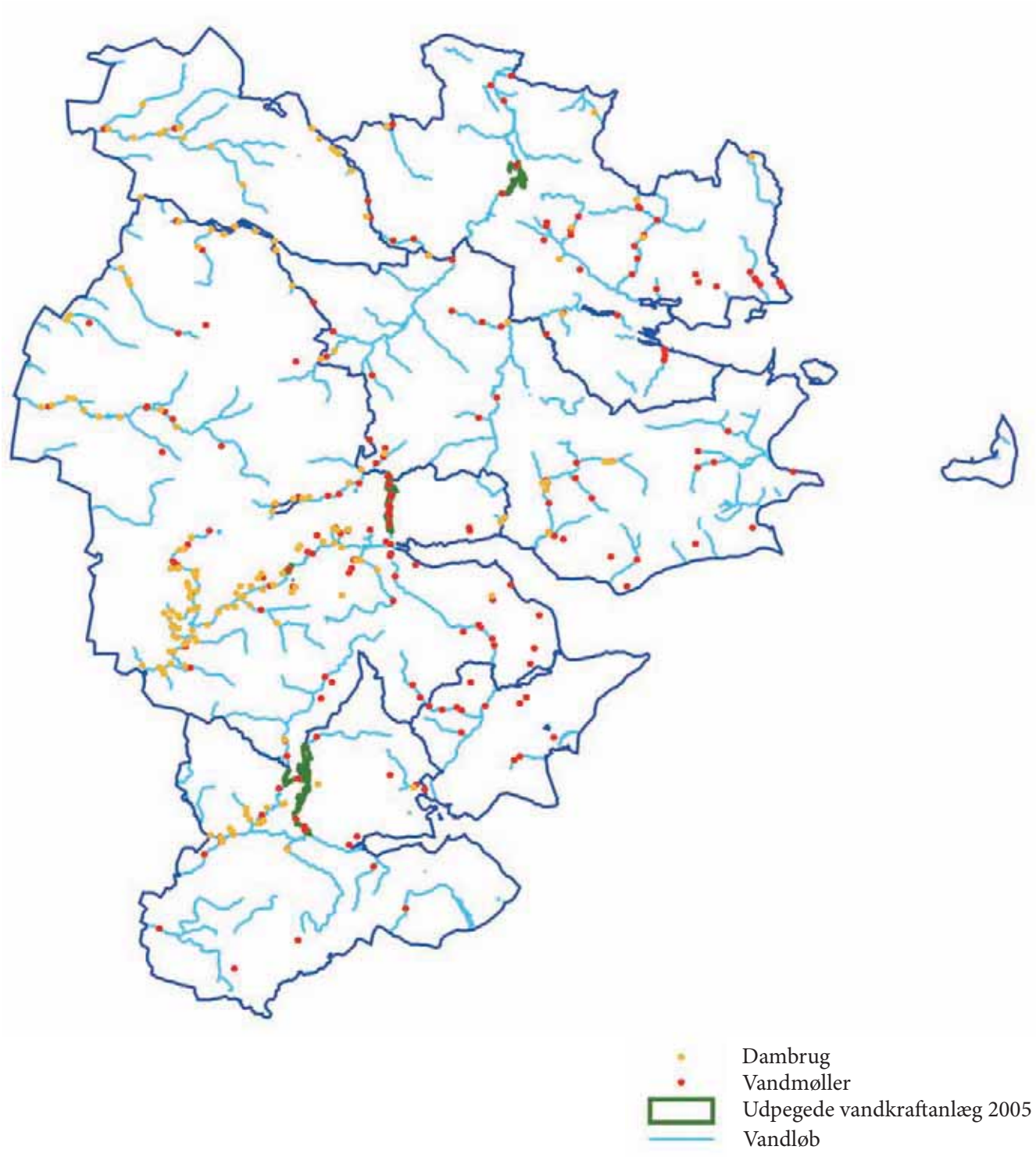

Williamsborg

Herred	Gårde			Huse med jord		Huse uden jord	Huse pr. gård	Anden skyldsat jord (htk.)	Hartkorn I alt	Dyrket areal (tønder land)	Opdyrknings-grad	Herreds-areal (km²)
	Antal	Htk.	Htk. pr. gård	Antal	Htk.							
Nørvang (K)	590	2943,14	5,0	131	45,04	9	0,24	13,73	3001,91	22955,6	15 %	820.5
Tørrild (K)	273	1447,17	5,3	58	17,53	2	0,22	78,73	1543,43	11628,0	20 %	318,1
Elbo (K)	182	847,3	4,7	76	24,52	2	0,43	21,49	893,31	5905,5	32 %	102,6
Jerlev (K)	149	790,55	5,3	23	7,22	5	0,19	9,79	807,56	6393,9	23 %	150,1
Holmans (K)	223	1185,19	5,3	73	21,61	14	0,39	12,98	1219,78	7005,2	29 %	131,3
Brusk (K)	288	1582,68	5,5	89	22,11	13	0,35	11,17	1615,96	10722,2	31 %	188,4
Andst (K)	314	1504,02	4,8	55	13,78	5	0,19	34,85	1552,65	11593,6	19 %	331,0
Hatting (St)	320	2150,37	6,7	65	11,49	2	0,21	34,51	2196,37	14783,8	46 %	177,9
Bjerre (St)	554	3455,35	6,2	160	56,73	6	0,30	26,76	3538,84	21038,1	46 %	252,1
Nim (St)	138	1032,28	7,5	70	12,96	3	0,53	8,39	1053,63	7174,1	28 %	140,5
Voer (Sk)	537	2922,66	5,4	86	22,53	2	0,16	24,53	2969,72	21524,4	45 %	265,2
Tyrsting (Sk)	198	858,39	4,3	38	10,95	4	0,21	7,84	877,18	7450,5	16 %	255,7
Vrads (Si)	258	1104,94	4,3	33	14,44	16	0,19	6,33	1125,71	11148,7	12 %	508,3

Figurtekst: Gårde, huse, hartkorn og dyrket areal 1683 i herreder indenfor det nuværende Vejle Amt. I parentes er anført hvilket amt herredet dengang tilhørte: K = Koldinghus, St = Stjernholm, Sk = Skanderborg og Si = Silkeborg. Kilde: H. Petersen 1928.

Vandmøller, vandkraft og dambrug

Vejle Amt er rigt på vandløb. Vand har siden Arilds tid været en helt nødvendig ressource, og tilgængeligheden af vand er en fundamental lokaliseringsfaktor. Derfor har der altid været mange interesser forbundet med de rindende vande. Vandmølleriet blev indført og udviklet gennem højmiddelalderen med klostrene som spredningscentre. Møllerne blev ofte opført i tilknytning til kongens, adelens eller kirkens jorder. Under enevælden blev vandmølleriet stærkt reguleret, og bønderne var forpligtet til at få malet deres korn ved en given mølle – mølletvang. Ved frigivelse af møllenæringen i anden del af 1800-tallet blev vandmølleriet udviklet i stærk konkurrence med mange nyopførte hollandske vindmøller. Nye kværne og møllehjul skulle øge kornmalingen. Flere mølleanlæg blev også nedlagt i forbindelse afvandingsprojekter, hvor opstemningen var en hæmsko. Andre møller omlagde produktionen, men fortsatte med at udnytte vandkraften til fx savskæreri, sliberi, maltgøreri, klædestamperi og senere el-produktion ved turbiner. Vandmøllernes ret til at opstemme vandløbene blev i flere tilfælde overtaget af engvandingsanlæg, som igen blev overtaget af dambrug. Engvandingen behandles nedenfor i afsnittet om Koloniseret Land.

Landets første kommercielle dambrug (Hvilestedgård) blev anlagt i Amtet i 1890erne. I den følgende periode frem til 2. Verdenskrig anlægges en til to håndfulde i hvert årti. Dambrugserhvervet eksploderede i 1950erne og 1960erne med anlæggelse af mere end 100 brug i Vejle Amt. Både vandmøllerne og dambrugene var og er koncentreret langs de større hovedvandløb i Amtet, fx Gudenå, Vejle Å, Grejs Å, Mattrup Å, Nebel Å og Kolding Å. Dambrugene er særligt koncentreret i Egtved Kommune omkring Vejle Å og Randbøldal, hvor man også finder hovedparten af de udpegede dambrug. Et helt unikt kulturmiljø med tæt forekomst af vandmøller, som i 1800-tallet omlagde produktionen til bl.a. klædefremstilling og lagde grunden til udviklingen af et driftigt industri- og boligområde, findes langs Grejs Å. Som eksempel på mølleriets udvikling fra klostrene, er området omkring Klostermølle udpeget, selvom den nuværende mølle er langt nyere. De fleste øvrige udpegede vandmøller er ikke funktionsduelige længere, men indeholder endnu væsentlige møllebygninger, opstemning og møllesø. Betydelige vandkraftanlæg til el-produktion findes ved Vestbirk og Harte, begge anlagt omkring 1920. De opstemmede søer og dybe kanaler er fortsat markante spor i landskabet.

Bregnholm Mølle dambrug

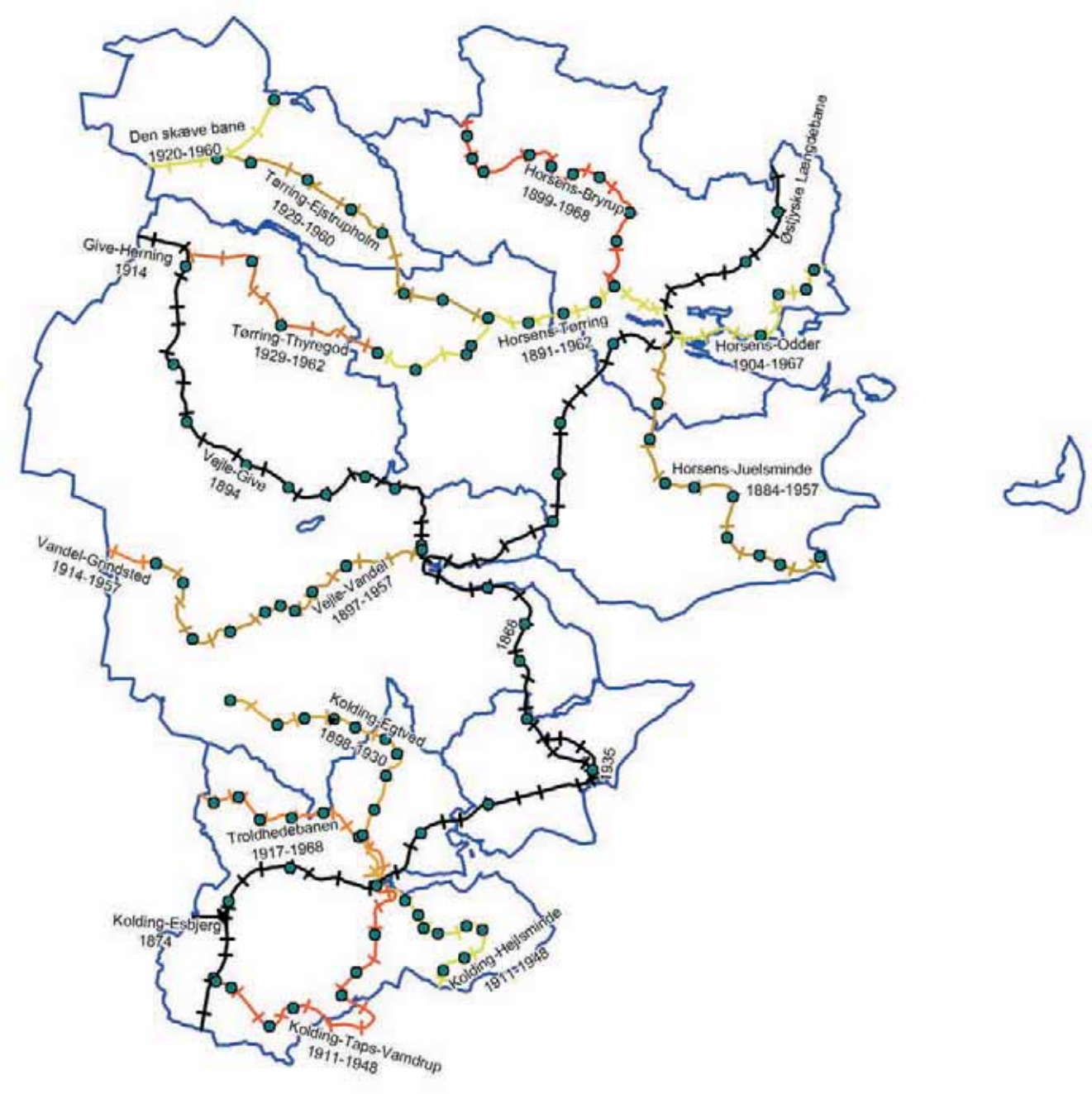

Brøndsted Mølle

Klaks Mølle opstemning

Jernbaner og stationsbyer

I Vejle Amt har jernbanenettet været tæt. Etableringen af jernbanenettet begyndte med den såkaldte østjyske længdebane 1866-68 fra Kolding til Ålborg, som i 1874 blev videreført sydpå til Padborg. Amtets fire købstæder blev hermed forbundet, og alle øvrige jernbaner blev siden hen anlagt med forbindelse til disse. Fredericia indtog hurtigt rollen som nationalt knudepunkt for den nord-sydgående og øst-vestgående skinnetrafik. Fra Vejle videreførtes trafikken via Give tværs over den jyske hede til Herning og Struer. Kolding og Horsens blev knudepunkter for en mængde smalsporede lokalbaner, der siden blev omlagt til normalspor, hvoraf samtlige nu er nedlagt. Nogle nåede kun at have en levetid på 30-40 år inden nye landeveje, stigende privatbilisme og lastvognstrafik ændrede transportvilkårene. Flere af de nedlagte jernbanelinjer er bevaret som cykelstier gennem det åbne land, fx Troldhedebanen, Vejle-Vandel og Horsens-Bryrup. Jernbanerne og de nye stationer blev ofte lokale vækstcentre, men der er også eksempler på nye byer opstået ved centrale vejkryds fx Ådal. I Vejle amt blev det dog helt overvejende stationerne, som var udgangspunktet. Nye byer opstod på den bare mark, landsbyer voksede sig større og fik et urbant islæt eller virkede som moderby for en nærliggende stationsbydel. Brædstrup, Hedensted, Lunderskov og Uldum er eksempler på gamle landsbyer, der udviklede sig til lokale centre med mange af købstadens funktioner. I samme selskab findes Vamdrup, der, indtil genforeningen 1920, indtog en særstilling som told- og grænseby. I den modsatte ende af skalaen findes små rurale byer, der aldrig udviklede sig nævneværdigt. Typisk byer langs lokalbanerne, der blev anlagt sent og nedlagt tidligt, som lå for tæt på større centerbyer til at have et passende selvstændigt opland. Detailhandel, håndværk og anden service har sjældent overlevet i sådanne små byer, men flere steder fortæller nedlagte funktionsbestemte bygninger, bygader og rester af jernbaneforløb stadig om byernes udviklingshistorie. Blandt disse mindre, "underudviklede" stationsbyer er udpeget en god håndfuld, fx Ejstrup, Slagballe, Mølvang og Gravens.

Nørre Snede station

Liballe Station

Åle Station

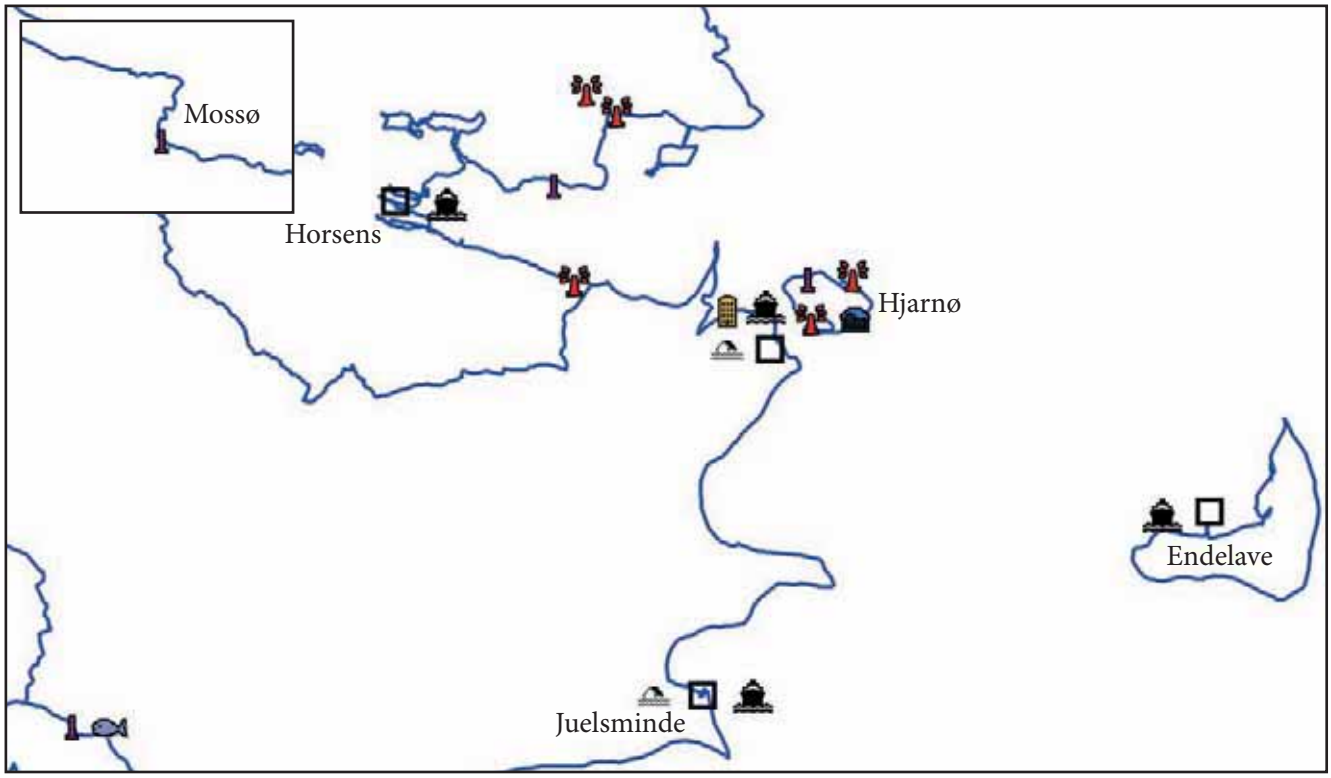

Fovslet Station

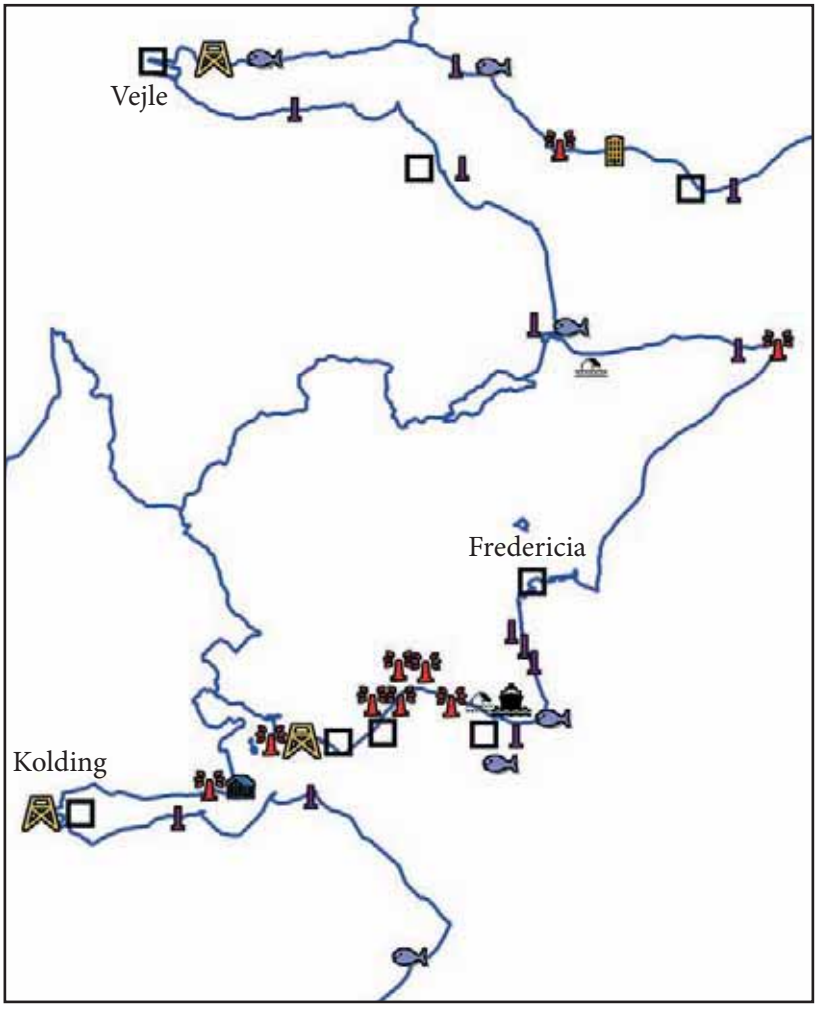

Haraldskær Fabrik Station

Ejstrupholm Station

Børkop Station

Kystmiljøer

Værft og bådebyggeri
Udskibningssted og anlægsbro
Fyr
Havn
Fiskerleje
Lodshus
Færgegård
Færgested
Pakhus

Amtets kystlinje er præget af de dybt indskårne og sejlbare fjorde til Horsens, Vejle og Kolding, som er undersøiske fortsættelser af tunneldalene oppe på land. Kysterne er som regel stejle med en beskeden strandbred og kun få steder møder man marint forland. Købstæderne ligger beskyttet for vind og strøm ved naturhavne i bunden af fjordene. Med den tilbagetrukne placering havde byerne kontakt til et varieret bagland og samtidig var man i middelalderen beskyttet mod vendiske angreb fra søsiden.

Snoghøj færgeleje

Fredericia er, i modsætning til de tre gamle købstæder, opført ca. 1650 som fæstningsby på en pynt, altså med en mere aggressiv position i forhold til Lillebælt og Kattegat. Syd for Fredericia i læ af Lyngsodde findes resterne af det gamle overfartssted ved Snoghøj, der var det vigtigste færgested mellem Fyn og Jylland indtil jernbanefærgen mellem Strib og Fredericia blev etableret i 1872. Færgehavnen ved Fredericia blev overflødiggjort ved åbningen af den gamle Lillebæltsbro i 1935. De fleste andre færgesteder er også nedlagt fx ved Juelsminde, hvor forbindelsen til Kalundborg lukkede i 1990erne. Fra Snaptun sejles endnu til Hjarnø og Endelave. Havnemiljøet ved Snaptun udvikledes i midten af 1800-tallet som udskibningshavn med pakhus for korn og andre landbrugsprodukter. Også ved Rosenvold hovedgård og Fakkegrav findes bygninger eller rester af små anløbshavne fra kornsalgsperioden. Kulvig Havn på Trelde Næs blev bygget omkring 1920 til udskibning af tømmer fra baglandets skove. I udkanten af den kystnære Skærbæk landsby lå allerede i 1700-atllet en klynge fiskerhuse. Ved anlæggelse af teglværk og anløbsmole udvikledes siden hen en lille by med fiskerihavn og bådebyggeri. Et af Amtets få levende havnemiljøer udenfor købstæderne.

Fyrtårnene i Amtet stammer næsten alle fra 1900-tallet. De er placeret strategiske steder for at markere indsejlingen til de større fjordhavne og til øerne Hjarnø og Endelave. Den største koncentration ses syd for Erritsø hvor skibstrafikken ledes gennem Lillebælt.

Kulvig Havn ved Trede Næs

Syv fiskerlejer kendes i Amtet, de tidligste fra slutningen af 1400- og første halvdel af 1500-tallet. De fleste er i dag forsvundet eller stærk ændrede, kun det udpegede fiskerleje ved Lyngs har bevaret væsentlige elementer.

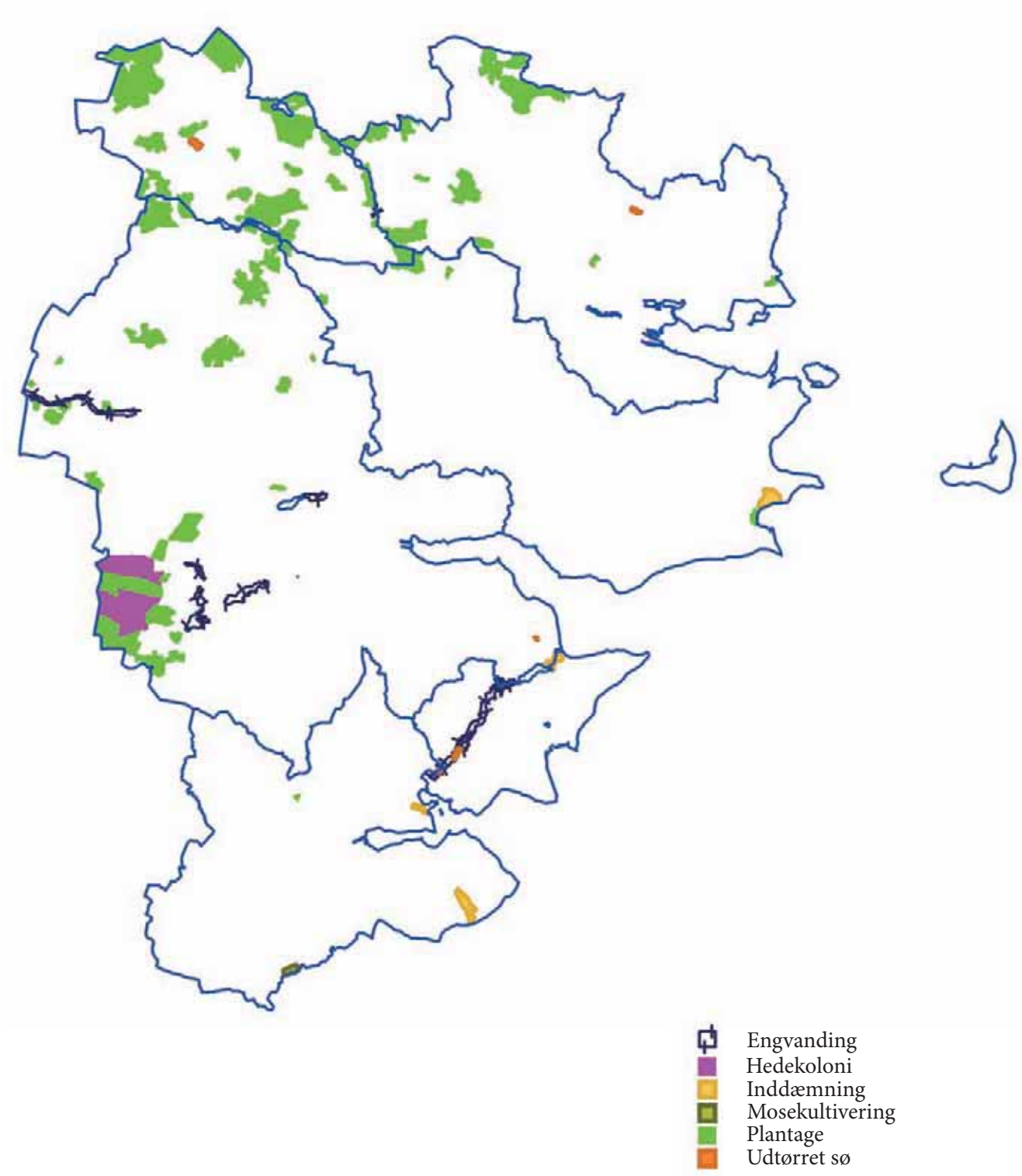

Skærbæk Havn

Badebro ved Agtrup Vig

Koloniseret land

Koloniseret land er en fællesbetegnelse for kulturmiljøer, der er præget af tilplantning og opdyrkning af tørre næringsfattige jorder og afvanding og indvinding af våde eller vanddækkede jorder. Jorder, som var marginale eller uudnyttede indtil ca. 1750.

Amtets mest markante indslag af koloniseret land findes i den vestlige del. Allerede i 1760 søgte staten at nyttiggøre Randbøl Hede ved at lokke 86 tyske familier til området. Der opførtes tre landsbyer til kolonisterne (Frederiksnåde, Frederikshåb og Moltkenberg), men forsøget mislykkedes, og i dag er der kun bevaret spredte spor af denne aktivitet. I 1803 erhvervede staten dele af Frederikshåb koloniens arealer til tilplantning, i 1804 begyndte staten tilplantning af Palsgård Skov og i 1807 købtes også Gøddinggårds jorder med tilplantning for øje. Omkring 1900 erhvervede og tilplantede staten endvidere de store plantager: Nørlund, Gludsted og Hastrup.

Ved Hedeselskabets etablering i 1866 kom der gang i de private plantager. De blev etableret af en bred vifte af ejere, typisk med assistance og tilsyn fra Hedeselskabet. De større private plantager var som regel aktieselskabsejede, fx Give Plantage fra 1867, hvor Hedeselskabets stifter Enrico Dalgas var en væsentlig drivkraft. Også kommunerne opkøbte og tilplantede hedejord, bl.a. fx Ringgive Plantage. De fleste var imidlertid

Mindesten i Give Plantage

mindre plantninger ejet af gårdmænd, proprietærer, husmænd mv. Nogle blev anlagt direkte på hedejord, andre, især på højderyggen, blev først tilplantet efter man havde forsøgt at opdyrke heden, fx Sejrup Krat, hvor der fortsat er spor af hedetomter fra gårde, der blev nedlagt inden tilplantningen.

Amtets kyster er generelt stejle, fjordene dybe og den relative land-

Hedetomt i Sejrup Krat

hævning er uden væsentlig betydning for dannelsen af marine forlande. Derfor har landvinding ved inddigning og inddæmning kun været mulig få steder. Blandt de mest iøjnefaldende lokaliteter er Vognkær Enge, og de nyligt genskabte Solkær Enge, der blev afvandet i 1923. Håbet ved Palsgård blev inddæmmet 1883, og Eltang Vig allerede i 1872, men genskabt ved storm og digebrud i 1978. Også Rands Fjord har uden held været forsøgt inddæmmet i 1863. Indenlands er Amtet forholdsvis fattigt på søer, der har været egnet til udtørring. Blandt de større søer er det kun Gedved Sø, der er udtørret. Afvandingen af Ejstrup Sø blev opgivet efter få årtier og den tørlagte Ødis Sø blev genoprettet i 2003. Blandt de små udtørringer finder man Haustrup Sø og Gårslev Sø. Amtets største moseområde, Tørring-Uldum Kær, der gennemløbes af Gudenåen, er stærkt præget af tørvegravning og siden afvandet.

Engvandingen var et forholdsvis tidligt fænomen i Amtet. Allerede i begyndelsen af 1826 skriver Carl Dalgas, om vigtige enge i "vesteregnens" sogne, hvis vande med flid benyttes til at overrisle engene. Ja, han fremfører endog at "Vandings-, eller egentlig Rissel-Enge, ere temmelig almindelige i Amtet…". Især engvandingen ved hovedgårdene Engelsholm og Bygholm fremhæves, og ved Bygholm dvæles ved brugen af en snekke til at løfte vandet. Vandmøllernes ret til opstemning fremføres dog som

Håbet pumpestation

en væsentlig hæmsko for yderligere udnyttelse af engvandingen. Efter Hedeselskabets oprettelse kom der rigtig gang i anlæggelsen af vandingsenge. Alene i årene 1866 til 1887 blev der anlagt 56 kilometer vandingskanaler i Vejle Amt, fordelt på 21 projekter, navnlig langs Vejle Å, Omme Å og Holtum Å. De fleste anlæg gik ud af drift efter 2. Verdenskrig. Opfyldning, dræning og tilgroning har gjort et stort indhug i resterne. Relikter findes imidlertid endnu bl.a. langs Holtum Å, ved Hedegårde, i Randbøldal og ved Ringive.

Hovedkanal til Gedved Sø

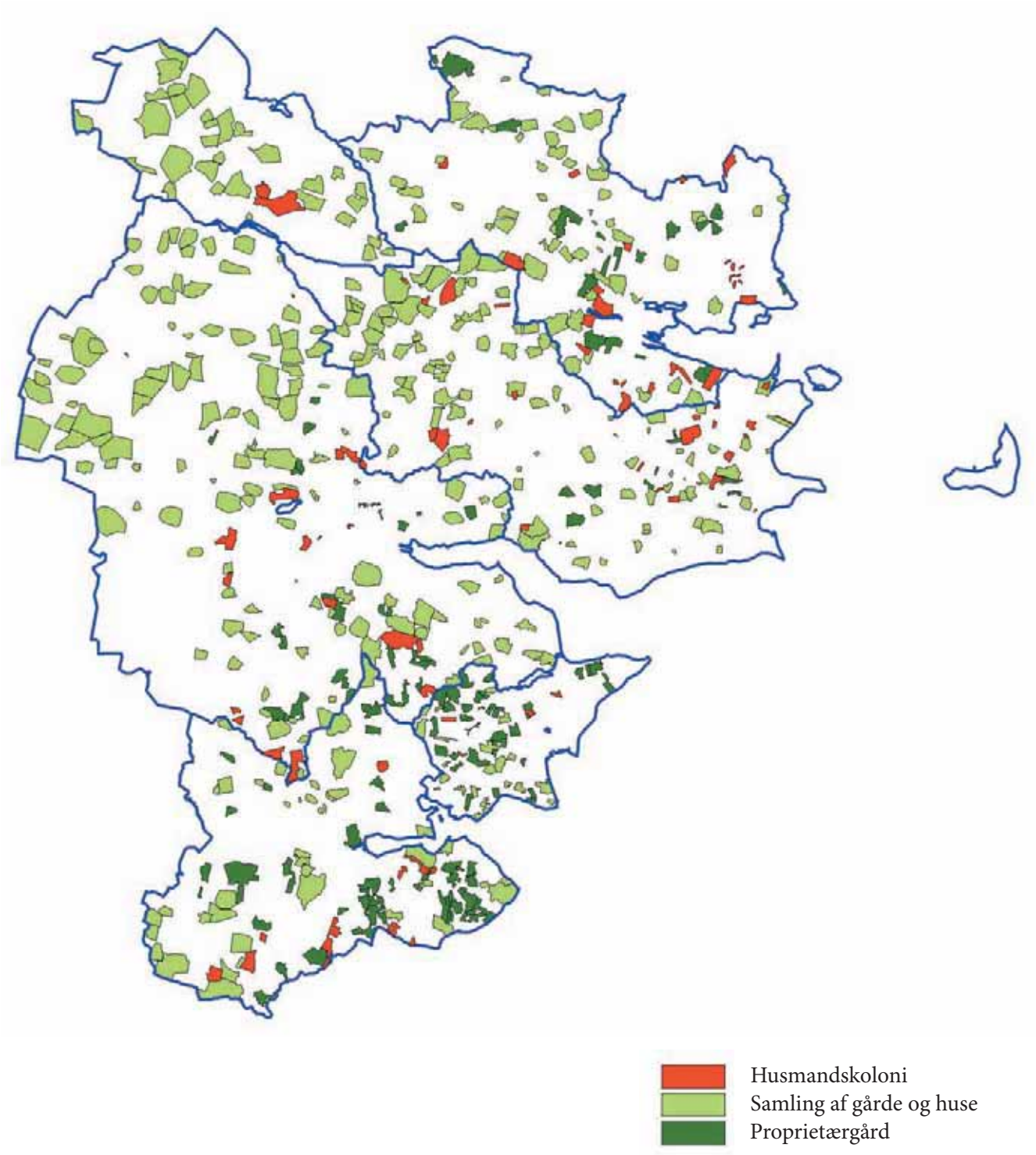

Vandkanon ved Odderbæk

Fødekanal til engvandingsanlæg ved Ringive

Proprietærgårde, husmandskolonier og samlinger af gårde og huse

Landbrugslandet og bebyggelsesbilledet ændrede karakter efter år 1800. Udskiftningen, ophævelsen af fællesskabet og overgangen til selveje betød helt nye muligheder for den enkelte bonde. Overdrev og hede kom under plov, mosehuller og engpletter blev drænet eller opfyldt. Et nyt landskab præget af landinspektørens lineal blev i løbet af få generationer kultiveret og bebygget. Den mest markante nye indslag i bebyggelsesbilledet var samlinger af gårde og huse, der er en lidet mundret betegnelse hentet fra Trap Danmark. Betegnelsen dækker over en broget gruppe af bebyggelsestyper med forskellige udviklingstræk. I den østlige del af Amtet består samlinger af gårde og huse typisk af tre eller flere gårde som er udflyttet fra landsbyen og dermed danner en ny lille, løst opbygget landbebyggelse, som ofte har taget navn efter bymarken (vangen) de er flyttet ud på, fx Klejs Vestermark. Andre, især i den vestlige del af Amtet, som var præget af små landsbyer og enestegårde, opstod ved udparcellering af udmarksjorder og har mere karakter af spontant opståede samlinger af mindre gårde og huse som siden konsolideres med nye veje, hegn og måske en skole og et mejeri. Udviklingen af denne type kunne tage flere generationer og mange kan først erkendes med et selvstændig stednavn i midten af 1900-tallet, fx Brokbjerg. Mange vil dog ofte være en blanding af udflytning og udparcellering.

Egentlige husmandskolonier, som blev anlagt ved udskiftningen, typisk på våde eller sandede jorde i udkanten af ejerlavene, er der kun registreret et par håndfulde af, fx Vadhuse og Pyt. Derimod er de såkaldte statshusmandskolonier anlagt efter 1899 og særligt efter 1919-loven mere mangfoldige. Store regulære, planlagte husmandskolonier med ensartet bebyggelse findes bl.a. ved de udstykkede hovedgårdsjorder omkring Boller, Møgelkær, Tyrrestrup, Engelsholm, Brandbjerg og Rask.

Holbækgård i Asløkke

Det nye landskab fik også en ny overklasse, de såkaldte proprietærer, som gennem 1800-tallet samlede og tilkøbte jord for at opbygge en større gård. Bygningsanlæggene blev ofte opført i mere prangende materialer med lignelser til hovedgårdene. Proprietærgårde defineres her som gårde med mere end 12 tønder hartkorn, hvilket dengang var en betydelig bedrift med et stort folkehold. Disse større gårde var knyttet til den østlige del af amtet, idet det praktisk taget var umuligt at samle 12 tønder hartkorn i de sandede områder, hvor der typisk gik 8-10 tønder land eller mere på en tønde hartkorn. Proprietærgårdene var og er særligt karakteristiske indenfor det tidligere Koldinghus og Skanderborg Rytterdistrikt, hvor jorden blev solgt til selveje i 1764-67. Blandt udpegede proprietærgårde finder man Ørskovgård, Skovløkke, Elisabethsminde og Lykkesgård.

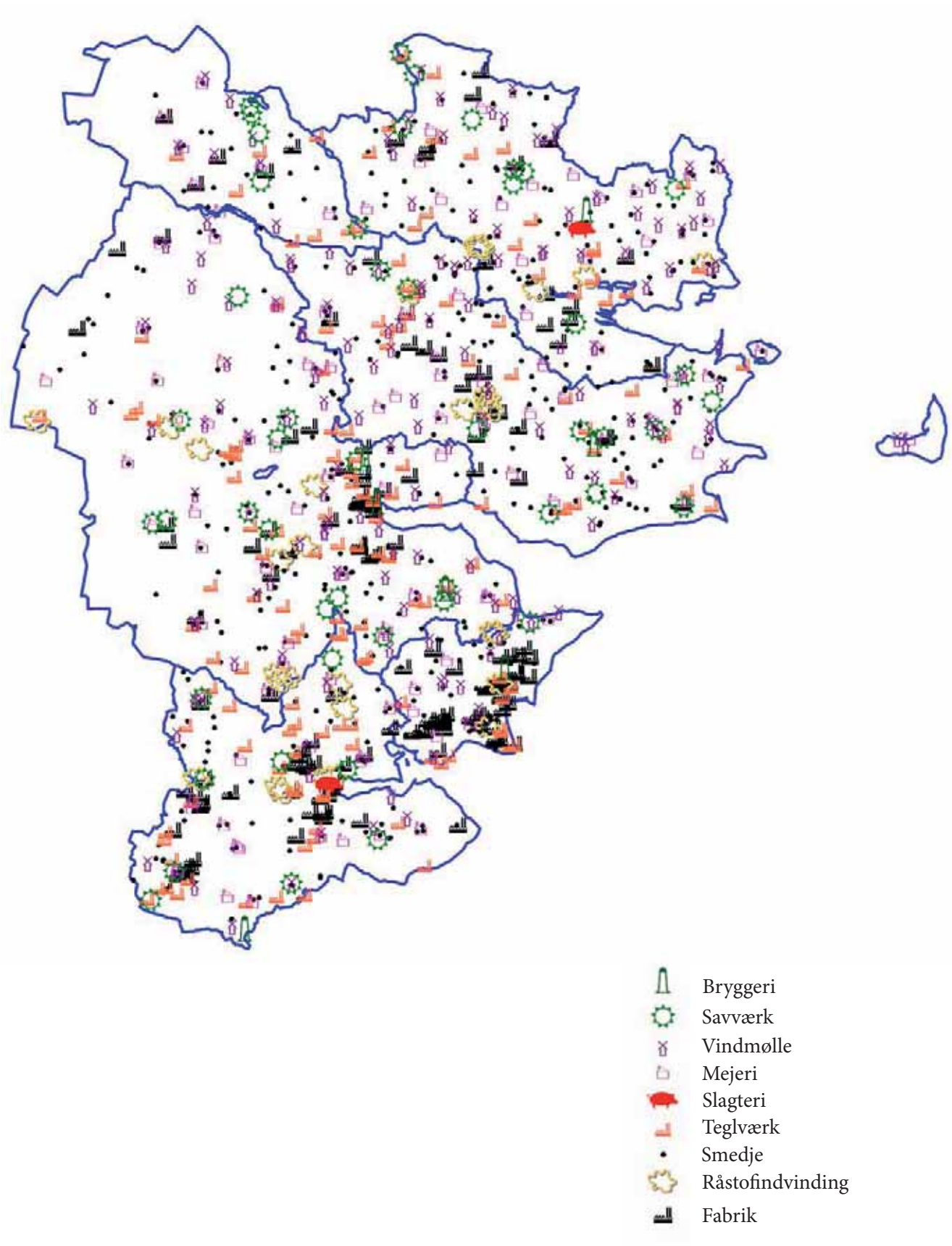

Dortealund stuehus

Østerby Mark

Industri- og råstofmiljøer

I Vejle Amt var næsten alle industrivirksomheder knyttet til åernes vandkraft indtil ca. 1840. Ser man bort fra kornvandmølleriet, der begyndte i middelalderen (behandlet ovenfor), så var det først i løbet af 1700-tallet, at nye industrigrene fik fodfæste. Ved Dalover, Randbøldal, grundlagde storkøbmanden Gerhard de Lichtenberg i 1732 Engelsholm Papirmølle. I 1741 anlagde franskmanden major Pierre d´Andischon Haraldskær fabrik til produktion af bl.a. jern- og kobbervarer. En fabrik som Lichtenberg overtog godt ti år senere. Ved Grejs Mølle begyndte man i slutningen 1770erne at levere klæde til garnisionen i Fredericia. Flere tekstilmøller fulgte i kølvandet og Grejs Ådalen udviklede sig i begyndelsen af 1800-tallet til et landsdelscentrum for tekstilfabrikation. Efter tysk opfindelse i 1840erne begyndte man at anvende træslib til papirfremstilling. Kongerigets to første træsliberier blev anlagt i Vejle Amt, i 1865 på Vingsted Mølle (W. Rentzmann) og 1866 på Vilholt Mølle (H. H. Holst). Begge udvidede med søsterfabrikker i årene efter hhv. Haraldskær og Klostermølle.

En industrivirksomhed skal have mindst seks ansatte for at optræde i industristatistikken. Det havde smeden aldrig. Til gengæld var han lige ved hånden. Omkring år 1900 var der over 400 smedjer i Amtet, i gennemsnit fire pr. sogn. I de større stationsbyer lå den "industrielle smed" – maskinværkstederne sammen med cementstøberier, trævarefabrikker o. lign., mens jernstøberierne typisk lå i købstæderne.

Langt hovedparten af regionens ca. 50 savværker kendes først fra begyndelsen af 1900-tallet. Mange opstod på ældre vandmøller som omlagde eller supplerede produktionen i et forsøg på at overleve i konkurrence med kornmølleriet på de hollandske vindmøller. Savværkerne lå som regel i udkanten af skovområder, tæt på råstofkilden. Af samme grund findes ingen savværker i Amtets vestlige hedeegne, hvor nåletræsplantagerne først skulle blive gamle og egnede til hugst.

Den måske mest almindelige landindustri var andelsmejerierne, der for hovedpartens vedkommende blev anlagt ca. 1885 til 1920. Sammen med møllerne udgjorde mejerierne hjørnestenen i andelslandbrugets forarbejdningsvirksomheder. Mejerierne anlagdes også tæt på råstoffet; den let fordærvelige mælk tålte ikke lang transport uden afkøling. Omtrent hvert sogn havde et mejeri, ja nogle sogne endda to eller flere. I sogne hvor Indre Mission eller De stærke Jyder stod stærkt oprettede de egne, søndagshvilende mejerier. Her var arbejdet bandlyst om søndagen, der i stedet skulle bruges på andagt. Allerede i mellemkrigsårene begyndte de første mejerisammenlægninger, der første til nybygning af større og ofte mere monumentale mejeribygninger med mejeribestyrerbolig. Slagterierne var langt fra så mangfoldige som mejerierne.

Landets første andelsslagteri blev anlagt i Horsens 1887. I amtet fulgte siden Kolding 1888 og Vejle 1909, Give 1929. Et af verdens mest moderne slagterier er nyligt opført

Højrup Mejeri

i Horsens af Danish Crown. I Farre og Gedved findes desuden store fjerkræslagterier.

Teglbrændingsteknologien kom hertil i middelalderen. Helt frem til begyndelsen af 1800-tallet var teglsten et eksklusivt byggemateriale, som primært var forbeholdt kirke-, borg- og herregårdsbyggeri. Fra ca. 1840 skete der en stærkt vækst i behovet for teglmaterialer i land og by til nye grundmurede huse og gårde med tegltag og efterhånden også teglrør til dræning. Fra 1860erne vinder de nye ringovne frem til på bekostning af de gamle brændelsslugende kammerovne. I 1959 indførtes tunnelovne, som var meget arbejdskraft besparende og brændingen lettere at styre. Teglværkerne reduceredes herefter drastisk, både pga. rationalisering og konkurrence fra andre byggematerialer som tagpap, eternit, cementsten og betonelementer. Langt hovedparten af Amtets 152 registrerede blev anlagt i ca. 1860-1900. Allerede i 1970 var der kun en håndfuld tilbage og i dag findes fire forfaldne værker med tilgroede lergrave ved Give, Ejstrupholm, Gammelstrup og Tørring.

I Amtet blev hundredevis af små mergelhuller gravet igennem 1800-tallet og første del af 1900-tallet. Merglen blev spredt på lokale marker for at hæve jordens surhedsgrad. Gravene er siden opfyldt eller ligger tilbage som små dybe tilgroede vandhuller. Ved Stilbjerglund er efterladt en sø efter et større mergelleje, som virkede fra 1886 til ca. 1930, og hvorfra man via faste spor førte mergel til Grindsted og Grene. Hedeselskabet begyndte i 1901, at koordinere udlejning af lette, flytbare spor til mergelbaner med tipvogne trukket af heste eller små damplokomotiver. I amtet fik virksomheden betydelig succes i vesteregnen mellem Vejle og Kolding, fordi man kunne nå mange lodsejere og udnytte små mergelforekomster. Netop sporenes mobilitet gør dog, at levnene i dag er begrænsede til spredte større mergelgrave ved fx Jerlev, Søvind, Enner og Boring.

I slutningen af 1800-tallet lå der bl.a kalkbrænderier eller -værker ved Hammersholm, Taulov, Vin-

Skovbankgård Teglværk

Hedelund Stenleje

ding, Juelsminde og Hovedgård og kalkovne både udenfor Fredericia og i Kolding. De største grusgrave findes ved Dons, Ørum, Nim (Hedelund) og på hedesletten ved Løsning og Hedensted.

Tørvegravningen har ligesom mergelgravene en spredt, lokalt karakter. Enkelte steder opstod dog egentlige tørvegravningsindustrier, bl.a. i Knudsbøl Mose og Boest Mose. Den største og meget interessante tørvegravningsmiljø findes også omkring Rævlingmose. Her udvikledes småbyerne Store Vorslunde og Øgelund omkring 2. Verdenskrig, da tørvegravningen var på sit højeste. Pga. brændselsknaphed under verdenskrigene forsøgte man også at udvinde brunkul som supplement til mosetørv. Der er enkelte spor efter denne aktivitet ved Ejstrupholm.

Fredericias beliggenhed som knudepunkt mellem Jylland og Fyn har ikke kun medført store infrastrukturanlæg til transport i form af broer, motorveje og jernbaner. Også den fossile energiforsyning er efter 2. verdenskrig blevet tydelig i fæstningsbyens udkanter i kraft af bl.a. Skærbækværket og det fascinerende olieraffinaderi nord for byen.

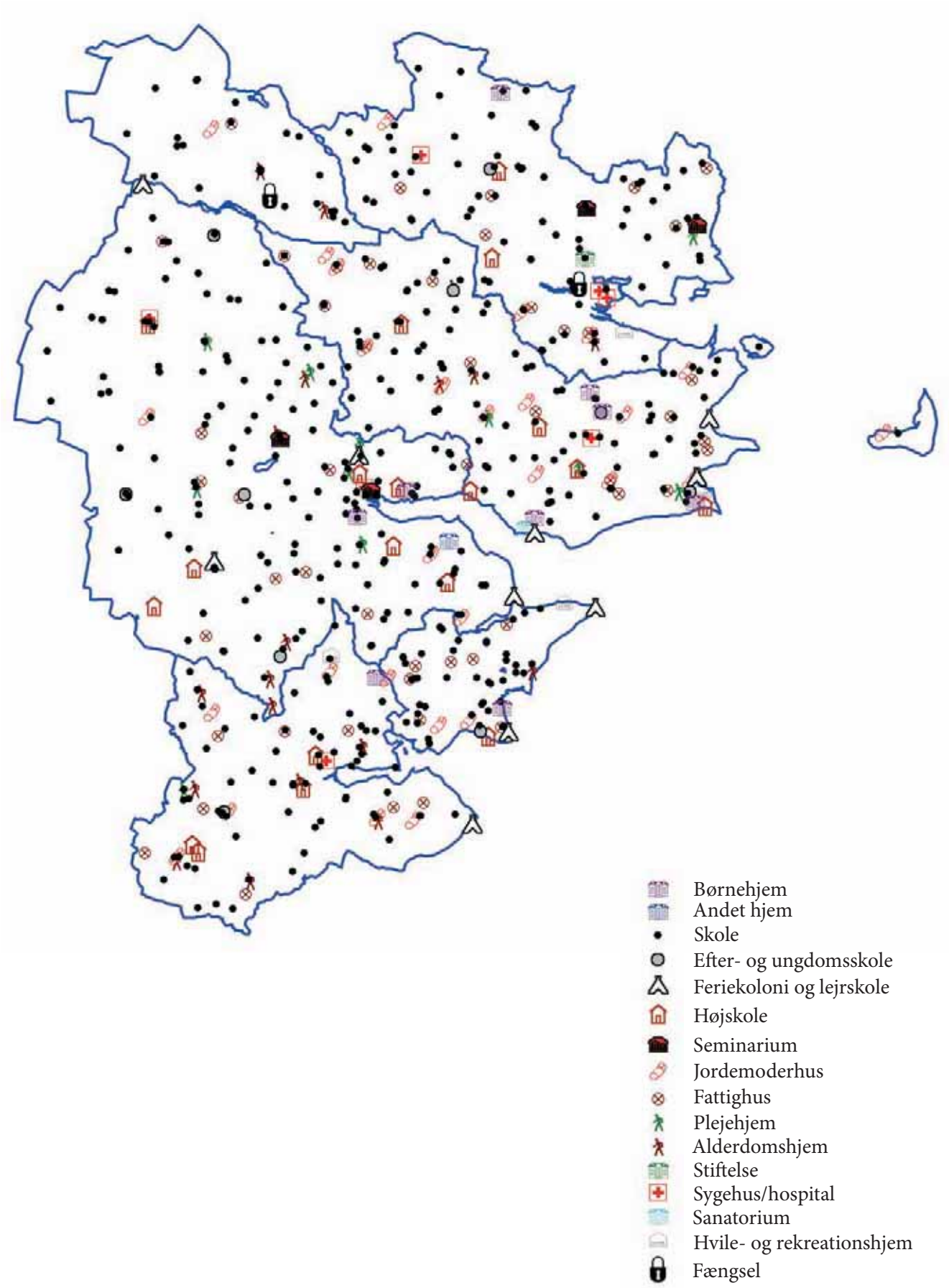

Dortheasminde Asfaltfabrik

Shell raffinaderi i Fredericia

Institutionelle og sociale miljøer

To af velfærdssamfundets hjørnesten er uddannelse og sygdomsbehandling. Langt op igennem historien var uddannelse kun for de allermest velstillede; via klostre og dannelsesrejser, latinskoler og "akademier". På landet, i bondesamfundet, foregik uddannelsen ved at hjælpe til med husholdning og jordbrug. Erfaringer og teknikker blev overleveret fra generation til generation. Det samme gjaldt købstædernes håndværkere, men her havde laugsvæsenet en standardiserende betydning. Sygdom, det døde man af, eller bed smerterne i sig, i hele det korte liv. Tandpine, knoglebrud og sårpleje kunne måske klares hos smeden, bartskæreren eller den kloge kone.

Skærup Skole 1913 - i dag, bygningsfredet

Samfundets stigende interesse for almenhedens uddannelse og omsorg har de seneste 300 år sat sig talrige spor i landskabet. Alene i Koldinghus og Skanderborg Rytterdistrikter opførtes 49 rytterskoler i perioden fra 1722 til 1727, med det primære formål at højne oplysningen og gudsfrygten for landalmuen i området. Rytterskolerne blev forløbere for de mange landsbyskoler som byggedes efter skoleloven i 1814 og formelt set medførte undervisningspligt for alle børn i landet. I begyndelsen var det degnen eller en student, der underviste. Egentlige skolelærere kunne man først ansætte senere i 1800-tallet efterhånden som lærerseminarierne blev etableret (Jelling 1841, Gedved 1862, Vejle 1892 og Elbæk 1894). I samme periode vækkes højskolebevægelsen som en slags almendannende overbygning til "mesterlæren", der kunne øge omverdensforståel-

Gludsted Skole

CVU, Jelling

sen hos landalmuen. Uldum Højskole fra 1849 var en af landets første. I Amtet fulgte siden Gedved 1854, Vinding 1867, Grejsdal 1879, Vestbirk 1884 og Give Højskole 1890. I blomstringstiden husede Amtet tyve højskoler; langt hovedparten grundtvigianske folkehøjskoler. Højskolerne er udpeget som en del af bymiljøerne, fx Uldum og Vinding, eller selvstændigt fx Brandbjerg og Engelsholm, der er tidligere hovedgårde.

Brandbjerg Højskole

I middelalderen var klostrene forpligtede til at drage omsorg for syge og fattige, hvad enten det var i købstaden som fx Skt. Jørgens hospital i Kolding eller på landet ved klostrene Voer og Vissing. Det første egentlige hospital på landet var Hansted Hospital uden for Horsens opført i 1711-12. Gennem 1800-tallet udvides sundhedsvæsenet og der nybygges hospitaler i købstæderne. Hospitaler anlægges siden i et par af de store stationsbyer, i Brædstrup 1892, Give 1898 og Hornsyld 1918. I slutningen af 1800-tallet dukker anstalter, sanatorier og rekreationshjem op langs fjordkysten i forventning om at havets friske luft og helsegivende ro og lys i kombination med styrkende diæt og spadsereture havde helbredende effekt. Mest markant er De Kellerske Anstalter ved Brejning fra 1898, som var et humanistisk nybrud indenfor åndssvageforsorgen. I 1900 åbnede Vejlefjord Sanatorium for tuberkuloseramte (fra 1957 Jysk Nervesanatorium). Lige efter århundre-

De Kellerske Anstalter

Hansted Hospital

deskiftet anlagdes Kystsanatoriet ved Juelsminde til behandling af kirtelsvage børn. Kysthospitalet, som det senere kom til at hedde, fungerede siden som højskole, og er nu under nedrivning. I 1909 åbnes julemærkesanatoriet ved Kolding Fjord, der senere overgik til statens åndssvageforsorg, og rekonvalescenshjemmet Trelde Sande opføres i 1920erne. Tilsvarende var perioden også kendetegnet ved åbning af adskillige kuranstalter og badehoteller. Selv om gæsterne her ankom frivilligt var det de samme egenskaber ved kysten man opsøgte.

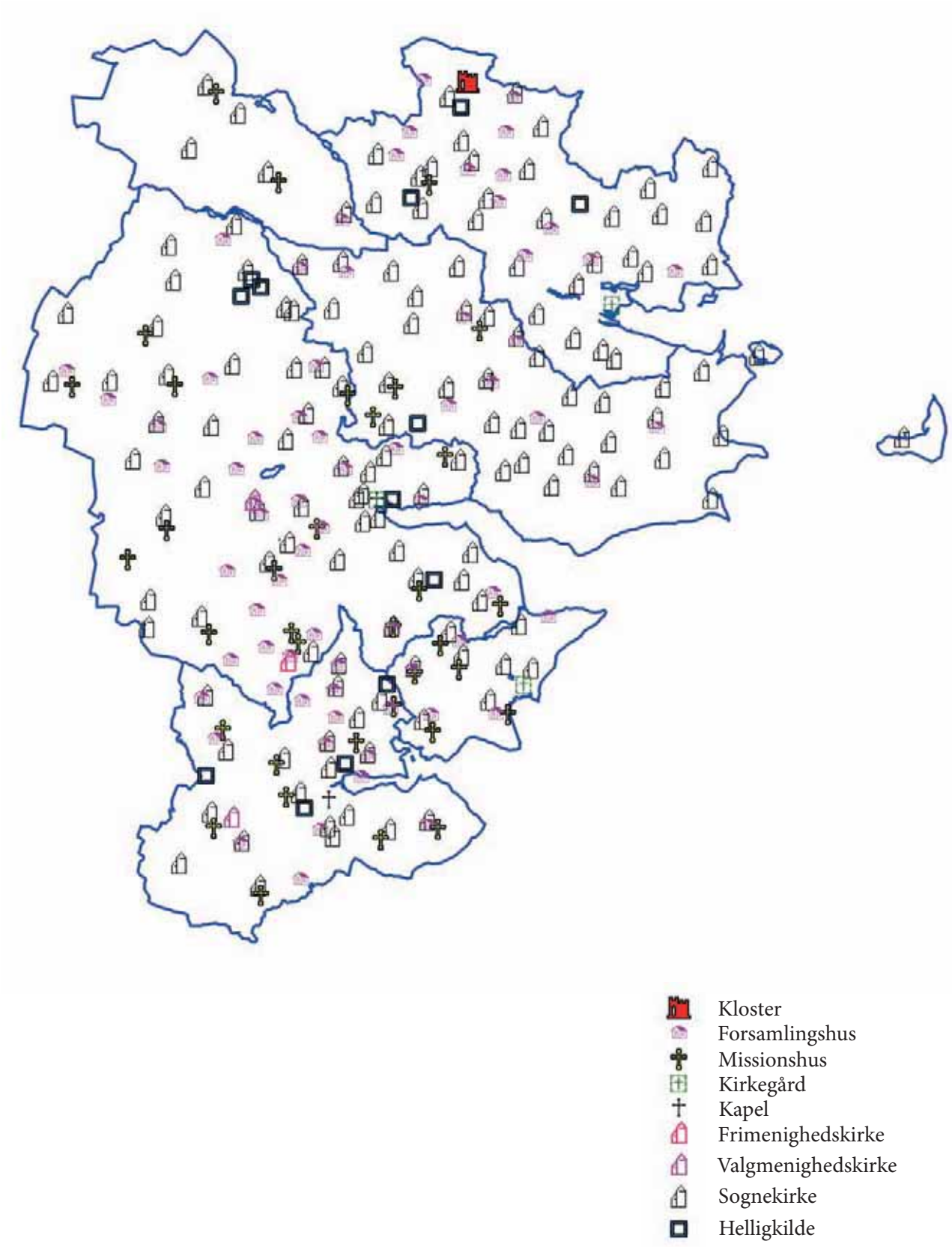
Brædstrup Sygehus

Fattigforsorgen blev uden held forsøgt sat i system i 1708, hvor bl.a. godsejerne opfordres til at drage omsorg for godsets fattige og syge. Først med fattiglovene i 1803 blev der langsomt taget hånd om omstrejfende betlere og ubemidlede. I landskabet kom dette til udtryk ved oprettelse af fattiggårde og huse, især i midten af 1800-tallet. Jordmoderhvervet var kontrolleret af embedslægen, som skulle sørge for, at der overalt i riget fandtes et tilstrækkeligt antal jordemødre. Fra 1810 begyndte man konsekvent at oprette distrikter med en bekvem aktionsradius og et passende befolkningsgrundlag, hvilkes ses af den mange jordemoderhuse, der optræder på målebordsbladene omkring 1900.

Flemming efterskole

Religiøse miljøer

Vejleområdet har været smeltedigel eller måske nærmere brydningszone for religiøse bevægelser. De talrige gravhøje fra hedensk tid, som i enkelte områder stadig er bevaret i antal og tæthed vidner om stærkt troende oldtidssamfund. Man tilbad flere guder med hver sin religiøse betydning for husholdningen, forplantningen, høsten osv. Den nok største milepæl i den danske religionshistorie blev sat i Jelling, da Harald Blåtand kristnede riget ved opførelse af en kirke i mellem de monumentale gravhøje over sine hedenske forældre, Gorm og Tyra. Vikingetidig storpolitik, der viser en fascinerende forening af det gamle med det nye.

Den kirkelige sognestruktur som i hovedtræk kan genkendes i dag blev antagelig lagt fast i 1100-tallet og fra da af stammer også landets ældste romanske stenkirker af granit eller frådsten, fx Vrigsted kirke. Et af landets første klostre var Voer Kloster anlagt af benediktinermunke ca. 1050-1100 ved Gudenåens udløb i Mossø. Senere i middelalderen, ikke langt fra Voer Kloster, anlagdes nonneklosteret Vissing Kloster, som blev sammenlagt med Voer i 1400-tallet. I nærheden af Hornstrup kirke kendes et kloster ved navn Sindholtsborg. Klosteret havde tilsyneladende en ganske kort levetid, idet det nævnes første gang i 1478 – et halvt århundrede før reformationen. I købstæderne oprettedes flere tiggermunkeklostre. Franciskanere/Gråbrødre i Horsens 1261 og Kolding 1288, og Dominikanere/Sortebrødre i Vejle ca. 1310.

Eltang kirke

Korning, mindesten

Der har været 45 helligkilder i Amtet, hvoraf ca. 10 kan genfindes i dag. Helligkilder blev i middelalderen brugt af alle befolkningsgrupper til helbredelse og velsignelse, men også som samlingspunkt og til såkaldte kildemarkeder. En af de mest besøgte helligkilder var Skt. Peders Kilde ved valfartskirken Øster Nykirke langs hærvejen.

Efter reformationen 1536 overgik al kirkeligt gods til kongen. Ved enevældens indførelse cementerede kongen sin magtposition – over ham var kun Gud - og den evangelisk-lutherske protestantisme var rigets religion. Under Christian VI (1730-1746) fik pietismen fodfæste i Danmark. I slutningen af 1700-tallet fik den pietistiske bevægelse lokalt udtryk på Vejle-egnen. Bevægelsen gik under navnet "de opvakte" og blev senere kendt under som "De stærke jyder", fordi de trods dagbøder og tugthusstraf nægtede at lade deres børn undervise efter nye lære- og salmebøger fra 1791 og 1798. Bevægelsen udviklede sig i Ølholm, Rårup, Uldum, Korning og især i Øster Snede sogn. I 1839, efter stædig kamp, fik de stærke jyder, ti år før den alment grundlovssikrede religionsfrihed, lov til at oprette selvstændige skoler. I løbet af 1900-tallet er bevægelsen opløst og tilhængerne gik over til Indre Mission. En lille skole i Gammelsole huser nu De stærke jyders mindestue.

I 1675 kom den første jøde til Fredericia, der indtil 1814 havde særstilling som den eneste jyske by, hvor ikke-lutheranere måtte opholde sig. I 1718 var der 57 jøder i byen og året efter blev den første synagoge opført. Ved tildeling af særlige privilegier lokkede Frederik IV 84 franske landflygtige og flittige huguenotter (calvinister) til Fredericia. De ankom i 1720 og skulle iværksætte hjemmeavl af den dyrt importerede tobak. Antallet af huguenotterne voksede hurtigt og omkring 1800 var der ca. 500 i Fredericia.

Grundlovens indførelse 1849 betød religionsfrihed. Det gav luft under vingerne på to kristne hovedstrømninger: De frihedselskende og folkelige grundtvigianere, der baserede sig på N. F. S. Grundtvigs tanker, og de forsagende, gudsfrygtige folk fra Indre Mission, en vækkelsesbevægelse indenfor folkekirken stiftet i 1861. Grundtvigianerne udbredte budskabet ved dannelsen af friskoler, højskoler og valg- og frimenigheder, men centralt var også forsamlingshuset – det lokale, fordomsfrie rum. Man behøvede ikke andægtige omgivelser. Indre Missions pendant til forsamlingshuset var missionshuset. Behovet var særligt påtrængende, hvis præsten i sognekirken var en "fritænker". Amtets nok bedste eksempel på brydningerne mellem grundtvigianerne og Indre Mission findes i Skanderup og Kirkeby, hvor de to menigheder tydeligvis dannede to hver deres religiøse miljøer.

Gludsted Missionshus

Ny Højen Forsamlingshus

Løsning Frikirke

Kulturmiljøer i Ikast-Brande Kommune

(Nørre Snede)

3. Ikast - Brande Kommune (Nørre-Snede)

Sogne
Ejstrup, Nørre-Snede, Klovborg.

Landskabet
Kommunen ligger i det nordvestlige hjørne af Vejle Amt. Jorderne er højtliggende, ujævne og gennemgående sandede. Isens hovedopholdslinje går gennem kommunen lige udenfor Nørre-Snede. Vest for denne linje bliver landskabet ganske fladt og stærkt sandet. Den østlige del af kommunen befinder sig i det urolige område på den midtjyske højderyg. Jorderne er urolige og veksler mellem groft sand og mere sandmuldede jorder med et mindre lerindhold. En stor del har tidligere henligget som hede med spredt bebyggelse langs åerne.

Området var indtil år 1800 næsten skovløst. Skrænter og forblæste bakker med egekrat var den eneste lokale træressource ved Tykhøjet, Boest og Nørre-Snede. I gennem 1800- og 1900-tallet tilplantede staten store områder, fx Nørlund og Gludsted for at bekæmpe sandflugten fra store åbne indlandsklitter. I Nørre-Snede sogn anlagdes i 1868 Hampen Plantage og Palsgård Skov 1804, mod syd plantedes Nedergård Skov. Mod nord løber den bugtede Holtum Å i vestlig retning, omgivet af eng- og mosestrækninger. Ejstrup Sø blev forsøgt tørlagt i slutningen af 1800-tallet. Søerne Rørbæk og Kulsø danner grænse mod syd, mens Stigsholms Sø og Halle Sø langs Mattrup Å danner grænse mod øst.

Bebyggelse og infrastruktur
Bebyggelsesmønstret er præget af de lette landbrugsjorder. Indtil udskiftningen domineret af enestegårde i den vestlige del og mindre landsbyer i den østlige del, hvor flere hærvejsspor passerer i nord-sydgående retning. Omkring hærvejssporene findes mange fortidsminder, især grupper af gravhøje fra Brozealder i Palsgård Skov, ved Lyngholm og Hundshoved. Den nordlige del af Palsgård Skov er endvidere særligt mættet med gravhøje fra Stenalder, antagelig enkeltgravskultur. I nyere tid var hærvejsstrækningen gennem Nørre-Snede den mest befærdede.

Gennem 1800 og første del af 1900-tallet blev store hede- og kærarealer opdyrket og ved udparcellering opstod mange nye småbrug, ja helt nye samfund. De opdyrkede områder er karakteristiske ved mange læhegn, spredte gårde, lige veje og små nåletræsplantager. Langs åerne søgte man at forbedre engenes udbytte ved at grave engvandingskanaler, hvor dette var muligt. Ved Holtum Å, der løber gennem Ejstrup sogn, anlagde Hedeselskabet Ejstrup og Skibild engvandingskanaler til overrisling af jorderne, så der kunne blive et bedre høslæt. Mange af engvandingsanlæggenes opstemninger er siden ca. 1950 overtaget af dambrug. Flere steder har der været betydelige forekomster af brunkul og tørv, som i stor stil blev udnyttet især i 1940'erne og 50'erne. Sporene ligger tilbage i landskabet i form af småsøer, bakker og volde. Plantagerne har givet anledning til skovdrift, og ved Gammel Hampen findes et stort savværk. Af anden landindustri kan nævnes insulinfabrikken på mejeriet Hedegård.

Jernbanen mellem Brande og Funder åbnede 1920 og lukkede 1971, linjen mellem Rask Mølle og Ejstrupholm virkede 1929-1962. Ejstrupholm blev lokalt knudepunkt, hvor man kunne stige om mellem

Krejbjerg kirketomt

de to linjer. Jernbanen fremmede byvæksten i kommunens tre sognebyer Ejstrupholm, Nørre-Snede og Klovborg. Byerne har i nogen grad formået at fastholde udviklingen, bl.a. fordi de gennemløbes af Horsens-Brande landevejen. Omvendt er udviklingen stagneret i de små stationsbyer Store Thorlund og Hampen. Nørre-Snede statsfængsel åbnede syd for byen i 1946.

Det egnsspecifikke

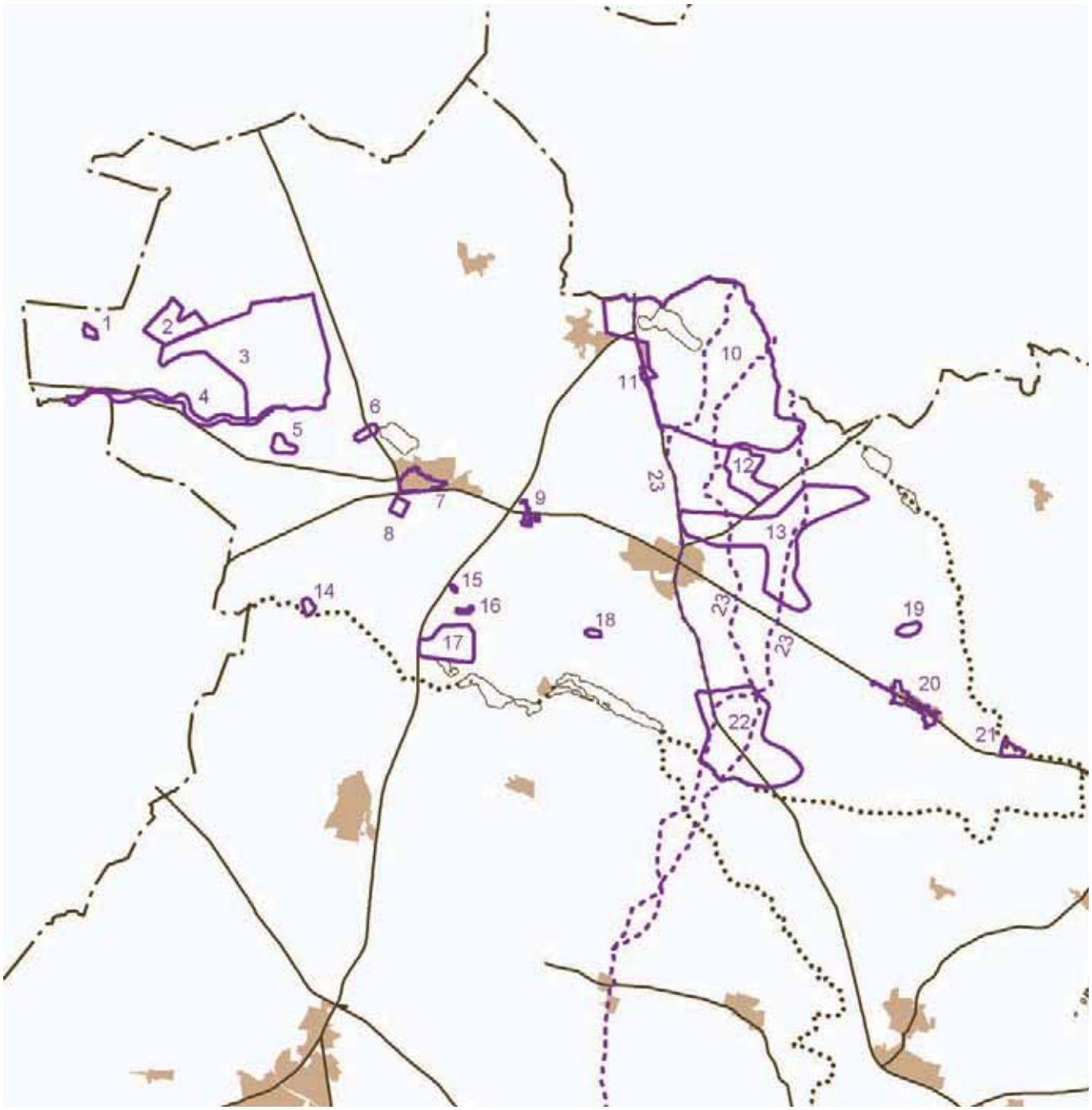
Egnen er præget af mange spredte gårde og huse. De fleste er opført omkring 1900 eller senere. Også de fleste ældre gårde fra udskiftningstiden er ombygget. Der har været en del små skoler, som i flere tilfælde lå for sig selv ved et vejkryds, så børnene fra flere steder havde lige langt at gå. Den skarpe jord og hedeopdyrkningen illustreres af utallige læhegn, småplantninger, engvandingsanlæg samt flere store plantager. Der er flere spor af råstoferhverv (sand, brunkul, tørv). Hovedbyerne er unge, kun enkelte bygader har fortættet bebyggelse i to-tre etager. Religiøse bevægelser som Indre Mission og baptister har desuden præget området. Egnens landskab er dynamisk og befolkningen foretagsom.

Lille Thorlund, gård

Hygild stemmeværk fra engvandingsanlæg ved Holtum Å

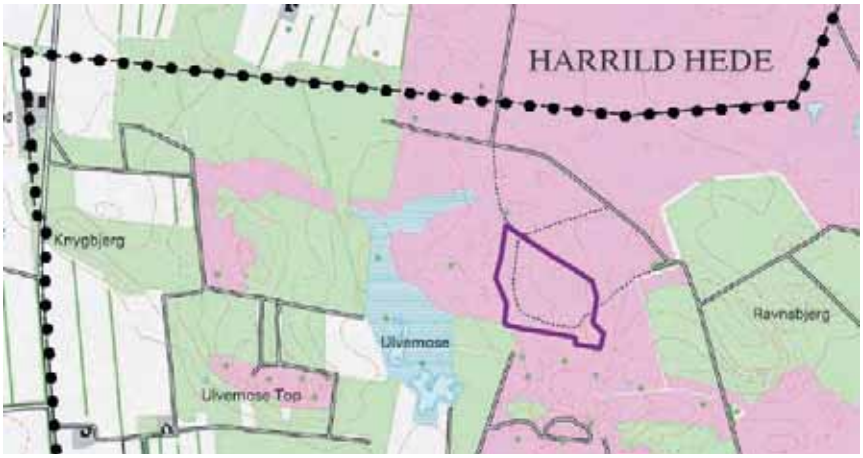

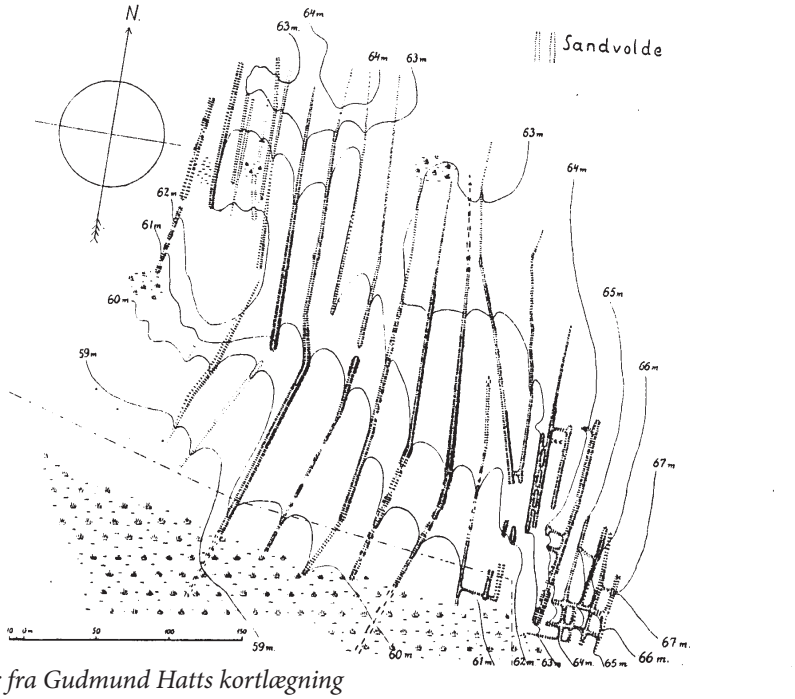
Udpegninger af kulturhistoriske interesseområder i Ikast-Brande Kommune

1. Agersystemer på Harrild Hede, mellem Ulvemose og Ravnsbjerg

I området findes rester af *agersystemer* fra tidligere tiders agerbrug, formentlig ældre jernalder, i form af lave volde, som har omkranset de enkelte marker. Harrild Hede er fredet. Agersystemerne er fredet fortidsminde.

Sårbarhed: Volde og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer og tilgroning.

Figur fra Gudmund Hatts kortlægning

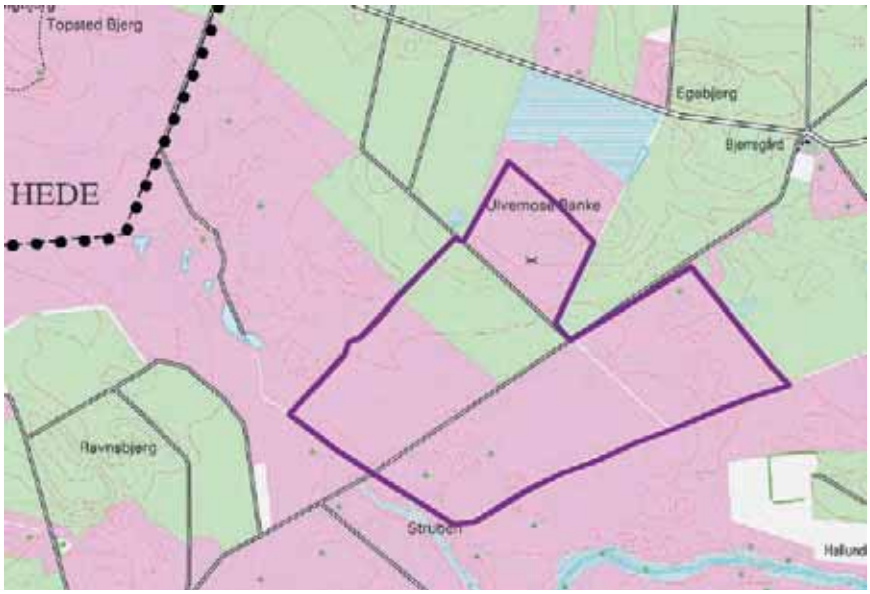

Harrild Hede

2. Agersystemer på Harrild Hede, mellem Ulvemose Banke og Kvindebæk

I området findes rester af *agersystemer* fra tidligere tiders agerbrug, formentlig ældre jernalder, i form af lave volde, som har omkranset de enkelte marker. Harrild Hede er fredet. Området ved Ulvemose Banke er fredet fortidsminde.

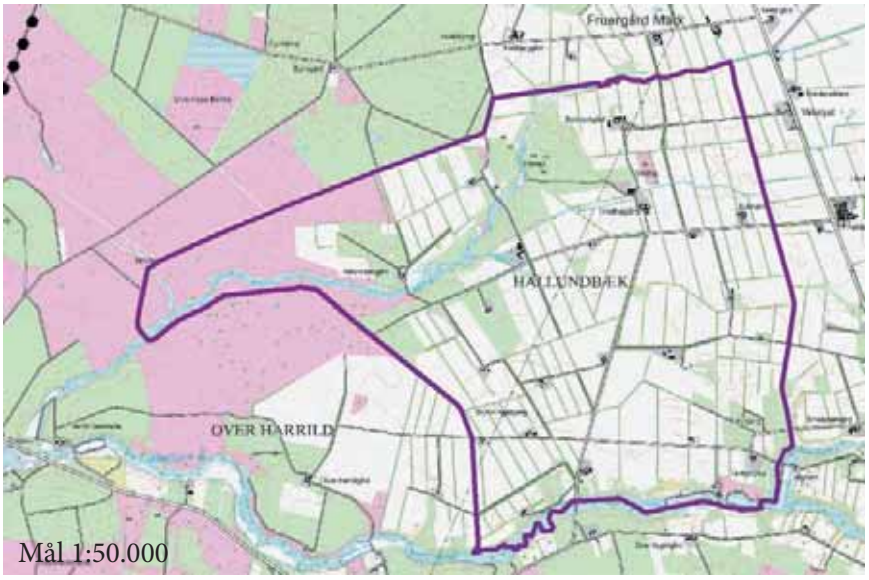
Sårbarhed: Volde og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer og tilgroning.

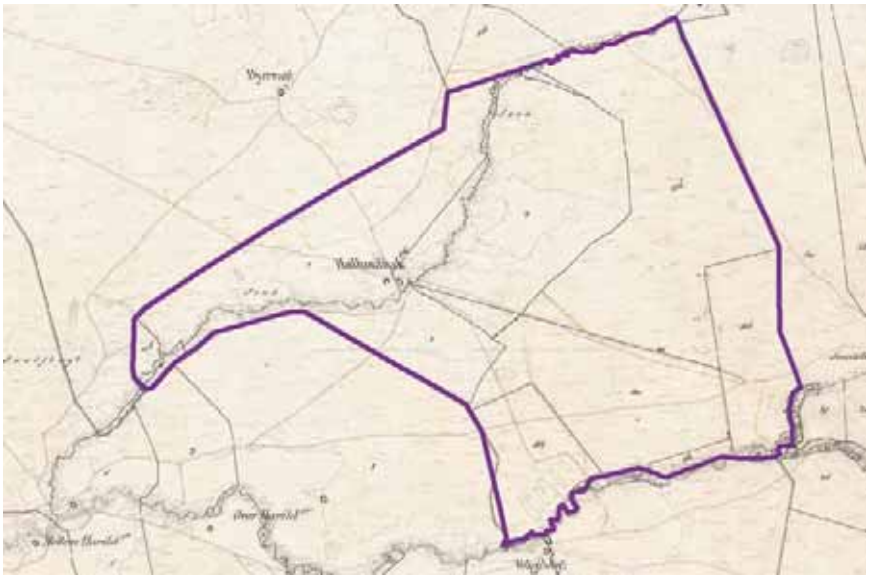

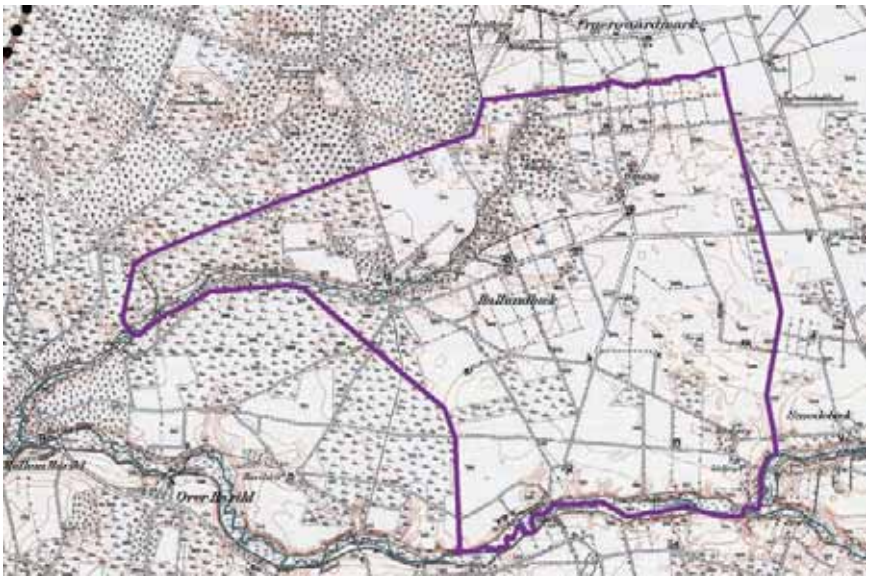
3. Hallundbækgårde, hedeopdyrkning og gravhøje omkring Trindhøj og Ellehøje.

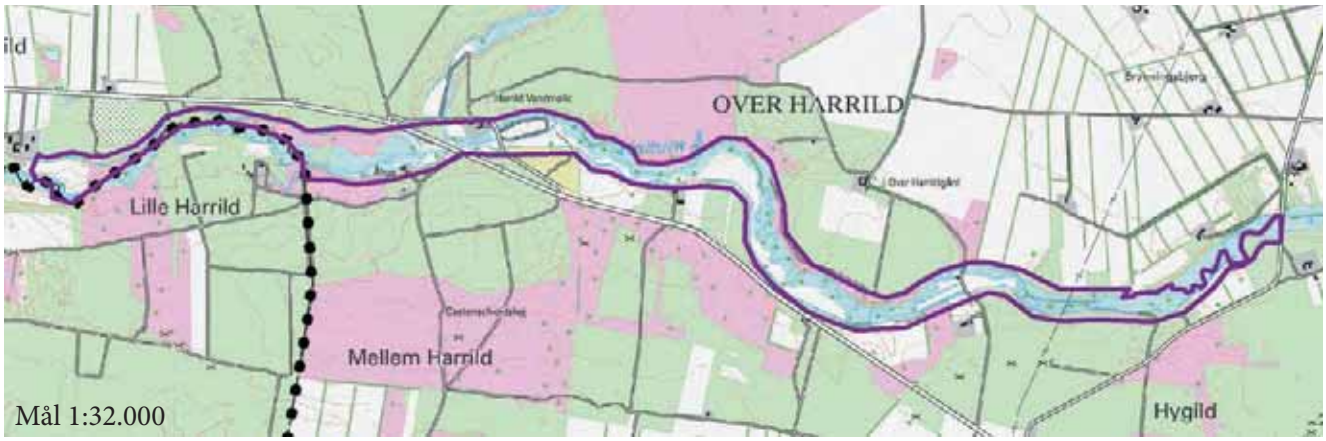
Hallundbækgårde er nævnt første gang 1573. Omkring 1800 bestod bebyggelsen af to enestegårde beliggende ned til Kvindebæk. Området var stærkt hedepræget, dyrkningen foregik på små agerarealer langs åen. Ved udskiftningen flyttede den ene gård mod øst på den anden side af åen. Stuehuset på den uudflyttede *Hallundbækgård* er fra 1850 og fremstår endnu i ældre grundmur og tegl med to længer fra 1800 i traditionel byggeskik med stråtag. I slutningen af 1800-tallet blev store del af hedejorderne solgt og udparcelleret. Hermed opstod *17 nye småbrug* på heden. Gennem 1900-tallet blev opdyrkningen fuldendt, *nye retlinede veje* anlagt og mange *nord-sydgående læhegn* vidner om anstrengelserne for at holde på de lette jorder. Mindre lodder er tilplantet med nåleskov. De sydligst beliggende småbrug havde nytte af det store engvandingsanlæg langs Holtum Å (se kulturmiljø nr. 4). Mod nord mellem Ellehøj og Trindhøj findes en *tæt koncentration af fredede gravhøje*, der vidner om kontinuiteten i bosætningen fra bronzealder til nyeste tid.

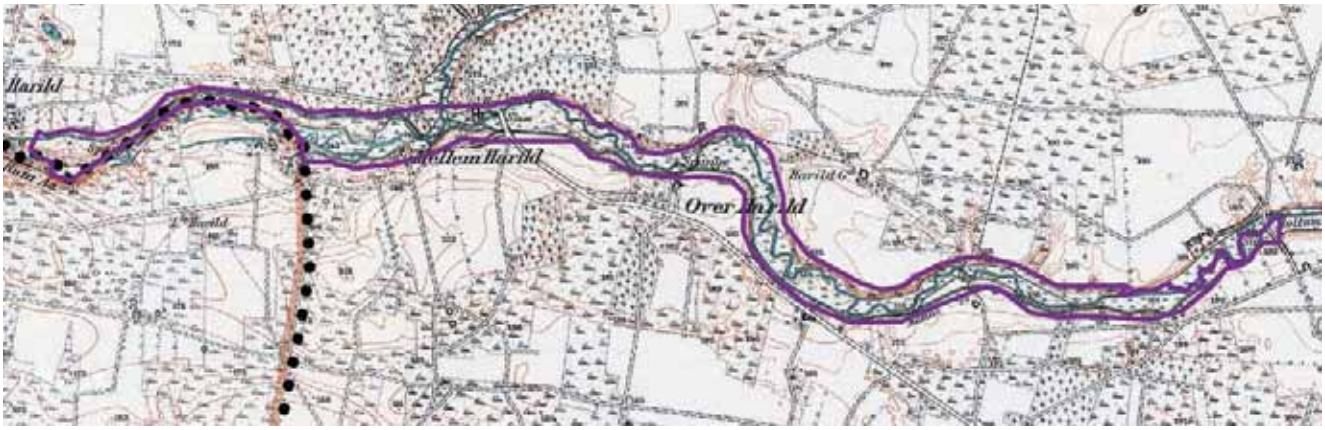
Sårbarhed: Bebyggelserne er sårbare overfor ændringer i arkitektur og omgivelser, levende hegn og veje er sårbare overfor sløjfning, og gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer og dybdepløjning.

4. Engvandingssystem langs Holtum Å

Området rummer flere kulturspor, der fortæller om ældre teknologi og forskellige former for udnyttelse af vandkraft og vandressourcer. Langs med åen ligger rester af de gravede engvandingskanaler. Anlægget blev gravet i 1874 over en strækning på 9,4 km.

Hygild vandingskanal, ved Harrild Hede rasteplads. *Akvædukt* af træ og jern, der fører over Holtum Å ved Hygildvejen. Akvædukten er led i et engvandingsanlæg, der anlagdes ved Holtum Å. Flere steder i Holtum Å findes rester af *stemmeværker*, bl.a. ved dambrugene Hygild og Harrild. På åens nord og sydside findes lange strækninger af bevarede *parallelt løbende kanaler*. Engvandingen havde stor betydning i forbindelse med hedeopdyrkningen, da engen indtil begyndelsen af 1900-tallet var den vigtigste foderleverandør i form af høslæt og græsning.

Harrild Vandmølle var omkring 1800 en enestegård. Mølleriet begyndte først i 1872. Møllegården er bevaret som en sammenhængende firelænget, hvidkalket gård i traditionel byggeskik med stråtag på udlængerne. Harrild Dambrug oprettedes, da vandet ikke længere skulle bruges til mølledriften.

Sårbarhed: Engvandingskanalerne er sårbare overfor terrænændringer og tilgroning, akvædukten og stemmeværkerne overfor forfald. Harrild Vandmølle er sårbar overfor forfald eller væsentlige bygningsændringer, der vil sløre den kulturhistoriske fortælleværdi.

Akvædukt ved Holtum Å

5. Gravhøje ved Bredhøj, Hygild
I plantagen på det gamle hedeområde mellem Kidmosegård og Hygildgårde ligger en tæt koncentration af *18 fredede gravhøje,* heriblandt Bredhøj (70 m).

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer og maskinel skovdrift.

6. Gravhøje vest for Ejstrup Sø
Et område med *to fredede gravhøje og syv overpløjede høje*, der ligger på række på højdedraget langs ålejet ved Sølyst vest for Ejstrup Sø.

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning i form af levende hegn eller skov.

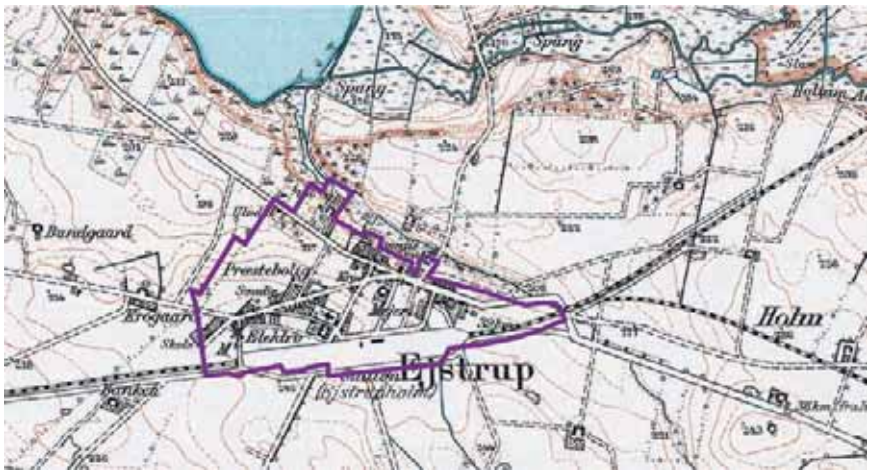

Gravhøje ved Ejstrup Sø

7. Ejstrupholm Stationsby

Ejstrupholm stationsby er en sammenvoksning af sognebyen Ejstrup og nogle spredte gårde ved bakkedraget Holm øst for Ejstrup. Ejstrupholm udvikles især efter åbning af stationen på Brande-Funder banen (1920-1971) og i 1929 etableres desuden en forbindelse til Rask Mølle (lukkes 1962). *Stationen* er tegnet af Wenck og opført i Bedre Byggeskik stil. Den blev nedlagt 1971. *Pakhuset* er opført i rødmalet træ. Byens *trekantede hovedstruktur i gadenettet,* som kan genkendes fra landsbytiden, udfyldes med *bebyggelse i to og tre etager* og breder sig mod stationen. I byen fandtes både karakteristiske institutioner og servicefunktioner som *skole (centralskole fra 1957), missionshus, andelsmejeri, kro, købmænd, brugsforening, elværk og vandværk*, men også industrier som *Ejstrup Trikotagefabrik, møbelfabrik* og Brande-Ejstrup Kartoffelsektions sorteringscentral, som understregede Ejstrupholms placering som lokalt erhvervscenter. *Kartoffelcentralen* illustrerer landbrugsproduktionen i det sandede opland. Den består af to lave længer i vinkel, opført af røde mursten. På den ene langside en træsilo på søjler. Centralen blev drevet sammen med en central i Give.

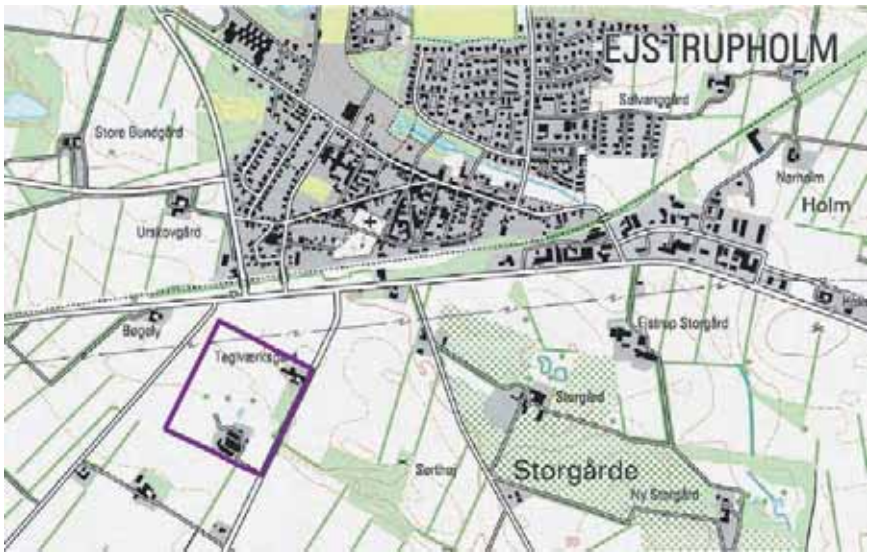
Sårbarhed: Bymiljøet og bygningerne er sårbart overfor væsentlige ændringer i gadenettet, arkitektur og omgivelser. Der henstilles til særlig opmærksomhed omkring bevarelse af fortælleværdien af de funktionsbestemte bygninger og stationsbyens ældre bolig- og erhvervsbebyggelse.

Ejstrupholm tidligere stationsbygning og pakhus

8. Ejstrupholm Teglværk
Ejstrupholm teglværk etableres i slutningen af 1800-tallet med tørrelade og ovn. Aktiviteten gennem 1900-tallet tydeliggøres af *lergravenes* udvidelse lige nord for teglværket. Værket ombygges og moderniseres mellem 1913 og 1950 med *kontorbygning, ovnbygning og tørrelader.* En *bestyrerbolig* opføres 1920. Bygningerne er under stærkt forfald med huller i tagkonstruktionen, ovnen er fjernet, men *skorstenen* er bevaret. Tilstødende bestyrerbolig i grundmur med udhuse er i rimelig stand.

Sårbarhed: Teglværket er sårbart overfor forfald, bestyrerboligen overfor væsentlig ændringer i arkitektur og omgivelser. Råstofgravene er sårbare overfor terrænændringer og tilgroning.

Ejstrupholm Teglværk

Tørrelade

9. Store Thorlund, lille stationsby

Store Thorlund er et eksempel på en lille stationsby, som ikke klarede konkurrencen med egnens større lokale bycentre. Store Thorlund var i 1688 en lille landsby med fem gårde. Byen udvikles omkring 1900 da landevejen mellem Nørre-Snede og Ejstrupholm anlægges gennem byen og der opstår en mølle, smedje og skole i tilknytning til vejkrydset. Lige nord for byen anlægges i 1929 et trinbræt på Rask Mølle-Ejstrupholmbanen, hvilket tilfører lidt yderligere vækst til den ældre bykerne, der dog aldrig vokser sammen med *stationen*. Flere huse i "stationsbystil" og Bedre Byggeskik. Skole, opført 1905, der senere nedlagdes og overgik til trikotagefabrik, er nu friskole. *Forsamlingshus* opført 1934. *Købmand* opført 1915 ved vejkrydset er nedlagt. Huset er i vinkel med 2 kviste, den ene en hjørnekvist. Hvid *smedjebygning* med trempel. *Frysehus* i røde sten opført 1951. I byen findes desuden anden f*abriksbygning og sportsplads*. En omfartsvej leder i dag trafikken udenom byen.

Sårbarhed: Store Thorlunds bebyggelsesstruktur, gadenet og husenes arkitektur er sårbare overfor væsentlige ændringer.

Store Thorlund gl. købmand

Store Thorlund, smedje

10. Palsgård Skov og Hampen Plantage

Skoven og plantagen rummer en mængde kulturhistoriske spor fra oldtid og frem til i dag, som både er knyttet til oldtidens gravskik, hærvejens studedrift, skovdriften samt bevogtning under 2. verdenskrig (1940-45).

Efter kgl. resolution i 1804 begyndte tilplantningen af Palsgård Skov med udgangspunkt i jorderne fra de to ødegårde, Palsgård og Søgård. I 1818 blev arealet udvidet ved erhvervelse af gården Bøgeskov, i 1820'erne tilkøbtes tre parceller i Bøgeskovmark samt Sønder Arritskovgårds jorder.

Skoven omkranses af markante *indfredningsdiger* bygget af lyngtørv, som stammer fra plantagens anlæggelse.

Tjenesteboligerne afspejler i bygningsstørrelse og -karakter hierakiet blandt skovens ansatte.

Indfredningsdige

Mål 1:50.000

Vester Palsgård Skovridergård, ca.1820 tre-længet gård med kampestenslade ved indkørslen.

Bøgeskovhus, skovfogedbolig opført 1908.

Gl. Skovfogedsted, to gule længer i vinkel fra begyndelsen af 1800, som ligger ved siden af Bøgeskovhus. Bruges som udhus til dette. Stedet bestod oprindelig af stue, stald og lade.

Hampenhus, skovløberbolig, opført 1913 af røde mursten. Består af stuehus og udhus.

Arritskovhus, skovløberbolig opført i røde mursten 1892. Ældre udhus, dels hvidkalket, dels med kampesten.

Søgårdhus, skovløberbolig opført 1915 i røde mursten.

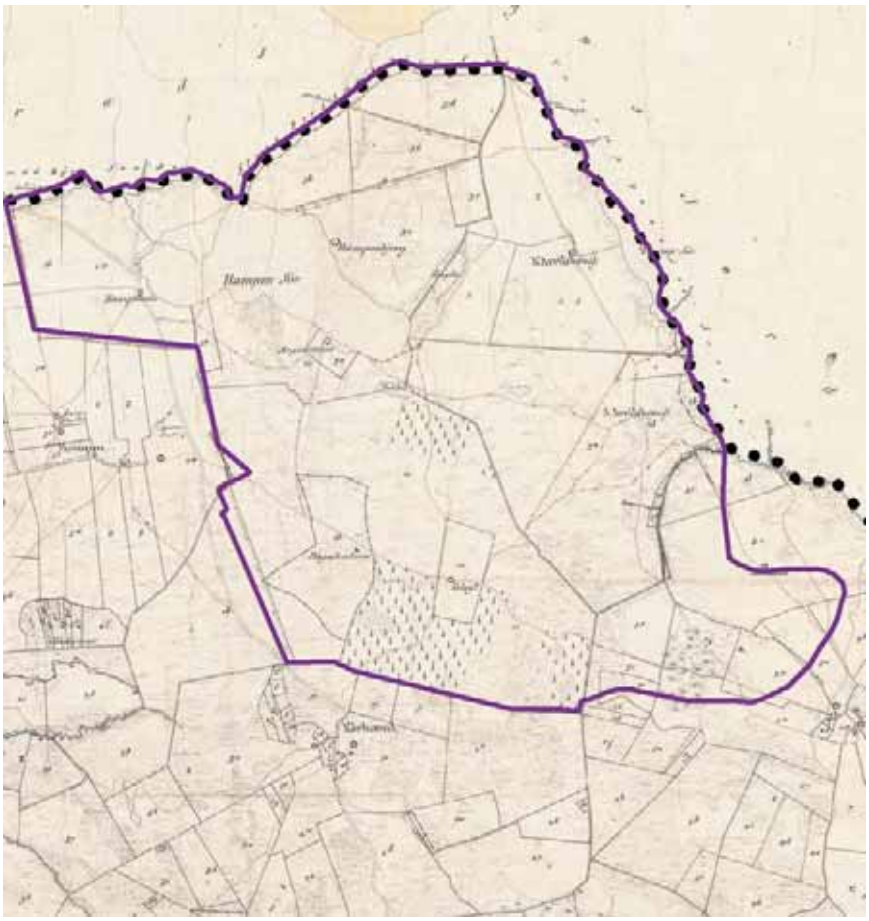
Omkring Vester Palsgård Skovridergård og syd for Arritskovhus findes endvidere rester af *bomskole* (baumschule), *planteskole* og *stiklingsskole.*

Spredt i skovområdet og i den sydøstlige udkant findes *90 fredede gravhøje* og 30 andre oldtidsspor/fund, hvoraf de fleste er overpløjede gravhøje. Mange gravhøje i den nordlige del omkring Hampen Plantage og Langbjerg Plantage og Nørre Arritskov er stenalderhøje, formentlig enkeltgravskultur. Skoven gennemløbes endvidere af flere *hærvejsspor.* Ved hærvejsforløbet langs den vestlige bred af Hampen Sø findes endnu rester af en *studefold*, der blev anvendt af studedrivere som overnatningssted, når de kom nordfra ad ve-

jen fra Viborg og skulle sydover. I samme område kan man også se en brolægning, som stammer fra 1600-tallet, da man brugte pladsen som *tingsted*.

Under 2. verdenskrig havde tyskerne en lejrplads syd for Hampen Sø. Ved Kældermose findes en såkaldt *geværrede* - en gravet grøft med plads til 2 personer. En anden *geværrede* er gravet oven i Munkhøj. Herfra kunne man vogte og beskyde hovedvej A13, der løber lige forbi. På dette sted havde tyskerne også ammunitionsdepoter gravet ned i kældre, men der er ingen spor tilbage.

Sårbarhed: Bygningerne er sårbare overfor væsentlige ændringer i arkitektur og omgivelser, der vil sløre den kulturhistoriske fortælleværdi om bygningernes tilknytning til skoven. Diger, gravhøje, studefold, tingsted og geværreder er sårbare overfor terrænændringer og maskinel skovdrift.

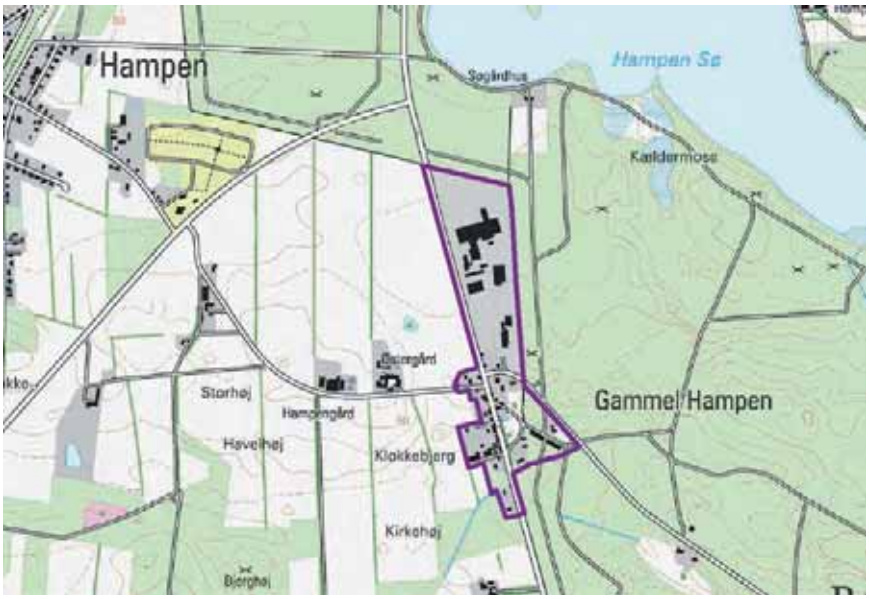

Munkhøj med geværreder fra 2. verdenskrig

11. Gammel Hampen, savværksby

Gammel Hampen er eksempel på en bebyggelse, der er opstået som resultat af anlæggelsen af Palsgård Skov. Tilplantningen af Palsgård Skov begyndte 1805. Efter 75 års indsats var mindre end halvdelen af arealet godt bevokset. Omkring 1900 anlagdes et savværk langs Viborgvej, og siden voksede et lille bysamfund op omkring. Nogle huse rummede virksomheder for træforarbejdning. Miljøet består bl.a. af arbejderboliger, et velholdt *rødt træhus* bygget 1928 af fyrbøder Bønning fra savværket, en *direktørvilla*, et træhus fra 1895, en *friskole* opført før 1904 og en *købmandshandel*. Savværket, Palsgård Træ, er i dag flyttet til byens nordlige udkant.

Sårbarhed: Bymiljøet er sårbart overfor forfald og væsentlige ændringer i arkitektur, bystruktur og omgivelser.

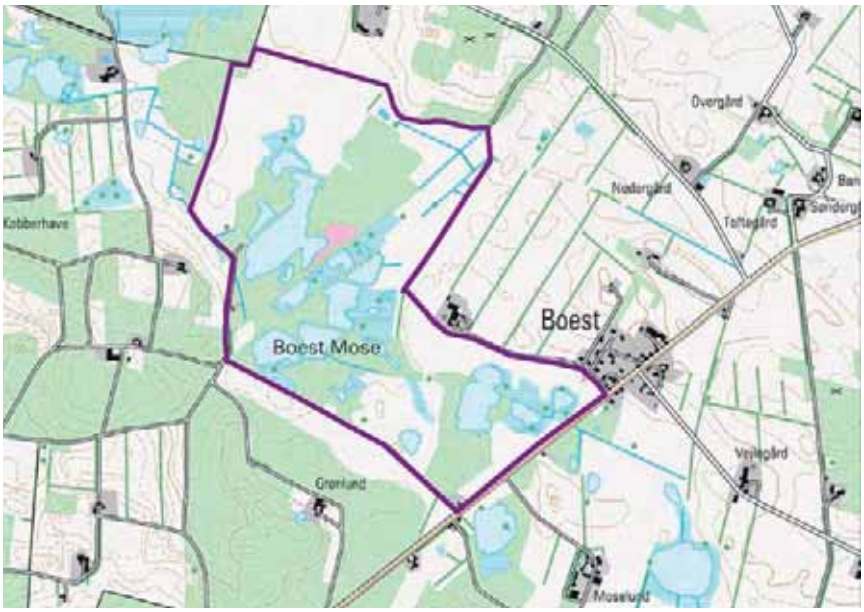

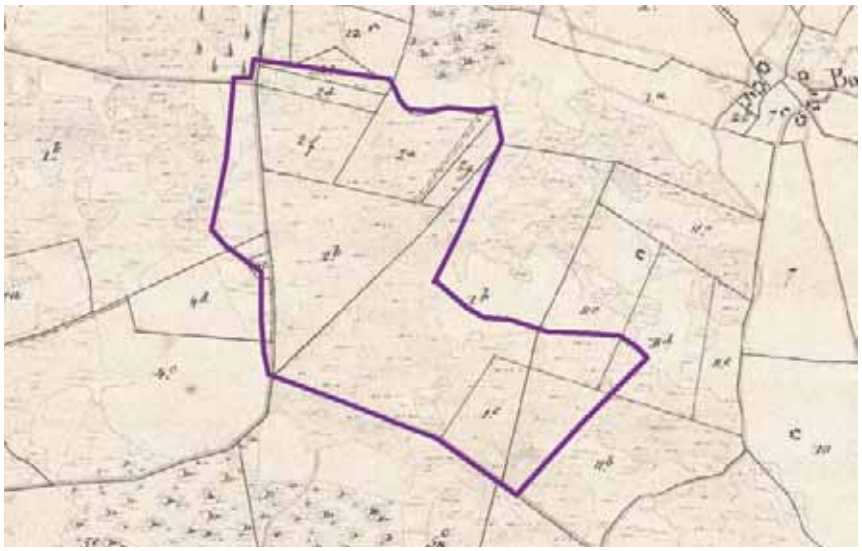
Gamle træhuse i Gammel Hampen

12. Tørvegravning i Boest Mose
Stort tørvegravningsområde fra årene omkring 2. verdenskrig. Søen er skabt ved tørvegravning, og har tidligere omfattet 50 moseparceller. Gårde og ejendomme havde hver en parcel, som de solgte til opkøbere. En af de større gårde, Grønlund, lagde jord til, hvor æltetørvene kunne tørre. I sæsonen kom ca. 600 arbejdere fra maj-september. De slog telte op eller lejede sig ind hos de lokale.

I området findes rester af *tørvebænke,* der står tilbage mellem gravene, så man kunne komme ud til de yderste grave. Tørvevæggene står der endnu, men de er ved at falde sammen. Der står et par forladte tørvemaskiner i området.

Sårbarhed: Tørvebænkene er sårbare overfor forfald, terrænændringer og beplantning eller tilgroning, så sporene efter tørvegravning helt forsvinder.

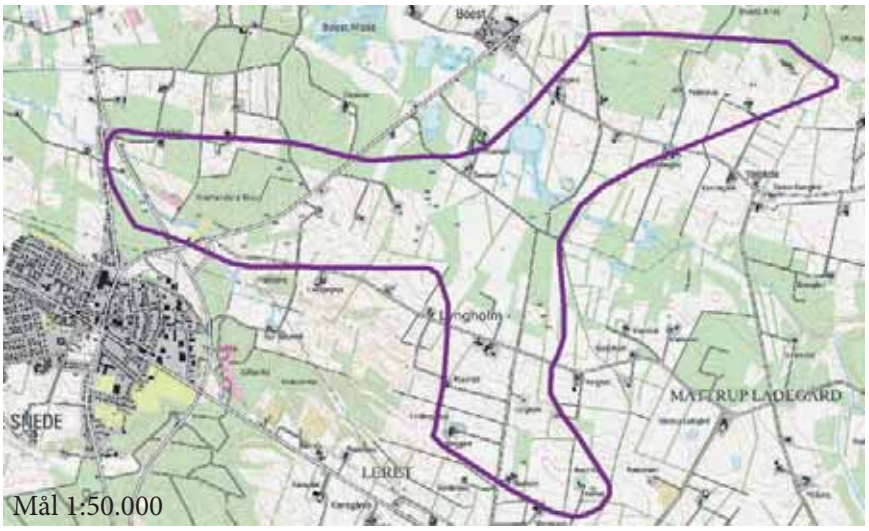

Boest Mose

13. Gravhøje fra Kromandens Skov til Boest Krat, Lyngholm og Kokhøj.

Større område nordøst for Nørre-Snede, der gennemløbes af tre hærvejsforløb. Området indeholder *38 fredede og 58 overpløjede og markerede gravhøje* samt 17 andre registrerede fund, bl.a. forsvarsvold, stenkiste og hustomt. Gravhøjene grupperer sig især i udkanten af Boest Krat, ved Kromandens Skov og Lyngholm.

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning, maskinel skovdrift samt slørende beplantning.

Eksempel på gravhøje fra udpegningen

14. Gravhøje ved Lille Tykskov

Koncentration af gravhøje i udkanten af Lille Tykskov Plantage, der blev tilplantet omkring 1900. Indeholder *en fredet og otte overpløjede, markerede gravhøje.*

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer og maskinel skovdrift.

15. Engvanding ved Hedegård
Lille engvandingsanlæg med tilløb via bæk fra Krejbjerg Sø, som blev etableret i begyndelsen af 1900-tallet. Anlægget tilhører en nyere gård, der blev udstykket fra matrikel nr. 1. Arealet henlå allerede som eng omkring 1800, men ved uddybning af bækken kunne mere vand tilledes fra Krejbjerg Sø, som næsten blev udtørret ved anlæggets etablering. Rislerender og fordelingsgrøft er fortsat synlig i terrænet.

Sårbarhed: Anlægget er sårbart overfor terrænændringer, pløjning og tilgroning.

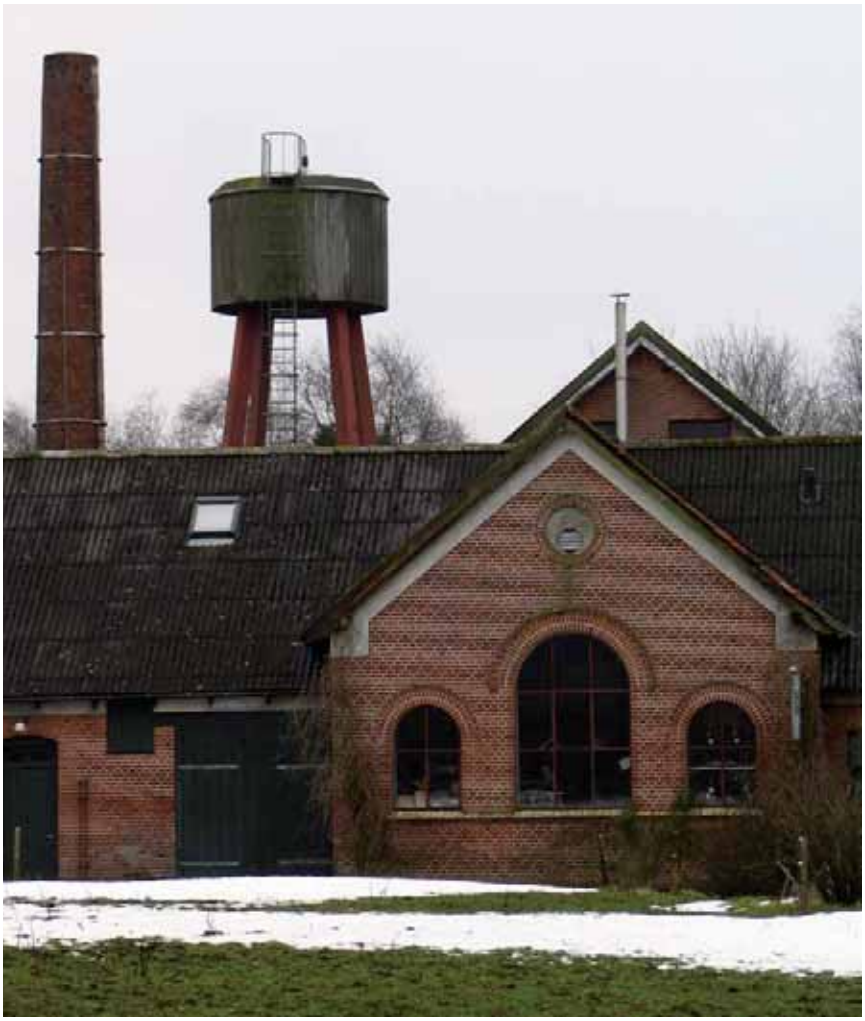
Engvandingsanlæg ved Hedegård, som endnu har velbevarede kanaler og rislerender

16. Hedegård insulinfabrik med arbejderboliger

Hedegård andelsmejeri blev anlagt i 1914-15 på bar mark ved et vejkryds mellem Hedegårde, Siggårde og Krejbjerggårde. I 1951 indrettedes Nordisk Insulinlaboratorium i det *nedlagte mejeri*. På samme tid opførtes en række på *seks mindre parcelhuse* til funktionærer og arbejdere ved siden af fabrikken. Nordisk Insulinlaboratorium er senere nedlagt. I blomstringstiden bestod miljøet desuden af en *købmandshandel,* telefoncentral og smedje. Et karakteristisk miljø, som er vokset op midt ude på landet omkring en virksomhed.

Sårbarhed: Fabriksmiljøet og arbejderboligerne er sårbare overfor ændringer i arkitektur og omgivelser.

Hedegård Mejeri

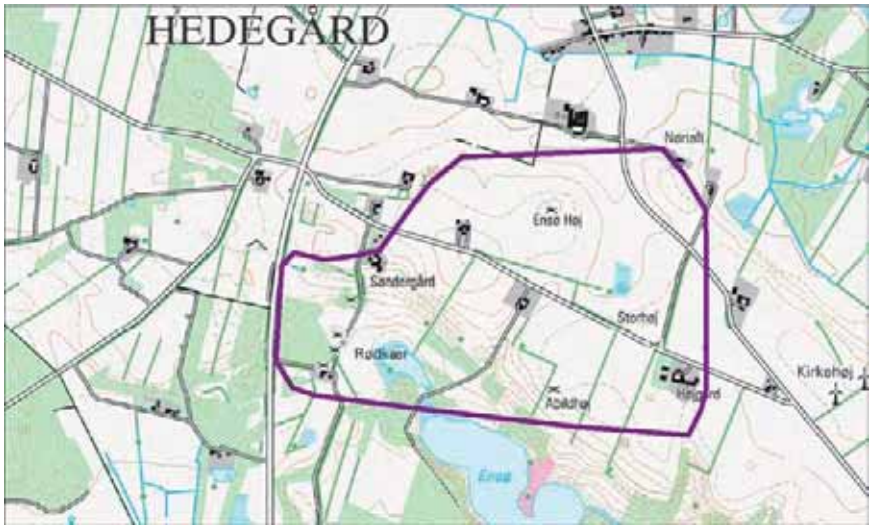

Funktionær- og arbejderboliger

17. Oldtidsmiljø ved Hedegård, Ensø Høj, Storhøj, Abildhøj og Søndergård

I området omkring Hedegård, fra Ensø Høj på plateauet og sydover ned ad skrænten til Ensø findes en større koncentration af gravhøje og andre spor fra oldtiden. Området er også udpeget som kulturarvsareal. Det indeholder bl.a. *7 fredede og 12 overpløjede gravhøje*. Der er gjort *19 enkeltfund*, og desuden findes en *jernaldergravplads* ved Søndergård og en *boplads* syd for Rønslundvej.

Sårbarhed: Alle fortidsminderne er sårbare overfor terrænændringer og dybdepløjning. Gravhøjene er desuden sårbare overfor slørende beplantning.

Gravhøj ved St. Søndergård

Storhøj ved Hedegård

18. Brunkulsgravning ved Groest, nordøst for gården Skovlund
I et stort område, der strækker sig fra Grættrup i nord til Groest i syd foregik store brunkulsgravninger. *Sporene efter gravningen* er stejle bakker og en sø. Arbejderne boede i barakker, som lå nord for Holtum Å, eller de var indlogeret privat hos egnens befolkning.

Sårbarhed: Det tidligere graveområde er sårbart overfor terrænændringer.

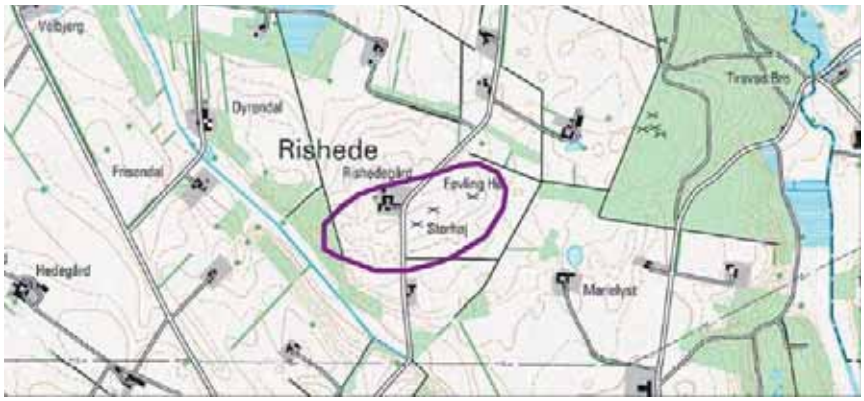

Spor efter brunkulsgravning i form af langstrakt sø

19. Gravhøje ved Rishede

Rishede er et lokalt højdepunkt, hvor der er en mindre koncentration af gravhøje bestående af *4 fredede og 1 overpløjet gravhøj* samt en brandgrav.

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer og dybdepløjning samt slørende beplantning.

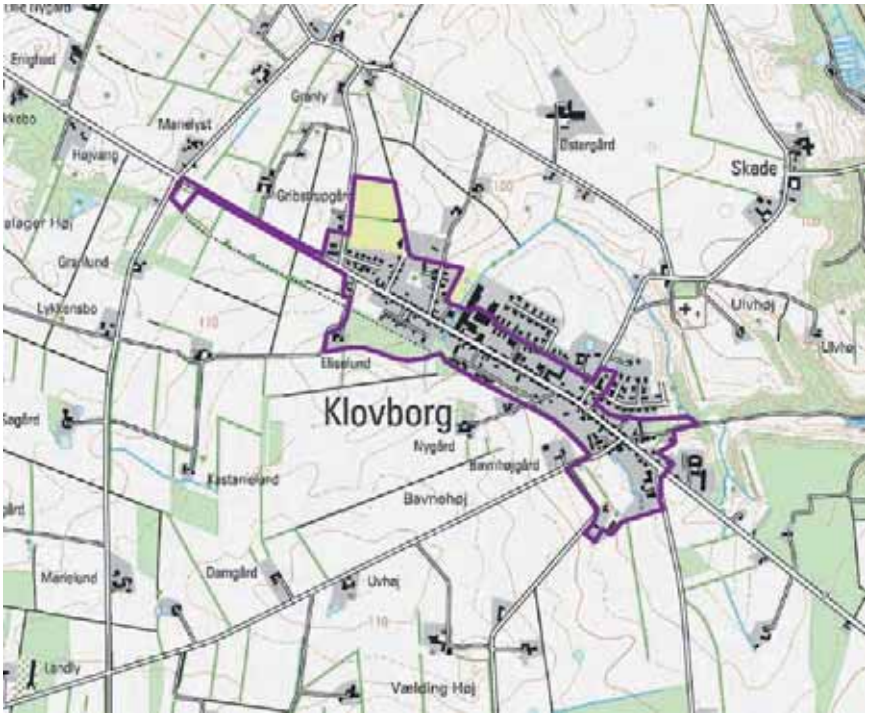

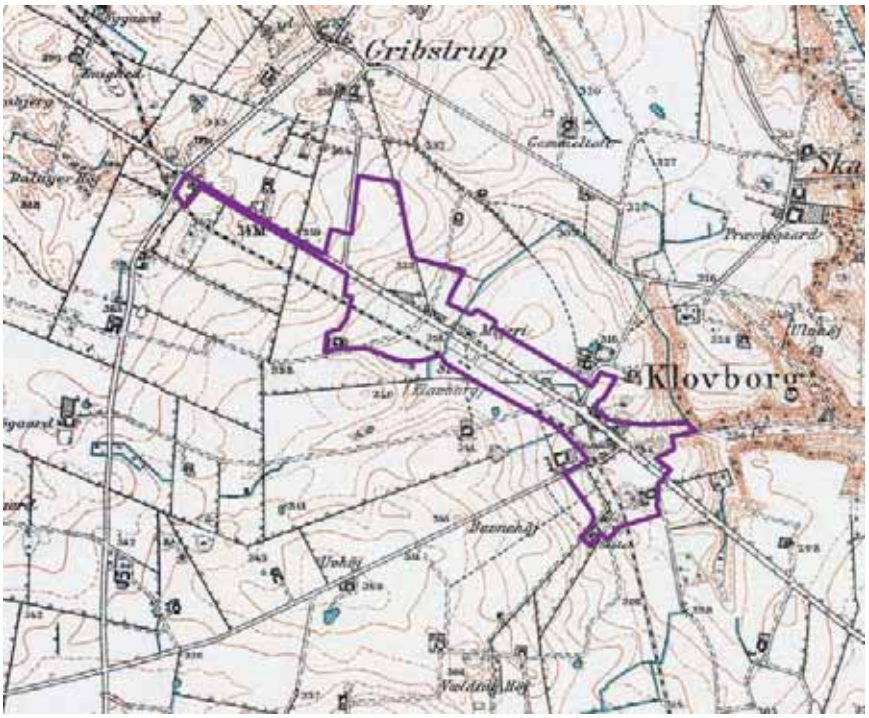

Gravhøj ved Rishede

20. Klovborg stationsby og Gribstrup Skole

Klovborg er områdets sogneby og bestod i 1688 af syv gårde med en skole og en enligt liggende kirke lidt nordøst for landsbyen. Landbykarakteren forsvandt da et par gårde flyttede ud ved udskiftningen og landevejen gennem byen blev udrettet. Den nye *landevej* blev langsomt områdets nye pulsåre. Det blev tydeligt i 1898 da *andelsmejeriet* Klovborg anlagdes klods op af vejen lidt nordvest for landsbyen, hvor der så godt som ingen anden bebyggelse fandtes. Byens udvikling blev for alvor skubbet i gang ved anlæggelsen af Klovborg *station* på Rask Mølle – Ejstrupholmbanen, der åbnede 1929 og lukkede 1962. Jernbanen blev anlagt parallelt med landevejen med en eller to husrækker imellem. Byen har taget form efter disse hovedstrukturer og fremstår i dag som en ganske smal og aflang bymæssig bebyggelse. Den nye by blev hurtigt sognets centrum med *kommunekontor, elværk* (dog allerede i 1923), adskillige *købmænd, brugsforening, bank, sparekasse, hotel* osv. I 1959, 1960 og 1963 oprettedes henholdsvis f*orsamlingshus, centralskole og missionshus.* Mejeriet er udvidet talrige gange og fungerer i dag som et af Arlas ostemejerier. Et hus ved landevejen er ombygget til kino med tre sale. Vest for Klovborg ligger Gribstrup Skole en enligt beliggende landsbyskole fra 1924 ved et vejkryds. *Skolen* er opført i røde mursten og valmet tegltag. *Udhus med das* til henholdsvis piger og drenge. *Skolen* rummer klasse-

værelse med store vinduer og lærerbolig.

Sårbarhed: Bymiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur og omgivelser. Gribstrup Skole er sårbart overfor ændringer i arkitektur og omgivelser.

Klovborg Missionshus

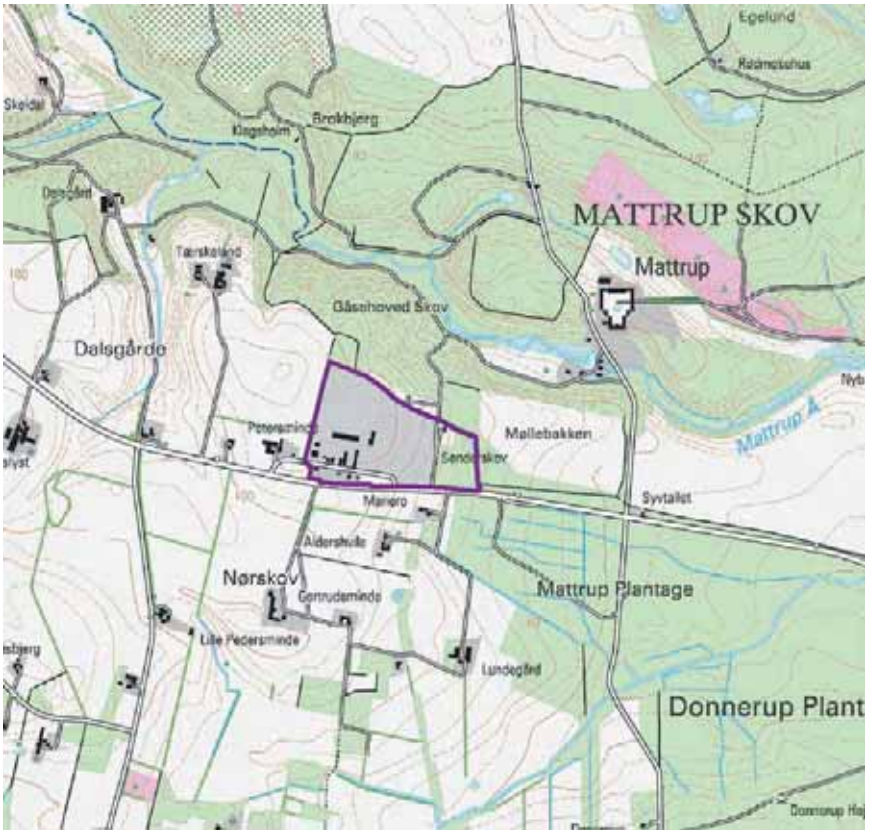

Gribstrup Skole

21. Nørskov Savværk (Mattrup Mølle)

Nørskov *Savværk* anlægges 1946 langs landevejen, formentlig som erstatning for det nedlagte vanddrevne savværk ved Mattrup hovedgård (Mattrup Mølle). En stribe på fire uensartede *arbejderboliger* er opført på den anden side af vejen overfor savværket i perioden 1947-1957. Værket blev udvidet i 1964 og fungerede frem til ca. 1990. I efterkrigsårene blev landevejen ført bagom arbejderboligerne som således fik en mere intim kontakt med savværket.

Sårbarhed: Savværksmiljøet med arbejderboliger er sårbart overfor forfald og ændringer i arkitektur og omgivelser.

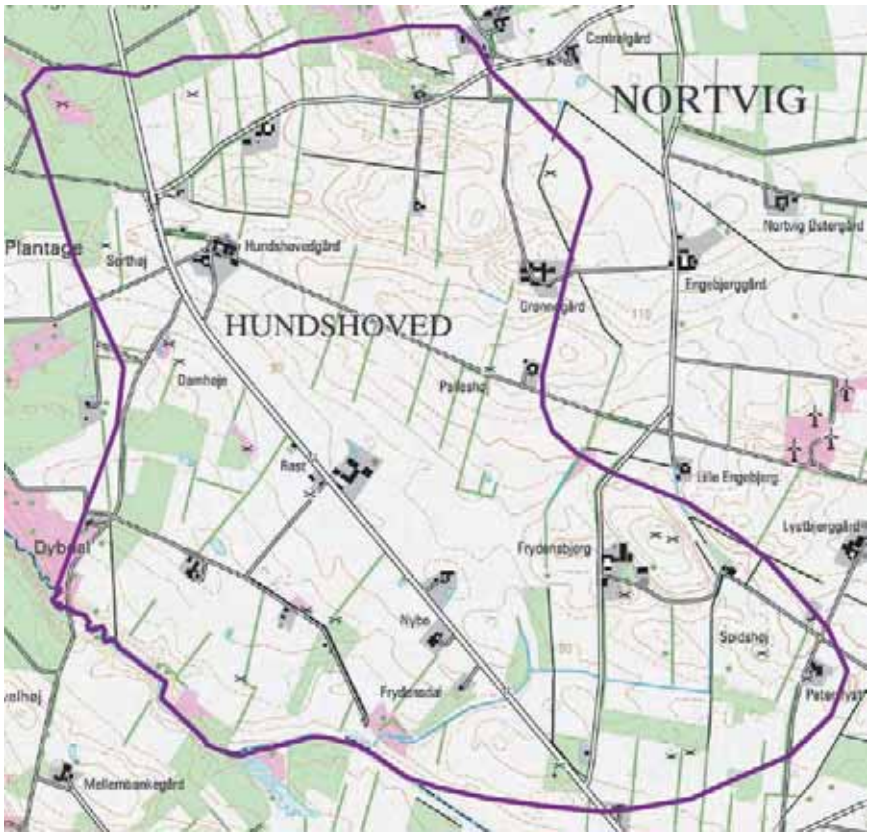
Arbejderboliger

Nørskov Savværk

22. Gravhøje fra Nortvig over Hundshoved til Frydensbjerg
Område tæt på vandskellet på den jyske højderyg med koncentration af gravhøje og andre kulturspor, der gennemskæres af flere hærvejsforløb. Gravhøje følger med hærvejsforløb fra Hundshoved til Dybdalbæk. Området indeholder *21 fredede og 28 overpløjede gravhøje* samt 5 andre fund. Hærvejen, som fører over Dybdalbæk følger *gamle hulvejsspor*, der skærer sig ned gennem skrænterne.

Sårbarhed: Gravhøje og hulvejsspor er sårbare overfor terrænændringer, pløjning, beplantning eller tilgroning.

Hulveje ved Dybdalbæk

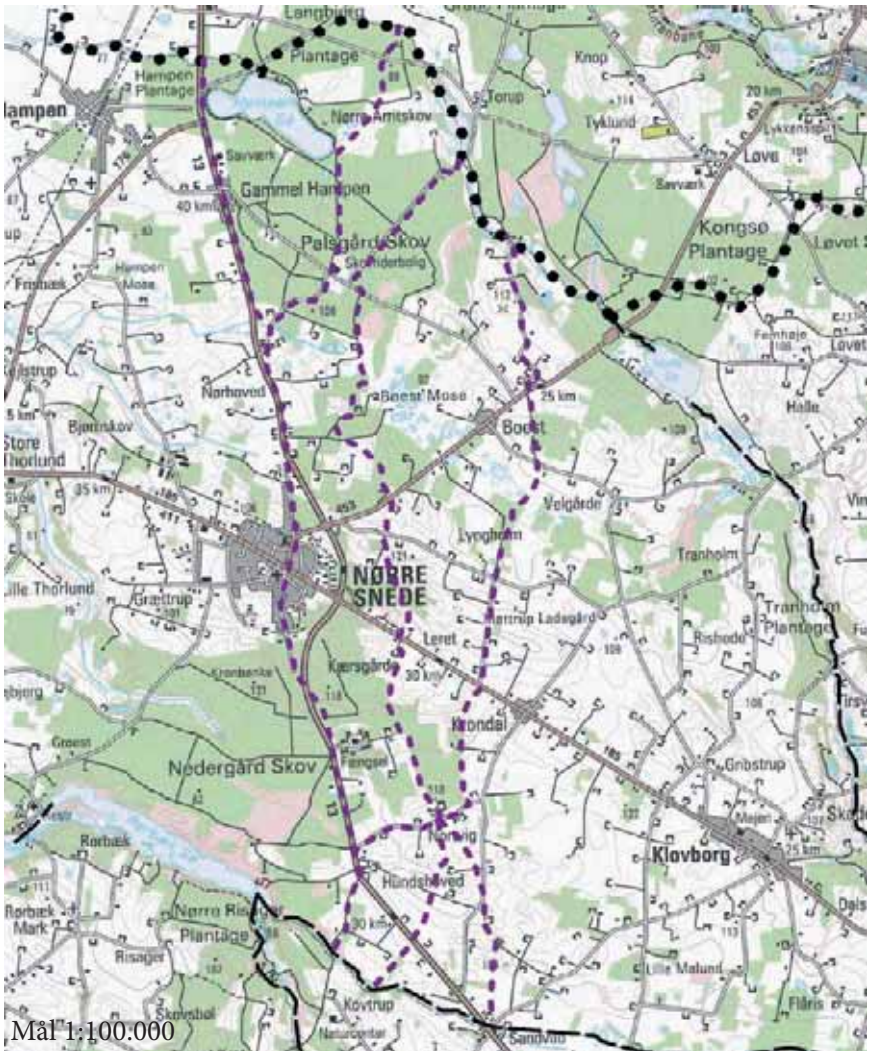

Hærvejens passage over Dybdalbæk

23. Hærvejsforløbet

Indenfor Vejle Amt forløber Hærvejsstrøget gennem de nye kommuner Ikast-Brande, Hedensted, Vejle og Kolding. Siden oldtiden har Hærvejsstrøget forbundet den nordlige del af Jylland med det nordtyske område. Hærvejen følger i store træk hovedvandskellet på den jyske højderyg. Færdslen har her undgået at skulle krydse moser og større vandløb.

De viste linjeføringer markerer både historiske vejforløb, hvor der ikke længere er mulighed for passage, og eksisterende tillempede forløb, hvor der er taget hensyn til ændringer ved vejkryds, vejudretning mv. Som grundprincip er det dog forsøgt at udpege nogle af Hærvejens mest fremtrædende forløb som de kan erkendes på ældre kort fra 1800-tallet, navnlig minorerede sognekort (ca. 1820) og de ældste målebordsblade fra Generalstaben (ca. 1870). Hærvejens forløb har skiftet meget gennem tiderne, så Hærvejsstrøget mange steder strækker sig over et bredt område med mange parallelle vejspor.

Sårbarhed: De markerede Hærvejsforløb med nærmeste omgivelser er sårbare overfor væsentlige nye og dominerende anlæg, samt ændringer af eksisterende grusbelægninger.

Hærvejen passerede gennem Nørre-Snede, hvor kroen gennem 1800-tallet var et oplagt sted for tuskhandel og røverhistorier

Nørre-Snede Kro

4. Litteraturliste

Andreasen, Niels Jørgen: *Billeder fra en svunden tid - i Gedved kommune.* 1984.

Becker-Christensen, Henrik m.fl.: *Vejles industri 1732-1996*. 1996.

Berthelsen, H. P.: *Eltang, Nr. Bjert og Sdr. Vilstrup sogne.* 1955.

Bjerre Herreds Bogen. Glud Museum. 1987.

Bøcher, Steen: *Vandmøller og andre vandkraftudnyttelser i Vejle Amt.* Vejle Amts Årbøger 1943, 1944, 1945, 1949 og 1950.

Dalgas, Carl: *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Heseende, Vejle Amt,* 1826.

Danske gårde i tekst og billeder, Vejle amt. Dansk Landbrug I/S, Silkeborg. 1990-92.

De kulturhistoriske interesser i landskabet. Kulturhistorien i Planlægningen. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1997.

Eg, Peder: *Heden der blev til skov og ager.* Give og Omegns Landboforening i 125 år. 1989.

Fabricius, Nina: *Landet med de store gårde.* 1996.

Frandsen, Allan Leth: *Vand, kraft og værker.* 1994.

Fredericiabogen 1996.

Fredningsplan, Vejle Amt. 1985.

Furdal, Kim (red.): *Da de 10 blev til 1 - sognerådsarbejdet set med sognerådsmedlemmernes øjne.* Kolding Stadsarkiv 1989.

Gedved Skoles historie gennem 200 år. Sognearkiverne i Gedved kommune. 1985/86.

Glud Museum, Årsskrift 1996.

Hansen, John Juhler: *Vejle et tekstileventyr 1896-1996.* 1996.

Hansen, Laura Meyer: *Vonsild i krig og fred. Fra svenskekrigene til landboreformerne.* Kolding Stadsarkiv 1996.

Hansen, Therkel: *Øster Snede sogn - De stærke Jyders sogn.* 1991.

Hedegård, Esben og Anders Myrtue: *Landbrugets bygninger 1850-1940.* Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1996.

Heilskov, Chr.: *Vandmøller i Aarhus og Skanderborg Amter.* Aarhus Stifts Aarbog 1947.

Holm, Eigil: *Horsensegnen - Atlas Natur Miljø Historie Erhverv*

Hovedgård for 130 år siden. Sognearkiverne i Gedved kommune. 1994.

Hovmand, Hanne og Preben Mikkelsen: *Gaarslev. Spredte træk af sognets historie.* 1988.

Hovmand, Hanne og Preben Mikkelsen: *Gauerslund. Spredte træk af sognets historie.* 1990.

Hvejsel sogns historie. Jelling Lokalarkiv.

Hvidtfeldt, Johan: *Færgefart ved Vejle Fjord.* Vejle Amts Aarbog 1932.

Jensen, Niels Harald: *Bogen om Trelde Næs.* 1990.

Jensen, Peder: *Gamle vandmøller i Bjerge og Hatting Herreder.* Vejle Amts Aarbøger 1957.

Jørgensen, Holger: *Horsens Nørrestrand.* Horsens Museum 1997.

Kattrup Bogen. Sognearkiverne i Gedved kommune. 1985.

Knudsen, Søren: *De gamle Kystpakhuse.* Vejle Amts Aarbøger 1928.

Koldingbogen, 1987.

Kommuneatlas Fredericia. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Fredericia Kommune, 1995.

Kommuneatlas Horsens. Miljøministeriet, Planstyrelsen i samarbejde med Horsens kommune, 1991.

Kommuneatlas Kolding. Miljøministeriet, Planstyrelsen i samarbejde med Kolding Kommune, 1991.

Kommuneatlas Vejle. Miljøministeriet- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Vejle Kommune, 2000.

Krusborg, Johannes: *Thyregod sogn.* 1980.

Kulturhistoriske beskyttelsesområder i Vejle Amt 1997, med supplement i 2002.

Kvist, John: *Egtved sogn.* 2 bind. 1978-79.

Lidegaard, Mads: *Hærvejen.* 1992.

Lund, Erik Hauberg: *Ryttergårde og grønne tofter, egnshistorie fra Vedslet sogn.* 1989.

Martens, Gustav: *Historien om et landsbysogn i Danmark. Lindeballe sogns historie.* 1989.

Middelalderen i Vejle Amt, Guide, udgivet i samarbejde mellem Vejle Amt og Vejle Amts Historiske Samfund, 1999.

Mikkelsen, Preben: *Smidstrup. Spredte træk af sognets historie.* 1997.

Møllebygninger i Danmark. Redegørelse og Status 1993. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1993.

Møller, Per Grau, mfl.: *Kulturmiljøregistrering – i praksis.* Fortid og Nutid 2005:3, s. 192-220.

Pedersen, Hans Kruse: *Landsbyer og bygningsmiljøer Vejle Amt.* Museumsrådet for Vejle amt og Vejle amtskommune, 1984.

Pedersen, Hans Kruse og Karen Sedal: *Landbohistorie i Vejle amt.* Museumsrådet for Vejle amt og Vejle amtskommune, 1987.

Pedersen, Henrik: *De Danske Landbrug - fremstillet paa grundlag af forarbejderne til Christian Vs Matrikel 1688*, 1928. Udgivet som reprotryk for Landbohistoriske Selskab 1975.

Randbøl sogn gennem tiderne. Studiekredsen ved Randbøl sogns museum. 1983.

Rod og stavn. Tørring-Uldum kommune, 1988.

Rykind-Eriksen, Kirsten: *De folkelige bevægelsers huse i Egtved kommune.* Undersøgelse foretaget for Egnsmuseet i Egtved, 1995.

Thorarinsdottir, Ragnheidur H.: *Randbøldal, Industri og bebyggelse 1732-1872,* rapport. 1993.

Traberg, Emil: *Engvandingsanlæg.* Egnsmuseet i Egtved. 1986.

Trap Danmark, Skanderborg Amt, 4. udg., 1928.

Trap Danmark, Skanderborg Amt, 5. udg., 1964.

Trap Danmark, Vejle Amt, 4. udg., 1928.

Trap Danmark, Vejle Amt, 5. udg., 1964.

Træk af Tørring Sogns historie. Tørring Håndværker- og Borgerforening, 1992.

Vejle Amts Stednavne, udgivet af Stednavneudvalget, 1944.

Vejles Historie 1. Fra vadested til by - indtil 1786. Vejle Kommune 1997.

Vejles Historie 3. Vejles industri 1732-1996. Vejle Kommune 1996.

75 år og stærk som aldrig før, Glud Museum 1912-1987

ISBN: 87-7750-999-4

VEJLE AMT

Kulturmiljøer i Horsens Kommune

3. Horsens Kommune

Ny Horsens Kommune er dannet ved sammenlægning af Brædstrup, Gedved og Horsens kommuner. En del af Voerladegård sogn i Gedved Kommune er afstået til Ny Skanderborg Kommune.

Sogne

Brædstrup Kommune: Sønder-Vissing, del af Voerladegård, Tønning, Træden, Grædstrup, Ring, Føvling, Tyrsting, Underup og Nim.
Gedved Kommune: Yding, Østbirk, Tolstrup, Kattrup, Ørridslev, Gangsted og Søvind.
Horsens Kommune: Tamdrup, Lundum, Hansted, Nebel, Vær, Hatting, Torsted, Tyrsted, Uth og Endelave.

Landskabet

Kommunen afgrænses naturligt mod nord af Salten Langsø og Mossø. Grænsen fortsætter mod syd og øst ind i det højtliggende randmorænelandskab gennem Yding Skov, langs Elling Bæk og Tebstrup Sø, hvor den følger udkanten af Testrup Skov og tager et nordligt sving langs Hede Mølleå inden den går næsten stik syd og fanger Møllebæk på vejen ud i Horsens Fjord. I Fjorden findes øerne Vorsø, Vorsø Kalv og Langeøerne. Vorsø er naturreservat og rummer bl.a. landets næststørste skarvkoloni. Landskabet ud for øerne, mellem Søvind og Horsens Fjord, er ligeledes fredet. En times sejlads fra Horsens ligger øen Endelave i Kattegat. Øen er lav og flad med et marint forland i form af tilvoksede laguner og strandvoldsletter, med lidt skov, hede og strandenge. Fra Horsens Fjord fortsætter kommunegrænsen ind i den nordlige del af Bjerre-halvøen ved Sejet og går mod vest igennem Ustrup Skov, Bjerrelide, Dallerup Skov og Oens Skov, hvor den fanger Ølsted Å og løber nordpå til Bygholm Å. Herfra løber grænsen i nordlig retning, vest om Vrønding langs råstofgravene i smeltevandsdalen ved Nim, der møder Gudenåen. Fra Gudenåen går grænsen lidt opstrøms til Mattrup Å som følges hele vejen nordpå til Stigsholm Sø og Halle Sø. Derfra går kommunegrænsen nord om Løvet Skov, langs Nimdrup Bæk og Bryrup Langsø og videre øst via Vinding Mark, for til sidst at dreje mod nord mellem Løndal og Addit Skov tilbage til Salten Langsø.

Jordbunden i kommunen kan groft sagt deles i to typer med en grænse lige øst for Gudenåen: De østlige lerede morænejorder er afsat af den ungbaltiske is, og de vestlige, mere sandmuldede jorder, som befinder sig i det urolige israndsstrøg mellem den ungbaltiske is og nordøstisens hovedopholdslinje. Relieffet har markant dødispræg omkring Østbirk og nord for Brædstrup. Jorderne er generelt højtliggende og bakkede med flere udsigtspunkter, fx Sukkertoppen (108 m) i Højlund Skov, Purhøj (120 m) ved Bjerrelide, Møgelbjerg i Addit Skov (137 m) og naturligvis Yding Skovhøj (173 m), men der findes adskillige andre lokale højdepunkter over 100 meter.

Kommunen er skovrig. De fleste er fredskove, som allerede blev inddiget efter forordningen i 1805. Skovrigdommen er størst i den vestlige del (tidl. Brædstrup kommune), hvilket hænger sammen med forekomsten af mange svært opdyrkelige bakker og skrænter fx Addit Skov, Højlund Skov, Dørup Skov og Yding Skov. Desuden har den kongelige vildtbane og Skanderborg rytterdistrikt og de en-

Udsigt fra Purhøj

kelte hovedgårdene haft en konserverende betydning for skovene omkring Mattrup Skov, Våbensholm Skov og Boller Skov. Der findes kun få egentlige, større plantager, fx Hedelund Plantage og plantagerne syd for Salten Langsø.

Store isafsmeltninger har dannet mange skarpt nedskårne ådale (smeltevandsdale og tunneldale). Gudenåen løber igennem området i nord-sydlig retning. Åens omgivelser er præget af enge, moser og kær. Nord for Vestbirk danner Gudenåen og Dødeå et parallelt løb. Herimellem findes sandede og højtliggende terrasser, der har givet muligheder for udvinding af grus. Ved Birknæs og Fyel Mose findes derfor store områder med henholdsvis nedlagte og igangværende grusgrave. De nedlagte danner bl.a. grundlag for „put and take" søer. I forbindelse med Gudenåen findes yderligere de kunstigt skabte søer, Vestbirk og Naldal. De dannedes 1922-24, sammen med Bredvad Sø, gennem et stort anlægsarbejde i forbindelse med opførelse af Vestbirk Vandkraftværk. Tre åer har deres udløb i Horsens Fjord. Store Hansted Å kommer fra nordvest. En stor del af vejen er den omgivet af kær og moser, hvor der fra Nim Skov over Vinten er gravet en lang række grøfter til afvanding af engene. Bygholm Å løber gennem Bygholm Sø og Horsens ud til Fjorden. Klokkedal Bæk fra syd løber gennem den dybe, skovbevoksede Klokkedal, der er kendt for sin naturskønhed. Langs Tolstrup Å fra nordøst er der ligeledes eng- og mosestrækninger.

Bebyggelse og infrastruktur

Kommunen er endnu rig på fortidsminder. De vigtigste lokaliteter findes ved Gudenåen, Hansted Å, Bygholm og Nørrestrand, hvor mange bopladser/affaldsdynger vidner om egnens tiltrækning på stenalderjægeren. Store koncentrationer af gravhøje, fx ved Vorbjerg/Underup og Hansted Skov vidner om, at aktiviteten fortsatte igennem bronze- og jernalder. I Addit Skov findes endvidere rester af jernalderagre (digevoldinger). Vand- og skovressourcer fortsatte deres tiltrækning gennem middelalderen. Ved udnyttelsen af åens vand til drivkraft opstod en række vandmøller, hvis historie er karakteristisk for egnen og for Vejle Amt i sin helhed. Vissing Kloster var antageligt blandt de første, der udnyttede vandkraften i Gudenåen. I middelalderen og frem til 1700-tallet fungerede møllerne primært som kornmøller. Flere af dem fik også stampeværk, hvor uldklædet kunne filtes og gøres tæt. Mølleren var en person med høj status, idet mange drev en flersidig virksomhed, og hvervet gerne var økonomisk indbringende. Fx. kunne der i 1800-tallet også være bryggeri og/eller bageri i forbindelse med møllen. Til møllen hørte ofte en gård og et landbrug. Omkring 1900 mistede kornmøllerne deres eksistensgrundlag. Mange gårde fik eldrevne småkværne eller industrimøller drevet af dampkraft, som overtog kornmalingen. Flere møller fik installeret turbine, så vandkraften kunne udnyttes til fremstilling af elektricitet, som dækkede det lokale behov.

Petersmindevej i Brædstrup

Et større kraftværk, Vestbirk Kraftværk, anlagdes mellem Gammelstrup og Vestbirk på samme sted som Vestbirk Garn- og Trikotagefabrik havde virket fra 1848-1920. Gudenåens løb blev opstemmet

med en svær dæmning med sluser. Som vandreservoir skabtes de kunstige søer, Bredvad Sø, Naldal Sø og Vestbirk Sø. Vandet ledes fra søerne gennem en gravet kanal til kraftstationen. Efter omfattende jord- og vandarbejder, hvor 120 arbejdsmænd var i gang, blev værket 1924 sat i drift.

Flere møller har drevet savværker og brugt træmasse til pap- og papirfremstilling, fx Viltholt Mølle. Omkring 1900 etableredes tre større virksomheder ved opkøb af skov- og jordlodder, Løndal i Addit-Løndal skove, Addithus i Addit Skov og Vissinggård syd for Højlund Skov og ved Nørreskov. De baserede driften på skovbrug og for Vissinggårds vedkommende også på landbrug. Alle steder opførtes moderne statelige hovedbygninger, tegnet af tidens førende arkitekter.

Efter reformationen var jordbesiddelserne præget af hovedgårdene Mattrup, Boller, Urup, Tamdrup og Tyrrestrup samt kronens besiddelser indenfor Skanderborg vildtbane og rytterdistrikt (ca. 1575-1767). Langs kommunens veje kan man endnu opleve de vildtbanepæle i granit, der markerede kongens jagtrevir. Ved ryttergodsets salg til selveje, fik lodderne gennemgående en mindre størrelse end i Koldinghus Rytterdistrikt. Mellemstore og mindre gårde er derfor almindelige i kulturlandskabet. I kommunen findes efterhånden kun få velbevarede landsbyer, der næsten er friholdt for nyere bebyggelsesudvikling og vejanlæg, fx Over og Neder Ustrup, Elling, Aggestrup, Meldrup og Blirup. Andre steder er det kun fragmenter af fælleskabstidens landbrug, der er tilbage, som for eksempel den brede hegnede fægyde mellem Yding og Yding Skov (Yding Forte). Da landsbyerne blev udskiftet i slutningen af 1700-tallet skete det ofte med stjerneformen som skabelon. Udskiftningsformerne kan endnu aflæses omkring landsbyerne ved at følge veje, levende hegn og diger.

Efter udskiftningen skete en betydelig udparcellering af lodder. Mange småbrug blev etableret på de dårlige jorder i udkanten af ejerlavene. Sudkær og Brokbjerg er eksempler på disse nye "udmarkssamfund". I den anden ende af den økonomiske skala finder man proprietærgårdene som ved jordkøb og arrondering i gennem 1800-tallet skabte store brugsenheder (over 12 tønder hartkorn), ofte med herskabelige stuehuse, store avlsbygninger og et væld digt folkehold. En af kommunens mest helstøbte proprietærgårde er Ørskovgård vest for Gedved. Andre markante kulturmiljøer fra nyere tid er husmandskolonier, specielt brug udstykket efter 1919-loven. Ved udstykningen af Tyrrestrup hovedgård i 1937-38 skabtes 26 husmandsbrug i ejerlavet, som endnu har bevaret et ensartet præg med stuehus, stald og hønsehus i røde mursten og halvvalmede gavle. En anden noget mindre opsigtsvækkende koloni er Præstemarken oprettet ved udstykning af Østbirk Præstegårds jorder.

Kommunens bycenter er købstaden Horsens, hvor den ældste bykerne endnu rummer krogede gadeforløb og bindingsværksbygninger. Horsens er vokset betydeligt, især i 1900-tallet, og er ved forstadsbebyggelse efterhånden groet sammen med de omgiven-

Baggårdsindustri

de landsogne Stensballe, Hatting, Torsted og Tyrsted. Den næststørste by er Brædstrup, der kan betegnes som en fuldvoksen stationsby med mange af købstadens funktioner, bl.a. hospital. Af andre større stationsbyer kan nævnesØstbirk og Hovedgård. Gedved er udviklet omkring seminaret, men har aldrig haft station. Herudover findes en række mindre stationsbyer, lige fra den mellemstore Søvind, til miniaturen Slagballe, der er en af de eneste nye byer, som blev anlagt på bar mark. Hovedparten af de andre stationer blev anlagt i umiddelbar nærhed til eksisterende landsbyer.

Færgefarten, der tidligere sørgede for en del af den lokale trafik, går stadig regelmæssig til Endelave via Snaptun. DFDS færgefart mellem Horsens og København lukkede i 1970erne. Den østjyske længdebane anlagdes i 1868. Fra Horsens udgik en række privatbaner, som alle er nedlagt: Horsens-Bryrup 1899-1968, forlænget til Silkeborg 1929, Horsens-Tørring-Thyregod-Ejstrupholm 1891-1962, Horsens-Odder 1904-1967 og Horsens-Juelsminde 1884-1957. Landevejen Vejle-Horsens anlagdes 1821-1839 og strækningen Horsens-Skanderborg blev færdig to år senere. Motorvej E3 skærer kommunen i nord-sydlig retning og følger den østjyske landevej.

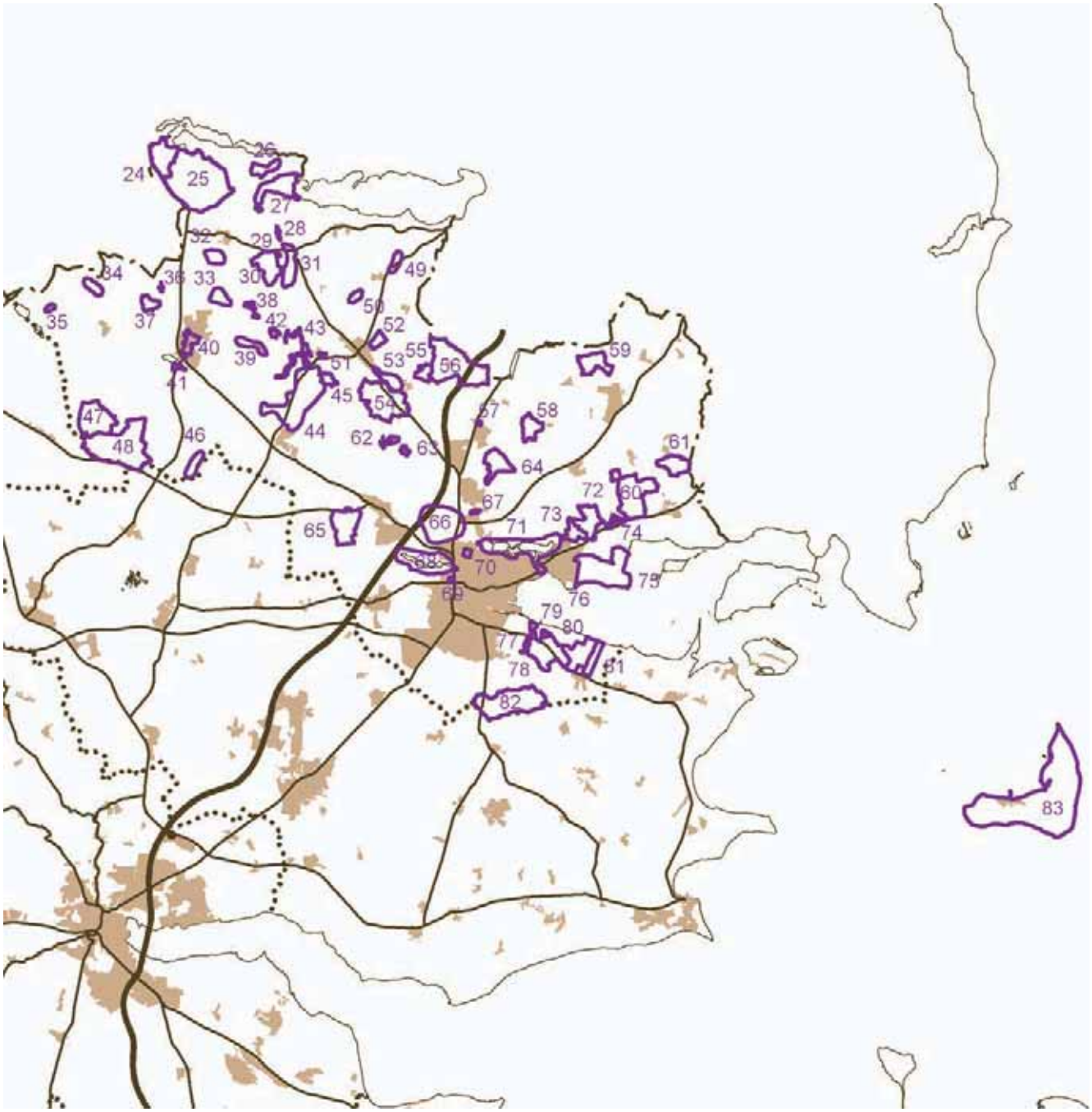
I øvrigt henvises til "Kommuneatlas Horsens", udgivet af Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1991.

Det egnstypiske

Landskabet er højtliggende, bakket og skovrigt med mange vandløb og ådalsenge. Kysten er mild og rolig med bløde skråninger mod fjorden. Jorderne varierer fra gode lerjorder i øst til mere sandmuldede mod vest. Det rige ressourcegrundlag har tiltrukket mennesket lige fra jægerstenalder. Udnyttelsen af vandkraft har især langs Gudenåen antaget mange former. Den kongelige vildtbane, markeret med vildtbanepæle, og Skanderborg Rytterdistrikt har både haft indflydelse på bebyggelsesbilledet og skovrigdommen. Skovrigdommen afspejles også i savværksindustrien. Landsbyerne er små og mellemstore, tilpasset den kuperede kulturflade med mange naturlige grænser. En mangfoldighed af stationsbyer er opvokset omkring privatjernbanerne, der udgik fra Horsens. Bøndernes lange tradtion for at være selvstændige er sandsynligvis årsag til koncentrationen af åndelige bevægelser i sidste halvdel af forrige århundrede. Kommunen rummer tre skolebyer, præget af den grundtvigianske retning: Vestbirk, Elbæk og Gedved. I den sidste var der gennem mange år lærerseminarium, der nu er ændret til socialpædagogisk seminarium.

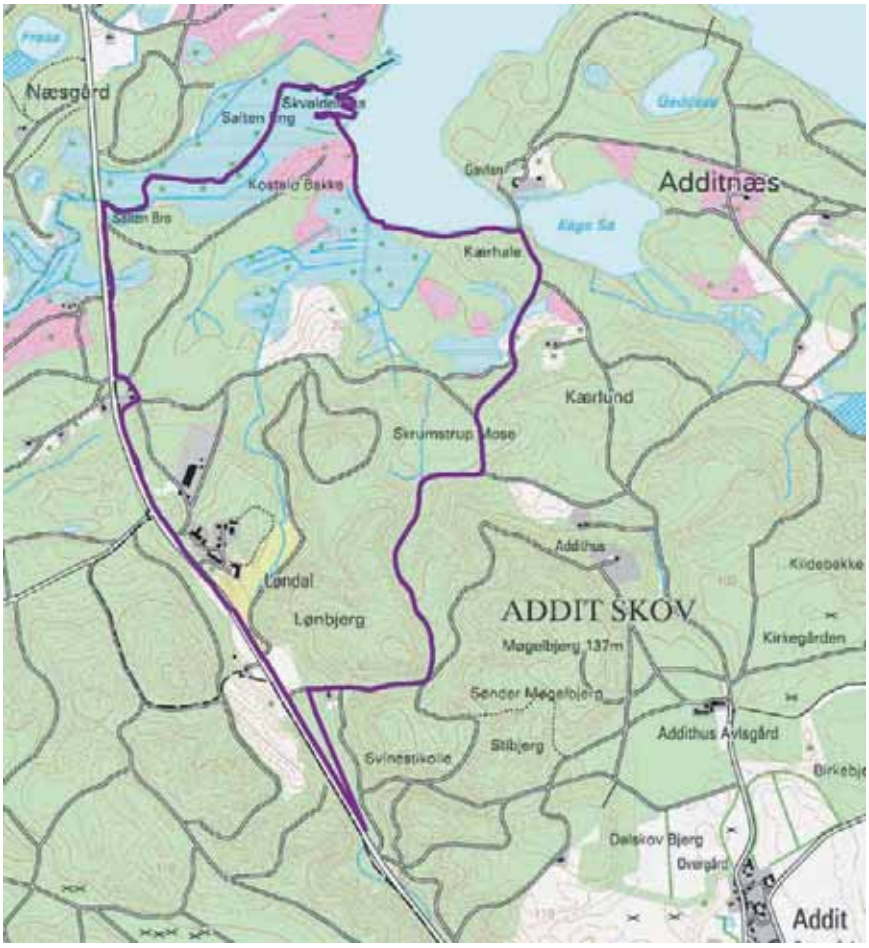
Yding Forte

Udpegninger af kulturhistoriske interesseområder i Horsens Kommune

24. Løndal

Etablering af en virksomhed inden for de sidste 100 år, baseret på skovbrug, men opført med herregårdslignende hovedbygning, ladegård og andre produktionsbygninger. Bygningernes arkitektur er gode eksempler på tidens stil. Ejendommen blev samlet 1899-1918 af konferensråd Vilhelm Jørgensen ved tilkøb af fire forpagtergårde: Vedelsbo, Fuglsang, Olesminde og Næsgård med dertil hørende 22 arbejderhuse. På stedet lå tidligere Addit Teglværk, opført ca. 1840, der solgtes til Bygholm Teglværk i 1850. Den gamle teglovn, der ligger i haven, er ombygget til et *atelier*. En ny *hovedbygning* opførtes efter nedrivning af den gamle, der hørte til teglværket, og var opført 1866. Den nye fra 1911-14 er et to-fløjet anlæg, bygget af røde mursten med murstens- og sandstensdekorationer. På hovedfløjen et halvt sekskantet tårn midt for som hovedindgang med kvaderfugninger og kobbertækket kuppel, mod øst til haven en fremspringende frontespids. Arkitekt: Gotfred Tvede. *Haven* anlagt af landskabsarkitekt Erstad-Jørgensen. *Avlsården* opført 1898-1920 af kampesten og røde mursten i tidstypisk stil. Til produktionen hørte også et savværk og gartneri, som senere er nedlagt.

Sårbarhed: Bygningskomplekset er sårbart overfor ændringer i arkitektur og omgivelser, herunder veje og skovstruktur.

Hovedbygningen, Løndal

Savværket

25. Landsbyen Addit

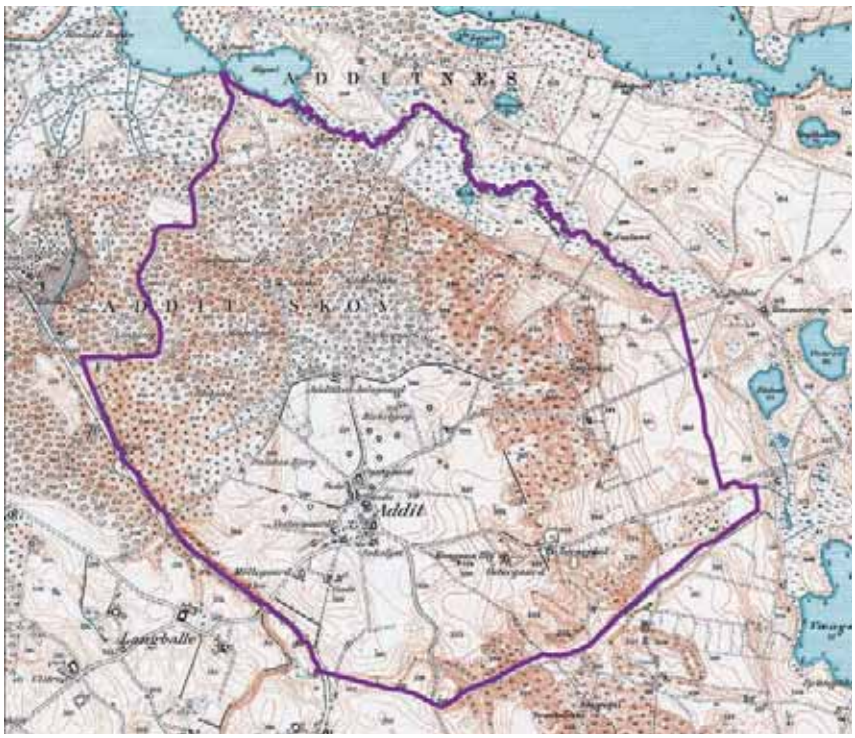
Addit er en *vejforteby*, agerorienteret, centralt beliggende torpbebyggelse med *store skovressourcer* ned mod Salten Langsø. I middelalderen tilhørte Addit Voer Kloster og fra reformationen indtil salget af ryttergodset i 1767 lå landsbyen under kronen, der afhændede fæstegodset i Addit til Mattrup. I 1688 med fem gårde og et hus, hvoraf fire var dobbeltgårde omkring 1800. Bykernen er siden 1800 fortættet med lidt gadehuse, skole (1860), forsamlingshus og brugsforening. En mølle stod tidligere på en bakketop sydvest for byen. Landsbyen er *stjerneudskiftet*, hvilket er synligt ved de *velbevarede veje*, som stråler ud fra byen. Vejen fra Addit til Addit Skov er rester af en bred *fædrift*, kantet af stendiger, hvor kreaturerne blev drevet på græs i skoven. Ved skovkanten anlagde Knud Sehested i 1887 *avlsgården Addithus Avlsgård* og årene derefter byggedes *Addithus* inde i skoven.

Området er rig på fortidsminder: 7 *fredede gravhøje* samt 67 andre registrerede fund og fortidminder. Hovedparten er *overpløjede gravhøje*, nogle endnu ret markante, men omkring *Kirkegården* er der også sjældne spor af *jernalderagre* i form af lave volde, der omkranser de enkelte marker. I den østlige udkant ved gården Lervejdal har der ligget et teglværk. Området udnyttes fortsat til *grusgravning*.

Sårbarhed: Landsbyen og dens omgivende jorder er sårbare overfor ændringer af arkitektur og byggelsesstruktur, samt ændringer af hegn, diger og markveje. Gravhøje og marksystemer er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning, maskinel skovdrift, gravhøjene endvidere for slørende beplantning.

Mål 1:40.000

Gård i Addit

26. Flygtningelejr og flyveplads i området mellem Kragsø, Brudesø og Blidsø

Historiske minder fra 2. verdenskrig, og spor efter stor flygtningelejr fra efterkrigstiden. I området lå nogle år efter 1945 en stor flygtningelejr for 14.800 mennesker fra det tidligere Østpreussen. Her er også rester af *flakplads* (kanonstilling), *bunkersanlæg* og flere *fundamentsrester fra tilhørende bygninger*. Flygtningelejren havde også en kirkegård, men den blev nedlagt og flyttet i 1960.

Desuden del af beton-rullebane, anlagt af tyskerne i forbindelse med Gl. Ry flyveplads, der nedlagdes i 1945.

Sårbarhed: Sporene efter flygtningelejr og flyveplads er sårbare overfor terrænændringer og maskinel skovdrift. Flakplads, bunkersanlæg og *beton-rullebane* er sårbare overfor forfald og tilgroning.

Perronfundamenter

Bunkeranlæg

27. Klostermølle og Gl. Vissingklostergård

Spor og anlæg i området fortæller, hvorledes Gudenåens vand er blevet udnyttet som energi under forskellige teknologiske forhold lige siden middelalderen. Det nuværende anlæg afspejler skiftende produktionstyper og udbygningsfaser. Området er fredet og den sydlige del er kulturarvsareal.

Klostermølle ligger over *ruinerne af Voer Kloster*, oprettet ca. 1050-1100. Bygningerne nedbrudt ca. 1560. Munkene gravede en ca. 1,3 km lang *kanal*, som fører Gudenåens hovedløb til møllen. I haven udgravede murrester fra klosteret. Munkene anlagde en kornmølle og drev desuden landbrug og fiskeri. Omkring 1800 ernærede mølleren sig også ved frugtavl.

Klostermølles nuværende anlæg er fredet og omfatter *hovedbygning* fra ca. 1800. På samme tid opførtes nye udlænger, senere erstattet af andre. I 1872 begyndtes en pro-

Tørrelade ved Kloster Mølle

duktion af træmasse til brug for fremstilling af pap. En overgang blev de to møller, Vilholt og Klostermølle, drevet sammen. 1867 var startet et træsliberi på Vilholt Mølle. Det samme skete på Kloster Mølle. *I det gamle møllehus* var der kornmølle indtil 1933. Derefter blev der tørrerum. Første stokværk er grundmuret og andet stokværk bræddebeklædt, tilbageført i 1990. I en periode har andet stokværk stået i bindingsværk. *De store stenhjul*, som brugtes til at slibe træmasse, ligger i dag uden for det gamle møllehus. 1872 installeredes 2 turbiner i et særligt *turbinehus* til at trække de 4 slibesten, der stod i et maskin- og fabrikshus. Begge huse er senere revet ned. Samtidig opførtes en lille tørrelade, parallelt med møllehuset. Indtil 1933 var møllen underleverandør af træmasse til Vilholt Mølle (se nr. 28). Fra 1933 fremstilledes også pap i Klostermølle. Derfor blev den lille *tørrelade* erstattet af en 90 m lang og 3 etager høj sort træbeklædt tørrelade, som står der endnu. Et *nyt stuehus* opførtes omkring 1872 og 1874 opførtes en *ny staldlænge*, der i dag rummer bolig og maskinværksted. *Tipvognsspor* forbandt møllebygning, fabrik og tørrelade. Træmassen/pappet blev sejlet fra Klostermølle over Mossø til Alken. Herfra gik en jernbane. Ved søen lå tidligere kaj og pakhus, hvor træmassen fra Vilholt blev opbevaret til næste sejlads. Efter en brand i 1974 lukkede virksomheden og Klostermølle købtes af Miljøministeriet. I Klosterkæret tydelige *spor efter tidligere åløb* (dødeåer).

Vissing Kloster, ca. 1200-1450, var et benediktiner nonnekloster. Tomten af klostret ligger ved Gammel Vissingklostergård. Klostret blev lagt til Voer Kloster i midten af 1400-tallet.

Højlund er en lille *arbejderbebyggelse* ved foden af Sukkertoppen, opført med tilknytning til produktionen på Klostermølle. Omkring 1900 var der både smed og skole. Nogle af husene er opført i bindingsværk.

Pindsmølle indgår i systemet af Gudenåens tidligere møller. Møllen kendes fra 1330, hvor den tilhørte Voer Kloster. I 1523 ejede kongen Pindsmølle og ålegården. Møllen fungerede som kornmølle og fik også et lille stampeværk. 1914 standsede mølleriet. Egnens lodsejere købte møllen og tørlagde søen og engene, så de kunne dyrkes. Møllegården ligger idyllisk, men er en del restaureret.

Kloster Mølle

Sårbarhed: Klostermølle, Gammel Vissingklostergård, Højlund og Pindsmølle er sårbare overfor ændringer af arkitektur og omgivelser. Klosterkanalen, stemmeværker og dødeåerne er sårbare overfor terrænændringer, vandstandsændringer og tilgroning.

Fisketrappe ved Klostermølle

28. Vilholt Mølle

Møllen og de *tilhørende bygninger* samt omgivelserne afspejler skiftende former for teknologi og produktion fra 1866 til i dag. Fra 1866 til 1988 blev her fremstillet træmasse til papirproduktion. Fra starten i 1867 indlagdes turbine i et særligt hus til at trække 3 slibesten. I 1912 blev der foretaget store anlægsarbejder for at bygge et *stemmeværk* ude i søen, så der kunne anlægges et kraftværk. Der foregår stadigvæk en produktion på Vilholt, nu af rustfrit stål. Udover møllebygninger og stemmeværk består anlægget af *møllesø, møllekanal og overløbskanal*. Området er fredet og kulturarvsareal.

Sårbarhed: Møllebygningerne er sårbare overfor ændringer i arkitektur og omgivelser. Stemmeværk, møllesø og kanaler er sårbare overfor terrænændringer og vandstandsændringer.

Vilholt Mølle

Stemmeværket fra 1912

29. Vissinggård-Funkisby
Arbejderbebyggelse, opstået i forbindelse med Vissinggårds (se nr. 30) forskellige produktioner bestående af *otte bungalows* opført af Vissinggårds ejer, O.E. Andersen, 1927-33. Husene er noget ombyggede og malede, kun to fremtræder endnu tæt på originalen. Til hvert hus opførtes et *hønsehus*, der rummede 500 høns, som beboeren skulle passe. Desuden kyllingehuse, æglægningshuse, en fedestation og et slagteri for kyllinger. Æggene skulle bruges i industrien til emulsionsstoffer. Området er kulturarvsareal.

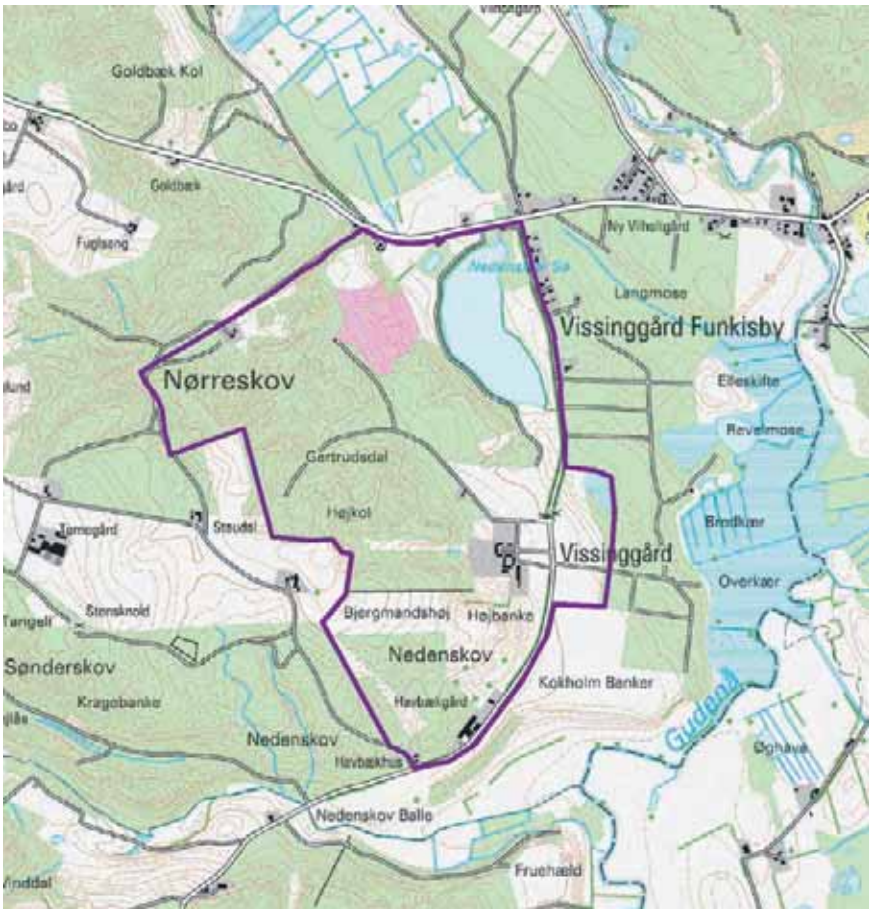

Bungalow

Sårbarhed: Bungalowerne er sårbare overfor yderligere ændringer i arkitektur og omgivelser.

30. Vissinggård
Unikt miljø, hvor der i et tidligere landbrugsmiljø opstod et skovbrugs- og industrimiljø ved oprettelsen af Vissinggård 1915 og opførelse af en arbejderlandsby, Vissinggård-Funkisby (se nr. 29).

Vissinggård blev 1915-20 samlet af direktør Einer Schou. Han havde i 1908 købt Palsgaard, i Bjerre Herred, hvor han etablerede en storindustri på emulsionsstoffer. Til Vissinggård købte han de to enestegårde, Nedenskov og Vilholtgård, der hørte til Mattrup Gods, samt nogle skovparceller. Driften delvis baseret på landbrug og industriel udnyttelse af skoven.
Einer Schous svigersøn, civilingeniør O.E. Andersen, oprettede 1920 en kemisk fabrik, Vissinggårds Laboratorium, hvor der

fremstilledes "Nova-Kalktrang-søgeren", samt svejse-pulver.

Hovedbygningen opført 1920 efter tegning af arkitekt, kgl. bygningsinspektør, Magdahl-Nielsen. Anlægget består af en hovedfløj, centreret ud for alléen mod øst, og to sidefløje. *Kontor og laboratorium* med klokketårn i forlængelse af den nordlige fløj og forbundet med denne ved en mur. Hele anlægget opført i røde mursten med risalitter og murstensdekorationer. En *firlænget avlsgård* stammer fra Nedenskovgård. Tre af længerne er i bindingsværk med stråtag. Foran ligger andre hvidkalkede produktionslænger med halvt afvalmede tage. De rummede et *lokomobilhus og tørrehus, savværk og emballagefabrik* desuden *garage og æglægningshuse*.

Nord og nordvest for gården, opførtes et par lange rummelige æglægningshuse til hønsene samt en kaninfarm. Et *transformatortårn* står nord for savværket med murblændinger og kamtakkede gavle opført 1900-1910. Vissinggård tidligere *savværk og emballagefabrik*, opført 1930, senere nedlagt. Et to-etages træhus og en lang længe, hvor maskineriet har været, står ret forfaldent.

Havbækgård, udstykket fra Nedenskovgård og købt af Einer Schou, da Vissinggård blev samlet 1915-20. Stuehus fra midten af 1800-tallet. Havbækhus, opført som landarbejderbolig til Nedenskovgård. *Vissinggård Rugestation*, 1930, ligger over for en af bungalow'erne nord for Nedenskov Sø. Efter hønseriet holdt op boede godsforvalteren i huset. 1996 overgået til almindelig udlejning. Vest for søen etableredes *fiskedamme* og en *gartnerbolig*. Indenfor kulturmiljøet findes endvidere tre fredede gravhøje og den østlige del er kulturarvsareal.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, veje, diger og omgivelser. Enkelte bygninger er truet af forfald.

Vissinggård med den trefløjede hovedbygning

Det tidligere laboratorium fra den kemiske produktion

31. Voervadsbro og Møldrup
Koncentration af stenalderbopladser langs Gudenåen fra Voervadsbro til Øghave. Området er kulturarvsareal og indeholder foruden *syv stenalderbopladser*, også *to fredede gravhøje* og et *vadested* nord for Elleskifte. Der er gjort en del enkelt- og løsfund.

Sårbarhed: Bopladserne er sårbare overfor terrænændringer og dybdepløjning.

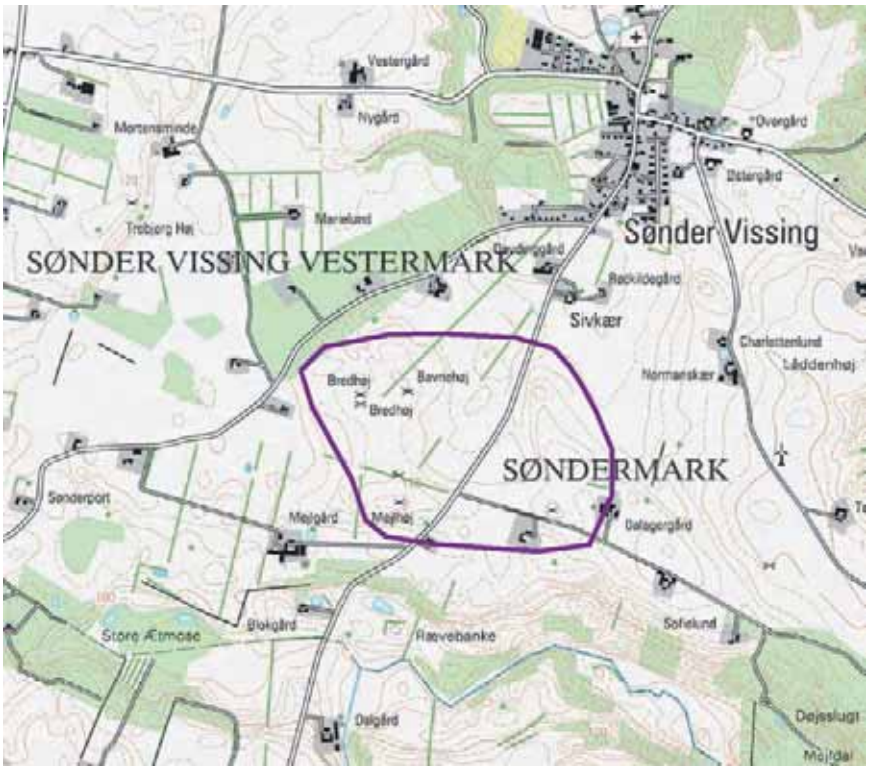

Udsigt over kærområdet langs Gudenåen

32. Gravhøje ved Søndermark
Koncentration af gravhøje i et højtliggende område på Sønder Vissing Søndermark. Tre høje benævnes Bredhøj, Bavnehøj og Mejlhøj (128 m). Kulturmiljøet indeholder *fem fredede og fjorten overpløjede, markante gravhøje*.

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning.

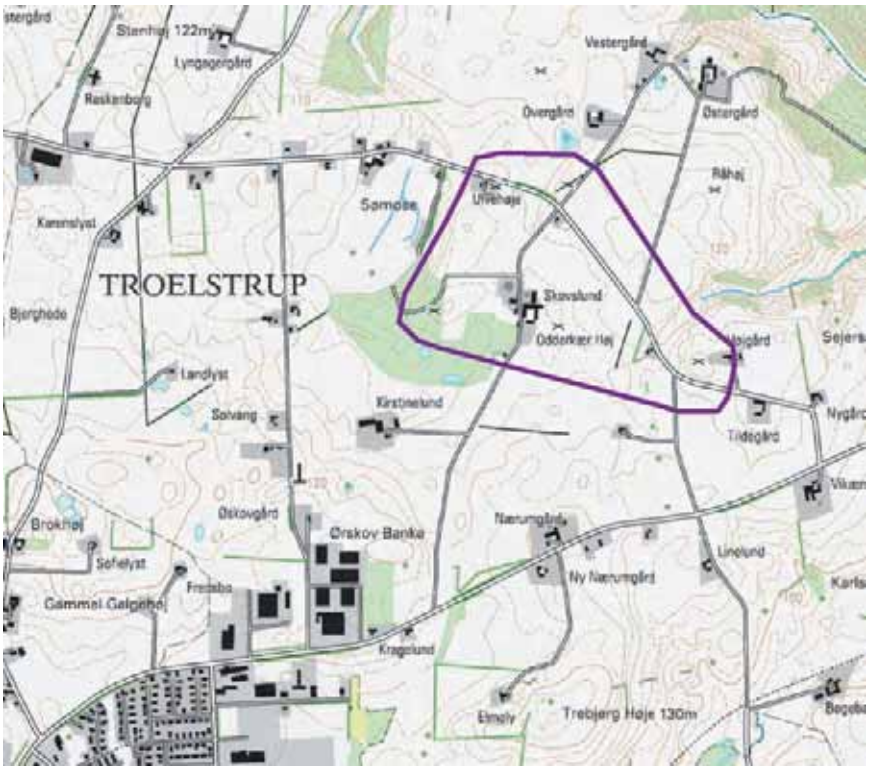

Mejlhøj

Bredhøj og Bavnehøj

33. Gravhøje ved Troelstrup
Koncentration af fem *fredede og otte overpløjede gravhøje* omkring Troelstrup vest for Tønning. Herunder Ulvehøje og Odderkær Høj. Kulturmiljøet indeholder foruden gravhøjene også *Troelstrup Skole*. Skolen er opført 1919 af arkitekt Anton Hansen, Vestbirk. Brugt som forskole (de små klasser) indtil 1958. Samme arkitekt opførte Tønning tidligere forskole. De to skoler er ens bygget i Bedre Byggeskik stil. Skolerne er i røde mursten, Troelstrup Skole nu gulkalket, og halvt afvalmet tegltag. På hver side to fremspringende kviste, hvorudover tegltaget er forlænget.

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning samt slørende beplantning. Forskolen er sårbar overfor ændringer i arkitektur.

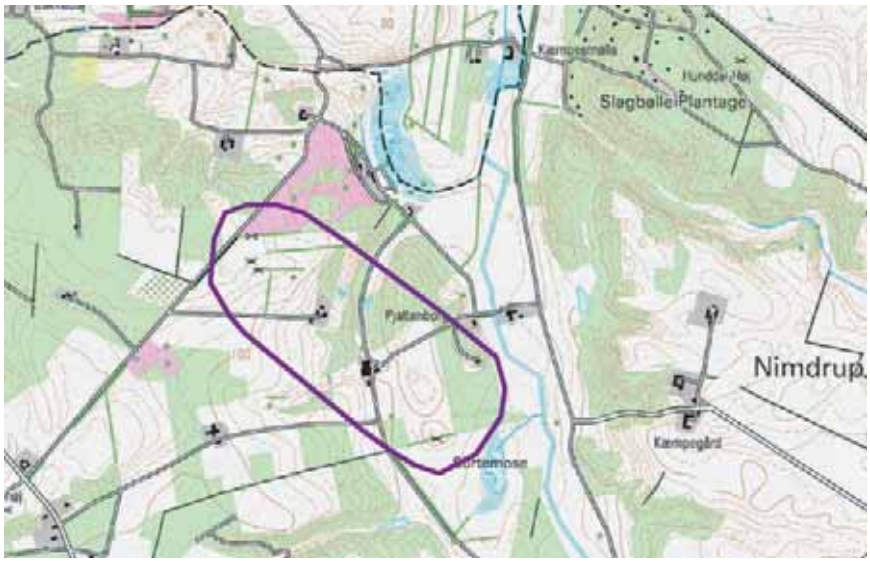

Odderkærvej

Gravhøj i Troelstrup

34. Gravhøje mellem Løvet Skov og Nimdrup Bæk

To mindre koncentrationer af gravhøje på hver sin bakkekam, som adskilles af en lille sænkning, en forgrening på Nimdrup Bæk. Kulturmiljøet indeholder *fire fredede og otte overpløjede, markante gravhøje*.

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning.

Gravhøje ved Nimdrup Bæk

35. Gravhøje ved Højgård i Løvet

Koncentration af gravhøje i højtliggende område ved Højgård i Løvet. Højene benævnes Femhøje og Grønhøj og består af *tre fredede og fire overpløjede, markante gravhøje.*

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning.

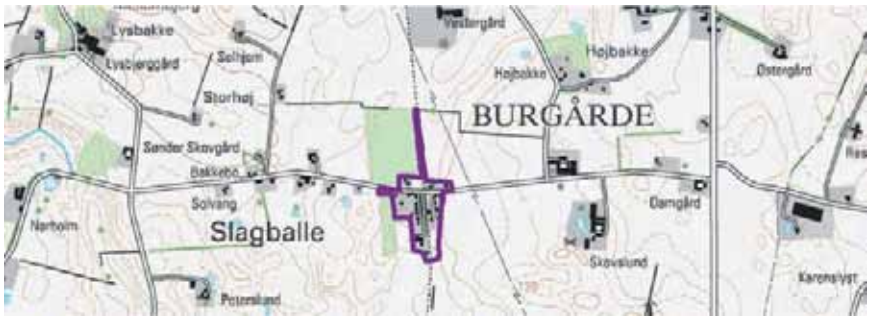

Femhøje ved Løvet

36. Slagballe Stationsby

Slagballe station blev anlagt i 1899 ved etablering af banen mellem Horsens og Bryrup. Stationen blev bygget ved vejen mellem landsbyerne Burgårde og Slagballe. Her omkring opvoksede en miniature af et bysamfund på godt ti bebyggelser, som ikke er udvidet efter banens nedlæggelse i 1968. Før lukningen indeholdt byen *forsamlingshus, købmand, smedje og savværk*, hvoraf de to førstnævnte endnu er markante i bybilledet. Post og telegraf var integreret i *stationen*, som trods renovering endnu fremstår med *toilethus* og hovedbygning. *Jernbanetraceet* er omdannet til cykelsti, der går tværs gennem bebyggelsen, og understøtter fortællingen om byens opståen.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje, jernbanetrace og omgivelser.

Slagballe, nedlagt købmand

Slagballe Forsamlingshus

37. Rodvigsballe

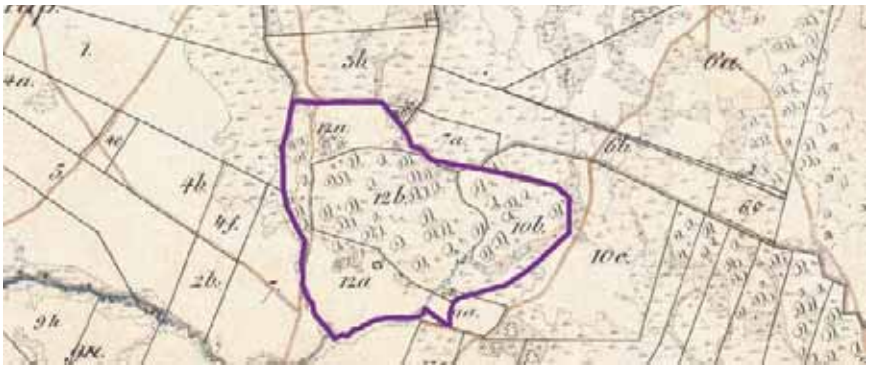
Enestegården Rodvigsballe kendes fra 1535. Den ligger lige i skovbrynet af *Rodvigsballe Skov,* der omkranses af markante *fredskovdiger*. Enestegården indgik som en af kronens besiddelser i Skanderborg Rytterdistrikt. I 1846 blev gården samlet, af etatsråd J. P. Chr. Holst, af gods fra Mattrup. Han opførte en ny *hovedbygning* i 1853 med *park* omkring. Parken er i dag tilgroet og fremstår med skovagtig karakter. Hovedbygningen er hvidkalket i to-etager med trekantfronton og trappe – simpel elegant empire. En *avlsgård* anlagdes lige i skovens udkant. Lige øst for avlsgården lå i slutningen af 1800-tallet et *dampbrænderi* og herved skabtes en *lille sø* i forlængelse af en bæk, der enten har været tilknyttet landindustrien eller indgået i parkanlægget.

Da Hermang Bang skrev romanen "Ludvigsbakke" (1896) hentede han inspiration fra den bangske families sommerophold på Rodvigsballe.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, parkanlæg og omgivelser.

Rodvigsballe hovedbygning

38. Landsbyen Tønning

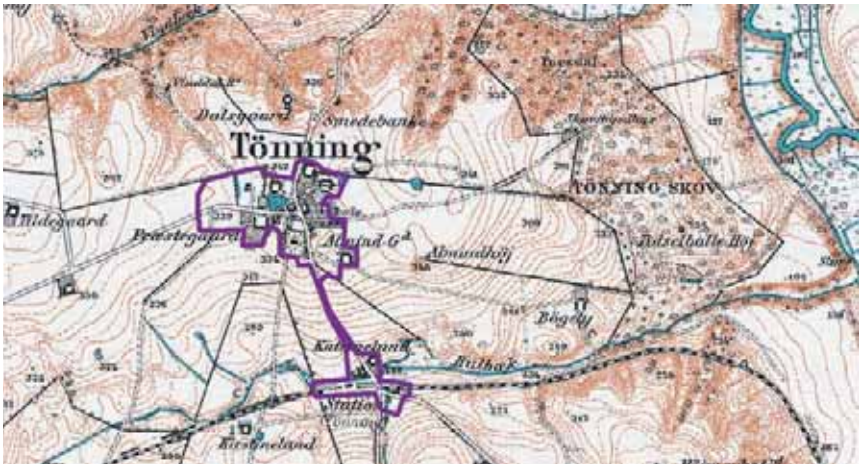
Tønning består af to afdelinger: Landsbyen omkring kirken og den lille bebyggelse omkring den tidligere station.

Kirkebyen bestod i 1688 af ni gårde. Byen ligger centralt placeret i ejerlavet med engdrag og skov. Efter udskiftningen i 1788, blev tre gårde udflyttet, stjerneformen kan endnu ses i veje, diger og hegn. De resterende gårde og *præstegården* ligger omkring *kirken* og den gamle *rytterskole*, som blev restaureret i 1859. Rytterskolen er stadig ganske velholdt, selvom den lukkede i 1958, da der byggedes en fælles centralskole for Tønning og Træden (se nr. 39).

Landsbykernen er siden udfyldt med nyere husbebyggelse fra omkring 1900. Et *forsamlingshus* i røde mursten opført 1895. *Den tidligere forskole*, opført 1919 ved arkitekt Anton Hansen, Vestbirk. Skolen svarer til Troelstrup forskole (se nr. 33), opført samme år af samme arkitekt, i røde mursten med halvtafvalmet tegltag. På hver side to fremspringende kviste, som taget går ud over. Desuden har Tønning haft missionshus, privat vandværk, mølle og brugsforening.

Den nedlagte station, Silkeborg-Vrads - Bryrup - Horsens (1899 -1968). Foruden selve stationsbygningen med bolig til stationsforstanderen, er der udhus og selvstændigt pakhus, alt opført i røde mursten. Overgået til privatbolig. Stationsomgivelserne var ikke genstand for nævneværdig bydannelse. *Banetraceet* er bevaret som cykelsti.

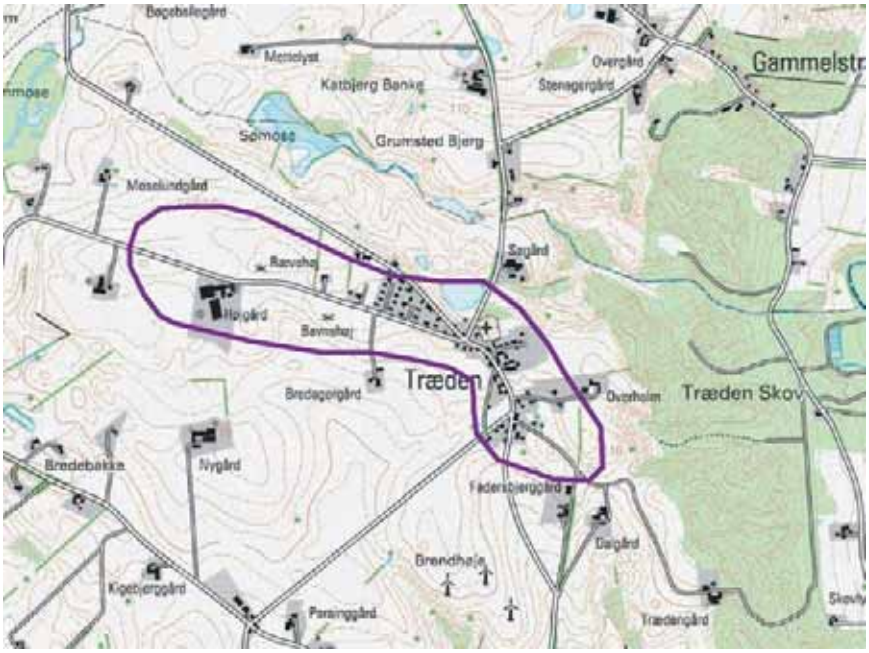

Tønning station

Sårbarhed: Tønning landsby og stationsafdeling er sårbar overfor ændringer af arkitektur, veje og omgivelser.

39. Træden

Træden landsby har trods betydelig udflytning beholdt et *intimt landsbypræg*. I 1688 bestod byen af 15 gårde, som indtil 1836 var fæstebønder under Mattrup hovedgård. Landsbyen ligger på kanten af et højtliggende plateau med skov langs skrænterne mod øst. Nord for kirken er bevaret et *gadekær* som tidligere fungerede som fælles vandgrav. Mere end halvdelen af gårdene blev udflyttet efter 1792, hvor Træden blev udskiftet. Alle gårde fik en englod ved Gudenåen, en skovlod og en hedelod. Hedelodderne blev senere solgt og opdyrket af småbønder. Rundt om kirken og langs bygaden ligger flere gårde og huse. Nogle i bindingsværk og flere fra ca. 1900. Fra samme periode har Træden typiske institutioner og tidligere forretninger. Træden afspejler en landsbyudvikling lige fra fæstetiden til parcelhusene i sidste halvdel af 1900-tallet.

Den gamle smedje

Gård og kirke i træden

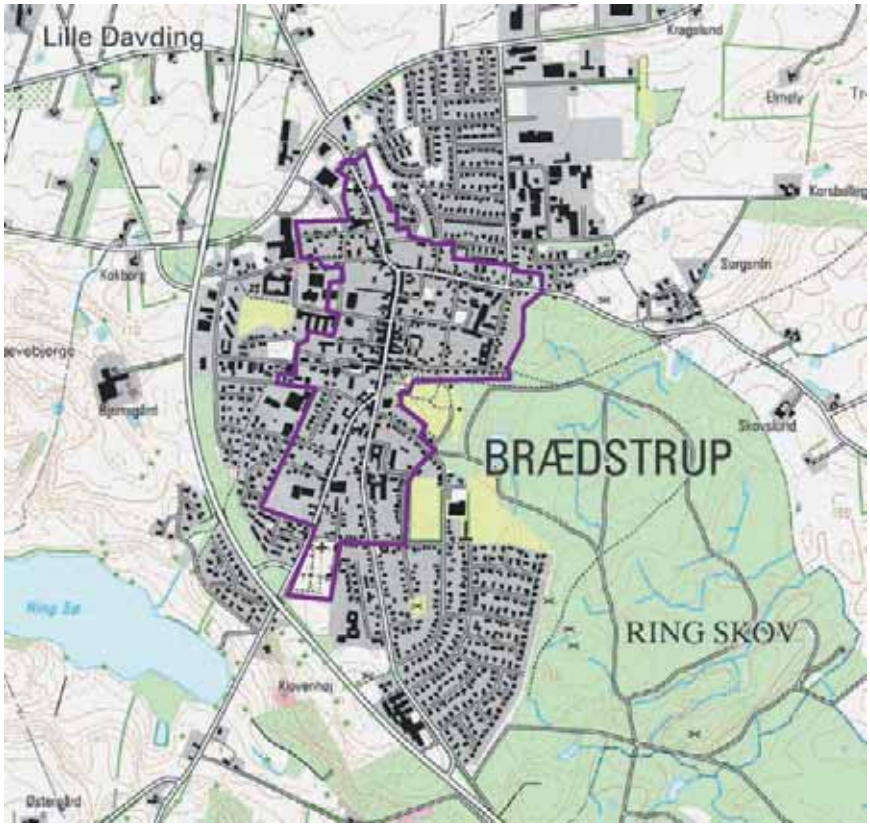
De gamle bindingsværkhuse/længer er især koncentreret omkring *Petroleumstræde* (dette navn, fordi det var den sidste gade, der fik el). *Anneksgård til præstegården,* stuehus opført 1777. En *trelænget gård*, Petroleumstræde 7, fra begyndelsen af 1800, restaureret 1987, hvor den ene sidelænges gavl er genopbygget i kampesten. Midt i landsbygaden ligger *en gård, matr. nr. 5*, fra første halvdel af 1800-tallet. Lade i bindingsværk, stråtag og vognport til gaden. *Gård matr. nr. 6* opført i røde mursten omkring 1900. *Købmandsforretning*, oprindelige opført af mursten ca. 1880 blev 1938 overtaget af brugsforeningen. 1982 solgt til købmandsforretning og 1986 overgået til privatbolig. Den gamle *smedje*, fra 1792, er overgået til privatbeboelse. *Gård matr. nr. 10*, Marienlyst, stuehus fra 1857. *Forsamlingshuset*, opført 1895 i røde mursten, ligger i byens sydlige del. I Trædens nordvestlige del ved kirken et nyere parcelhuskvarter. Træden valgmenigheds tidligere *præstebolig*, beliggende på Grumstedbjerg og opført 1920 i Bedre Byggeskik stil. Boligen består af beboelseshus med garage og udhus over for. Valgmenigheden brugte Træden kirke, men menigheden nedlagdes 1979.

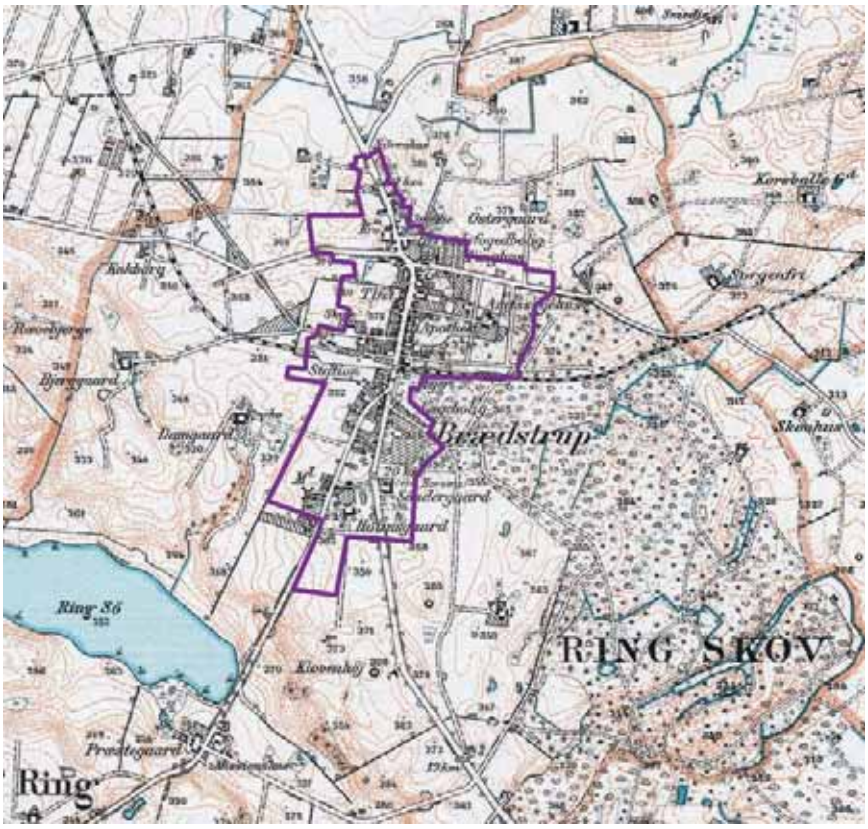
Vest for Træden findes en koncentration af *to fredede og 15 overpløjede gravhøje* (bl.a. Rævehøj og Bavnehøj), som indikerer bebyggelseskontinuitet fra jernalder til nutiden.

Sårbarhed: Træden er sårbar overfor ændringer af arkitektur, veje og omgivelser. Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning.

40. Brædstrup stationsby

Brædstrup *station* blev anlagt i 1899 på Horsens Bryrup-banen lige syd for Brædstrup landsby. Banen er i dag nedlagt, men stationsomgivelserne fungerer endnu som busholdeplads. Men udviklingen var i gang allerede inden jernbanen kom til byen. Brædstrup blev i midten af 1800-tallet hjemsted for kredslægen og et *apotek* opførtes i 1856. Derfor var det også naturligt at opføre *amtssygehuset* 1892-93 i byen. Sygehuset er siden nedrevet og nyopført og udvidet ca. 1950 med moderne faciliteter og *plejehjem*. Til sygehuset var også knyttet *redningsstation*. Brædstrup blev ligeledes hjemsted for herredsfogeden. *Ting- og Arresthuset*, udvidet og ombygget 1883 og 1919, og en *dommerbolig* vidner om denne særlige funktion. Brædstrup fik derfor en speciel betydning som regional oplandsby med mange af købstadens traditionelle funktioner, *detailhandelsbutikker* og *institutioner* som kommunekontor, skole, bibliotek, fagskole, landbocenter, *forlystelser* som biograf, svømmehal, stadion og park. Flere fabrikker skød op, bl.a. cementstøberi, betonvarefabrik, ostefabrik og vinduesfabrik. *Elværket* åbnede 1906 og andelsmejeriet i 1908. Stort nyt *andelsmejeri* blev bygget i 1952 i funkislignende stil. Den centrale bymidte har stadig fastholdt et rigt handelsliv og fremstår ganske velbevaret trods moderne tilpasninger. *Gadenettets* hovedstruktur er uændret fra landsbytiden.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje og omgivelser, særligt den ældste del omkring landsbyens oprindelige gadenet.

Brædstrup Kro

Station

Brædstrup Hospital

Apotek

Vaskeri

Brædstrup, bygade

41. Ring kirkemiljø

Ved de østlige enge omkring Ring Sø, på grænsen til Brædstrup sogn, ligger resterne af et kirkemiljø. Den enligt liggende *Ring kirke* blev anlagt ca. år 1200 nordøst for Ring landsby. Omkring år 1800 ses også en firlænget *præstegård* overfor kirken. Ved siden af kirken oprettes i løbet af 1800-tallet en lille skole, hvor degnen underviste sognebørnene. I 1902 byggedes *missionshuset* Bethania klods op kirken. De fire elementer danner tilsammen en særlig religiøs helhed, som fortæller om den åndelige rørelse og forkyndelse gennem flere århundreder. Den romanske kirke blev nedrevet og afløst af en rødstens kirke i 1870, som siden blev nedrevet og flyttet til Brædstrup i 1940. *Kirkegård og gravsteder* er dog bevaret og kirkens tidligere grundrids vises af en lav bøgehæk, der omkranser en mindeplade for kirken. Præstegården, missionshuset og skolen er lettere ombygget, men indeholder endnu karakteristiske træk.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, kirkegård og omgivelser.

Markering af Ring kirkes grundrids

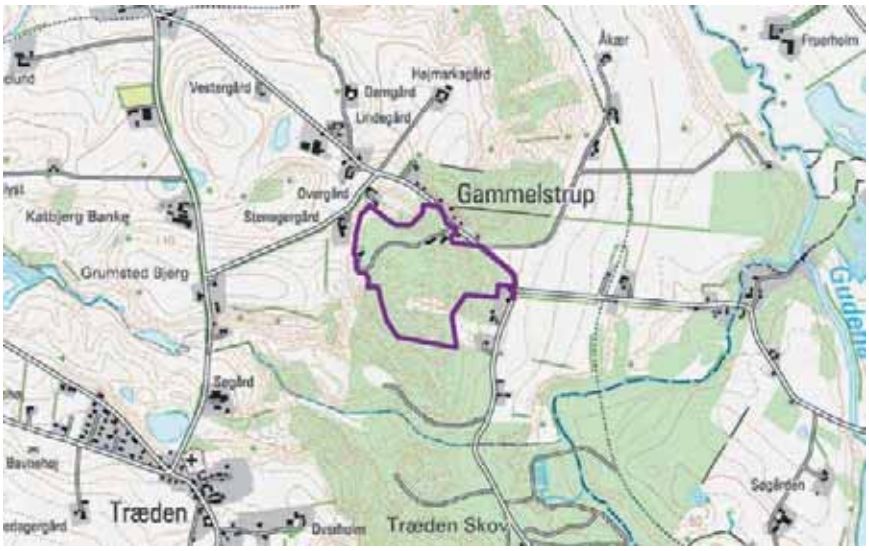

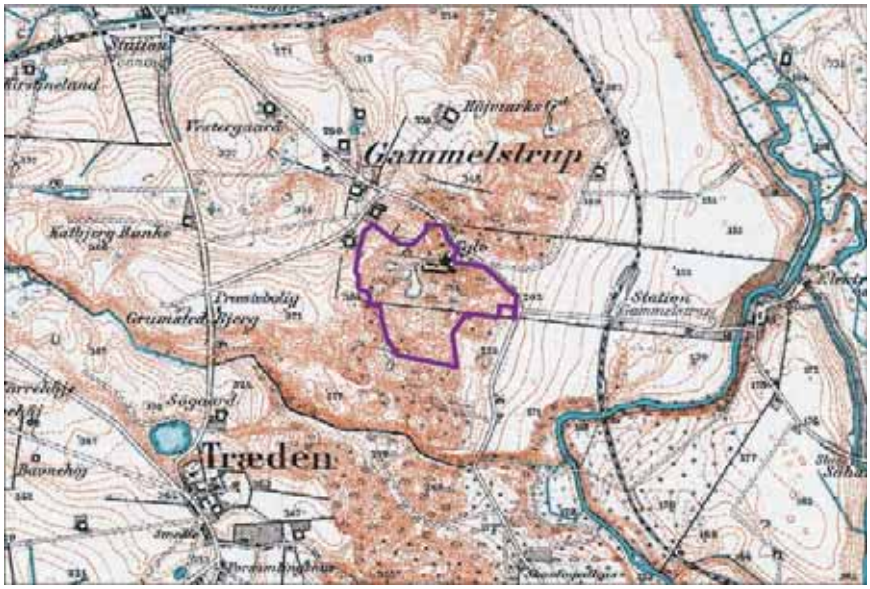
Ring Missionshus

42. Gammelstrup Teglværk

På en leret moræneknold ved Gudenåens vestbred mod Gammelstrup ligger resterne af Gammelstrup teglværk. *Teglværket* opførtes omkring 1900, da en ny fabrik skulle opføres på den anden side af Gudenåen, den senere Vestbirk Garn- og Trikotagefabrik. Gammelstrup Teglværk beskæftigede i 1920'erne ca. 20 arbejdere og blev nedlagt ca. 1950. Teglværket er forfaldent, men *ringovnen* kan endnu ses sammen med den store *skorsten* og en række *tørreladder*. I området findes også tilgroede *lergrave* og resterne af en *tipvognsbane*.

Sårbarhed: Resterne af teglværket, lergrave og tipvognspor er sårbare overfor terrænændringer, forfald og tilgroning.

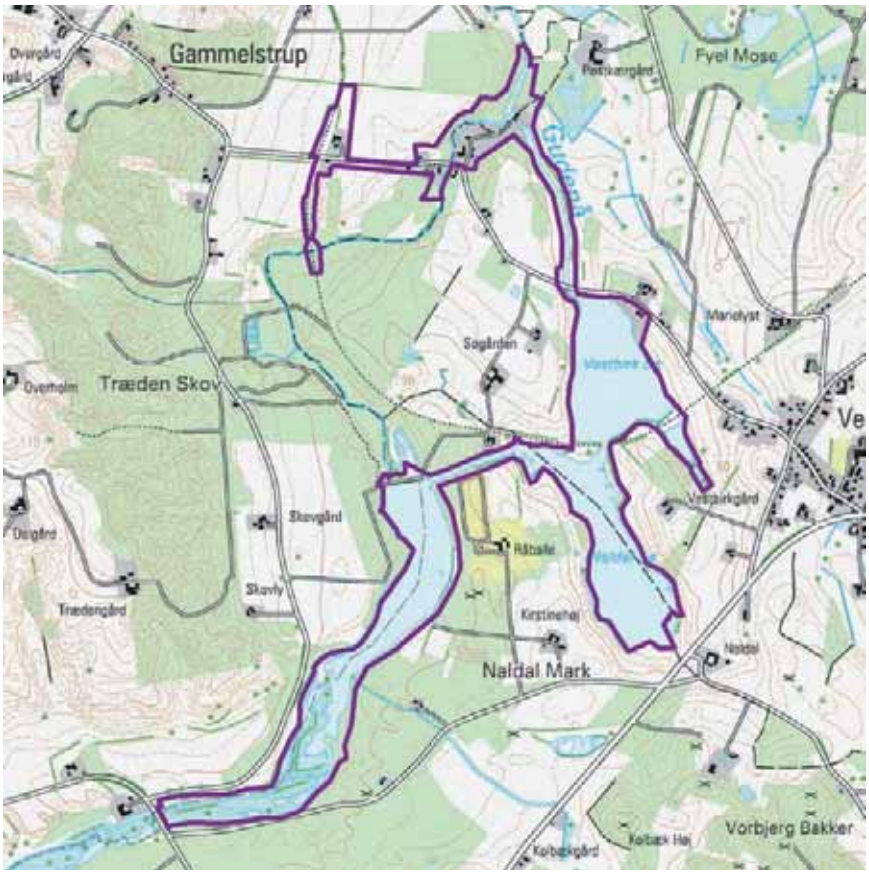

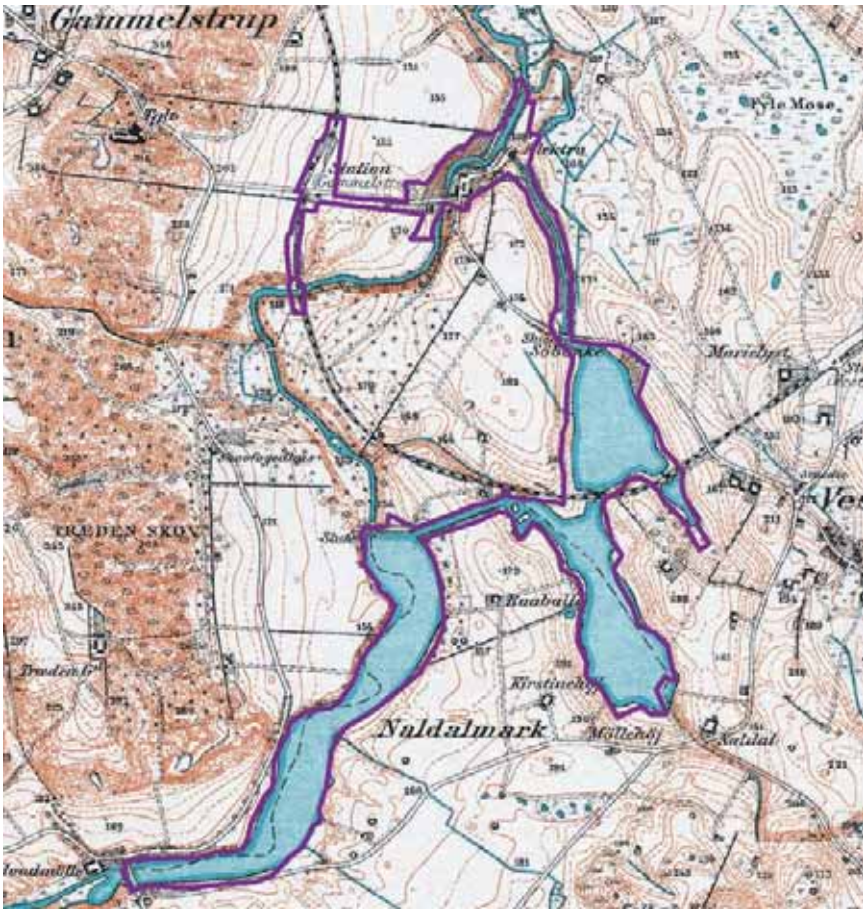
Ringovn i Gammelstrup Teglværk

43. Vestbirk Garn- og Trikotagefabrik, Gammelstrup station og Vestbirk Vandkraftværk

Vestbirk Garn- og Trikotagefabrik blev opført og startet af Christian Fischer i 1852 som det første industrielle anlæg ved Gudenåen mellem Tinnet Krat og Mossø. Der byggedes *fabrikantbolig* og en to-etages *fabrik*, hvor der ved den ene gavl anbragtes et lille hus til vandhjulene. Endvidere opførtes en to-etages *lagerbygning*. Holstenske væversvende engageredes til at få virksomheden i gang. I 1880'erne levede 70-80 mennesker og deres familier af arbejdet på fabrikken. En længe med *arbejderboliger* blev bygget i forlængelse af fabrikantens bolig. Ellers boede de ansatte i landsbyerne Gammelstrup, Træden og Vestbirk. I 1916 fusionerede Vestbirk Garn- og Trikotagefabrik med 3 andre jyske trikotagefabrikker. De blev til De forenede Jyske Farverier og Tricotagefabrikker med hovedsæde og stor fabrik i Århus.

Januar 1920 brændte fabriksbygningerne og en del andre bygninger. Kun fabrikantens bolig, arbejderboligen og det to-etages lager blev stående. Disse bygninger og hele arealet opkøbtes af HOFV (Horsens Omegns Forenede Vandkraftanlæg) i forbindelse med anlæggelse og bygning af Vestbirk Vandkraftværk (1922-24). Fabrikantens bolig blev bolig for værkets driftsleder. De to andre bygninger moderniseredes og der indrettedes lejligheder til en maskinmester og tre maskinarbejdere. Efter 1972 er alle bygninger overgået til privatbeboelse.

Gammelstrup Station placeret på Gammelstrup Mark i 1899, da stationen skulle betjene arbejderne ved Vestbirk Garn- og Trikotagefabrik. Fabrikkens ejer, konsul Sekker, gav et tilskud på 10.000 kr. for at få station og vigespor til fabrikken. *Jernbanebroen* ved Vestbirk, også kaldet "Nordens højeste gitterbro", førte jernbanen over Gudenåen. Ved åens regulering 1923 i forbindelse med bygningen af Vestbirk Vandkraftværk opførtes en stor *jorddæmning* op omkring jernbanebroen, så den ikke er synlig længere. Den tidligere banedæmning fungerer nu som natursti. Et par *arbejderboliger* ligger langs banen og ved vejen sydøst for Gammelstrup teglværk (se nr. 42). Langs kanten af stien og den tidligere bane ligger boliger, oprindelig bygget til arbejderne på Vestbirk fabrik. Gammelstrup station blev nedlagt sammen med banen i 1968 og overgik til privatbeboelse.

Vestbirk Vandkraftværk anlagdes som følge af 1. verdenskrig, 1914-18. Krigen stoppede for leverancer af kul og diesel, som skulle bruges til de nye elværker. Derfor opstod tanker om alternative energikilder og et kraftværk, der udnyttede det store fald på Gudenåen ved Vestbirk. En *dæmning* skulle spærre det oprindelige åløb og åvandet ledes til kraftværket. Her ville opstå et fald på 10 m, som kunne udnyttes til at drive turbinerne. 120 mand var i flere år i gang med de store grave- og anlægsarbejder. Værket opført af arkitekt Mikkel Thomsen og ingeniør Kr. Thomsen og åbnede i december 1924. Ved opstemningen skabtes de tre søer *Bredvad, Naldal og Vestbirk Sø*. Gudenåens gamle løb blev således overløb (bagløb). Søerne blev forbundet til Gudenåen via dybe gravede *kanaler*. De nye søer blev pga. stationen i Gammelstrup et udflugtsmål for lystfiskere og søndagsturister med omdrejningspunkt i *traktørstedet* Sølyst (1930-1974) ved bredden af Vestbirk Sø. I slutningen af 1950'erne blev kraftværkets mandskab skåret ned fra fem til to mand. Efter 1972 blev det kun tilset af en mand. HOFV solgte værket og søerne til Skov- og Naturstyrelsen i 1979, men forpagter og driver endnu anlægget som arbejdende museum. Værket sender stadigvæk 2 mill. kilowatt-timer ud på nettet om året. En *ålesluse* etableredes fra starten på grund af bøndernes krav om at kunne opretholde deres ålefiskeri. I begyndelsen af 1990'erne anlagdes et fiskestryg. Herved kom der mindre vand til turbinerne, men tabet er næsten opvejet ved udskiftning af den ene Francisturbine til en mere effektiv Kaplanturbine.

Sårbarhed: Bygningerne (station, kraftværk og arbejderboliger) er sårbare overfor ændringer i arkitektur og omgivelser. Dæmninger, stemmeværk, søer, kanaler og veje er sårbare overfor terrænændringer, vandstandsændringer, forfald og slørende beplantning.

Vestbirk Vandkraftværk

44. Oldtidsmiljø omkring Slaggård Banke, Vorbjerg Høje, Underup, Porskær Mose og Eslund Bjerg

Unikt oldtidsmiljø i højtliggende kuperet området øst for Gudenåen med flere koncentrationer af gravhøje, stenalderbopladser og andre kulturspor.

Ved *Slaggård Banke* (100 m) findes en koncentration af *ni markante, fladtoppede fredede jernalder gravhøje*. Området er kulturarvsareal og henligger som overdrev.

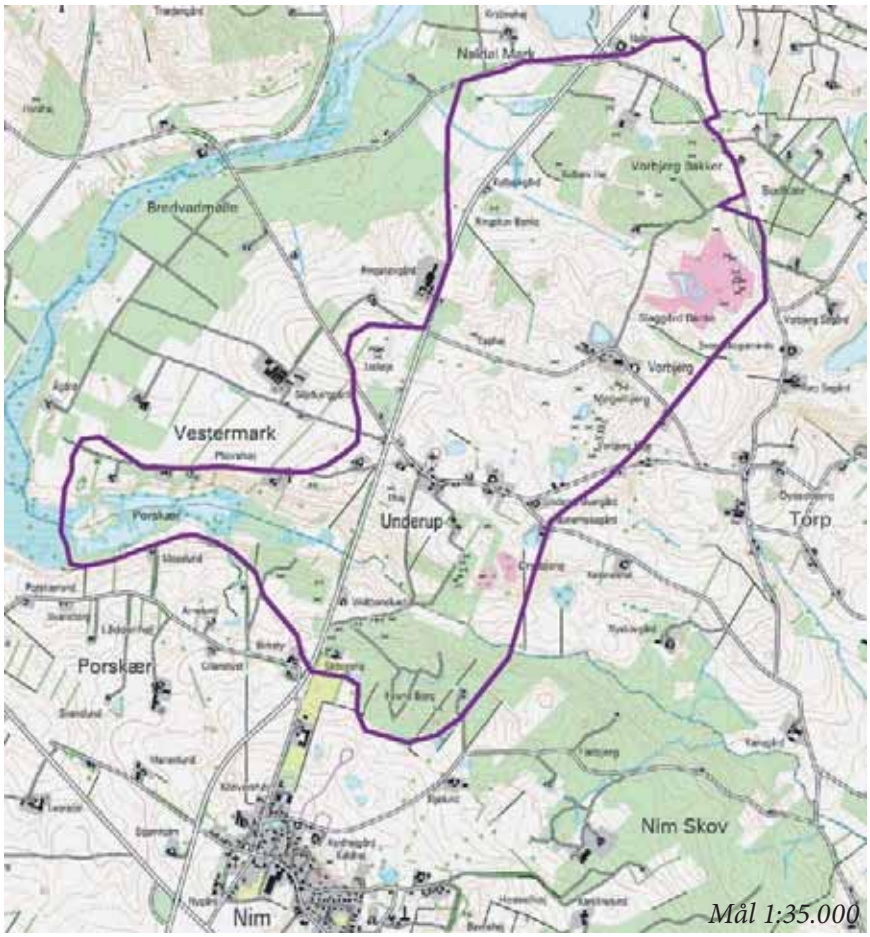
I området omkring *Vorbjerg Bakker* (86 m) og mod vest ved Kolbæk Høj og Ringskov Banke (66 m) findes en koncentration af *11 fredede og 9 overpløjede gravhøje.*

Lige syd for *Vorbjerg* omkring Møgelbjerg (109 m) og Vorbjerg Høje findes en koncentration af *18 markante, fredede og 6 overpløjede gravhøje.*

Sydvest for *Underup* omkring Ørstbjerg (91 m) findes en koncentration af *8 fredede og 9 overpløjede gravhøje.*

I den vestlige del af Nim Skov omkring *Eslund Bjerg* (98 m) er en udparcelleret bondeskov med *11 fredede gravhøje*. Desuden indeholder skoven gamle *vejspor og hulveje, diger, stenrøser* samt et *voldsted*. Området er kulturarvsareal.

Ved *Porskær mose*, en forgrening på Gudenåen, der er stærkt præget af tørvegravning og efterfølgende tilgroning, findes en del *stenalderbopladser og våbenofferfund* fra ældre jernalder. Mosen er kulturarvsareal.

Gravhøj ved Vorbjerg

Desuden findes de *spredtliggende fredede gravhøje*: Ilhøj (90 m), Trehøje (90 m) og Esphøj (89 m).

To store *vildbanesten* er genopstil-

let i området mellem Nim og Underup på deres oprindelige plads over for hinanden på hver side af "Kongevejen" mellem Nim og Underup.

Sårbarhed: Gravhøje med omgivelser og øvrige fortidsminder er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning. Kultursporene i skoven er desuden sårbare overfor maskinel skovdrift.

Juletræsdyrkning ved Vorbjerg Høje

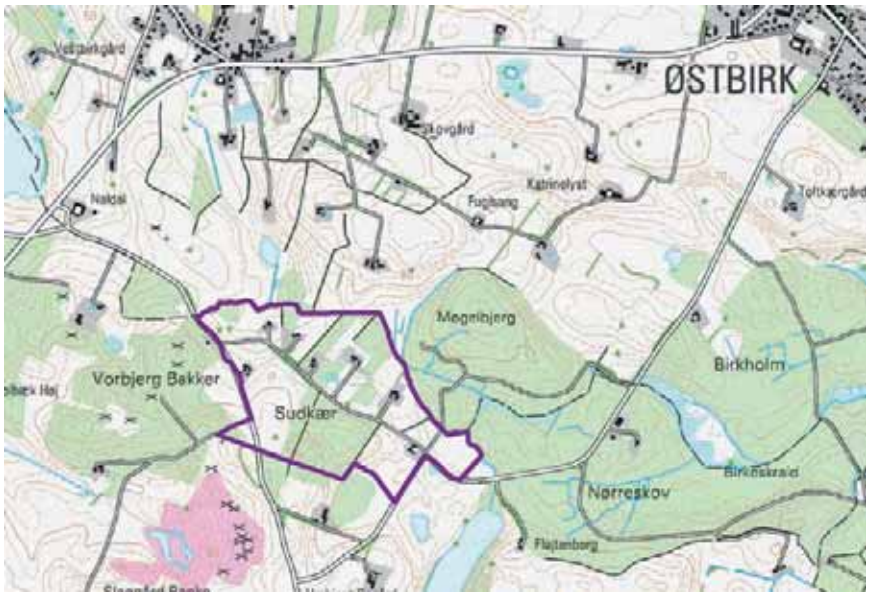

Slaggård Banke

45. Sudkær

I den *fugtige, småkuperede og kratbevoksede* nordvestlige udkant af Torp ejerlav etableredes i begyndelsen af 1800-tallet en lille *bebyggelse på syv huse*. Bebyggelsen kaldes Sudkær og har formentlig været hjemsted for husmænd, daglejere og skovarbejdere. Det meste af kratskoven og engpletterne blev opdyrket og de små lodder blev markeret med *diger og levende hegn*. Husene ligger lidt tilbagetrukket fra en slynget *markvej*, som gennemløber bebyggelsen. Enkelte huse er i bindingsværk, de fleste er noget ombyggede, men består stadig kun af et stuehus og en eller to mindre avlsbygninger.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje, diger, hegn og omgivelser.

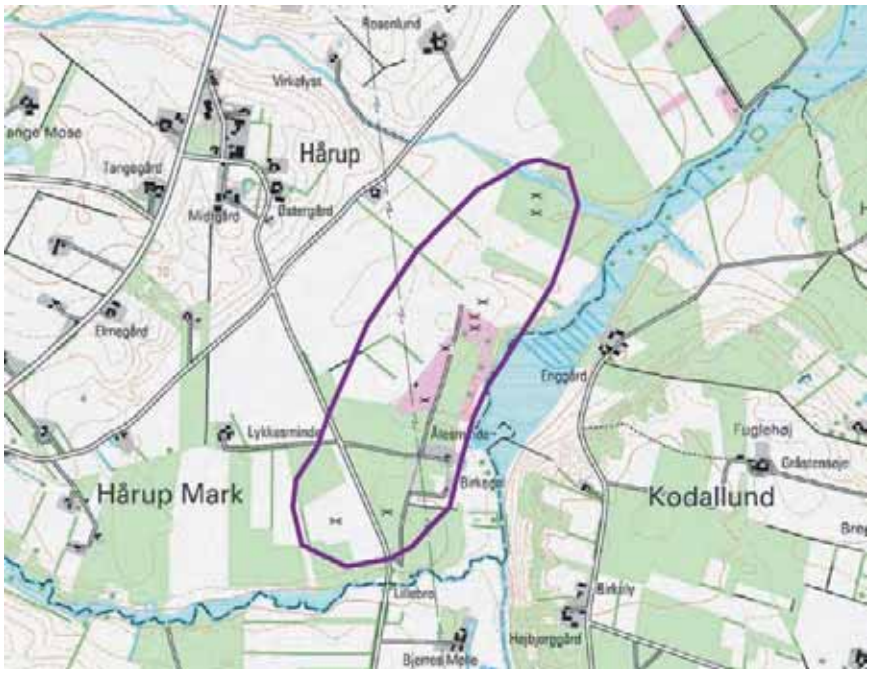

Bebyggelse i Sudkær

Sudkær, entre

46. Stenaldergravhøje mellem Føvling Mark og Hårup Mark

Et område på Gudenåens øvre terrasse mellem Hårup Mark og Føvling Mark findes en koncentration af *ni fredede gravhøje og ti overpløjede gravhøje*. Seks af gravhøjene er dateret til stenalder, men beliggenheden af de øvrige høje indikerer, at der er tale om enkeltgravskultur.

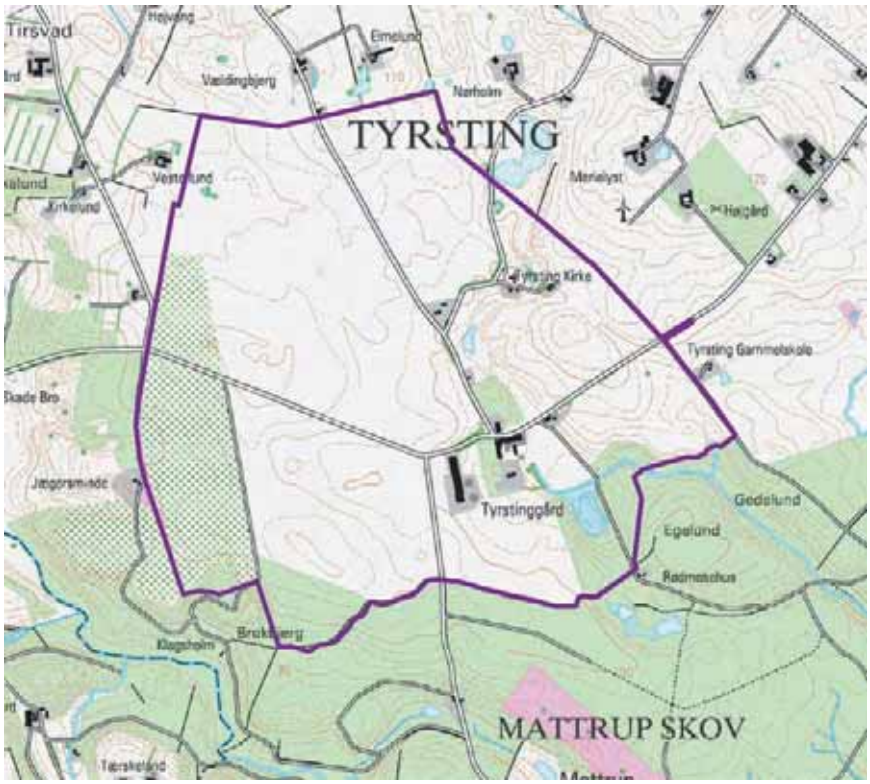
Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning samt slørende beplantning og maskinel skovdrift.

47. Tyrstinggård

Tyrsting landsby bestod i 1688 af 12 gårde og en enligt liggende kirke nord for. Landsbyens bønder var fæstere under Mattrup hovedgård, der ligger i samme sogn lige syd for Tyrsting. Ved udskiftningen blev landsbyen "slagtet" og alle gårdene nedlagt, dog ikke kirken. I stedet opførtes *Tyrstinggård*, som forpagtergård under Mattrup. I den vestlige udkant af ejerlavet var der planlagt omtrent 50 små husmandsbrug, der skulle arbejde på godset, men parcelleringen blev tilsyneladende aldrig realiseret. Den ældre trefløjede hovedbygning brændte i 1923. Den nuværende bygning er et anseligt, hvidpudset villaagtigt hus over høj kælder i en etage med 2 karnapagtige fremspring ført op i to etager. En kæmpe svinestald er opført omkring 1990. Langs den slyngede vej mod nord til *kirken* ligger en *skole med gymnastiksal*, som virkede fra ca. 1930-1970. Proprietærgårdens *landskab er åbent*, kun brudt af *veje* der stråler ud fra gårdanlægget og *diger* i udkanten af jorderne.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje, diger, hegn og slørende beplantning, herunder skovrejsning.

Svinestald

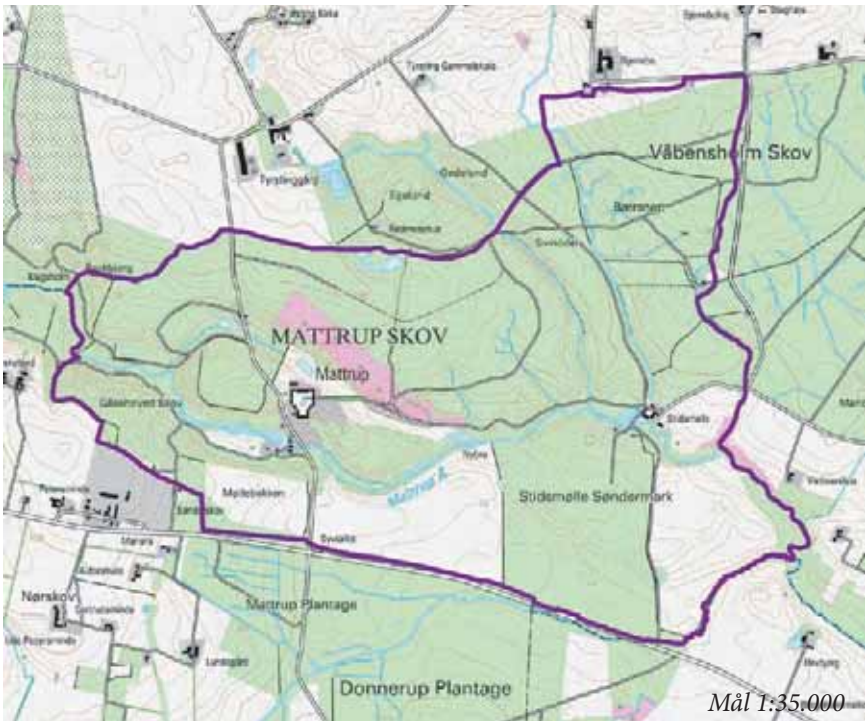
Tyrstinggård

Tyrsting Skole

48. Mattrup hovedgård

Gammelt gods omgivet af sine herlighedsværdier. Ejerlavet er kuperet, skovrigt og gennemløbes af Mattrup Å. Mattrup er kendt siden 1418. Oprettet som stamhus i 1764 og siden 1853 ejet af familien Westenholz. Ejerlavets grænser udgøres på lange strækninger af *markante diger*. Agerjorden mod nord blev tilplantet omkring 1950 og ejerlavsdigerne blev således fredskovsdiger. *Smedjen* som tidligere lå centralt i agerlandet blev nu indhyllet i skov. *Hovedbygningen* er bygningsfredet, ligger på skrænter, der falder ned mod Mattrup Ådal. Oprindeligt et grundmuret bygningsanlæg fra 1578. Omkring 1760 blev anlægget ændret radikalt. Det gamle hus indgik som de midterste fem fag, hvor der er hvælvet kælder, i det nuværende 15 fag lange, en-etages hovedhus. Mod nordsiden tilføjedes to en-etages sidefløje, der er lidt lavere end hovedfløjen. I 1853 tilbyggedes et smalt, kort, tårnagtigt porthus i to etager med spinkle kamtakkede gavle. En lignende gavl anbragtes på havesiden. Samtidigt fik sidefløjenes gavle også kamtakker. Et *haveanlæg* ligger i tre terrasser mod syd ned mod ådalen. *Ladegården* er opført 1764 centreret over for hovedgården med symmetriske gulstensbygninger. En del af denne er nedrevet med henblik på genopførelse af nye bygninger, der skal indpasses i den gamle symmetri. Der er vedtaget en bevarende lokalplan for hovedbygning og ladegård. *Mattrup Vandmølle* nævnes alledere i 1400-tallet. Har hørt under Mattrup Gods, og i nu privatejet. Den eksisterende møllebygning opført 1918 i hvidkalket grundmur. På den tid var der kornmøl-

Mål 1:35.000

Mattrup Smedje

Mattrup avlsbygninger under nedbrydning

leri, bageri, savværk, uldkarteri og brugsforening til møllen. Sliske og sav er endnu bevaret under tagudhænget. Møllen blev drevet af en turbine, som stadig eksisterer i det neddykkede turbinekammer. Stigbord og malekarm bevaret samt en del af mølleinventaret, *møllesøen* fremstår endnu tydeligt. *Stidsmølle* kendes fra 1453 og ligger lidt nedstrøms Mattrup Mølle. Omkring 1860 var der farveri med stampeværk. Stuehuset, hvidkalket med høj kælder, blev i 1986 til skovfogedbolig.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger og omgivelser. Opstemningen er sårbare overfor terrænændringer og vandstandsændringer.

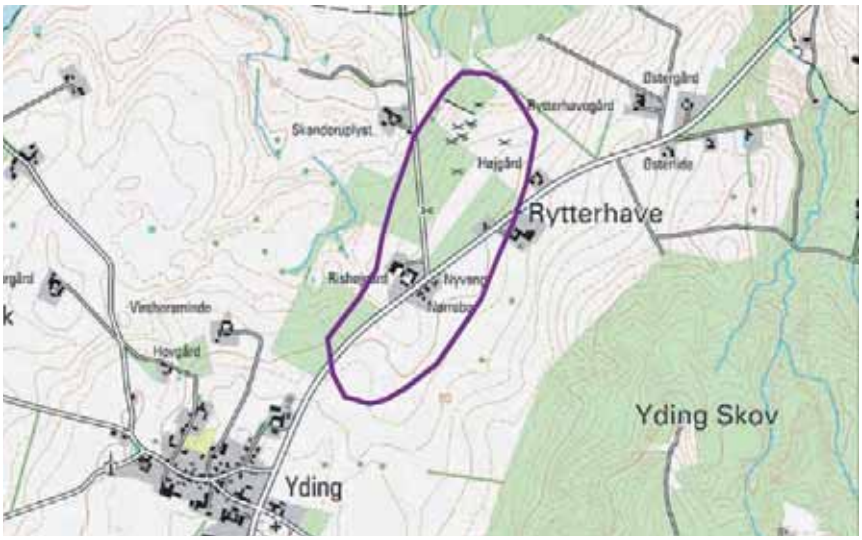

Mattrup Mølle med savskæreri

49. Gravhøje ved Rytterhave

I området nordøst for Yding i terrænet som skråner op mod Yding Skov findes en koncentration af *syv fredede og ni overpløjede gravhøje*. Navnet Rytterhave indikerer, at markerne har været anvendt til græsning af rytteriets heste da det indgik i Skanderborg Rytterdistrikt.

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer og slørende beplantning.

Gravhøje ved Rytterhave

50. Gravhøje ved Petersminde
På et højdedrag i den sydvestlige udkast af Yding, omkring den udflyttede gård Petersminde findes en koncentration af *otte store, fredede og ni overpløjede gravhøje*. Den højeste ligger i 89 m.

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning samt slørende beplantning.

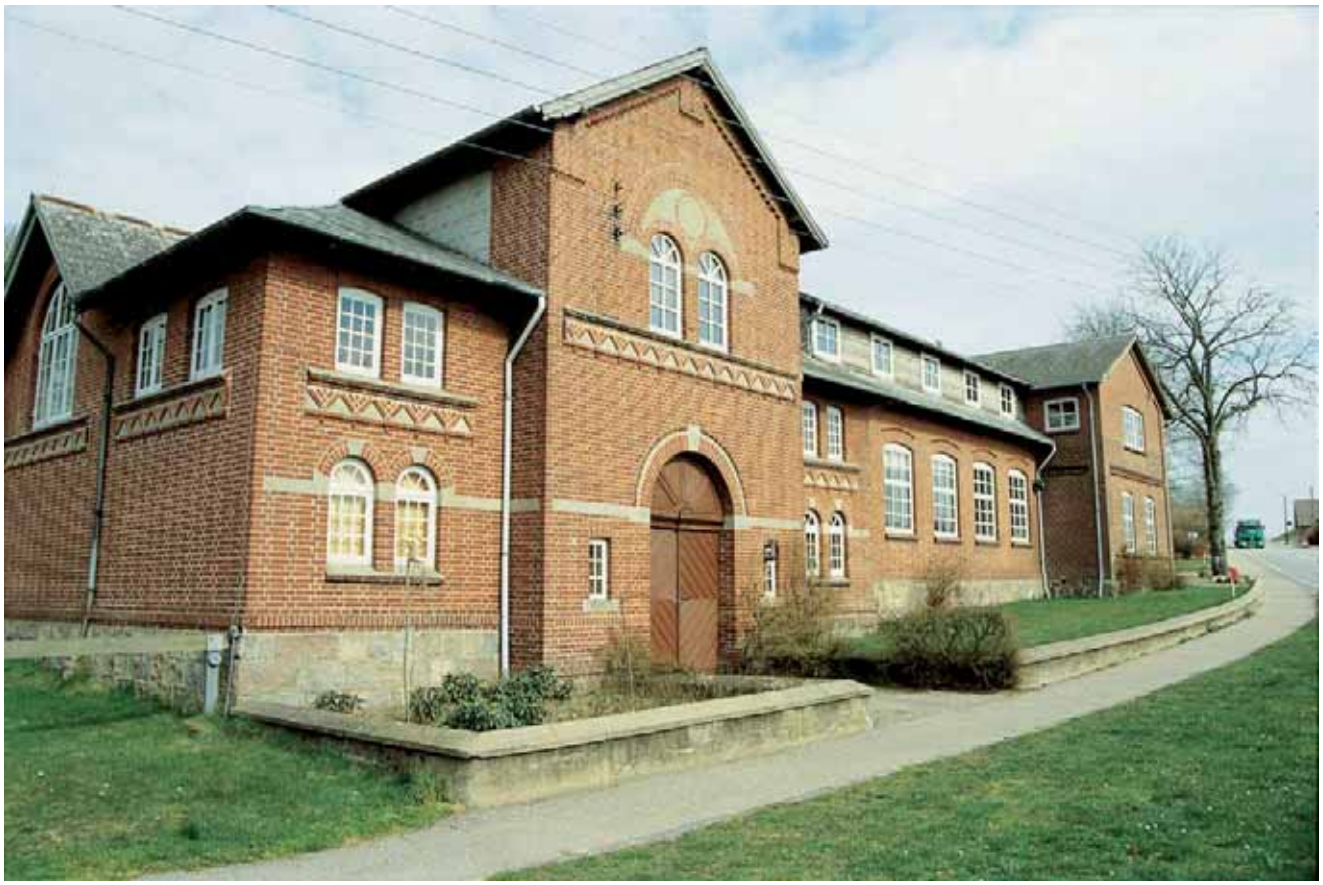
Gravhøje ved Gantrup Mark

51. Vestbirk Højskole, Vestbirk Efterskole og Vestbirk Friskole

Et skolemiljø bestående af skolebygninger og lærerboliger. *Vestbirk Folkehøjskole* blev stiftet af egnens beboere i 1884 som et aktieselskab. Fra 1885 blev den ledet af forstander Grønvald Nielsen, som senere overtog den. Ombygget 1911 og 1912 af arkitekt Anton Hansen. I 1920'erne var knyttet en håndværkerafdeling som Teknisk Skole til højskolen. Højskolen, der efterhånden består af et bygningskompleks fra forskellige tidsperioder, er opført i røde mursten. De ældste bygninger er dekoreret med murstensudsmykninger og trekantede kviste. *Vestbirk Efterskole* er bygget i samme stil som højskolen. Den to-etages tilbygning med kvist er opført 1908. *Vestbirk Friskole* ligger foran efterskolen. Den er nu gulkalket og stærkt ombygget, navnlig førstesalen.

Sårbarhed: Bygningerne er sårbare overfor ændringer af arkitektur og omgivelser.

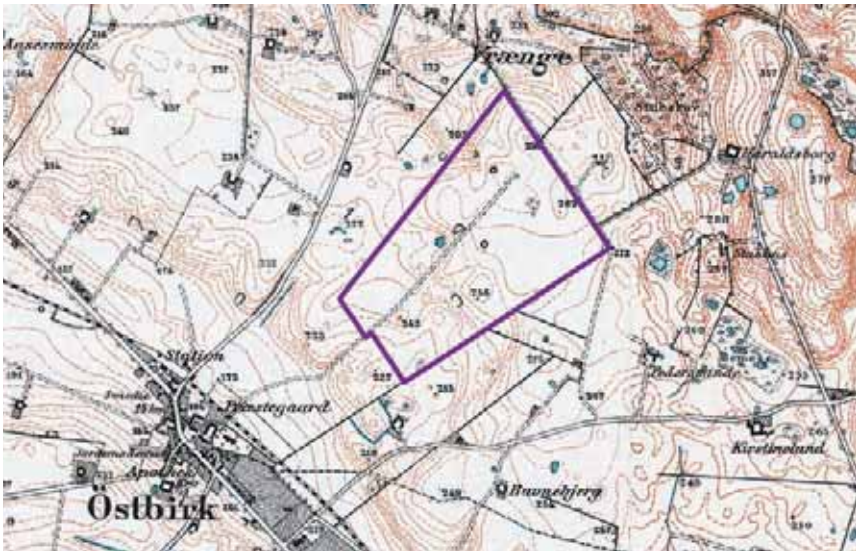

Vestbirk Højskole

52. Østbirk Præstegårdsmark
I den nordøstlige udkant af Østbirk ligger *statshusmandskolonien Præstegårdsmark*. Kolonien blev udstykket fra præstegårdens jorder i 1922 og består af *fem brug*, der ligger langs den *lige vej*. Området afgrænses mod sydøst af markant dige med levende hegn. Husene fremtræder efterhånden noget uensartede, men har beholdt præget med små stuehuse og en enkelt længe. På marken findes endvidere *to fredede og seks overpløjede gravhøje*.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje, diger, hegn og omgivelser. Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og beplantning.

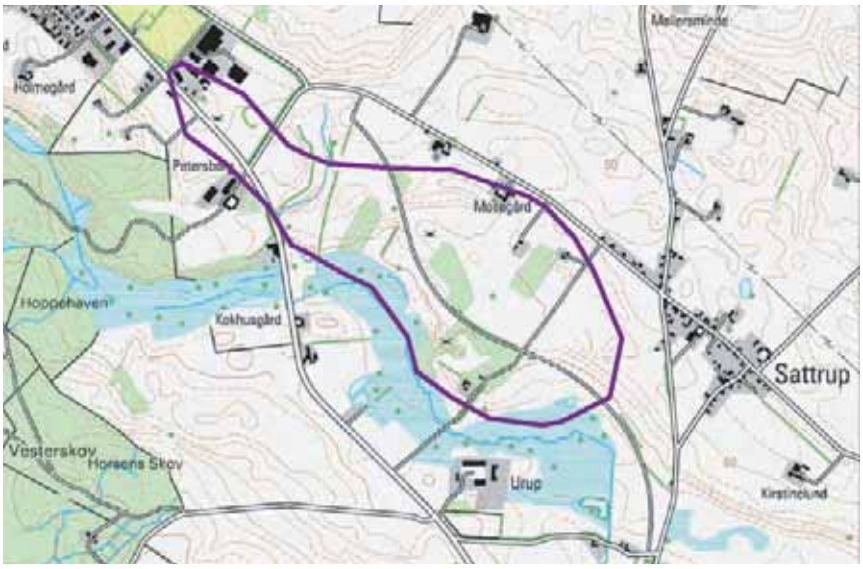

Statshusmandsbrug på Præstegårdsmarken

53. Gravhøje og stenalderbopladser nord for Urup

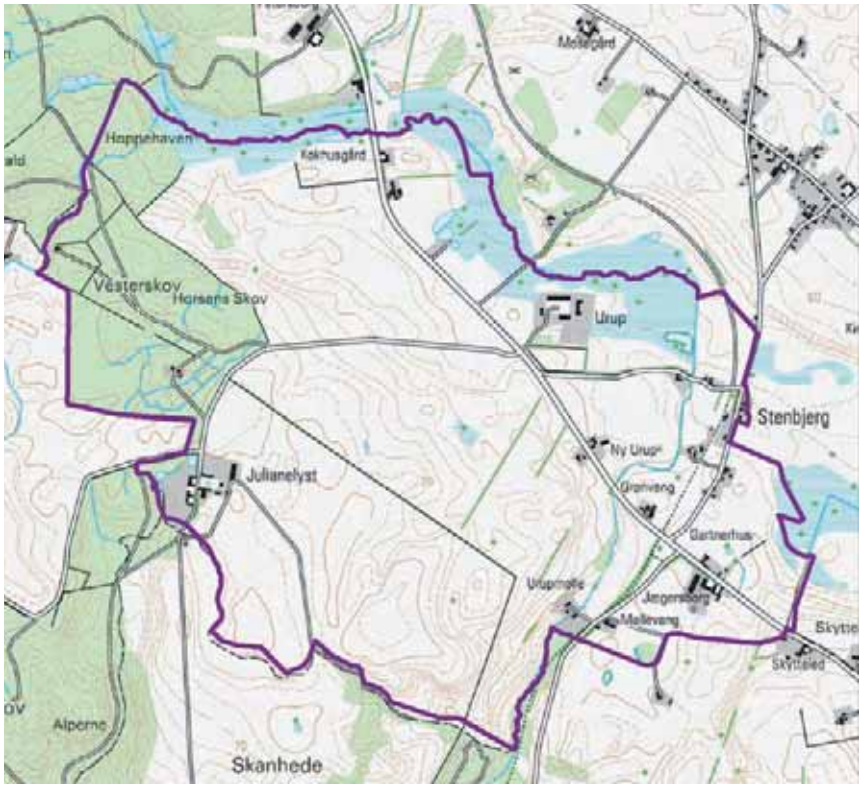
I området nord for Urup Bæk mellem Sattrup og Østbrik findes mange kulturspor fra oldtiden. Kulturmiljøet indeholder en stor koncentration af *tre fredede og 38 overpløjede gravhøje samt tre stenalderbopladser*. Den nedlagte jernbane mellem Horsens og Bryrup (nu cykelsti) gennemløber området, der endvidere er præget af grusgravning

Sårbarhed: Gravhøje med omgivelser og bopladser er sårbare overfor terrænændringer og dybdepløjning. Gravhøjene endvidere over or slørende beplantning.

54. Urup Hovedgård, Julianelyst og Urup Mølle

Urup Hovedgård ligger ned til Urup Bæk omgivet af enge. Urup Hovedgård er kendt siden middelalderen og ejerne fra 1448. *Hovedbygningen* fremstår som et tre-fløjet anlæg, hvis ældste dele stammer fra 1545, bygget af søhelten Peder Skram. Hans søn, Niels Skram, ombyggede og udvidede. Herefter bestod hovedbygningen af tre fløje i to etager med portgennemkørsel og tårn med spir. Eksisterende vinduesudsmykninger i sandsten. I 1663 kom gården til kronen, der 1670 mageskiftede den til en handelsmand fra Hamborg. Omkring 1733 blev den statelige gård moderniseret un-

Transformatortårn

der bygmester Johann Gottfried Hödrich, hvor bl.a. renæssancegavlene forsvandt. I 1808 frasolgte Urup sit bøndergods. Omkring 1810 fjernedes bygningens øverste etage og sidefløjene forkortedes. Hovedbygningen har overlevet i denne reducerede udgave. Atter restaureret i 1970'erne. Symmetrisk anlagt avlsgård over for hovedbygningen, nye længer i 1896. Hovedbygningen med sidefløje er fredet. Ved indkørslen til Urup står et *transformatortårn* af ældste type ca. 1900-20. *Urup Mølle* ligger ved Hansted Å, og hørte under Urup Hovedgård. Mølleriet er nedlagt og dammen tørlagt.

I begyndelsen af 179'erne oprettede generalkrigskommissær Ulrik Chr. Schmidten afbyggergården *Julianelyst*, der blev opført i den vestlige ende af ejerlavet op ad skoven. Gården hed indtil 1797 Sophielyst, hvor den fik sit nuværende navn. *Hovedbygningen* er opført 1792-93 af bygmester Anders Kruuse, Horsens, (elev af kgl. hofarkitekt C. F. Harsdorff) som en anseelig hvidkalket grundmuret tre-fløjet anlæg bestående af en smal hovedfløj i to etager over en høj kælder samt af to lave en-etages sidehuse, der er ført ind på hovedfløjen. Denne fik taget fornyet ca. 1890, men med en lavere hældning end den oprindelige. *Avlsgårdsanlægget* er opført samtidigt. Staldlænger mod øst og vest og rester af ladelængen mod syd samt hovedbygningen er fredet. Gården har et romantisk *parkanlæg* med broer og vandløb, som grænser op til skoven, hvor der er bygget en udsigtshøj. Skoven er omkranset at store fredskovsdiger. Den oprindelige grænse mellem Urup og Julianelyst markeres tydeligt af store *diger* med levende hegn.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje, diger, hegn og omgivelser samt slørende beplantning, som ændrer indtrykket af det åbne hovedgårdslandskab.

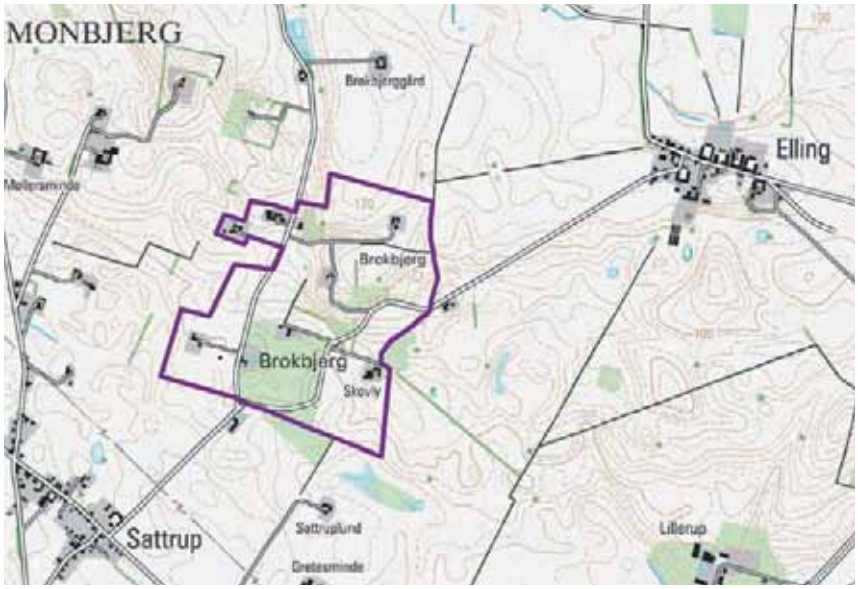

Parken ved Julianelyst

55. Brokbjerg

I et *højtliggende, kuperet, sandet* område i den nordlige udkant af Sattrup ejerlav omkring Brokbjerg (113 m) anlagdes i første halvdel af 1800-tallet en samling af *otte små gårde og huse*. Udmarksbebyggelsen benævnes i begyndelsen Trampendal, men den tager siden navnet Brokbjerg efter det lokale højdepunkt. Husene ligger omkring en *velbevaret vejforgrening* fra tiden før udskiftningen, hvortil der siden er knyttet mange *små markveje* til husene. De små lodder er markeret ved *diger og levende hegn*. Der er rester af *sand- og lergrave*. Små tilplantninger af markhjørner og skrænter dukker op efter 1950.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje, diger, hegn samt terrænændringer og slørende beplantning.

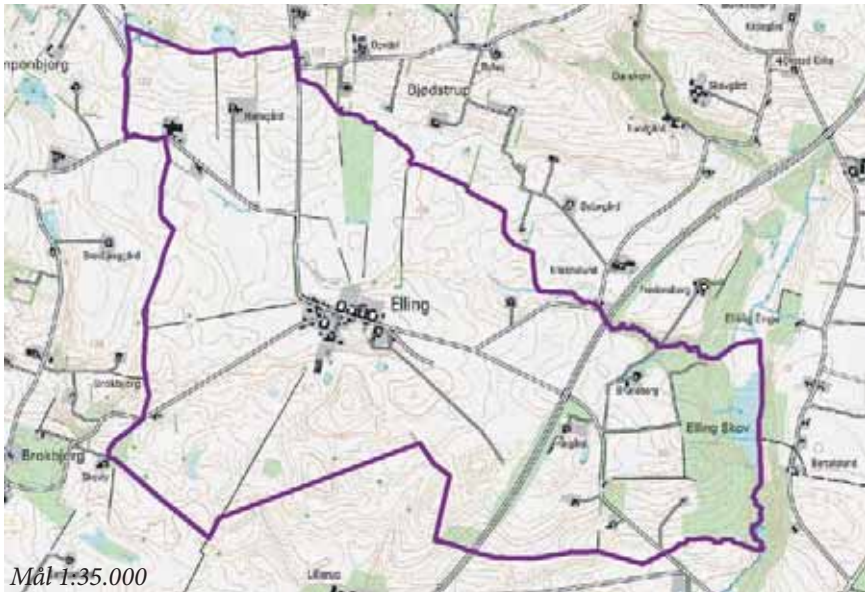
Hus ved Brokbjerg

Brokbjerg vej forgrening

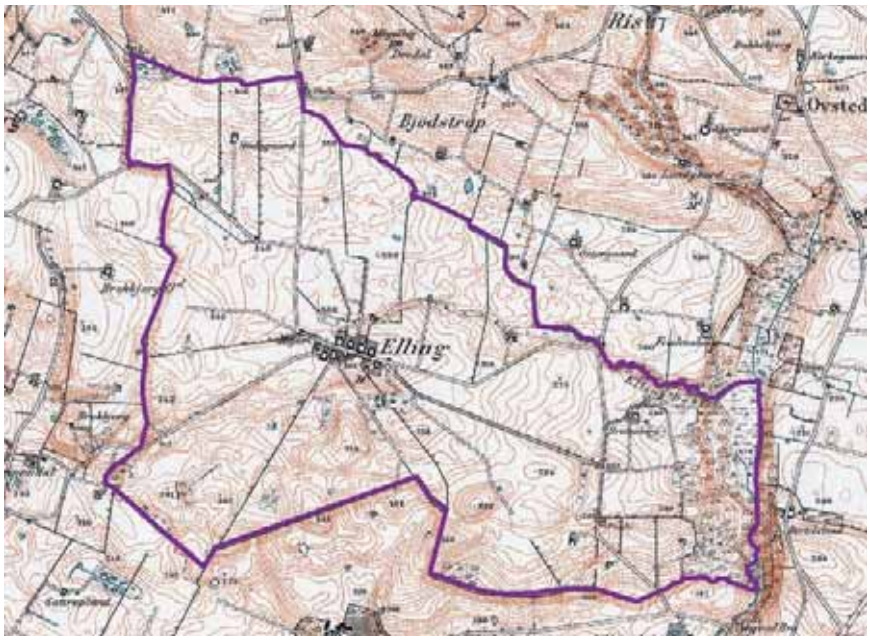
56. Elling landsby

Elling landsby nævnes første gang 1234. Elling er en centralt beliggende, agerorienteret vejforteby med *reguleret toftestruktur*. I 1683 bestod Elling af seks gårde, der alle lå tæt op ad hinanden på den nordlig side af bygaden, hvoraf de fire fortsat kan ses som markante firlængede gårde med vognporte beliggende helt ud til bygaden. Reguleringen af gårdstørrelserne blev formentlig iværksat i perioden 1570 til 1767, da Elling hørte under kronen, som en del af Skan-

Mål 1:35.000

derborg vildtbane og rytterdistrikt. Mellem 1683 og 1780 skete imidlertid en række gårddelinger, så Elling kom til at bestå af ti gårde. De nye gårde blev anlagt på den sydlige side af bygaden. Landsbyen blev *stjerneudskiftet* i 1781 og kun en gård og et hus blev udflyttet. Udskiftningsformen er velbevaret i *vejforløb, diger og levende hegn* og mange fine ejerlavsdiger er bevaret. Ved auktionen af ryttergodset i 1767 på Skanderborg Slot blev tre af de ti gårde solgt som fæstegårde til den nyoprettede hovedgård Tammestrup. De øvrige syv havde en slags selvejerstatus forinden og købte deres jord efter auktionen. I 1773 brændte otte af byens gårde. I 1795-96 fik de trefæstegårde også selveje. De andre *ni gårde* ligger stadig uudflyttet og samlet om bygaden. En del af byen brændte i 1911, men flere af de store, solide bygninger i østjysk *bindingsværk* eller med *kampestensmure* overlevede, og står der endnu. Øvrige bygninger er præget af nybyggeri-

et efter 1911. I byen findes en nedlagt brugsforening og et *andelsmejeri*, opført 1886 og ombygget i 1930'erne. 1911 fik Elling privat fælles *vandværk* og et *elektricitetsværk*, som senere er ændret til privatbeboelse. Den østlige del af ejerlavet gennemskæres af motorvej E3. På den anden side mod Elling Skov findes flere *overpløjede gravhøje*, en bevaret *vildtbanestenog* en inddiget *fægang* ind til skoven.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er særligt velbevaret og meget sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, hegn, diger, veje, fægang og omgivelser. Gravhøjene er sårbare overfor terrænændringer og slørende beplantning.

Elling, gård

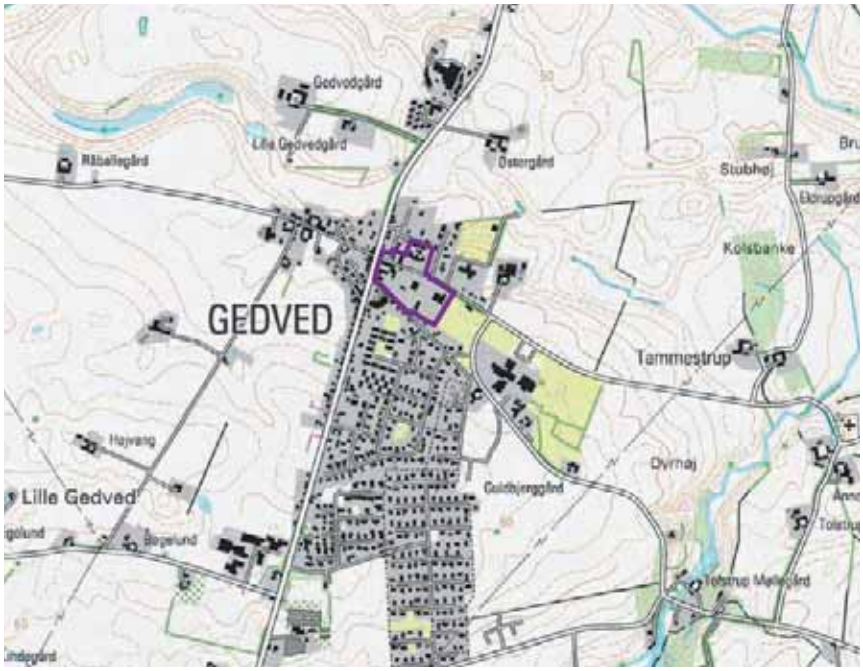

Elling Vestergård

57. Gedved Statsseminarium

Et gammelt grundtvigsk miljø, hvor der har været højskole, lærerseminarium og nu pædagogseminarium.

Gedved seminarium blev oprettet som folkehøjskole i 1854, organiseret som et aktieselskab. Højskolen blev anlagt bekvemt i udkanten af landsbyen ved landevejen mellem Horsens og Skanderborg. I 1859 købte landtingsmand L. P. Bojsen skolen, der gjorde seminaret landskendt. En overgang var der også friskole. Seminaret startede som en del af højskolen i 1862. Seminariet overtog helt højskolen i 1881. Lærerseminariet blev nedlagt i 1982 og overgik til pædagogseminarium i 1984. Bygningsmassen er kompleks og afspejler seminariets historie gennem udbygninger og ændringer. *Hovedbygningen* er fra 1903. *Fløj mod syd* med høj trekantgavl og tre vinduesblændinger fra 1910. *Fløj mod nord* fra 1937. *Kollegium* i tre etager, i røde mursten, opført

1957 ved arkitekt Viggo Norn, ligger bagved. En række *pavilloner,* som efterhånden afløses af *nye bygninger* i gule mursten til undervisning. *Forstanderboligen* er en hvid bygning med fladt tag, der ligger på Skovvej. *Øvelsesskole* opført 1917 ved arkitekt Larsen. Skolen fungerede også som almindelig kommuneskole med oprindelig tre klasselokaler og to lærerboliger. Nu hører den under seminariet. Den er bygget på den gamle skolelod.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, park, veje og omgivelser.

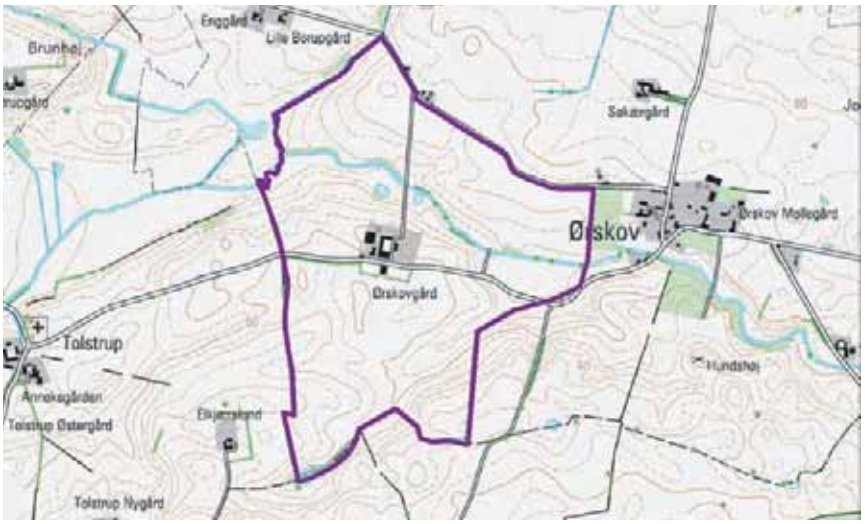
Gedved Seminarium

Gedved Seminarium

58. Ørskovgård proprietærgård
På bakkedraget vest for Ørskov på vejen mod Tolstrup ligger pro*prietærgården Ørskovgård*. Gården er formentlig udflyttet i forbindelse med den tidlige udskiftning 1774. Bygningerne ligger centralt på matriklen, der gennemløbes af Ørskov Bæk. Jorderne afgrænses af *ejerlavsdiger og veje*, der stort set ikke har ændret skikkelse siden år 1800. *Gårdanlægget* er firlænget med enkelte tilbygninger, der omkranses af en kvadratisk *have* med hegn. *Gårdspladsen* har bevaret stenbelægning med græsplæne og en majestætisk lind i midten. *Stuehuset* opført 1934 i røde mursten og halvvalmet gavle, med frontespice og herskabelig trappe. To a*vlslænger* med trempel fra samme periode samt en nyere længe, alle i røde mursten. Desuden findes *fodermesterbolig* i samme stil opført ca. 1935. Ved indkørslen til gårdspladsen står endnu *stendrikketrug* med tøjlering. En sjældent velbevaret helhed.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, gårdsplads, veje, diger, hegn og omgivelser.

Ørskovgårs stuehus

Ørskovgård, gårdsplads og avlsbygninger

59. Testrup enestegård

Nordøst for Kattrup landsby ligger *enestegården Testrup*. Gården kendes fra 1511 og var i 1688 ansat til knap 8 tønder hartkorn. Testrup var omkring 1700 en selvejergård og lå som en enklave i den kongelige vildtbane. Ejendomsgrænserne blev derfor afmærket med *"kontra-vildtbanesten"*, der tilkendegav, at det kongelige jagtrevir ikke omfattede Testrups jorder. Af disse er 16 bevaret og fredet, hovedparten i *Testrup Skov.* Ejendommen omgives af *diger,* navnlig sognedigerne mod Grumstrup sogn er velbevarede. Fra gården løber en forfalden allé mod syd. *Hovedbygningen* er et tre-fløjet hvidkalket anlæg, sandsynligvis fra midten af 1700-årene, men ombygget. *Avlsgården* i kampesten ligger centreret over for hovedbygningen. Til gården hører også en fin *park*, der grænser op til et lille skovområde.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje, diger, hegn og omgivelser.

Testrup Hovedgård

Kontravildtbanesten

Gammel alle ved Testrup

60. Tyrrestrup husmandskoloni

Tyrrestrup hovedgård ligger en kilometer indenlands på nordsiden af Horsens Fjord i frugtbart, kuperet og skovrigt terræn. Hovedgården kendes fra 1438. Den trefløjede hvidkalkede *hovedbygning* med rødt bindingsværk er fredet. Bygningen er opført ca. 1720, kælderen er fra 1500-tallet og ligger på et voldsted med vandfyldte grave. Avlsbygningerne blev nedrevet i 1936, da hovedgården blev solgt til statens jordlovsudvalg. I 1937-38 udstykkedes hele ejerlavet i *26 husmandsbrug* og en *mindesten* over udstykningen blev sat på avlsgårdens tomt. Ved udstykningen genbrugtes ejerlavets hovedvejnet med tilføjelse af *markveje* til de enkelte brug. Mange *ejerlavsdiger* er derimod fjernet eller perforeret. Husmandsbrugene fremtræder trods nogle ombygninger endnu i ganske *homogen byggeskik.* De bestod i sin tid af et stuehus i røde mursten med halvvalmede gavle og tegltage, en staldlænge i samme stil uden valm og et lille hønsehus med flad, skråt tag. De fleste er i dag fritidslandbrug med en del juletræsproduktion. Øst for hovedgården ved Stenhøj (68 m) findes en *stendysse* og skoven Hestehave findes *fire fredede gravhøje.*

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn og omgivelser.

Indkørsel fra syd

Tyrrestrup Hovedgård

Statshusmandsbrug

61. Aggestrup landsby

I den sydlige udkant af Gangsted sogn lige nedenfor Elbæk ligger den l*ille torp-landsby* Aggestrup. Den afgrænses naturligt af Søvind Bæk mod vest. Mod sydøst i sogneskellet står *en vildtbanesten*. Skellet markerer samtidig *den gamle herreds- og amtsgrænse* mellem Voer Herred, Skanderborg Amt og Hads Herred, Århus Amt. Byen nævnes første gang 1448 og bestod i 1688 af *fire gårde*. Ved udskiftningen i 1791 var der pga. de få gårde ikke behov for udflytning, og gårdene ligger endnu på deres plads bortset fra gård nr. fire, der omkring år 1900 flyttede lige over på den anden side af landevejen. Kun gård nr. et og fire måtte tildeles to lodder for at få lige del i ressourcerne – en næsten ideel udskiftning. Ejendomsskellene er bevaret i form af *diger, grøfter og levende hegn*. Hver gård fik en lille stykke bondeskov, hvoraf de fleste

stykker er bevaret, selvom det ikke er fredskov. Gårdene er opført i røde mursten. *Granitkvadre* i fundament eller vægge er et gennemgående materiale i mange af avlsbygningerne. Landsbystrukturen er særdeles velbevaret.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn og omgivelser.

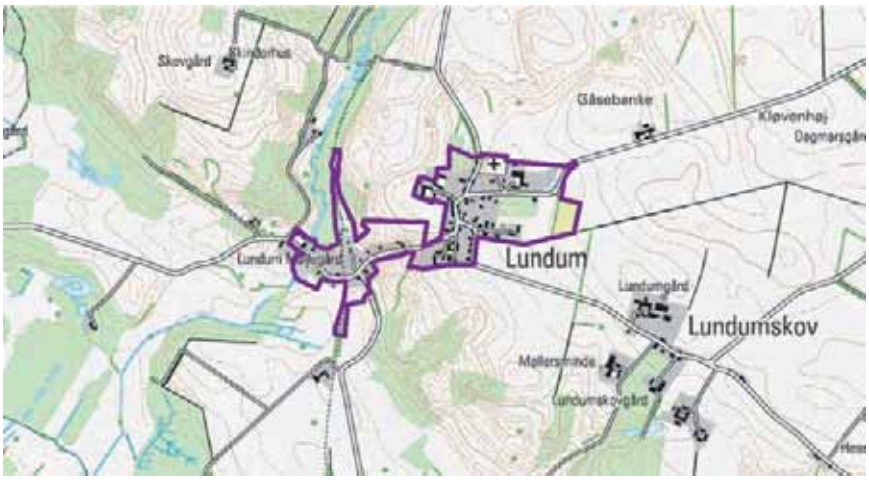

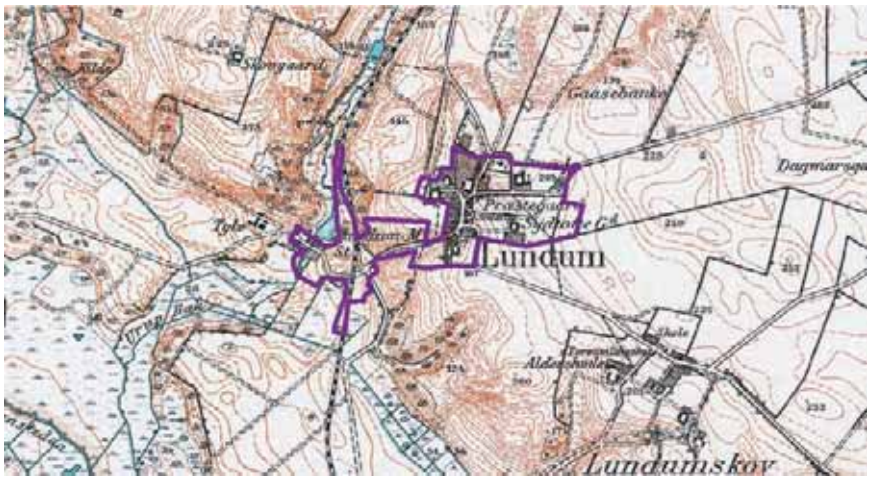

Gårde, Aggestrup

62. Lundum landsby og station

Lundum landsby på kanten af et plateau med stejle skrænter ned til Urup Bæk. Lundum landsby med kirke nævnes første gang 1390 og bestod i 1688 af 10 gårde. Landsbyen blev udskiftet i 1786 i en delvis blok- og stjerneform, men kun tre gårde blev udflyttet. Ved Urup Bæk ligger den nu nedlagte *Lundum Mølle*. Den kendes fra 1578 og nedlægges i første halvdel af 1900-tallet, hvor møllesøen udtørres. Lige vest for møllegården virkede et teglværk ca. 1870 til 1930. Nede på kanten af ådalen anlægges i 1899 *jernbanen* mellem Horsens og Bryrup med station i Lundum. Dette medfører en øget byvækst, dels ved fortætning langs den *slyngede bygade* i Lundum og dels ved bebyggelse ned af skrænten mod jernbanen. Jernbanen blev nedlagt i 1968, men traceet er bevaret som *cykelsti*. *Stationen* med toiletbygning, pakhus og dele af perronen er bevaret. I stationen fandtes også post og telegraf. I Lundum findes foruden *kirke og præstegård* også *smedje, brugsforening* (nu medborgerhus), *skole, telefoncentral* (privatbeboelse), *frysehus* (keramikværksted) og *transformatortårn*. Lundum er et godt eksempel på en landsby med funktioner fra andelstiden.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn og omgivelser.

Transformertårn

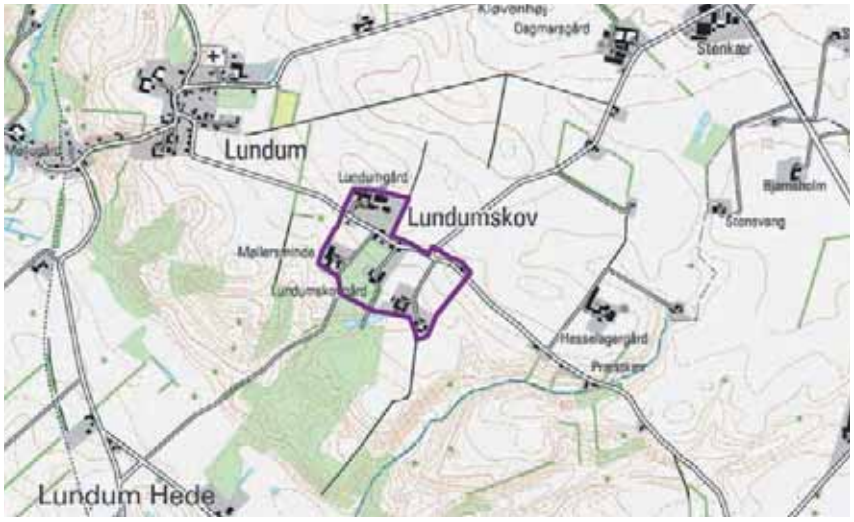
Lundum Stations pakhus

Lundum Forsamlingshus

63. Landsbyen Lundumskov
Lundumskov er en *rydningslandsby*, som tydeligvis er udskilt fra adelbyen Lundums ejerlav. Lundumskov nævnes første gang 1349 og bestod i 1688 af seks gårde. Ved udskiftningen 1783 blev et par gårde udflyttet, men bygaden bærer stadig præg af vejlandsby, hvor *gårdene* ligger og putter sig lidt syd for vejen i det kuperede bakkeland med dybe slugter ned mod Hansted Ådal. Foruden gårdene var her tidligere en smedje og en skole, opført 1854, ombygget 1917. *Ny forskole*, opført 1912 ved arkitekt Larsen, Århus. Karakteristisk skolebygning med skolestue i gavlen, og lærerbolig i den anden ende. I 1964 blev børnene overflyttet til Lundum-Hansted centralskole i Egebjerg. *Forsamlingshus*, opført 1889, udvidet 1961.

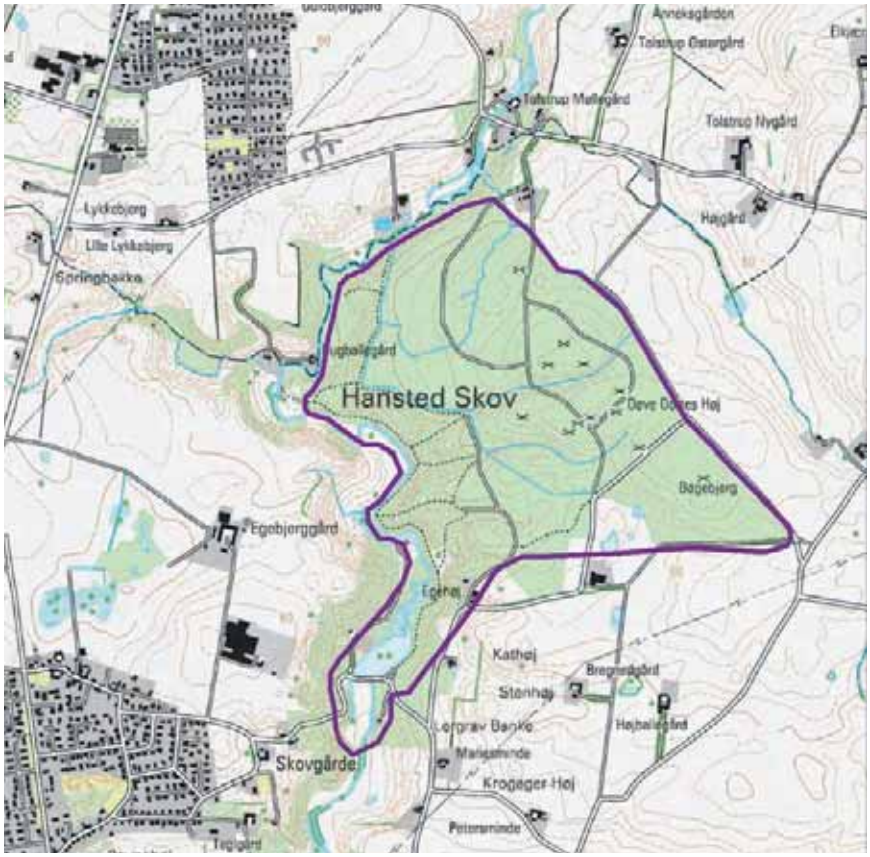
Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn og omgivelser.

Lundumskov Skole

64. Oldtidsmiljø i Hansted Skov
Hansted Skov afgrænses mod vest og nord af Lille Hanstedå og Tolstrup Å. Fra åerne rejser skoven sig 50 meter op langs skrænterne til højdepunktet og gravhøjen *Bøgebjerg* (70 m). Den ældste del af skoven på bakketoppen tilhørte Hansted hospital og kan endnu erkendes ved markante *fredskovsdiger*. De gamle vestlige diger er i dag indesluttede i skovens midte, mens den østlige diger endnu danner skel til det åbne land. I skrænterne findes mange *hulveje*, der er slidt ned i terrænet. I skovens højeste område findes *12 fredede gravhøje*. En af højene kaldes *Døve Dortes Høj* (68 m).

Sårbarhed: Gravhøje, diger og hulveje er sårbare overfor terrænændringer og maskinel skovdrift.

Grøn streg angiver Hansted Hospitals Fredskov og Hospitalets Skovfogedlod

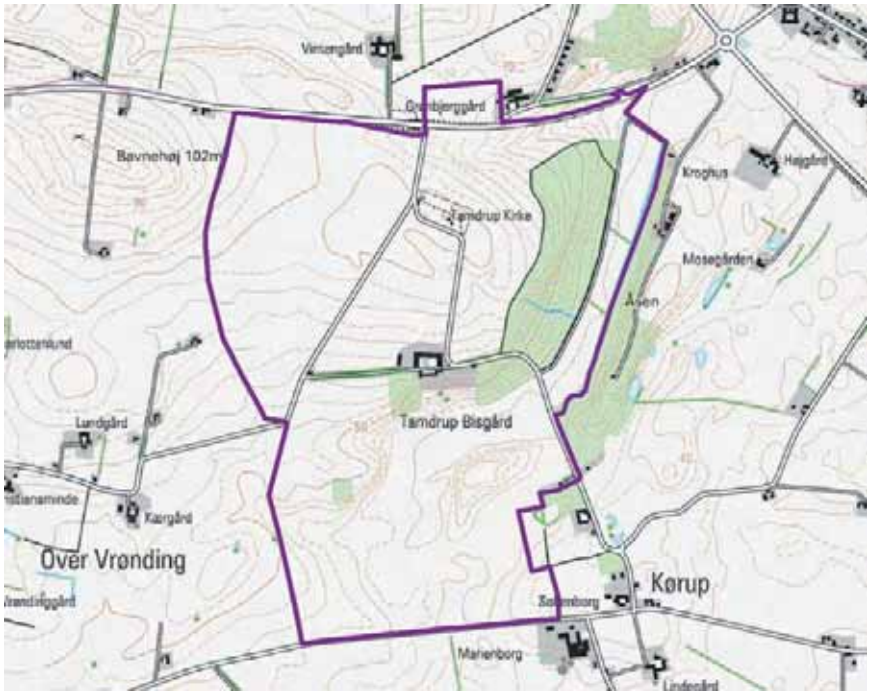
Gule og røde streger angiver bondeskov

Violet streg angiver Egebjerg Mølle

Kilde: Eigil Holm: Horsensegnen - Atlas Natur Miljø Historie Erhverv

65. Tamdrup Kirke og Tamdrup Bisgård

Tamdrup Kirke og Tamdrup Bisgård ligger sydvest for Vinten og Lund. Kirken ligger enligt på et højdedrag (77 m). *Tamdrup Kirke* har en forbløffende størrelse, er oprindelig bygget som en treskibet basilika ca. 1125 med omfattende ombygning i 1400-tallet. Den fremstår i dag med romansk kor og skib samt sengotisk tårn og våbenhus. Kirken tilhørte formentlig biskoppen i Århus Stift, som i middelalderen også ejede Tamdrup Bisgård. Kirken er formentlig en af landets ældste. Kirkens omgivelserne er landskabsfredet. I en dalsænkning syd for kirken ligger enestegården *Tamdrup Bisgård*, der kendes fra 1486. Ejerlavet bestod i 1688 af to gårde, men efter Tamdrupgård havde været øde i en årrække blev jorden i 1750 lagt ind under Tamdrup Bisgård. Den nuværende *hovedbygning* opført 1784 oven på en ældre bygning, der var brændt. Et langstrakt et-etages hus med gennemgående frontespice og halvt afvalmede gavle. Til disse slutter sig korte, lavere mellembygninger der forbinder hovedfløjen med to sidefløje, af hvilke den østlige mod syd har en grundmuret tilbygning. Sidefløjene ombygget i 1900-tallet. Hovedbygningen danner sammen med den *trefløjede avlsgård* i kampesten (1894-95 og 1910) et pigstensbelagt gårdrum af ansee-

Allé ved Tamdrup

Tamdrup Bisgård

lig størrelse. Bygningsanlægget og gårdspladsen er fredet. En smuk allé fører til gården fra vest. Den vestlige ejerlavsgrænse markeres af diger, ligesom den aflange fredskov på skrænten i østlig forlængelse af gården.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, veje, diger, hegn og omgivelser.

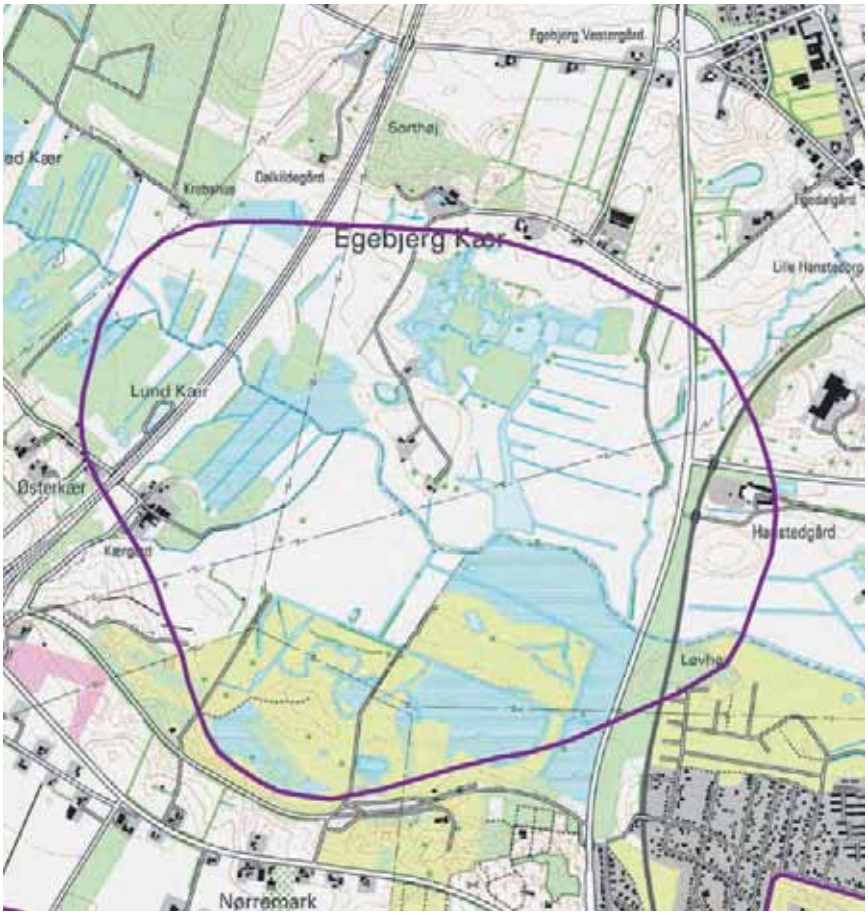

Tamdrup Kirke

66. Stenalderbopladser i Hansted Ådal fra Lund Kær til hovedvej E45.

To til tre kilometer før Store Hanstedå løber ud i Nørre Strand findes et stort vådområde, kaldet Egebjerg Kær og Lund Kær, hvor fire sogne mødes. På det tørre land i kanten af kæret er fundet 11 bopladser, 2 skaldynger, 16 enkeltfund, 20 løsfund samt andre kulturspor som fx trædesten og gruber. Området er stærkt præget af tilgroning efter tørvegravning og gennemskæres både af landevej E45 og motorvejen til Århus. Et mindre område i den sydøstlige del er kulturarvsareal.

Sårbarhed: Bopladserne og andre kulturspor er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning, tilgroning og vandstandsændringer.

67. Hansted Hospital

Et af de få bevarede 1700-tals „hospitaler" – en fattigdomsstiftelse - udvidet 170 år senere og stadig i funktion. *Hansted Hospital* opført 1711-12 efter Dorthea Hansdatter Lotterups testamentariske bestemmelser. Da Dorthea blev enkefrue på Hanstedgård efter at have mistet mand og fire børn, blev hun endnu stærkere i troen og ønskede at hjælpe mennesker i nød. Hun døde selv i 1711 og nåede ikke at se hospitalet færdigt. Hospitalet havde oprindeligt et kapel i midten af den grundmurede bygning og fire soveværelser til hver seks „hospitalslemmer", dvs. hus-arme, gamle og vanføre mennesker. Efter ingeniør J. Clausens tegning rejstes 1867-68 vest for den gamle bygning et nyt anseeligt hospital i et stokværk med en lang midterfløj og to gennemgående sidefløje. I 1881-82 byggedes en etage mere på hospitalet, gavlene udformet med kamtakker. I dag er Hospitalet ombygget til lejligheder for seniorer og kaldes Hansted Kloster. Stiftelsen ejer også Hansted Kirke og den gamle skole, som tilsammen udgør en religiøs-institutionel helhed.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitekturen, park og omgivelser.

Hansted kirke

Hansted hospital

68. Oldtidsmiljø omkring Bygholm Sø

Omkring Bygholm Sø findes mange kulturspor fra oldtiden. Bygholm Sø er dannet ved opstemning af Bygholm Å. Den første beskedne opstemning af søen står i forbindelse med Bygholm Vandmølle, der kendes fra 1664. I 1911, ved etableringen af Bygholm vandkraftværk, byggedes en højere og længere dæmning på tværs af ådalen, og hermed fik søen sin nuværende størrelse. Værket er lukket og i dag går hovedvej A10 over den gamle dæmning.

Rige fund og fortidsminder langs skrænterne og oppe på kanten af plateauet vidner om, at området har været attraktivt gennem oldtiden og måske være hjemsted for en større bebyggelse i stenalderen. På *Nørremark* findes mange *overpløjede gravhøje og seks megalitgrave* (jættestuer og langdysser). Ved *Holger Danskes Høj* (31 m) findes ligeledes *to megalitgrave* og lige sydøst herfor er der gjort møntfund og fundet *spor af en kirke og en landsby*. Vest for *Årupgård,* hvor E3 går gennem tidligere store grusgrave, er der gjort betydningsfulde *depotfund* fra bondestenalderen. Ved *Rugballegård* på den nordlige del af markerne findes *jættestuen Grønhøj samt yderligere højtomter*. Spredt i området er der endvidere gjort mange *enkeltfund* og spor af *gruber.* Den nordlige del omkring Nørremark er kulturarvsareal.

Sårbarhed: Megalitgrave, gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning. Opstemningen er sårbar overfor forfald.

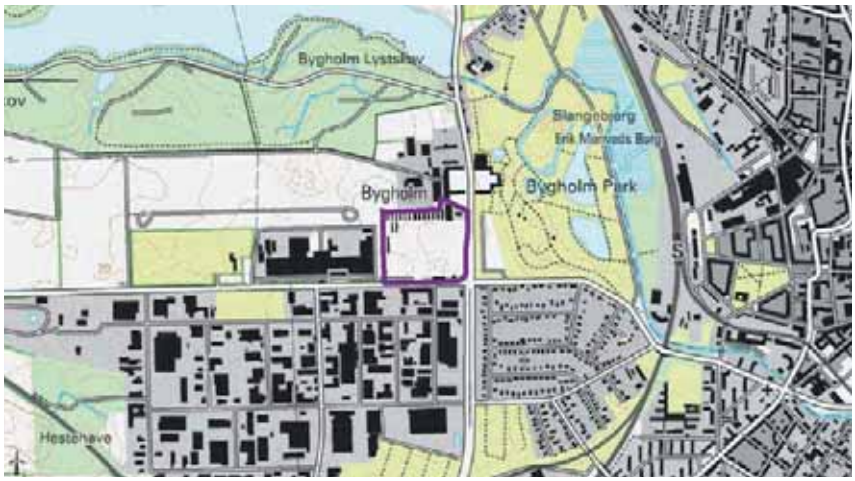
Langdyssen Bygholm Nørremark vest for Holger Danskes Høj

Holger Danskes Høj ved Bygholm Sø

69. Dyrskuepladsen ved Bygholm

Dyrskuepladsen står i forbindelse med den lange tradition for landbrugsinnovation omkring Bygholm hovedgård, der i dag er hotel og forskningscenter under Danmarks Jordbrugsforskning. I 1954-56 startede Bygholm landbrugsskole ved siden af. Dyrskuer blev almindelige i slutningen af 1800-tallet og foregik som regel på en "tilfældig" mark i udkanten af de større byer. Efterhånden som dyrskuerne blev en årligt tilbagevendende begivenhed blev særlige pladser reserveret, og der opførtes mere varige åbne stalde, indgangspartier mv. *Indgangen* ved Bygholm består af port og sideindgange, og er opført af røde træstolper og er med stråtag. Det stammer formentlig fra mellemkrigsårene. Omkring 1950 var der 5 åbne overdækkede stalde, i 1971 11 og 16 i 1989. Dyrskuepladsens græsareal er inddelt af grusstier.

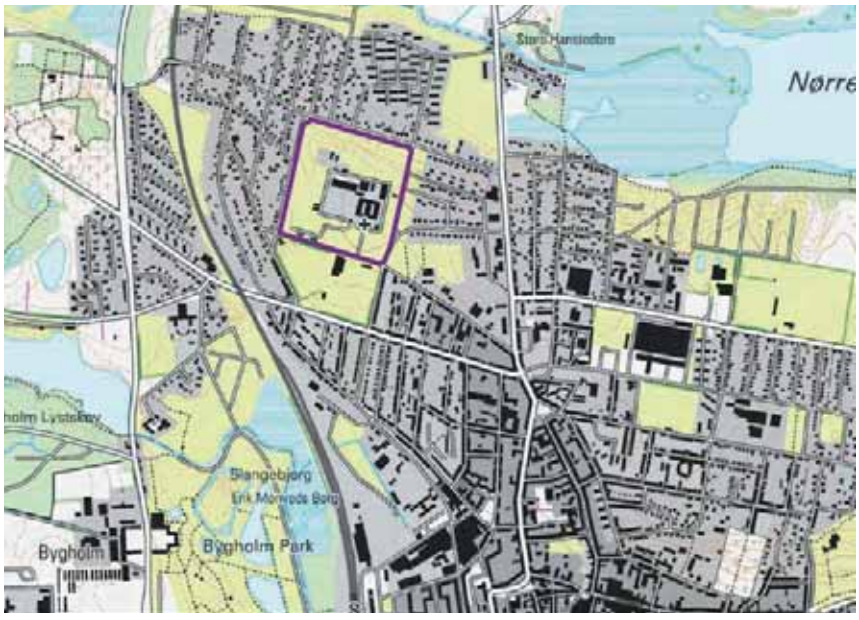
Sårbarhed: Dyrskuepladsen med indgangspartiet og stalde er sårbart overfor ændringer i arkitektur og omgivelser.

Dyrskuepladsens indgang

70. Horsens Statsfængsel

Horsens tugthus blev opført udenfor købstaden fra 1847 til 1853. Det er et monumentalt offentligt byggeri og var i samtiden et fremadskuende anlæg præget at nye tanker om behandling af indsatte. Det består af et sammenbygget *fire-fløjet fængselsanlæg* med tilhørende *portbygning, hjørnepavillioner*, tidligere *hospitalsbygning, gymnastikbygning, kedelhus* samt den oprindelige del af den *omgivende mur.* Desuden to *funktionærbygninger,* et *lysthus i parken* foran fængslet og en mindre portbygning. Med

tiden er der foretaget ændringer af bygningskompleksets indre. Udadtil er der foruden adskillige tilbygninger foretaget opmuringer af dør- og vindueshuller i det gamle afsnit. En lille del er indrettet til fængselsmuseum.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur og omgivelser.

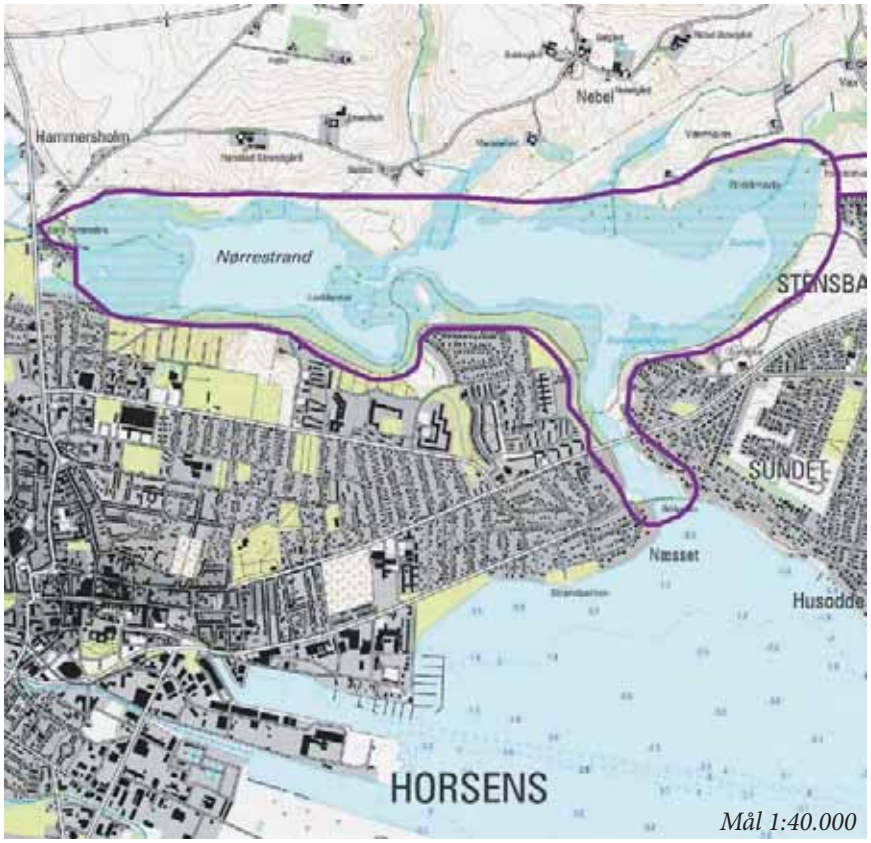

Horsens Statsfængsel

71. Stenalderbopladser ved Nørrestrand

Langs kanten og ved mundingen af Nørrestrand findes rige fund af bopladser og skaldynger fra jægerstenalder. Området indeholder *20 skaldynger og fem bopladser.* På Lindskov Knude er der fundet rester af en bygd fra bondestenalder og knogler efter Danmark ældst daterede tamhest. Ved udmundingen til Horsens Fjord, Stensballe Sund, findes endvidere *vrag og pælespærringer.* Der er gjort *s.* Området er fredet og to mindre enklaver er udpeget som kulturarvsareal.

Sårbarhed: Bopladser og andre levn er sårbare overfor terrænændringer og vandstandsændringer.

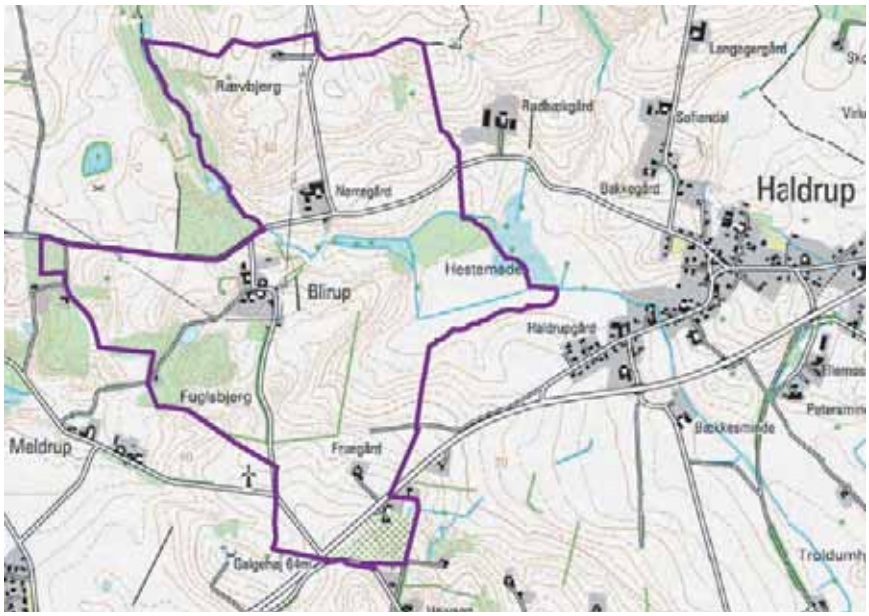

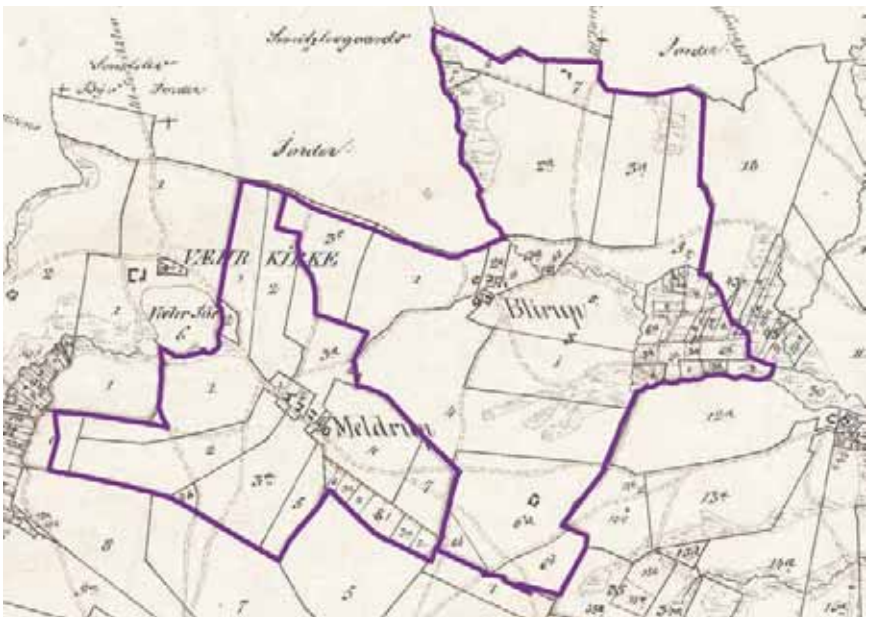
Mål 1:40.000

72. Blirup landsby

Blirup er en lille *torp-landsby*, der nævnes første gang i 1582. Landsbyen trykker sig ned i det kuperede landskab og omkring en *kroget bygade*. I 1688 bestod landsbyen af *fem gårde og tre huse*. Efter udskiftningen i 1782 er to gårde udflyttet, men derudover er ejerlavet næsten ikke bebygget. En firlænget bindingsværksgård med pikstensbelagt gårdsplads er fredet. Det gamle *slyngede vejnet* samt enkelte strækninger med *ejerlavsdiger* er bevaret. Lige nord for landsbyen langs Haldrup Bæk lå den nu nedlagte Blirup Mølle. I engområdet, Hestemade, findes rester af *gammel bondeskov*.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger hegn og omgivelser.

Blirup

Bygaden i Blirup

73. Meldrup landsby

Meldrup er en lille *torp-landsby* i kuperet bakkeland, der nævnes første gang i 1485. Gårdene ligger langs en *lige bygade*, indpasset i terrænet og følger en dalsænkning mod Vær Sø. I 1688 bestod Meldrup af fem gårde og fire huse. Efter udskiftningen i 1782 blev en gård udflyttet. *Landsbykernen* er ikke mærket af nyere bebyggelse og har bevaret sit intime præg. Gårdene Meldrupvej 10 og 16 har stråtækte stuehuse i bindingsværk og flere avlsbygninger i bindingsværk. I den sydlige udkant findes *retterstedet Galgehøj* (64 m), der også er en fredet gravhøj. Den vestligste del af ejerlavet mod Vær Sø er fredet.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger hegn og omgivelser.

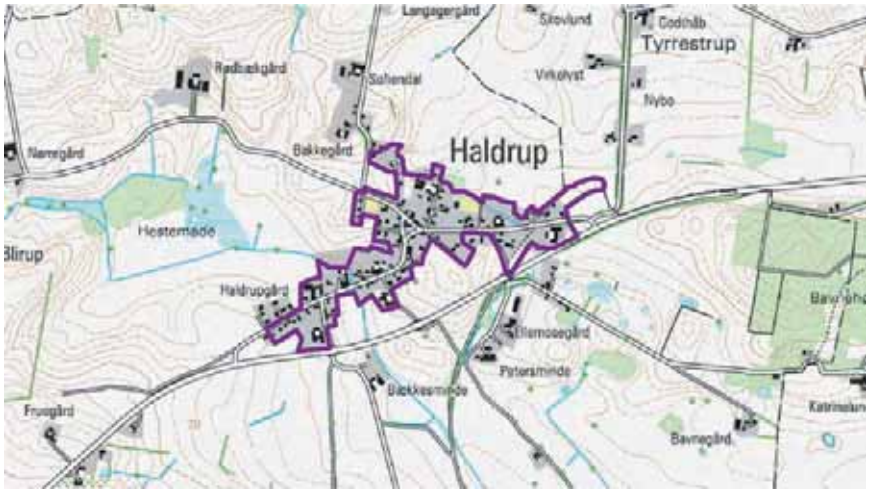

Vue over landsbyen Meldrup

74. Haldrup stationsby

Haldrup ligger en kilometer indenlands på den nordlige side af Horsens Fjord. I 1688 var det ern-*stor landsby* med 20 gårde og 4 huse beliggende omkring en *lang slynget bygade* med en trekantet fortelignende bymidte. Efter udskiftningen i 1782 blev nogle gårde udflyttet, men landsbyen bevarede sit sluttede præg og som hovedby i Vær sogn var det her, at udviklingen var størst. I 1874 husede byen også *smedje, jordemoderhus og skole.* Ved byens vestlige entre ligger resterne af en vandmølle som i midten af 1800-tallet blev suppleret med en vindmølle på bakken, begge er nedlagt. *Forsamlingshuset* kom til i 1887, nybygget 1934. *Haldrup station* på Horsens-Odderbanen blev anlagt 1904 i byens østlige udkant. Linjen blev nedlagt i 1967, men fra Haldrup til Horsens kan man nu cykle på *det gamle jernbanetrace*. Stationen fungerede også som postkontor og ved siden af åbnede en telefoncentral. *Haldrup Brugsforening* anlagdes i bymidten 1909 og lukkede omkring 1980. I efterkrigsårene førtes hovedvejen udenom byen. Haldrup har bevaret en charmerende blanding af ældre gårdbyggeri og andelstidens huse, der fortæller om udviklingen af et mindre landsbysamfund de seneste 200 år.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, bygader og omgivelser.

Haldrup Brugsforening

Den gamle skole i Haldrup

75. Stensballegård Hovedgård

Stensballegård er en stor landsbyhovedgård beliggende i udkanten af Stensballe landsby. Hovedgården ligger ca. en kilometer tilbagetrukket fra fjordkysten, der indenfor ejerlavet er beskyttet af de gamle kystskove Kærskov, Brakør Skov og Elbæk Skov. Hovedgården kendes fra 1361. I 1692 fik ejeren Frederik Krag kgl. bevilling på at lægge 14 tønder hartkorn fra landsbyen til hovedgården, og 1695 erhvervede han Endelave. Stensballegård ophøjedes til stamhus i 1748 og i 1770 havde hovedgården 75 tønder hartkorn ager og eng og 1 tønde skov samt 423 tønder hartkorn bøndergods. Endelave solgtes igen 1796 og i stedet købtes andet fæstegods i nærheden. Stamhuset blev ophævet 1920 og i 1924 blev 72 ha afstået til udstykning. Fra 1927 blev hovedgården overtaget af et konsortium. *Hovedbygningen* er fredet. Den er opført 1692 ved kgl. bygmester Ernst Brandenburg i to etager over høj kampestenssokkel, midterrisalit med trekantfronton, samt to lavere liggende et-etages sidefløje, hvortil der i 1867 mod nord, og i 1943 mod syd er føjet korte tværfløje ved arkitekt Vagn O. Kyed. *Avlsbygningerne,* der var bygget 1692-94, blev nedrevet i 1928. Ved gårdens sydside er senere opført store, nutidige ladebygninger. I *parken* ligger to huse, der svarer til et rødmalet bindingsværkhus med afvalmet tag, ca. 1850, som ligger ved indkørslen. *Hovedbygning og park* er udformet som et klart disponeret, strengt symmetrisk anlæg. Parken med imponerende udstrækning, der via en kilometer lang allé går over i det åbne herregårdslandskab med skovene bagved. Mellem hovedgården og Stensballe Skov er bevaret et markant *ejerlavsdige*. I *Elbæk Skov* tæt ved kystskrænten findes et voldsted fra 1300-tallet. Der er fundet jordvolde, (vand)grave, brolægninger, syldstensfundamenter og spor af et ildsted, hvilket tyder på tilstedeværelsen af en befæstet gård - formentlig Stensballegårds forgænger. Helt ude ved kysten, især langs Elbæk Skov, findes mange enkeltfund og skaldynger, fra såvel stenalder som jernalder. Ude på pynten i Brakør Skov findes en fredet stenbygget grav. Nord for Stensballe Skov findes et *befæstet stenalderanlæg* under dyrket mark. Området er kulturarvs-

Mål 1:35.000

Stensballe Hovedgård

areal. En cykelsti på det nedlagte jernbanetrace mellem Horsens og Odder løber gennem ejerlavet langs kysten.

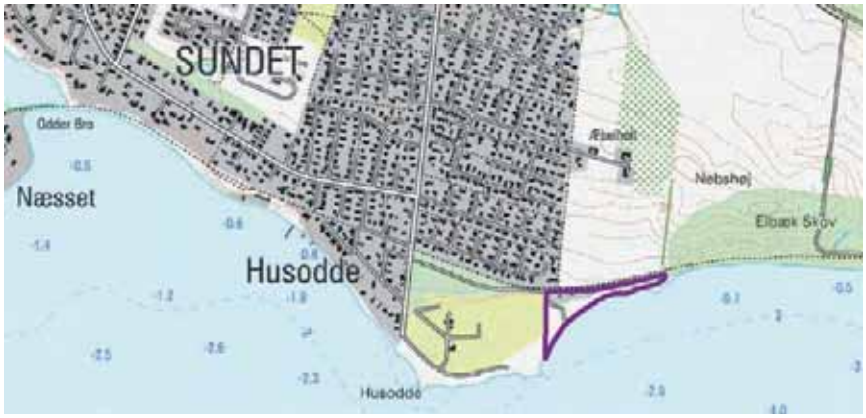
Sårbarhed: Hovedgårdsmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, parkanlæg, veje, diger, hegn og omgivelser, herunder slørende beplantning. Stenalderbopladserne og voldsted er sårbare overfor terrænændringer. Det befæstede stenalderanlæg er sårbart overfor dybdepløjning.

Udsigt over Stensballe, Foto: Helge Holm, LuftFoto-Syd

76. Fritidshuse ved Elbæk Strand

Ned til Horsens Fjord i den vestlige udkant af Elbæk Skov ligger et tidligt fritidsmiljø. Kulturmiljøet består af 25 mindre fritidshuse opført langs stranden på et areal, som Horsens Kommune købte af Stensballe Gods i 1920'erne. Arealet lå dengang ret isoleret, men sommerhusejere og andre badegæster kunne komme dertil med jernbanen til Odder via et trinbræt i den anden ende af Elbæk Skov. Jernbanetraceet er nu cykelsti og trinbrættet forsvundet. De første huse er opført i 1920'erne, men størstedelen er opført i midten af 1930'erne. Området rummer mange tidstypiske elementer, der fortsat kommer til udtryk gennem de enkelte huses uhomogenitet, ringe størrelse, materialevalg og selvgroethed.

Sårbarhed: De enkelte huse og områdets samlede præg er sårbar overfor ændringer af husenes størrelse, ændret materialevalg, store overdækkede terrasser/halvtage og sammenbygninger af knobskydninger. Området er endvidere sårbart overfor adskillelse af de enkelte grunde med faste hegn eller hække eller regulær udstykning.

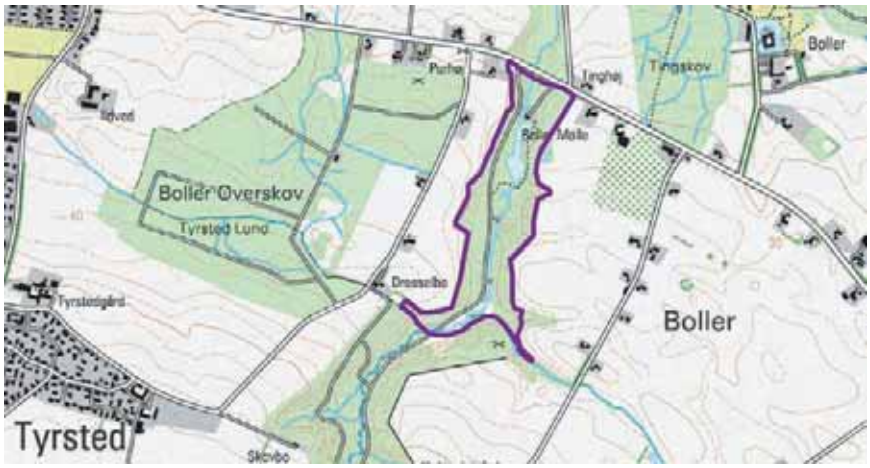

Fritidshus ved Elbæk Strand

77. Boller Mølle

Siden senmiddelalderen har der ligget vandmøller langs Klokkedal Å med tilknytning til Boller. Nedermølle kendes fra 1492 og Overmølle (senere Boller Savmølle) kendes fra 1683. Disse blev nedlagt i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Boller Mølle blev opført omkring 1880 lidt længere opstrøm, lige syd for landevejen mellem Glud og Horsens. Den var oprindelig en kornmølle, men anvendes i dag kun til beboelse. Der er stadig *vandføring, stigbord, malekarm, vandhjul* samt stor aflang *mølledam. Møllebygningen* har langsider og gavle i bindingsværk, taget er skiferbeklædt. Den ejes af staten.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur og omgivelser. Mølleanlægget er sårbart overfor terrænændringer, forfald og vandstandsændringer.

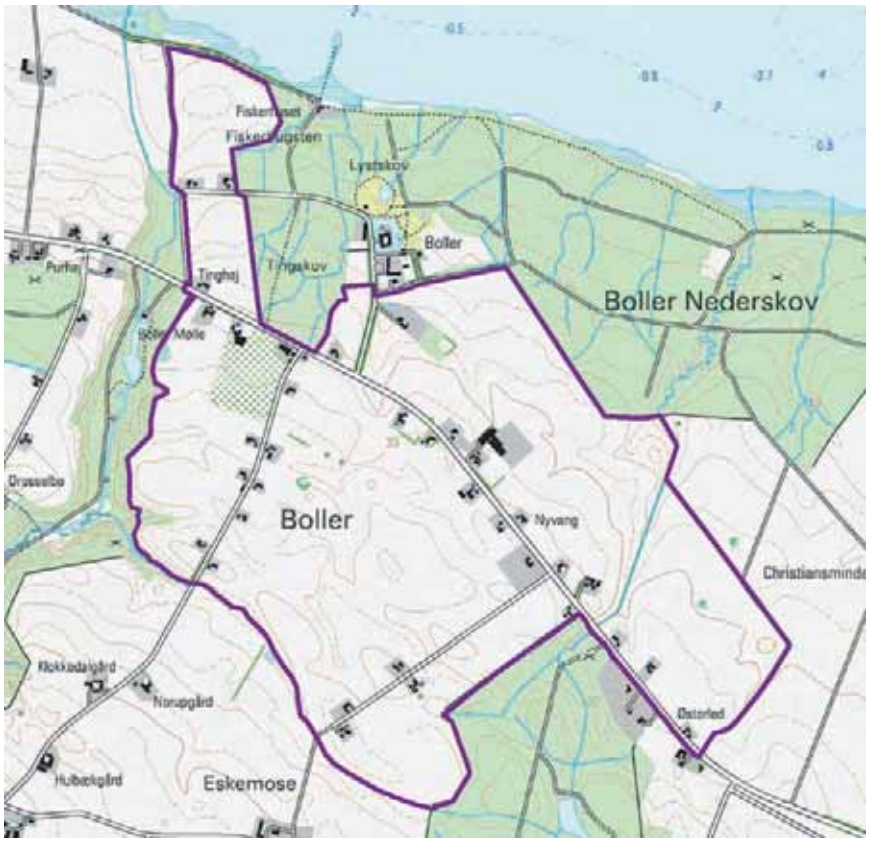

Boller Mølle

78. Boller husmandskoloni

I 1930 køber Statens Jordlovsudvalg Boller gods og der iværksættes en stor udstykningsforretning af hovedgårdens jorder. Samme år udstykkes den første portion husmandsbrug bestående *33 brug* (35 lodder), primært *syd for landevejen* mellem Glud og Horsens. Husene anlagdes langs landevejen og langs bivejene til Uth og Tyrsted. I 1938 udstykkes endnu en portion bestående af *12 huse samt 19 engparceller* til fordeling mellem husmændene. Disse ligger alle *nord for landevejen*. Engparcellerne udstykkedes langs fjorden ved Klokkedal Åens udløb og ud for Dagnæs. Statshusmandsbrugene fra 1930 skulle opføres af professionelle håndværkere og efter tegninger, godkendt af jordlovsudvalget. Mange af ejendommene er opført efter typetegninger, men håndværkerne havde også selv tegninger at tilbyde. Derfor er brugene ikke helt ens. Ved sidste udstykning i 1938 brugte de fleste tegninger af arkitekt H. Ehlers, Brædstrup. Han var jordlovsudvalgets arkitekt og statens tilsynsførende med husmandsbyggeriet i Skanderborg og Vejle amter.

Sårbarhed: Husmandsbrugene er sårbare overfor ændringer i arkitektur, veje, hegn, diger og omgivelser.

Husmandsbrug ved Boller

79. Boller hovedgård - Plejehjem
Boller hovedgård er omtalt første gang i 1350. Gården ligger 300 meter fra Horsens Fjord omgivet af Tingskov, Lystskov og Boller Nederskov. Godset har levet en omskiftelig tilværelse og tilhørt landets betydeligste adelslægter: Rosenkrantz, Marsvin og Frijs. Allodialgods til Frijsenborg 1673-1844. Ved lensafløsningen 1919 blev grevskabet ophævet. I 1930 købte staten Boller gods, tre forpagtergårde solgtes fra, skoven blev til statsskov, og der oprettedes i tre omgange hhv. 33, 12 og 15 husmandsbrug på hovedgårdsjorden (se nr. 78 og 81). Selve hovedgården, slottet, blev overtaget af de samvirkende sygekasser i Horsens, Skanderborg og Kolding, og omdannet til et såkaldt rekonvalescenthjem. Stedet fungerer i dag som plejehjem under Horsens Kommune. Slottet er fredet. Det består af et anseeligt fire-fløjet anlæg, bygget på et stort rektangulært *voldsted*, omgivet af brede vandfyldte grave. *Hovedbygningen* er i sin oprindelige form fra midten af 1500 årene. De tre andre fløje er lidt lavere. Den østre skulle være bygget 1588 og havde et ottekantet spirkronet tårn. De to andre fløje er fra 1759, da hele slottet blev gennemgribende ombygget. Avlsgården nedbrændte i 1937.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, park, veje og omgivelser.

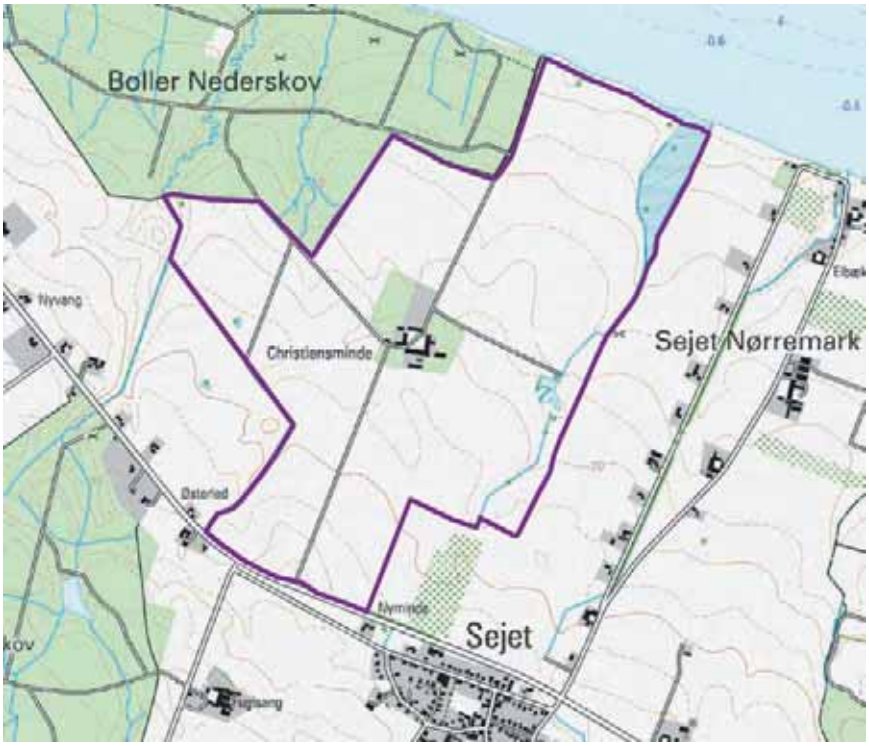

Partier fra Boller Slot

80. Christiansminde

Christiansminde er en afbyggergård fra Boller på 32,1 tønder hartkorn frastykket i 1824. I 1931 blev den østlige del af jorderne beliggende i Sejet sogn udstykket i 15 statshusmandsbrug (se nr. 81). Christiansminde ligger centralt, omgivet af gode agerjorder, der strækker sig fra landevejen i syd til Horsens Fjord i nord. Mod øst markerer *levende hegn og grøfter* den gamle ejerlavsgrænse mellem Boller og Sejet. Mod vest afgrænses jorderne af *diger* i det åbne land og mod Boller Nederskov. Det firlængede gårdanlæg med tilbygninger entreres fra landevejen via en lang *allé*, hvor beplantningen er fornyet. *Hovedbygningen* er opført 1853 i hvidkalket grundmur. *Avlslængerne* er fra 1851, statelige rødstens bygninger med trekantfrontoner, stik og pudsede bånd, renoveret 1945. En hvidkalket fo-

dermesterbolig med halvvalmet tag ligger for enden af alléen. Til anlægget hører en stor parklignende *have*.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, have, veje, diger, hegn og omgivelser.

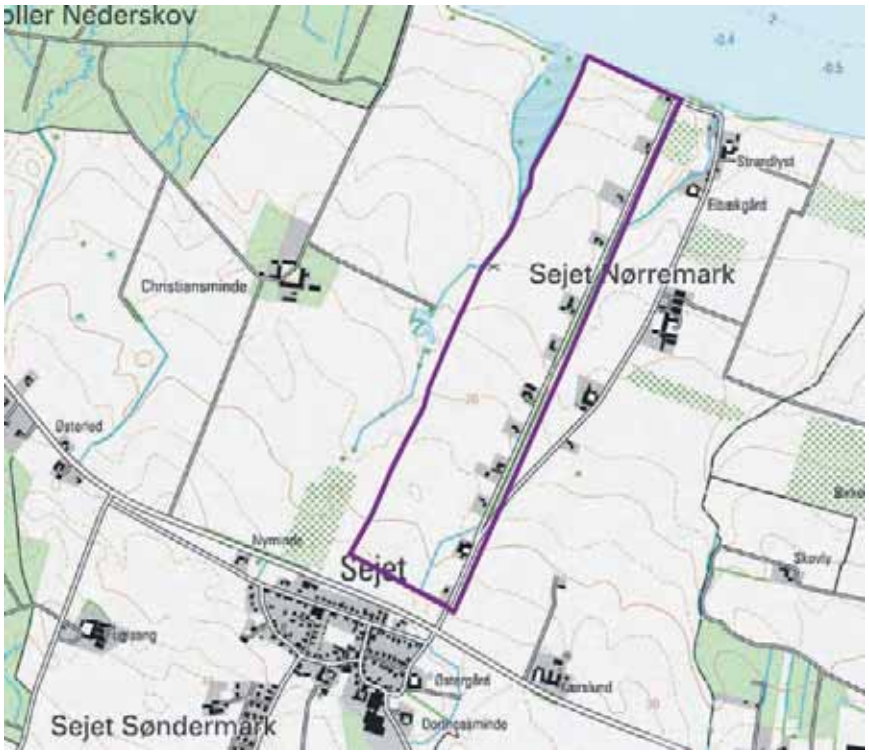

Christiansminde

81. Sejet Nørremark husmandskoloni

Sejet Nørremark er statshusmandskoloni bestående af *15 brug* udstykket fra Christiansminde i 1931. De tolv brug ligger homogent som perler på en snor på den venstre side af Sejet Nørremarksvej fra landevejen til Horsens Fjord. De tre sidste brug ligger i udkanten af Sejet og er nu afskåret fra kolonien af den nye omfartsvej. Husene er opført i en meget *ensartet arkitektur* bestående af små stuehuse i røde mursten og en vinkelbygget staldlænge. Nogle er noget ombyggede, men kolonien er i sin helhed ganske velbevaret. Kolonien danner sammen med udstykningerne omkring Boller (nr. 78) en af landets største sammenhængende husmandsudstykninger. Ved grænsen mod Christiansminde ligger *en fredet dysse.*

Sårbarhed: Husmandsbrugene er sårbare overfor ændringer i arkitektur, veje, hegn, diger og omgivelser.

Luftfoto af husmandsudstykningen på Sejet Nørremark, 2001

Husmandsbrug ved Sejet Nørremark

82. Landsbyerne Over og Neder Ustrup

Landsbyerne Over og Neder Ustrup ligger med femhundrede meters mellemrum for foden af Bjerrelide-bakken, der hæver sig med skræntskov op til Purhøj (120 m) på grænsen til Sønder Bjerre. Ejerlavet er langstrakt med god agerjord mod nord og stejle, kuperede, gamle løvskovsområder mod syd og øst. Skovene er inddiget, og en *fægang* fører fra Over Ustrup østover til Ustrup Skov. Ejerlavsgrænserne markeres af *levende hegn, diger og grøfter.* Landsbyerne nævnes første gang i 1477 og bestod i 1688 tilsammen af seks gårde og et hus. Landsbyerne lå i dyrkningsfællesskab indtil 1782, hvor ejerlavet blev udskiftet, men ingen gårde blev udflyttet. Omkring år 1800 bestod *Neder Ustrup af tre gårde og Over Ustrup af fem gårde.* Dette bebyggelsesbillede kan endnu genkendes og er særdeles velbevaret. Enkelte gårde er gulkalkede med bindingsværk. Langs med landevejen mellem Vejle og Horsens, der gennemskærer ejerlavets vestlige del, blev der omkring 1900 bygget nogle få huse. Her findes også seks overpløjede gravhøje. De øvrige *veje* følger de gamle forløb fra omkring 1800. Den *fredede gravhøj* Purhøj er et flot *udsigtspunkt*, og et lille område øst herfor er kulturarvsareal.

Mål 1:35.000

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn og omgivelser.

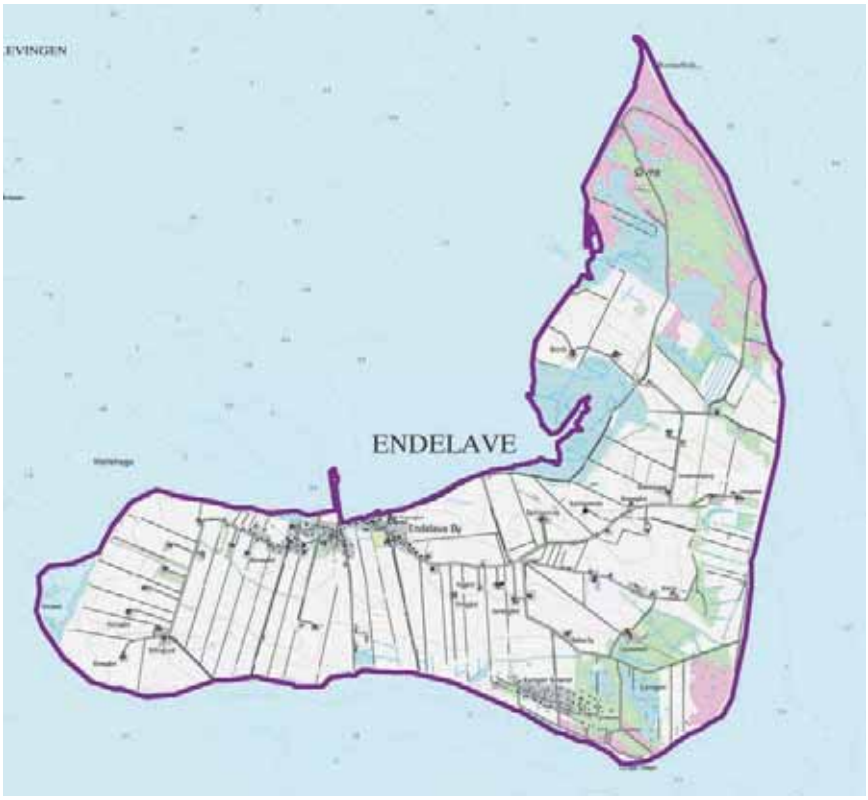

Fægang

Gårde i Over Ustrup

83. Endelave kystmiljø, landsby og rekreation.

Endelave fortæller i sin helhed om samfundets udvikling fra stenalder til i dag. På øen findes stadig spor fra oldtid, middelalder, renæssance og nyere tid – om kystkultur, landbrug og rekreation. Det hele presset sammen indenfor de forholdsvis beskedne fysiske rammer som øen altid har udstukket.

Endelave er en flad boomerangformet ø i Kattegat med et areal på godt 13 km^2 og højeste punkt, Snekkebjerg, er kun knap 8 meter. Øen består af en morænekerne, der ved havets fascinerende kraft er blevet afhøvlet og sammenkittet af marine forlande: de tre spidser, Kloben, Lynger og Øvre. Øvre på nordspidsen er et fredet vaskebræt af strandvolde, hvor vegetationen varierer mellem strandenge, hede, lange tynde småsøer og fyrrekrat. Fund af bopladser og skaldynger næsten hele vejen rundt om kysten illustrerer, at øen har været beboet siden ældre stenalder. Ikke langt øst for gården Bremå findes en fredet helleristning fra bronzealder. Ikke langt herfra ligger Snekkebjerg. Et navn, som indikerer, at man i nærheden havde en landingsplads for snekker, vikingetidens langskibe. Og det stemmer overens med fundet af en vikingetidig boplads nær gården Kongsager. Desuden findes spor på strandengen ved Lynger, der er tolket som højryggede agre.

Øen nævnes første gang i Kong Valdemars jordebog 1231 med navnet "Øndælaghæ". Navne som Kongsbo og Kongevejen fortæller om øens historie som krongods, men besiddelsesforholdene har været ganske omskiftelige. I den roligere, beskyttede vestlige bugt findes landsbyen Endelave By. Den ligger helt ud til kysten med et stort sammenhængende bagland af god agerjord. I 1688 bestod byen af 37 gårde og fire huse, amtets næststørste landsby på denne tid. Landsbyen blev udskiftet i 1796 med en kompliceret udskiftningsstruktur, der skulle sørge for, at alle fik lige del i både ager og eng og omtrent halvdelen af gårdene blev udflyttet. Mange diger og levende hegn er bevaret syd for landsbyen, hvor de stråler ud i en kamstruktur.

I 1797 ved sammenlægning af to gårde, oprettes lystgården Louisenlund i det sydøstlige hjørne, som Stensballegårds ejer (se evt. nr. 75) kunne benytte ved besøg på øen. Her ligger også øens eneste rester af gammel løvskov (Troldeskoven), som i slutningen af 1700-tallet blev stærkt forhugget for egetømmer til bygning af krigsskibe. Størsteparten af Louisenlunds agerjord blev udstykket til husmandsbrug af jordlovsudvalget i 1938. Louisenlund var en periode hjemsted for løvetæmmeren Hjalmar Olsen, men har siden 1948 fungeret som lejrskole.

Louisenlund

Endelave By er øens sociale og kommercielle midtpunkt – et mikrokosmos. Husene og gårdene fordeler sig langs en T-formet bygade i et forløb, der endnu er bevaret. Vestermølle opføres vest for byen i midten af 1800-tallet, men er nu nedrevet. I 1888 åbnes Endelave Andelsmejeri. I samme periode bygges en kaj og en anløbsmole med færgehavn for enden senere suppleret med fyrtårn og to ledefyr. Missionshus og skole opføres 1905. Skolen udvides 1962. Telefonforbindelsen kommer først til øen omkring 1920 og elektricitetsværket i 1930. Forsamlingshuset virkede i en periode også som gæstgiveri i konkurrence med kroen. Præstegården er opført i 1741 og fungerer nu som museum. Kirkens kor og skib er opført i 1300-årene og indeholder bl.a. en fin bevaret fladbuet teglmuret døråbning med dør (o. 1550) af egeplanker og jernbeslag. Prædikestol og altertavle er fra hhv. 1575 og 1590. Tårnet er fra 1931.

Udsigt over Endelave by

I 1960'erne etableredes en landingsbane ved vestkysten nær Kloben, og i 1970'erne blev et mindre område vest for Lynger Hage udstykket til sommerhuse, kaldet Lynger Strand.

Sårbarhed: Kulturmiljøet, hele øen, er sårbar over for ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn og omgivelser. De højryggede agre og andre oldtidslevn er desuden sårbare overfor terrænændringer og slørende beplantning.

Højryggede agre

4. Litteraturoversigt

Andreasen, Niels Jørgen: *Billeder fra en svunden tid - i Gedved kommune.* 1984.

Becker-Christensen, Henrik m.fl.: *Vejles industri 1732-1996.* 1996.

Berthelsen, H. P.: *Eltang, Nr. Bjert og Sdr. Vilstrup sogne.* 1955.

Bjerre Herreds Bogen. Glud Museum. 1987.

Bøcher, Steen: *Vandmøller og andre vandkraftudnyttelser i Vejle Amt.* Vejle Amts Årbøger 1943, 1944, 1945, 1949 og 1950.

Dalgas, Carl: *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende, Vejle Amt,* 1826.

Danske gårde i tekst og billeder, Vejle amt. Dansk Landbrug I/S, Silkeborg. 1990-92.

De kulturhistoriske interesser i landskabet. Kulturhistorien i Planlægningen. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1997.

Eg, Peder: *Heden der blev til skov og ager.* Give og Omegns Landboforening i 125 år. 1989.

Fabricius, Nina: *Landet med de store gårde.* 1996.

Frandsen, Allan Leth: *Vand, kraft og værker.* 1994.

Fredericiabogen 1996.

Fredningsplan, Vejle Amt. 1985.

Furdal, Kim (red.): *Da de 10 blev til 1 - sognerådsarbejdet set med sognerådsmedlemmernes øjne.* Kolding Stadsarkiv 1989.

Gedved Skoles historie gennem 200 år. Sognearkiverne i Gedved kommune. 1985/86.

Glud Museum, Årsskrift 1996.

Hansen, John Juhler: *Vejle et tekstileventyr 1896-1996.* 1996.

Hansen, Laura Meyer: *Vonsild i krig og fred. Fra svenskekrigene til landboreformerne.* Kolding Stadsarkiv 1996.

Hansen, Therkel: *Øster Snede sogn - De stærke Jyders sogn.* 1991.

Hedegård, Esben og Anders Myrtue: *Landbrugets bygninger 1850-1940.* Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1996.

Heilskov, Chr.: *Vandmøller i Aarhus og Skanderborg Amter.* Aarhus Stifts Aarbog 1947.

Holm, Eigil: *Horsensegnen - Atlas Natur Miljø Historie Erhverv*

Hovedgård for 130 år siden. Sognearkiverne i Gedved kommune. 1994.

Hovmand, Hanne og Preben Mikkelsen: *Gaarslev. Spredte træk af sognets historie.* 1988.

Hovmand, Hanne og Preben Mikkelsen: *Gauerslund. Spredte træk af sognets historie.* 1990.

Hvejsel sogns historie. Jelling Lokalarkiv.

Hvidtfeldt, Johan: *Færgefart ved Vejle Fjord.* Vejle Amts Aarbog 1932.

Jensen, Niels Harald: *Bogen om Trelde Næs.* 1990.

Jensen, Peder: *Gamle vandmøller i Bjerge og Hatting Herreder.* Vejle Amts Aarbøger 1957.

Jørgensen, Holger: *Horsens Nørrestrand.* Horsens Museum 1997.

Kattrup Bogen. Sognearkiverne i Gedved kommune. 1985.

Knudsen, Søren: *De gamle Kystpakhuse.* Vejle Amts Aarbøger 1928.

Koldingbogen, 1987.

Kommuneatlas Fredericia. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Fredericia Kommune, 1995.

Kommuneatlas Horsens. Miljøministeriet, Planstyrelsen i samarbejde med Horsens kommune, 1991.

Kommuneatlas Kolding. Miljøministeriet, Planstyrelsen i samarbejde med Kolding Kommune, 1991.

Kommuneatlas Vejle. Miljøministeriet- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Vejle Kommune, 2000.

Krusborg, Johannes: *Thyregod sogn.* 1980.

Kulturhistoriske beskyttelsesområder i Vejle Amt 1997, med supplement i 2002.

Kvist, John: *Egtved sogn.* 2 bind. 1978-79.

Lidegaard, Mads: *Hærvejen.* 1992.

Lund, Erik Hauberg: *Ryttergårde og grønne tofter, egnshistorie fra Vedslet sogn.* 1989.

Martens, Gustav: *Historien om et landsbysogn i Danmark. Lindeballe sogns historie.* 1989.

Middelalderen i Vejle Amt, Guide, udgivet i samarbejde mellem Vejle Amt og Vejle Amts Historiske Samfund, 1999.

Mikkelsen, Preben: *Smidstrup. Spredte træk af sognets historie.* 1997.

Møllebygninger i Danmark. Redegørelse og Status 1993. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1993.

Møller, Per Grau, mfl.: *Kulturmiljøregistrering – i praksis.* Fortid og Nutid 2005:3, s. 192-220.

Pedersen, Hans Kruse: *Landsbyer og bygningsmiljøer Vejle Amt.* Museumsrådet for Vejle amt og Vejle amtskommune, 1984.

Pedersen, Hans Kruse og Karen Sedal: *Landbohistorie i Vejle amt.* Museumsrådet for Vejle amt og Vejle amtskommune, 1987.

Pedersen, Henrik: *De Danske Landbrug - fremstillet paa grundlag af forarbejderne til Christian Vs Matrikel 1688*, 1928. Udgivet som reprotryk for Landbohistoriske Selskab 1975.

Randbøl sogn gennem tiderne. Studiekredsen ved Randbøl sogns museum. 1983.

Rod og stavn. Tørring-Uldum kommune, 1988.

Rykind-Eriksen, Kirsten: *De folkelige bevægelsers huse i Egtved kommune.* Undersøgelse foretaget for Egnsmuseet i Egtved, 1995.

Thorarinsdottir, Ragnheidur H.: *Randbøldal, Industri og bebyggelse 1732-1872,* rapport. 1993.

Traberg, Emil: *Engvandingsanlæg.* Egnsmuseet i Egtved. 1986.

Trap Danmark, Skanderborg Amt, 4. udg., 1928.

Trap Danmark, Skanderborg Amt, 5. udg., 1964.

Trap Danmark, Vejle Amt, 4. udg., 1928.

Trap Danmark, Vejle Amt, 5. udg., 1964.

Træk af Tørring Sogns historie. Tørring Håndværker- og Borgerforening, 1992.

Vejle Amts Stednavne, udgivet af Stednavneudvalget, 1944.

Vejles Historie 1. Fra vadested til by - indtil 1786. Vejle Kommune 1997.

Vejles Historie 3. Vejles industri 1732-1996. Vejle Kommune 1996.

75 år og stærk som aldrig før, Glud Museum 1912-1987

ISBN: 87-7750-991-9

VEJLE AMT

Kulturmiljøer i Vejle Kommune

3. Vejle Kommune

Ny Vejle Kommune er dannet ved sammenlægning af Give, Jelling, Egtved, Vejle og Børkop kommuner. Grejs sogn er desuden lagt til fra Tørring-Uldum Kommune og Vester Nebel sogn er afstået til Ny Kolding Kommune.

Sogne

Give Kommune: Vester, Øster Nykirke, Thyregod, Givskud, Give, Ringive, Lindeballe og Gadbjerg.
Jelling Kommune: Hvejsel, Vindelev, Kollerup og Jelling.
Egtved Kommune: Nørup, Bredsten, Randbøl, Jerlev, Ødsted, Egtved og Øster Starup. Vester Nebel sogn er afstået til Ny Kolding Kommune.
Vejle Kommune: Hover, Hornstrup, Bredballe, Engum, Skibet, Højen, Vinding og halvdelen af Skærup sogn. Grejs sogn er lagt til fra Tørring-Uldum Kommune.
Børkop Kommune: Gauerslund, Gårslev, Smidstrup og halvdelen af Skærup.

Hærvejen ved Skjern Å's udspring

Landskabet

Kommunen dækker et område, der naturmæssigt rummer meget forskellige ressourcer og landskabsformer – fra det østjyske fjordlandskab ind over den jyske højderyg til den midtjyske hedeslette. Mod nord afgrænses kommunen naturligt af Hastrup Plantage, Skjern Å og søerne Kulsø, Nedersø og Rørbæk Sø. Fra Gudenåens og Skjern Åens udspring følger den nordøstlige grænse den øvre del af Gudenåen til den tørlagte Haugstrup Sø. Herfra går kommunegrænsen gennem et kuperet og relativt åbent agerlandskab øst om Ildved og Vindelev, nord om Grejs og langs Solbæk og Skærbæk og med Ulbæk som den østligste grænse ned mod Vejle Fjord. Kommunen dækker næsten hele sydsiden af Vejle Fjord fra Vejle By til udmundingen af Rands Fjord. Rands Fjord og Spang Å danner grænse mod sydøst og fortsætter langs Skærup Å til Brøndsted. Herfra afgrænses kommunen til dels af mindre vandløb, diger og skovene Børkop Skov, Velling Sønderskov, Smidstrup Nederskov, Vejlskov og Sønder Vilstrup Skov. Herfra videre syd om Håstrup, vest om Tiufkær Mark og syd om Ågård. En kort strækning Bølling Bæk, syd om Bølling Sønderskov og Egtved Skov til Skærsø. Kommunens vestlige grænse krydser gennem den midtjyske hedeslette i et forløb parallelt med højderyggen. Karakteristisk for grænsedragningen i de gamle hedeegne er, at kommunegrænsen her har lange rette forløb på tværs af kulturgeografiske skel. Grænsen krydser bl.a. tværs over Randbøl Hede, går gennem eller tangerer mange af hedeplantagerne og krydser det store moseområde ved Hallundbæk Mose og Rævlingmose.

Kommunen gennemskæres fra nord til syd af den jyske højderyg. Højderyggen danner samtidig vandskel mellem de øst- og vestvendte vandløb, hvor udspringet af henholdsvis Gudenåen og Skjern Å i den nordøstlige del af kommunen udgør et godt eksempel. Højderyggen opdeler i store træk også jordbunden i kommunen. Øst for højderyggen dominerer de lerede morænejorder afsat af nordøstisen, og vest for er det de lette sandmuldede jorder præget af smeltevandsaflejringer og sandflugt, der dominerer jordbunden. Et karakteristisk træk for hedesletten i den vestlige del af kommunen er de markante klitlandskaber (indsander) skabt af sandflugt, som

Indsande ved Ringgive

eksempelvis ved Ringive Kommuneplantage, Rækkebjerge, Frederikshåb Plantage og Stoltenbjerg på Randbøl Hede. På hedesletten ligger også den 750 ha store Randbøl Hede, der er landets første større hedefredning fra 1932. Den fredede hede deles mellem Billund og Vejle kommuner. Staten anlagde to større plantager på den nordlige del af Randbøl Hede i starten af 1800-tallet, Frederikshåb (1804) og Gødding (1809). Hedeselskabet satte fra 1866 yderligere gang i den private plantning. Af større plantager anlægges i 1868 Give Plantage og i 1892 Ringive Kommuneplantage. Hertil kommer et meget stort antal mindre plantager fra 1880-1900. Fra omkring 1890 begynder læhegnsplantningen på de lette jorder og har gradvist forandret landskabet op gennem 1900-tallet.

Mens plantagerne præger den vestlige del af kommunen er bøgeskovene et karakteristisk træk i den østlige del af kommunen – især langs Vejle Fjord og på skrænterne omkring Grejs og Vejle Ådale. Herudover findes der enkelte større bøgeskove omkring højderyggen, som eksempelvis Lindeballe, Åst og Amlund skove, Smidstrup Krat og Dyrehaven ved Engelsholm. Ådalene er kendetegnet ved, at de mange steder kranses af skrænteskove på de skrånende dalsider. I den nordlige del af kommunen ligger landets største sammenhængende egekratområde, med bl.a. Tinnet, Lindet, Skovsbøl og Kollemorten Krat. Krattene er opstået gennem en kombination af jordbund, klima og hedebøndernes drift.

De dybe ådale har flere steder gennemskåret kiselguraflejringer fra næstsidste mellemistid, Holsteinmellemistiden. Kiselgur er tidligere blevet opgravet ved Knabberup og nord for Rands Fjord og anvendt til bl.a. kunstgødning og isoleringsmateriale. Mange steder langs kanten af ådalene og i randmoræneområdet langs højderyggen er der udvundet sand og grus. Den mest kendte af de tidligere grusgrave er sikkert Tørskind Grusgrav, der siden 1991 har været ramme om Robert Jacobsens og Jean Clareboudts landskabsskulpturer. Mindre moser ligger spredt i morænelandskabet og i ådalene, mens jorderne vest for højderyggen rummer større moseområder som Rævlingmose og Simmelmose.

Flere af ådalene rummer søer. Det gælder Vejle Ådal med Vingsted Sø og Engelsholm Sø – den sidste med udspringet af Vejle Å; Grejs Ådal, hvor Fårup Sø er udspring for Grejs Å; og endelig Skjern Ådalen med Rørbæk Sø, Nedersø og Kulsø, som fødes af bl.a. den spæde Skjern Å. I 1866 blev Rands Fjord omdannet til en ferskvandssø ved at bygge en dæmning med sluse ud mod Vejle Fjord.

Bebyggelse og infrastruktur

Ådalene har gennem årtusinder tiltrukket mennesker. Det viser en af landets største koncentrationer af bopladser fra jægerstenalderen, som findes i Sønderkæret i Vejle Ådal. Generelt er kommunen rig på gravhøje fra især sten- og bronzealder, men den største koncentration finder man i et bånd langs højderyggen. Her fortæller rækker af gravhøje kombineret med hulvejsspor om årtusinders færdsel langs hovedvandskellet, og viser strøget, hvor Hærvejen i årtusinder har trukket nye spor. I den

sydvestlige del af kommunen, i Frederikshåb Plantage og Gødding Skov, findes to større samlinger af grav- eller rydningsrøser fra jernalderen. I kommunen ligger også en af landets mest kendte bronzealderhøje, Egtvedpigens Grav. Fra vikingetiden vidner Jellinghøjene, runesten og skibssætning om placeringen af landets magtcentrum, og broen i Ravning Enge og runesten i Egtved og Store Rygbjerg fortæller om vikingetidens samfærdsel.

En række ødekirker/kirketomter følger Hærvejens forløb gennem kommunen og er resultatet af den sorte død i 1300-tallet og svenskekrigene i 1600-tallet, hvor sogne næsten helt affolkedes. Hærvejen har også lokaliseret en række kroer og udskænkningssteder, som Harresø Kro, Tøsby Kro, Randbølgård og Ølgård.

Kommunen gennemskæres af en række vandløb omgivet af større eller mindre ådale, Vejle Å, Grejs Å, Egtved Å, Vester Nebel Å, Omme Å, Gudenåen og Skærup Å. Vandløbene danner øst for hovedvandskellet fysiske grænser mellem de enkelte ejerlav og sogne. Her er landsbyerne typisk anlagt på morænefladerne oven for ådalene. Vest for hovedvandskellet er vandløb og ådale ofte en væsentlig lokaliseringsfaktor for bebyggelsen. Omme Å danner fra Ringive og vest på således ikke længere ejerlavs- og sogneskel, men er i stedet kernen for bosættelsen for eksempelvis Ringive og Langelund. Bebyggelsen vest for højderyggen

Engelsholm Slot

er præget af enestegårde og mindre landsbyer. Et andet karakteristisk træk er mange samlinger af gårde og huse, som er opstået ved udparcellering og opdyrkning af hedeområderne. Endelig har tørvegravningsindustrien i tiden omkring 2. verdenskrig ført til udviklingen af et par mindre bysamfund vest for Give, Øgelund og Store Vorslunde. I kommunen ligger enkelte tidlige husmandsudstykninger foretaget i forbindelse med udskiftningen, som Klattrup, Lindet, Høgsholt, Småkær og Kærbølling Huse. Andre husmandsudstykninger er sket efter 1919-loven fra hovedgårde og præstegårdsjord, hvor statshusmandsbrug i dag ligger som perler på en snor: Brandbjerg, Fårup Huse, Smidstrup Præstemark og Engelsholm Mark.

Området syd for Vejle Å var fra ca. 1575-1767 krongods. Først som Kgl. Vildtbane og senere som rytergods under Koldinghus Rytterdistrikt. Alle herregårde i området nedlagdes undtagen én, Nebbegård nord for Rands Fjord, for at give plads til vildtbanen. Ved salget til selveje, som skete ved auktion på Koldinghus i 1767, blev det muligt for en række bønder at etablere store gårde. De store gårde er således et karakteristisk træk for den sydlige del. I kommunen er der flere gamle hovedgårde som Tirsbæk, Engelsholm, Brandbjerg, Lerbæk og Refstrup, der endnu ligger på de oprindelige middelalderlige voldsteder med omkringliggende voldgrave. Blandt kommunens andre hovedgårde finder man Haraldskær, Store Grundet, Rugballegård, Donneruplund, Søndersthoved, Hastrup, Rørbæk, Mindstrup, Skovgård, Fårupgård, Nygård og som nævnt Nebbegård.

I området omkring Ågård og Øster Starup begyndte de gudelige vækkelser i 1840'erne og fortsatte i den grundtvigske retning fra 1860'erne. Kendetegnende er de mange „huse", som blev opført, og stadig

Mandshjemmet i DKI i Brejning

er synlige: skoler, forsamlingshuse, brugsforeninger, andelsmejerier, og ved Ågård og Balle desuden friskoler og valgmenighedskirker med tilhørende præsteboliger. I Jelling opførtes et af landets ældste grundtvigsk prægede lærerseminarier i 1841 (CVU-Jelling). Seminariet udgør i dag et stort kompleks med bygninger tilbage fra 1889 og præger i høj grad Jelling.

Kommunens mange vandløb har siden middelalderen været udnyttet til mølledrift, og ved Vejle og Grejs Å'er opstod nogle af Danmarks første industrimøller, og i Grejsdalen udvikledes et af Danmarks første større industriområder. Her lå ca. 15 møller og småindustrier, hvoraf flere i sidste halvdel af 1800-tallet udviklede sig til store industrier. Vejleområdet med Grejs Å og Vejle Å blev et område med tidlig tekstilfabrikation. Fra omkring 1900 fik flere møller installeret turbine og vandkraften blev udnyttet til små elværker, der forsynede nærområdet. I forlængelse af at flere gamle vandmøller nedlagdes fra omkring 1900, blev mølleopstemningerne i mange tilfælde i stedet udnyttet til engvanding eller dambrug. Især var Hedeselskabet aktiv i anlæg af større engvandingsanlæg til forbedring af høslættet i Vejle og Omme Ådale. I kommunen ligger også Danmarks største koncentration af dambrug, omkring 24 % af alle brug i landet.

Skovene ved Vejle Fjord blev allerede fra slutningen af 1800-tallet et yndet udflugtssted for sommer- og fritidsgæster. Særlig kendt er skoven ved Munkebjerg, hvortil der etableredes flere transportmuligheder og opførtes en skovpavillon i 1879. Ved strandens anløbsbro lagde fjordbådene til, og fra 1933-64 kunne gæsterne ad rullende trapper føres op til pavillonen. Munkebjerg var sammen med Jellingmonumenterne og den smukke Grejsdal en af årsagerne til, at Vejle oprettede landets første turistforening tilbage i 1893.

På begge sider af Vejle Fjord er der tidligere drevet fjordfiskeri. Ved Andkær Vig, Sellerup Strand og Brejning Strand ligger blandet bebyggelse af ældre huse og nyere sommerhuse. Fra Mørkholt Hage til Bøgeskov Strand gennem Mørkholt, Hvidbjerg og Høl findes større sommerhuskolonier fra 1960'erne og frem.

Med en beliggenhed ud til Vejle Fjord blev Den Kellerske Institution til behandling af åndssvage oprettet i 1898 ved opkøb af 3 ud af landsbyen Brejnings 4 gårde. DKI er arkitektonisk inspireret af slotte fra Loiredalen.

Den østjyske længdebane blev anlagt i 1868. Den skærer gennem den østlige del af kommunen og løber parallelt med Vejle Fjord på begge sider af fjorden. Jernbanenettet blev udbygget i 1894 med anlæggelsen af jernbanen fra Vejle over Jelling, Gadbjerg og Farre til Give, hvilket udviklede disse til stationsbyer. DSB overtog banen i 1914, og forlængede strækningen til Herning. I 1897 blev anlagt en anden banestrækning fra Vejle til Vandel med en række mindre stationer i Vejle Ådal ved: Skibet, Haraldskær Fabrik, Vingsted, Ravning, Lihmskov, Bindeballe og Randbøl. Vejle-Vandelbanen blev i 1914 forlænget til Grindsted og lukkede igen i 1957. Strækningen mellem Vejle og Bindeballe er i dag i brug som natursti. I 1898 anlagdes endnu en jernbanelinie mellem Egt-

ved og Kolding, men blev efter en kort levetid nedlagt i 1930. Endelig anlagdes i 1929 privatbanen fra Tørring over Vonge, Kollemorten, Vesterlund til Thyregod, som blev nedlagt igen i 1962. Jernbanernes vidtforgrenet net har herved efterladt mange stationsbygninger og pakhuse som karakteristiske indslag i kommunens mange bysamfund. Med Vejle By som trafikknudepunkt stråler de gamle veje ud herfra – Vejle-Horsens, Vejle-Viborg, Vejle-Herning, Vejle-Billund, Vejle-Ribe, Vejle-Kolding og Vejle-Fredericia. Motorvej E45 skærer via Vejlefjordbroen nord-syd gennem kommunen. Nye større vejanlæg forbinder i dag de gamle veje på tværs som eksempelvis Diagonalvejen.

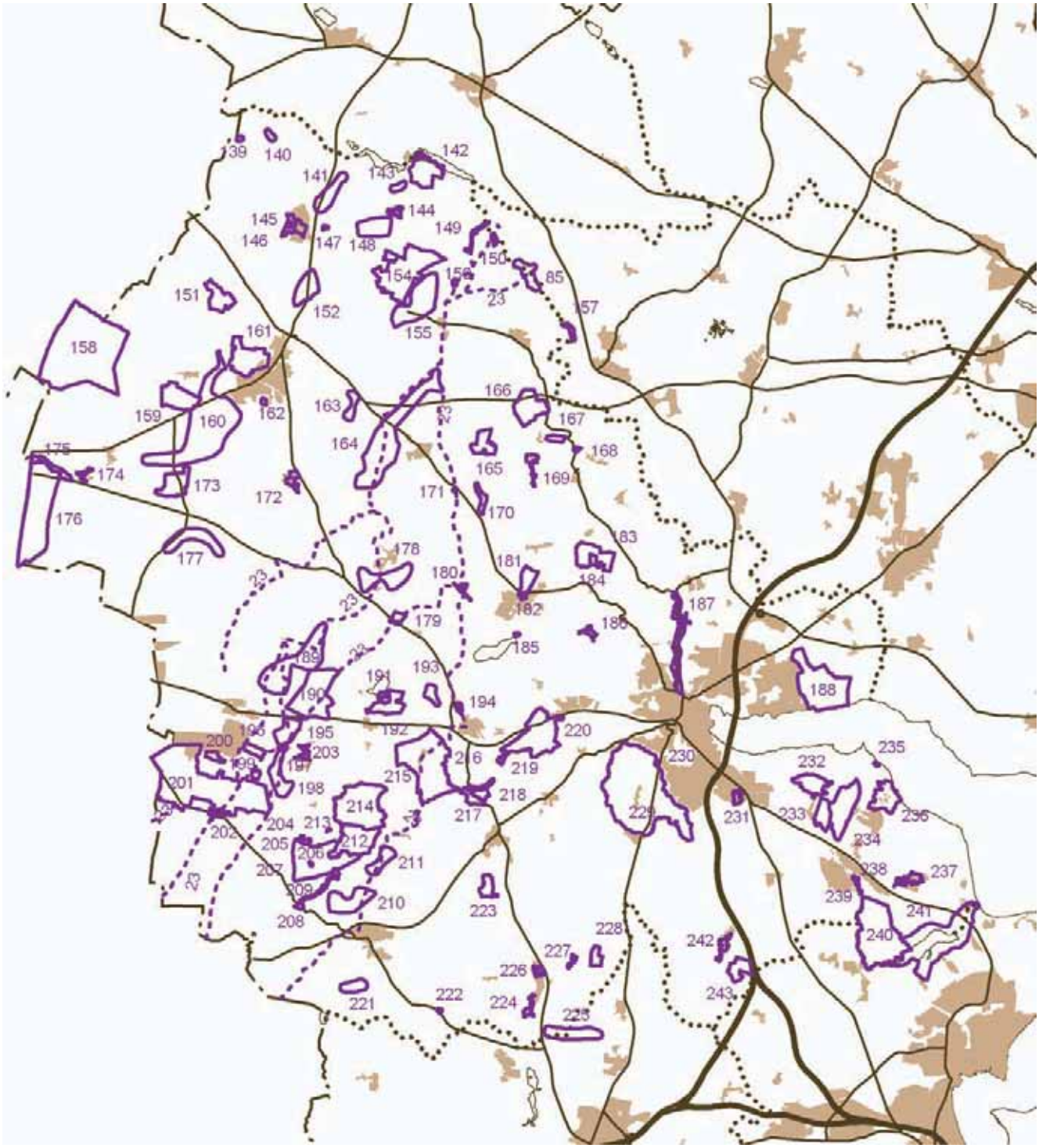
I øvrigt henvises til "Veje Kommuneatlas", udgivet af Skov- og Naturstyrelsen, Miljø- og Energiministeriet 2000.

Det egnstypiske

Kommunen er noget uhomogen og kan derfor ikke påstås at have et tydeligt samlende egnsspecifikt præg. I stedet vil bredden og variationen i landskabet, skabt af spændet fra det østjyske fjordlandskab til den midtjyske hedeslette, være et af kommunens karakteristiske træk. Den jyske højderyg med hovedvandskellet går som et markant skel gennem kommunen fra nord til syd. Landskabsskellet markeres af Hærvejsstrøget med rækker af gravhøje og landsbykirker. Mod øst er det fjordlandskabet med bøgeskovene og de mange skovkransede ådale, der gennemskærer landskabet og bryder den kuperede dyrkningsflade. Mod vest afløses de forholdsvis åbne dyrkningsflader af hedeslettens mange mindre plantager og nord-syd gående læhegn, der opdeler landskabet i en mosaik af små marker. Jorderne varierer fra gode lerjorder i øst til mere sandmuldede mod vest. Landsbyerne er generelt små og mellemstore, og omkring de mange baneanlæg er en række stationsbyer vokset op. Udnyttelsen af vandkraften har resulteret i mange mølleopstemninger og senere i at kommunen i dag rummer næsten en fjerdedel af alle landets dambrug.

Bindeballe Station

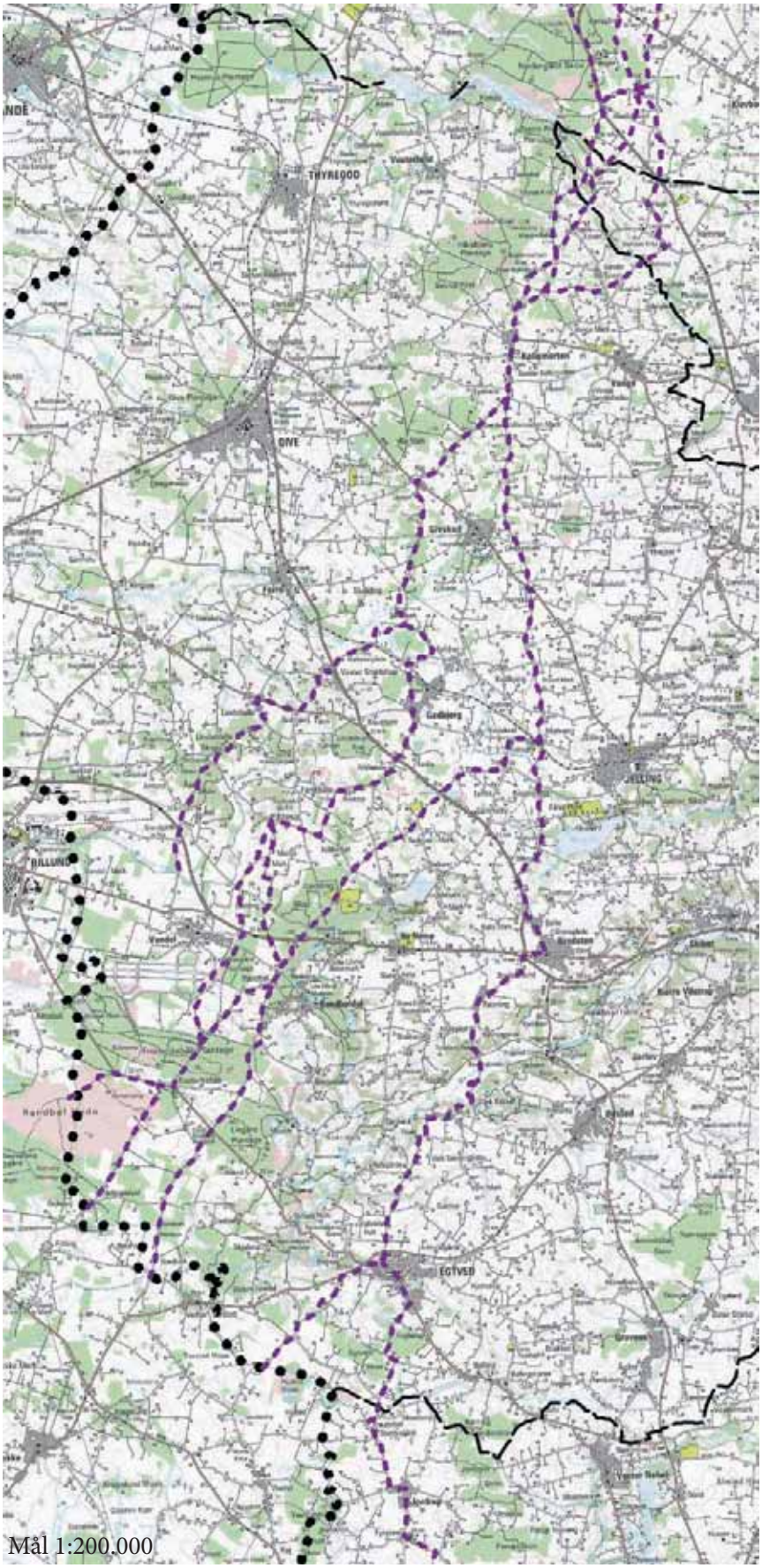
Udpegninger af kulturhistoriske interesseområder i Vejle Kommune

23. Hærvejsforløbet

Indenfor grænsen af det gamle Vejle Amt forløber Hærvejsstrøget gennem de nye kommuner Ikast-Brande, Hedensted, Vejle og Kolding. Siden oldtiden har Hærvejsstrøget forbundet den nordlige del af Jylland med det nordtyske område. Hærvejen følger i store træk hovedvandskellet på den jyske højderyg. Færdslen har her undgået at skulle krydse moser og større vandløb.

De viste linjeføringer markerer både de historiske vejforløb, hvor der ikke længere er mulighed for passage, og eksisterende tillempede forløb, hvor der er taget hensyn til ændringer ved vejkryds, vejudretning mv. Som grundprincip er det dog forsøgt at udpege nogle af Hærvejens mest fremtrædende forløb, som de kan erkendes på ældre kort fra 1800-tallet, navnlig minorerede sognekort (ca. 1850) og de ældste målebordsblade fra Generalstaben (ca. 1870). Hærvejens forløb har skiftet meget gennem tiderne, så Hærvejsstrøget mange steder strækker sig over et bredt område med mange parallelle vejspor.

Sårbarhed: De markerede Hærvejsforløb med nærmeste omgivelser er sårbare overfor væsentlige nye og dominerende anlæg, samt ændringer af eksisterende grusbelægninger.

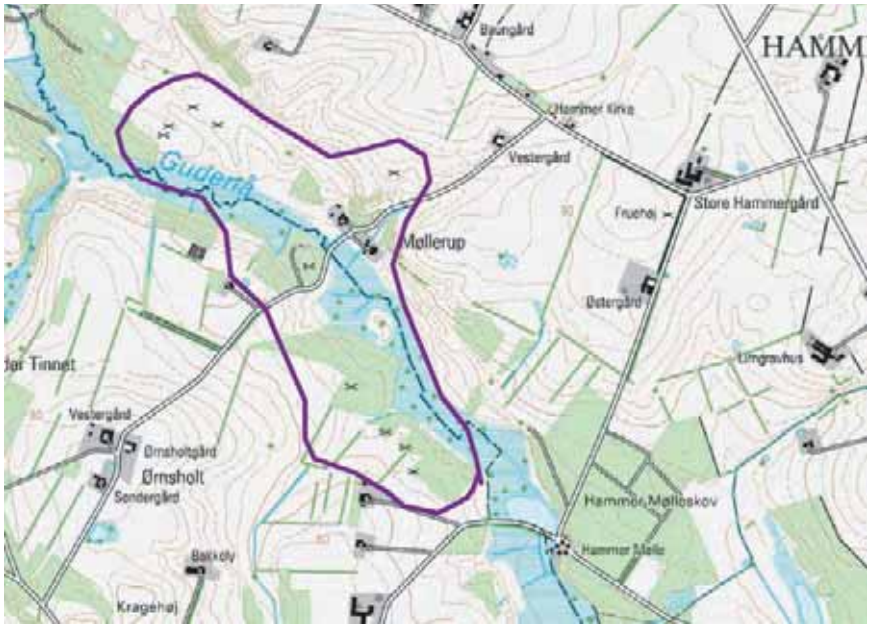

Mål 1:200.000

85. Gravhøje og jernaldergrave ved Møllerup
(Del af udpegningen ligger i Ny Hedensted Kommune).

I området langs Gudenåen omkring Møllerup findes en koncentration af *10 fredede og 13 overpløjede gravhøje* samt *tre jernaldergrave*. Møllerup bestod i 1688 af *to gårde* beliggende i en slugt for foden af skrænten helt ned til kanten og Gudenåen. Et af *hærvejens spor* fører fra Hammer kirke til Møllerup og via et gammelt *vadested* over på den anden side af åen. En kilde i skrænten har givet mulighed for rent drikkevand til stude og prangere. Området er fredet.

Sårbarhed: Oldtidsmiljøet med gravhøje med omgivelser, jernaldergrave, vadested, veje, kilder og omgivelser er sårbart overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning. Bebyggelsen er sårbar overfor ændringer i arkitektur og omgivelser.

Hærvejen ved Møllerup

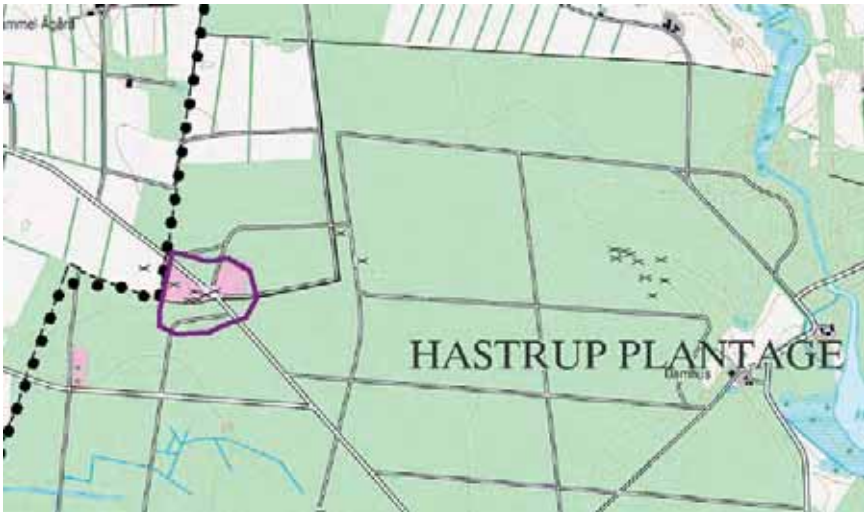

Møllerup Bro

139. Gravhøje på Ågård Mark, Hastrup Plantage

I den nordvestlige udkant af Hastrup Plantage ved Ågård Mark findes en tæt koncentration af *seks fredede gravhøje*. En syvende gravhøj ligger lige på den anden side af kommunegrænsen i Ikast-Brande (Region Midt).

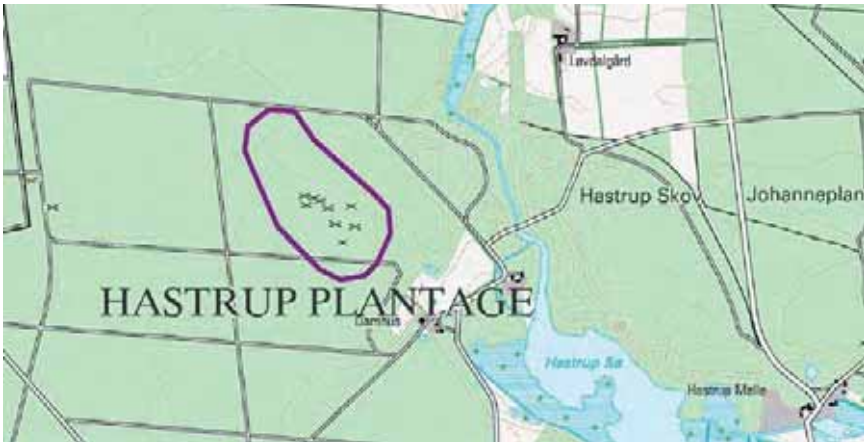
Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare over for terrænændringer og maskinel skovdrift.

140. Gravhøje i Hastrup Plantage

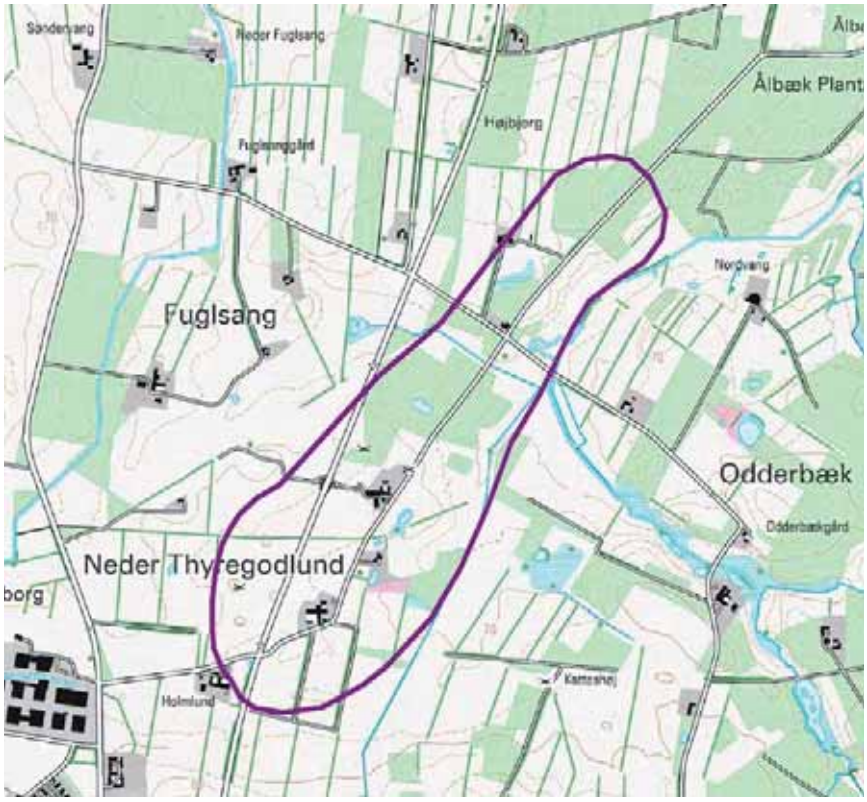
I den østlige del af Hastrup Plantage ligger en tæt koncentration af *ti fredede gravhøje.*

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer og maskinel skovdrift.

141. Gravhøje fra Neder Thyregodlund til Ålbæk Plantage
I et nordøstgående strøg fra Neder Thyregodlund til Ålbæk Plantage findes tre fredede og 13 overpløjede gravhøje. Ni af højene er dateret til stenalder og befinder sig i størst koncentration i nærheden af Odderbækken.

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer og slørende beplantning.

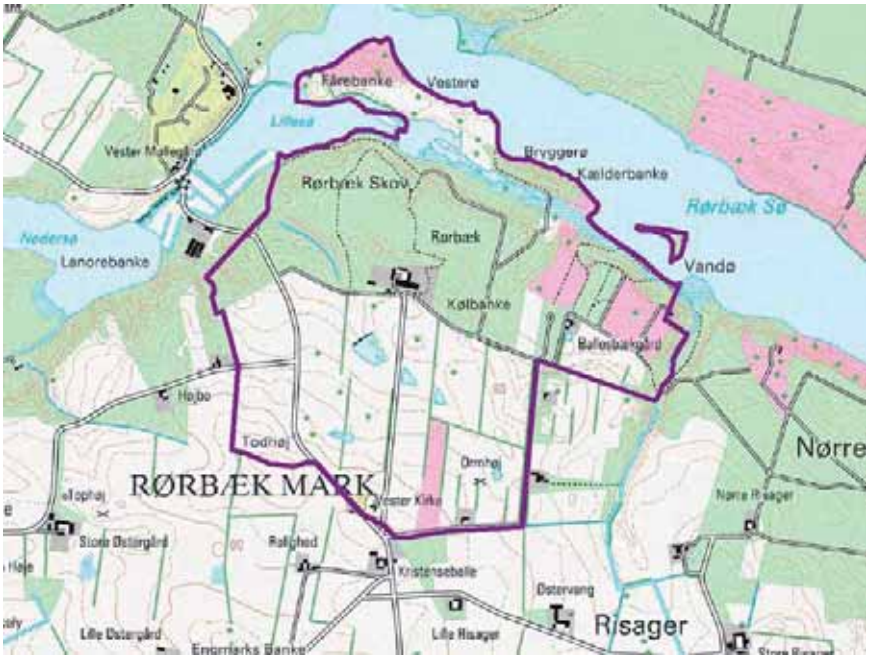

Gravhåj ved Neder Thyregodlund

142. Rørbæk hovedgård og Kælderbanke

Rørbæk er en lille hovedgård beliggende ned til Rørbæk Sø. Den kendes fra 1471 og havde i 1770 knap 13 tønder hartkorn, to tønder skov og et beskedent bøndergods på 32 tønder hartkorn. I 1792 fik ejeren tilladelse til udparcellering. *Hovedbygningen* er en lang grundmuret hvidkalket længe i en etage med høj kampestensgrund fra 1867. Mod syd i udkanten af ejerlavet finder man den enligt liggende *Vester Kirke*. En lille romansk kirke med tårn tilbygget i 1917. Skrænterne mod nord ned til Rørbæk Sø er domineret af *egekrat*, lidt lyngbakker og nåleskov. Ved søen ligger *Kælderbanke,* med spor fra det middelalderlige Rørbækgård. Her findes kælderrum af kampesten og enkelte munkesten, som vidner om gårdens tidligere placering. I søen ligger *Vandø*, en park, som tilhørte det tidligere Rørbækgård. I skrænterne og ved søen er der desuden spor af *karpedamme og hulveje*. I området findes endvidere en fredet gravhøj (Ormhøj) og fem overpløjede høje.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje, hegn og omgivelser. Kælderbanke, parken på Vandø, sporene af karpedamme og hulveje er desuden sårbare overfor terrænændringer samt tilgroning.

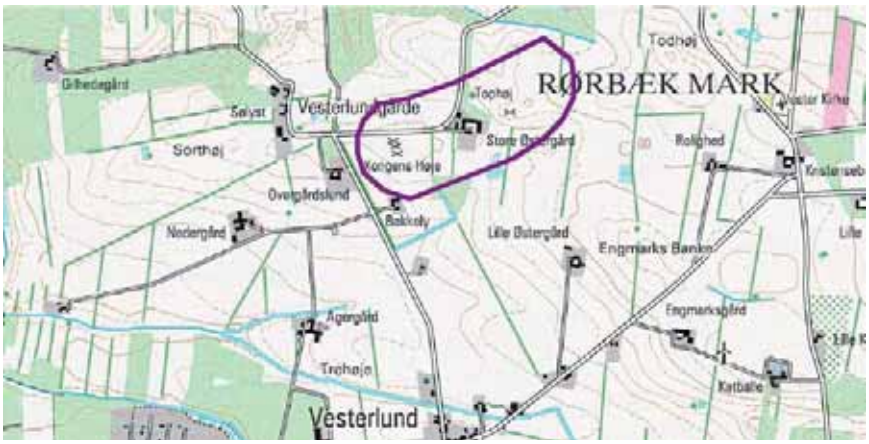

Kælderbanke med fundamentrester fra den tidligere Rørbækgård

143. Gravhøje ved Rørbæk Mark
På Rørbæk Mark findes en koncentration af *tre fredede og otte overpløjede gravhøje*. De fredede høje bærer navnene Tophøj og Kongens Høje. Områdets højeste punkt er 99 meter og markeres af en overpløjet gravhøj.

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer og slørende beplantning.

Tophøj

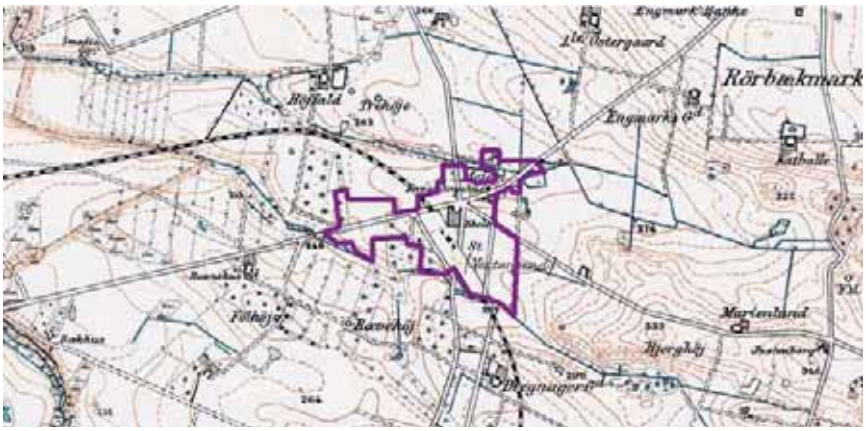

Kongens Høje - de 2 sidste bevarede høje i større højgruppe

144. Vesterlund stationsby

Vesterlund station åbnede i 1929 ved anlæggelse af jernbanen mellem Tørring og Thyregod – en del af Horsens Vestbane. Det er et eksempel på en sent anlagt stationsby med kort opblomstringstid, idet linjen lukkede igen allerede 1962. Stationen blev anlagt en kilometer syd for landsbyen Vesterlund ved et vejkryds, hvor der allerede lå en skole, en smedje og fra 1897 også et forsamlingshus. En ny skole blev opført 1914 (udvidet 1942), andelsmejeriet blev opført 1915 og Vesterlund Ungdomsskole åbnede 1921. Stationen var således med til at forstærke byudviklingen omkring dette vejkryds. I de følgende år oprettedes brugsforening, købmand, missionshus, hotel, vandværk mv. I byen er der rejst mindesten for ungdomsskolens første forstander Vilh. Grelle og første formand Jens Jensen Rørbæk. En anden mindesten ved Agergård nord for byen for syv engelske flyvere der styrtede ned i 1944. Byudviklingen er stort set gået i stå siden 1960'erne, hvilket er med til at fastholde en særlig intimitet med mange funktionsbestemte bygninger fra blomstringstiden. Banetraceet er fjernet, men en husrække i byens sydvestlige udkant illustrerer endnu en bid af forløbet.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Vesterlund Missionshus

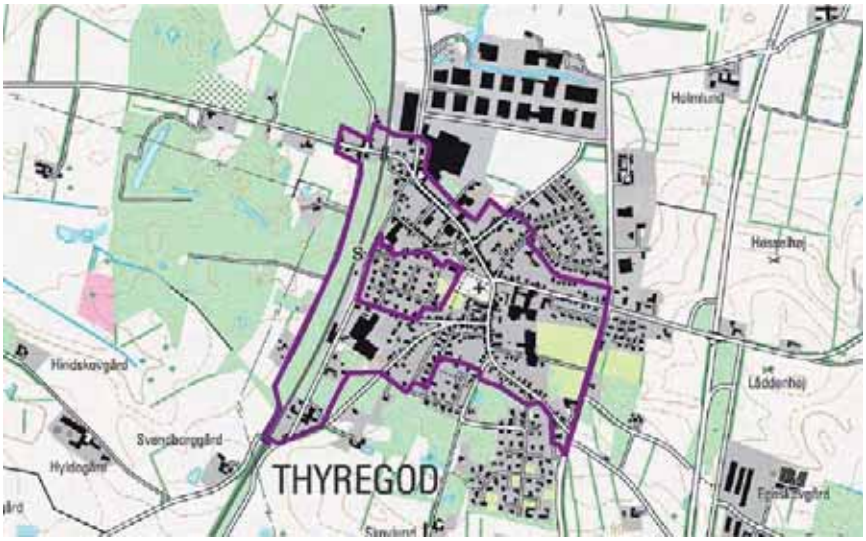
Vesterlund Mejeri

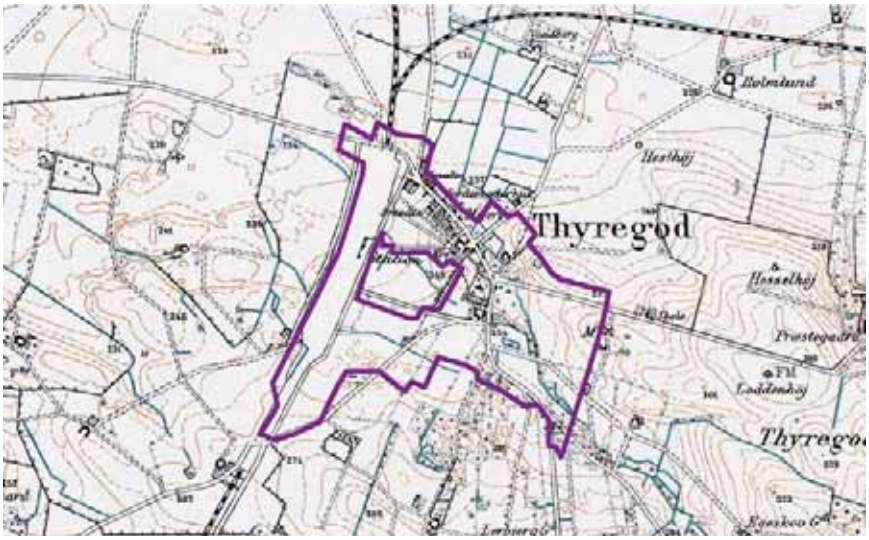

Vesterlund Statio

145. Thyregod stationsby

Thyregod landsby med kirke kendes siden 1300-årene. I 1688 bestod byen af seks gårde; en lille løst opbygget landsby. Sognebyen ude på heden fortsatte med at være lokalt centrum i gennem 1800-tallet med kro og fattighus. Det ses også ved de ganske mange veje og hedespor, der stråler ud fra byen. I 1914 anlagdes en station på Give-Herning-banen lige vest for bymidten, og 1929 blev Thyregod endestation på den forlængede vestbane fra Horsens over Tørring. Der anlagdes drejeskive på sporarealet. Hermed blev byen pludselig et lokalt knudepunkt, hvilket naturligvis gav anledning til opførelse af en stribe karakteristiske *institutioner og detailhandel:* Elværk 1911, vandværk 1913, skole 1912, kommunekontor 1912, kroen fik en tilbygning i 1912, missionshotel/afholdshotel, der senere er blevet til menighedshus. I forvejen var der brugsforening fra 1900, teknisk skole fra 1903 og et andelsmejeri fra 1888, som blev udvidet med bestyrerbolig i 1912 og ombygget 1956. Desuden åbnede adskillige købmænd, banker og sparekasser. Friluftsbad og idrætsplads kom til i hhv. 1938 og 1940. Alderdomshjemmet blev bygget i 1958, foruden to private plejehjem. *Stationsbygning og pakhus* er tegnet af DSB's arkitekt H. Wenck, opført 1914 i Bedre Byggeskik stil. Desuden hus til banefunktionærer ved siden af stationen, bygget til to familier. Horsens Vestbane ned-

Thyregod, bygade

lagdes i 1962, men toget til Herning stopper endnu i Thyregod. I Borgergade 13 er der et hus opført 1913 af *skomager* til værksted med bolig på første sal. I Jernbaneallé 12 ligger *lægeboligen* opført 1919 i Bedre Byggeskik stil. Langs den centrale nordvestgående hovedgade er bebyggelsen fortættet med flere toetages huse.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

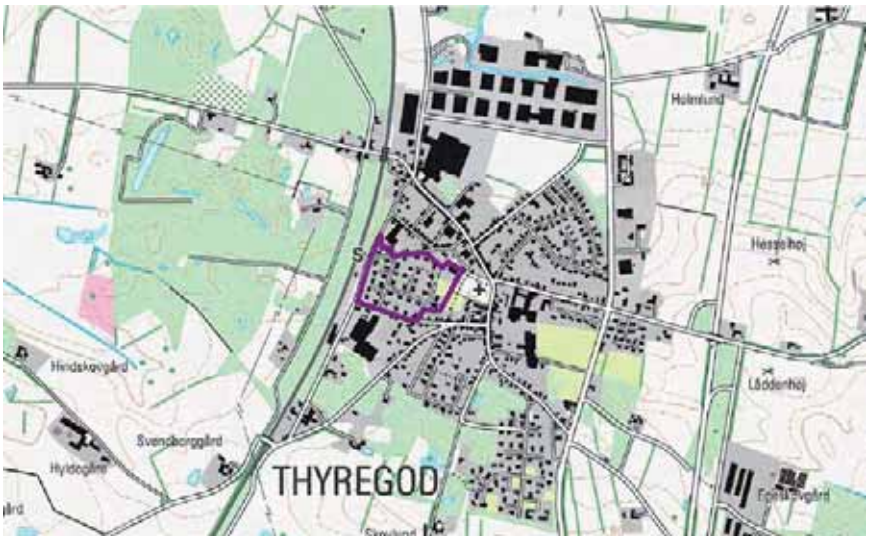
Thyregod Kro og kirken

Thyregod Mejeri

Thyregod Station

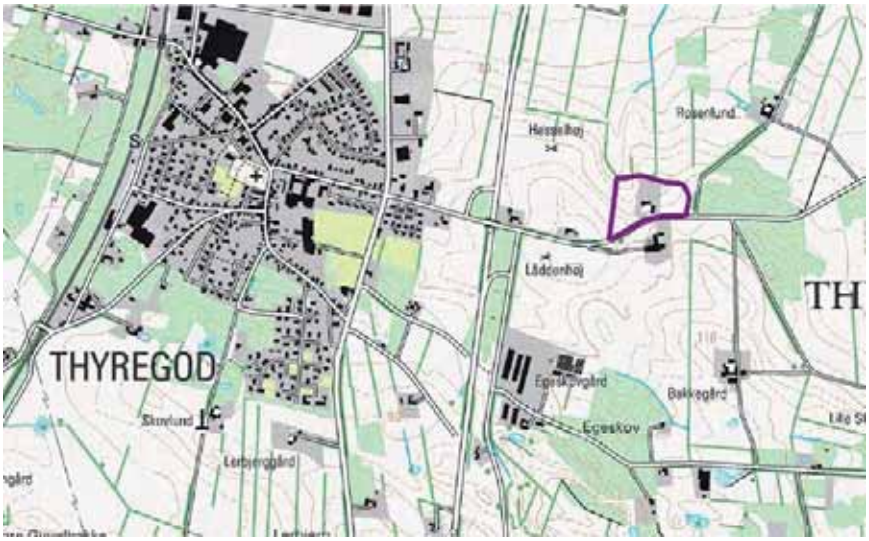
146. Thyregod parcelhuskvarter
Thyregod parcelhuskvarter ligger indesluttet mellem stationsområdet og den ældre bydel. Byudviklingen i Thyregod fulgte i begyndelsen de eksisterende veje. Herved opstod et tomt område fra kirkegården mod stationen, som helt frem til begyndelsen af 1970'erne lå ubenyttet hen. Arealet er siden bebygget med karakteristiske etplans parcelhuse. De fleste i gule mursten. Mange haver er sirligt holdt med typiske stedsegrønne træer og buske.

Sårbarhed: Parcelhuskvarteret er sårbart overfor ændringer i arkitektur og omgivelser.

147. Thyregod præstegård
En kilometer øst for Thyregod ligger en berømt præstegård, hvis arkitektur har et enhedspræg, selvom længerne er opført i forskellige tidsperioder. Gården var oprindelig firlænget. *Stuehuset* er fra 1847, udlænger fra henholdsvis 1897 og 1915. Længen i midten rummer konfirmandstue. Landbruget blev nedlagt i 1925. N. F. S. Grundtvig boede her en årrække i sin barndom, 1792-98, indtil han var konfirmeret. På hans tid var gården betydelig større. Gårdens bygningshistorie kendes fra 1803. Udpegningen indgår i et større kulturarvsareal.

Sårbarhed: Præstegården er sårbar overfor ændringer i arkitektur og omgivelser.

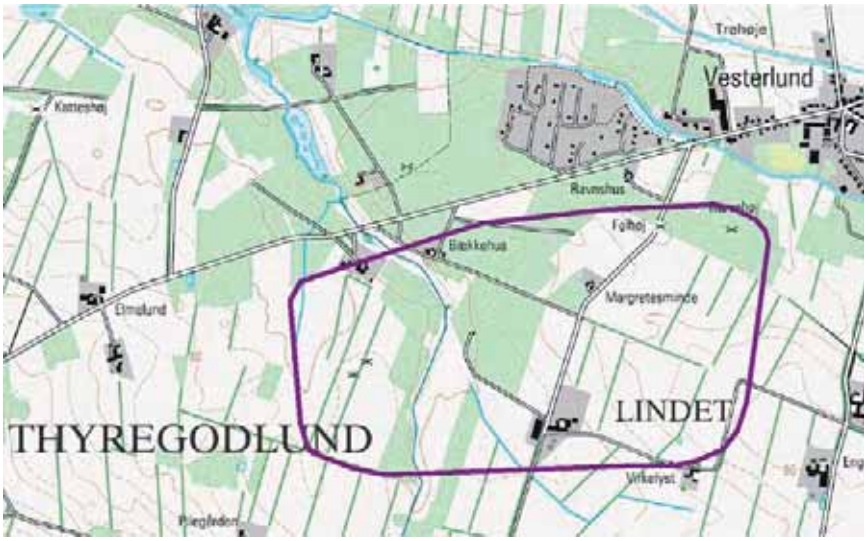

Thyregod Præstegård

148. Gravhøje mellem Thyregodlund og Lindet

I området mellem Thyregodsund og Lindet, der deles af Odderbæk, findes *fire fredede gravhøje*, bl.a. Følhøj og Rævehøj. Desuden findes *19 overpløjede gravhøje*, nogle ganske markante. Fem af de overpløjede høje er dateret til stenalder og der er gjort enkeltfund fra stenalder. Området er præget af mange læhegn og småplantninger, som slører gravhøjene fra omgivelserne.

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning.

Følhøj

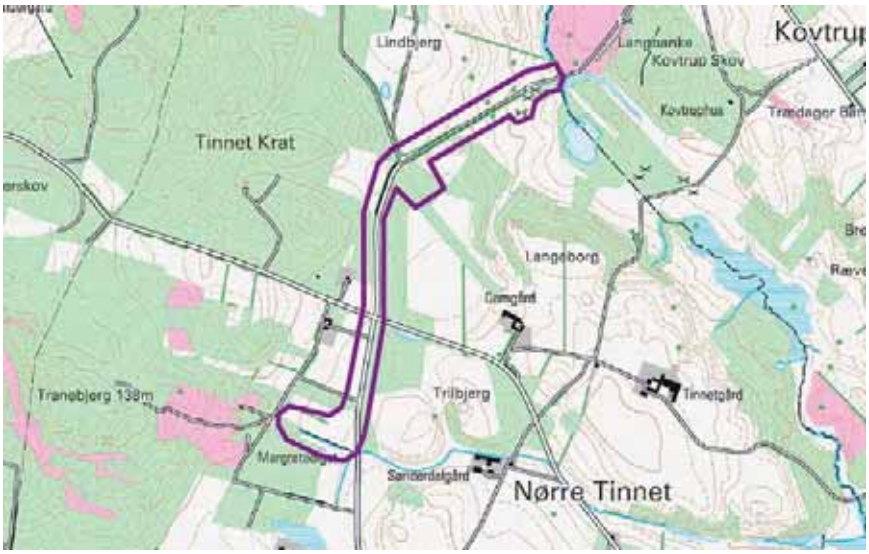

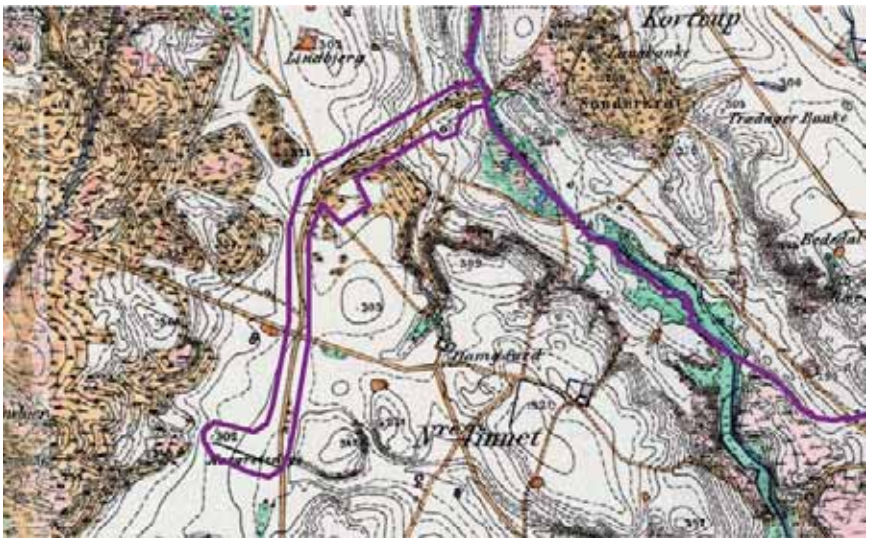
Den nordligste høj af de 2 gravhøje i den vestlige del af udpegningen

149. Margrethediget og del af Hærvejen

Gammelt hærvejsforløb langs den jyske højderyg. Langs med vejforløbet findes flere elementer, som har relation til hærvejsstrøget. Hærvejen går tæt ved vandskellet på den jyske højderyg, hvor terrænet har været mest fremkommeligt. Området er karakteriseret af egekrat, hedebakker og nåleskov. Strækningen mod nordøst begynder sit særligt interessante forløb omkring Hundshoved (se nr. 22 i Ikast-Brande Kommune) og fortsætter gennem Koutrup (se nr. 84 Ny Hedensted Kommune) forbi Margrethediget og til Øster Nykirke. Mange steder markeres vejen af gravhøje, der ligger i nærområdet og har guidet oldtidsmennesket gennem landskabet. Strækningen indgår i en større landskabsfredning. *Margrethediget* er fredet og består af en grøft og jordvold, der oprindelig har spærret Hærvejen over Skjern Å. Ved overgangen til Koutrup passeres en *stenkiste* over den næsten jomfruelige Skjern Å, der udspringer 500 meter derfra. Ved overgangen findes endvidere *to fredede gravhøje* og to overpløjede gravhøje fra stenalder. Mellem Margrethediget og stenkisten slår vejen en bue og her findes rester af en gammel *studefold.*

Sårbarhed: Margrethediget, vejforløb, studefold, gravhøje og stenkisten er sårbare overfor terrænændringer, beplantning, tilgroning og forfald.

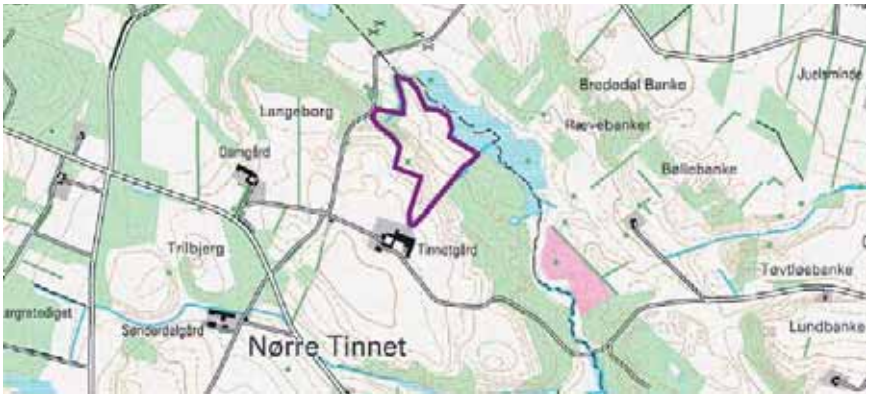

Margrethediget

150. Badeanlæg ved Gudenåens og Skjern Åens udspring

Ved Gudenåens udspring findes rester af runde, betonstøbte, *badebassiner,* opført i 1930'erne af Tinnetgårds ejer, Sofus Clausen. Det første bassin var placeret på toppen af bakken. Det blev senere overbygget og fik en rund hytte, der fungerede som restaurant. Ved hjælp af en slags hævertordning løftedes vandet fra Gudenåens udspring op til bassinet. Badeanlægget var så stor en succes, at Sofus Clausen udvidede med fire betonstøbninger til bassiner neden for bakken i 1938. Solen opvarmede vandet i de øverste bassiner, og gennem rørsystemer ledtes vandet til de nederste. Badeanlægget lukkede i 1947. Det er interessante spor af en fritidskultur opstået pga. kildernes nærhed. Området indgår i en større landskabsfredning.

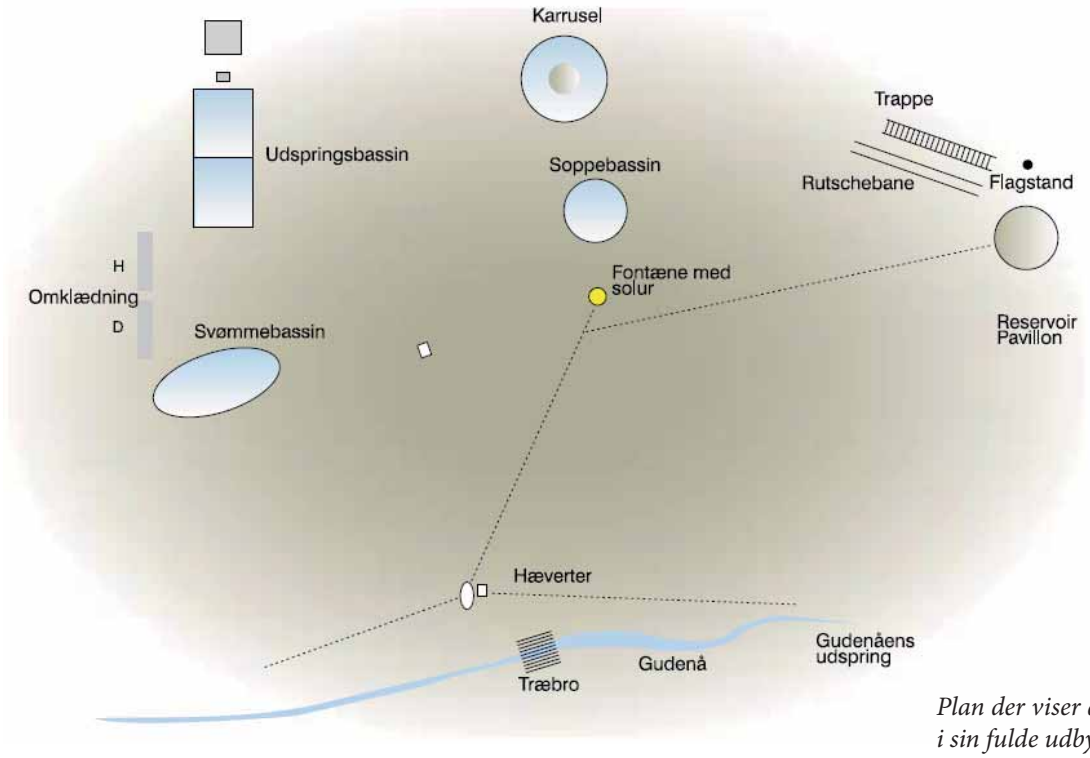

Tæt ved bassinerne ligger marken mellem Gudenåens og Skjern Åens udspring. Det er det eneste sted, hvor man kan komme igennem Jylland fra nord til syd uden at krydse et af de to store hovedvandløb. To enkeltgravshøje markerer den gamle vej.

Sårbarhed: Badeanlæggene er sårbare overfor terrænændringer forfald, tilgroning og slørende beplantning.

Badebassiner ved Gudenåens Kilder

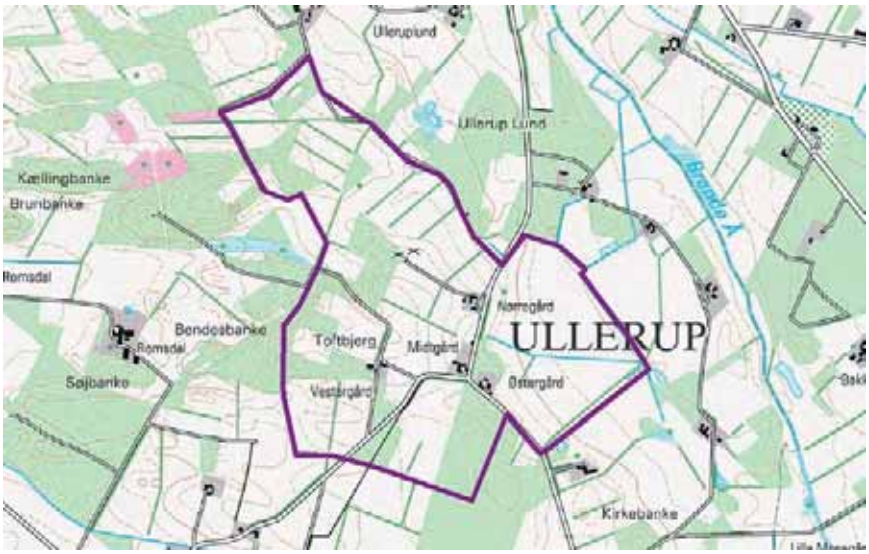
Plan der viser det tidligere badeanlæg i sin fulde udbygning

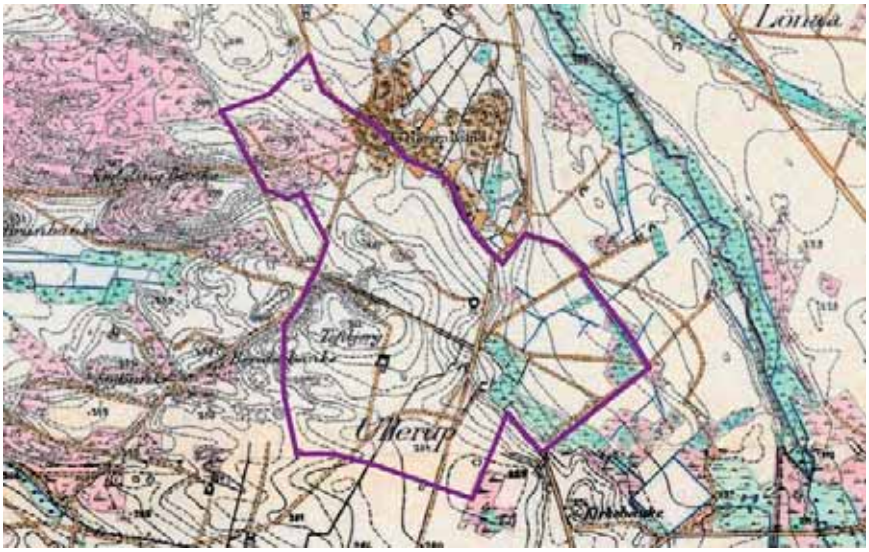
151. Ullerup landsby og oldtidsmiljø

Ullerup er en lille *torplandsby* beliggende ved hovedopholdslinjen i kuperet, sandet terræn, der indtil slutningen af 1800-tallet var stærk hedepræget. I 1688 havde landsbyen *fire gårde*. Ved udskiftningen i 1794 blev ingen af gårdene udflyttet. De ligger alle fire på deres plads i den løst opbyggede landbykerne og bærer de illustrative navne: Nørregård, Østergård, Midtgård og Vestergård. I landsbyen, på toppen af bakken vest for Midtgård, er rejst en sten til minde om *Ullerup Kirke*. Kirkens nævnes sidste gang som aktiv kirke i Ribe Stift i år 1330. Den er formentlig blevet overflødig i omkring 1350, da pesten hærgede blandt befolkningen og lagde hele landsbyer øde. Kirketomten nævnes igen i præsteindberetninger fra 1638 som en ruin, der endnu er synlig. Udgravninger har vist, at kirken var bygget af kampesten og frådsten. Kirketomten er fredet.

Nordvest for Ullerup findes en koncentration af *to fredede gravhøje og 14 overpløjede gravhøje*. Enkelte af de overpløjede høje er endda dateret til stenalder. Dele af ejerlavet er udparcelleret og tilplantet med nåletræer.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn og omgivelser. Gravhøje og kirketomt er sårbare over for terrænændringer, dybdepløjning samt slørende beplantning.

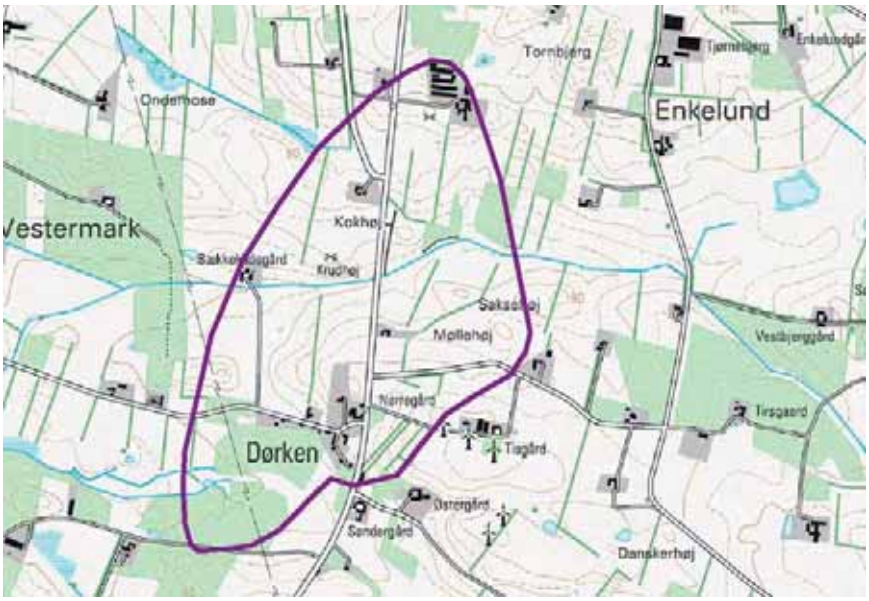

Ullerup Kirketomt med mindesten

152. Gravhøje og kirketomt ved Dørken

I området omkring og nord for Dørken landsby findes en koncentration af gravhøje. Oldtidsmiljøet indeholder *tre fredede gravhøje,* bl.a. Kokhøj og Krudhøj, samt *26 overpløjede, markante gravhøje.*

Dørken landsby er måske ret ny. Den nævnes ikke i 1688, men muligvis er landsbyen identisk med den omtalte Vester Sejrup på fem gårde og tre huse med jord. I haven bag Dørken skole, karakteristisk placeret oppe på bakketoppen, ligger *kirketomten* efter Sæthorp (Sejrup) kirke. Kirken blev formentlige øde ("desolata") kort efter år 1330. Tomten blev udgravet i 1921 og afslørede rester efter kor og skib. Grundstenene blev fjernet efter udgravningen og genbrugt til fundamentet i Dørken skole. En mindesten er rejst på kirketomten i 1927.

Dørken skole med en meget pyntelig have foran på bakken. Skolen er fra 1924 og et karakteristisk eksempel på denne type skoler. Nedlagt og overgået til privatbolig. En hjørnefundamentssten stammer fra Sæthorp nedlagte kirke og bærer indskriften "Engang i fjerne tider vi kirkens mure bar. Nu under skolehuset til grund man lagt os har". I Dørken har desuden været forsamlingshus, smedje og frysehus.

Sårbarhed: Gravhøje og kirketomt er sårbare overfor terrænændringer og slørende beplantning. Skolen er sårbar overfor ændringer i arkitektur og omgivelser.

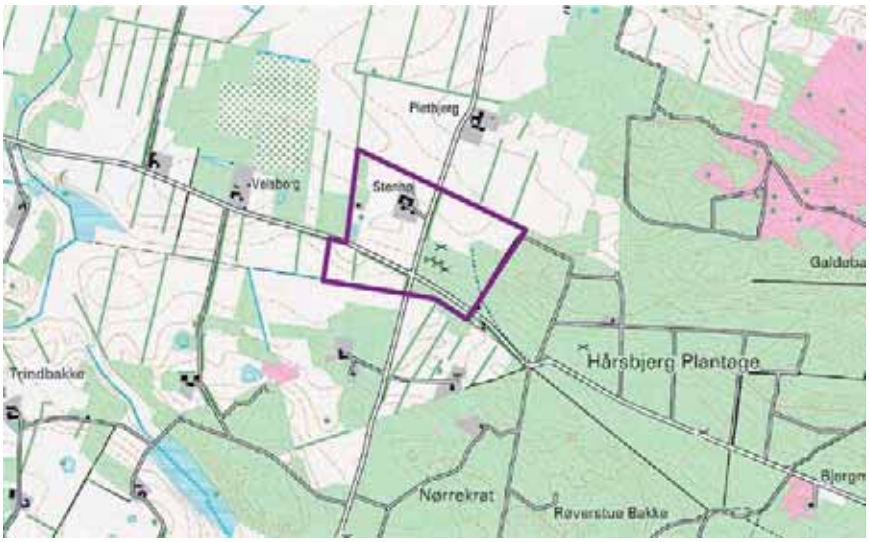
Dørken bygade med skolen i baggrunden

Dørken kirketomt med mindesten og grundrids af kirken

153. Gravhøje ved Stenhøj
I den nordvestlige udkant af Hårsbjerg Plantage omkring gården Stenhøj findes en koncentration af fem fredede og fem overpløjede gravhøje. Lige øst herfor er endnu spor af jernbanedæmningen fra den nedlagte linje mellem Tørring og Thyregod (1929-1962).

Sårbarhed: Gravhøjene er sårbare overfor terrænændringer og slørende beplantning.

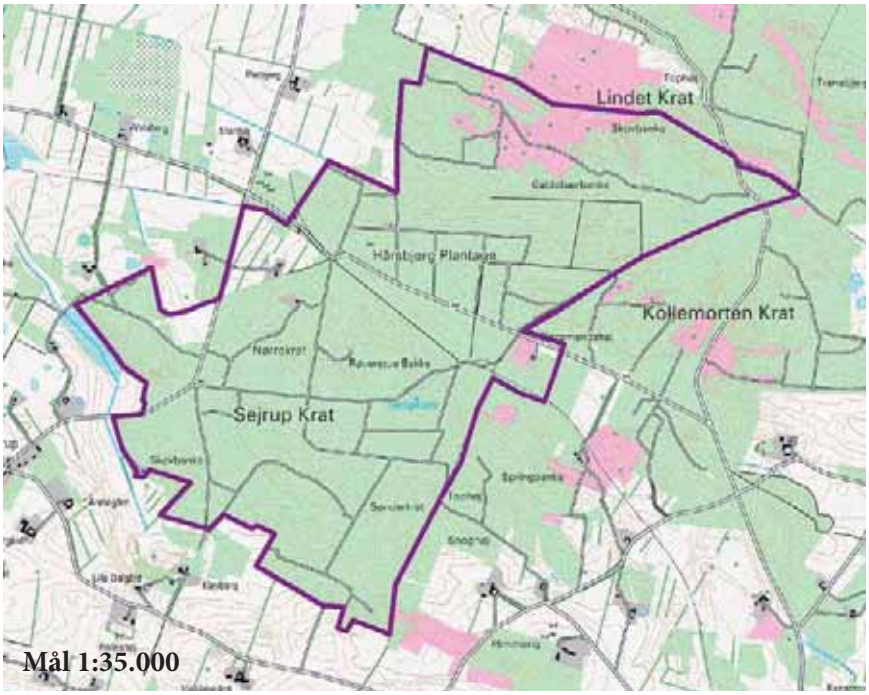
En af de lave høje i plantagen ved Stenhøj

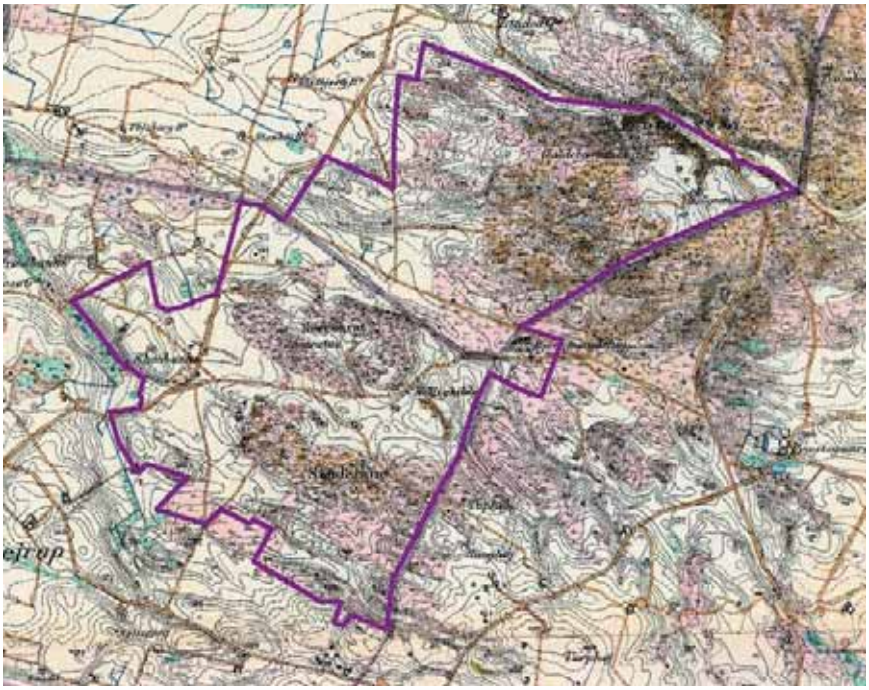
154. Kulturspor i Sejrup Krat og Hårsbjerg Plantage

Området omkring Sejrup Krat og Hårsbjerg Plantage ligger ved den yderste, sandede og stærkt kuperede randmoræne på den jyske højderyg. I midten af 1800-tallet var området præget af lyngbakker og egekrat. Tilplantningen af *Hårsbjerg Plantage* (Vester sogn) begyndte i 1884 og *Sejrup Krat* (Thyregod sogn) fulgte efter 1908-1945, men der er endnu bevaret partier af egekrat (Sønderkrat, Nørrekrat, m.fl.). Den nordlige del mod Linnet Krat er fredet. Spredt i plantagerne kan man endnu finde spor efter ni *nedlagte hedebrug* fra småkårsfolk, der en periode søgte at skabe et udkomme på de karrige, skarpsandede jorder. En mindesten er rejst i Sejrup Krat ca. 300 meter NØ for Skovbanke (107 m), hvor der er stenrester efter en mulig fælles bageovn.

I plantagerne findes *tre fredede og 11 overpløjede gravhøje* samt en fredet *helligkilde*. Desuden findes rester af en nedlagt *jernbaneholdeplads* fra Tørring-Thyregod-banen (1929-1962). Ved trinbrættet blev bl.a. aflæsset store mængder mergel fra Søvind Mergelleje.

Sårbarhed: Gravhøje, nedlagte hedebrug og helligkilden er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og maskinel skovdrift. Holdepladsen overfor forfald og tilgroning.

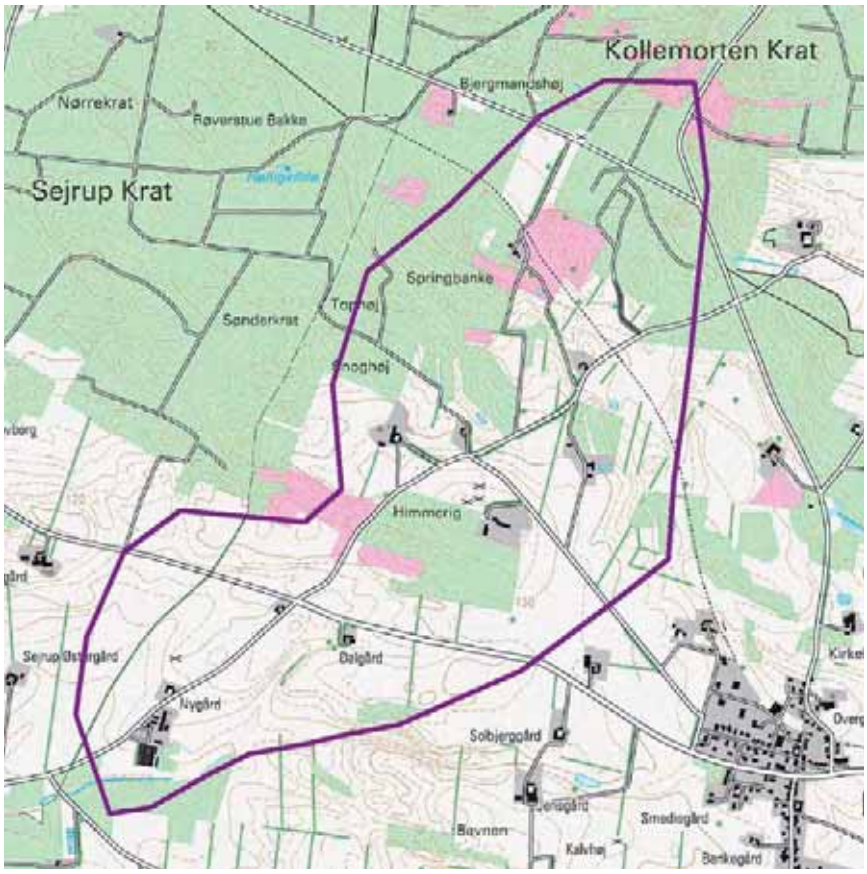
Sejrup Krat, hedetomt

Sejrup Krat, mindesten

155. Oldtidsmiljø omkring Himmerig, Springbanke og Nygård
Sydøst for Sejrup Krat findes et større området med flere koncentrationer af overpløjede og enkelte fredede gravhøje. Mod nord mellem Kollemorten Krat og Springbanke (113 m) findes *en fredet og seks overpløjede gravhøje*. Højgruppen indgår i en landskabsfredning. Fra Springbanke langs den nedlagte jernbane mod sydøst findes *ni overpløjede gravhøje*. Fra Tophøj, Snoghøj til Himmerig (138 m) findes *fire fredede og 16 overpløjede gravhøje*. Og endelig omkring Nygård findes *en fredet og 23 overpløjede gravhøje*.

Sårbarhed: Gravhøjene er sårbare overfor terrænændringer, maskinel skovdrift og slørende beplantning.

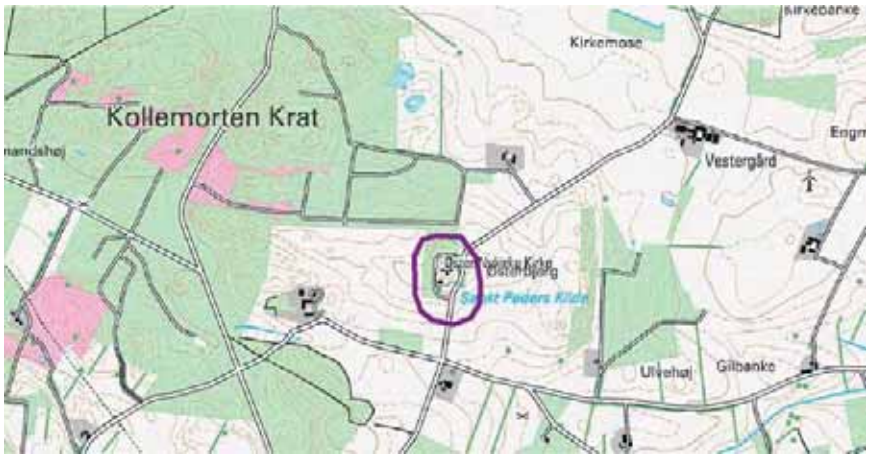
Fredet gravhøj ved Nygård samt højgruppen ved Himmerig

156. Øster Nykirke og Skt. Peders Kilde

Gammelt valfartssted ved Hærvejen, der har givet anledning til placering af en af Danmarks højst beliggende kirker, *Øster Nykirke,* 130 m over havet. Kirken er viet til Sankt Peder. Den har romansk kor og skib i granitkvadre og senmiddelalderligt tårn i munkesten. Øst for kirken den fredede helligkilde, Sankt Peders Kilde. Kilden blev antagelig besøgt allerede i romersk jernalder.

Ved foden af bakken længere øst for kirken løb tidligere et hærvejsspor, der er markeret med flere gravhøje. Kun besøgende til kirken og kilden tog hærvejssporet op ad bakken, mens mere målrettede rejsende og handelsfolk benyttede den knap så strabadserende "bagvej".

Sårbarhed: Helligkilden og kirken med nærmeste omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, tilgroning og slørende beplantning.

Sankt Peders Kilde omsat med kopi af middelalderlig brøndkarm

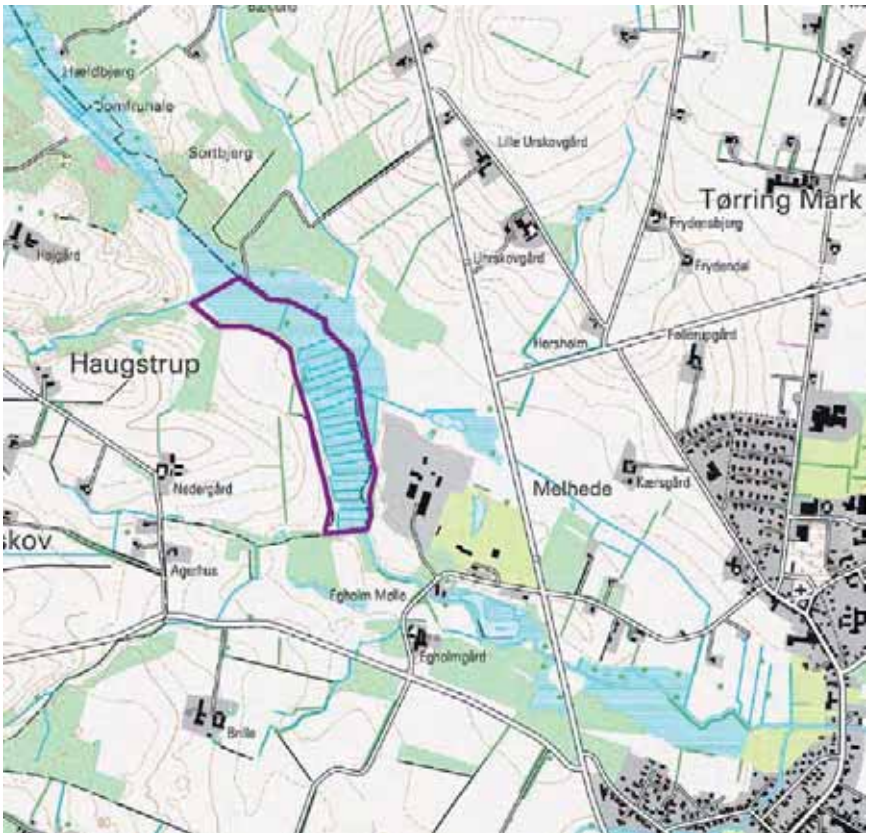
Øster Nykirke set fra syd

157. Haustrup Sø

Haustrup Sø ligger i sogneskellet mellem Øster Nykirke og Tørring sogne. Den blev skabt ved opstemning af Gudenåen ved Egholm Mølle, der kendes siden 1664. I første del af 1900-tallet blev vandmølleriet nedlagt. Søen forsvandt, men de fremdukkede enge blev yderligere afvandet ved hjælp af et særdeles finmasket net af grøfter vinkelret på Gudenåen. De tætliggende grøfter er endnu bevaret.

På den vestlige skrænt af søen er fundet rester efter to stenalderbopladser. Området er fredet.

Sårbarhed: Søen er sårbar overfor terræn- og vandstandsændringer samt tilgroning.

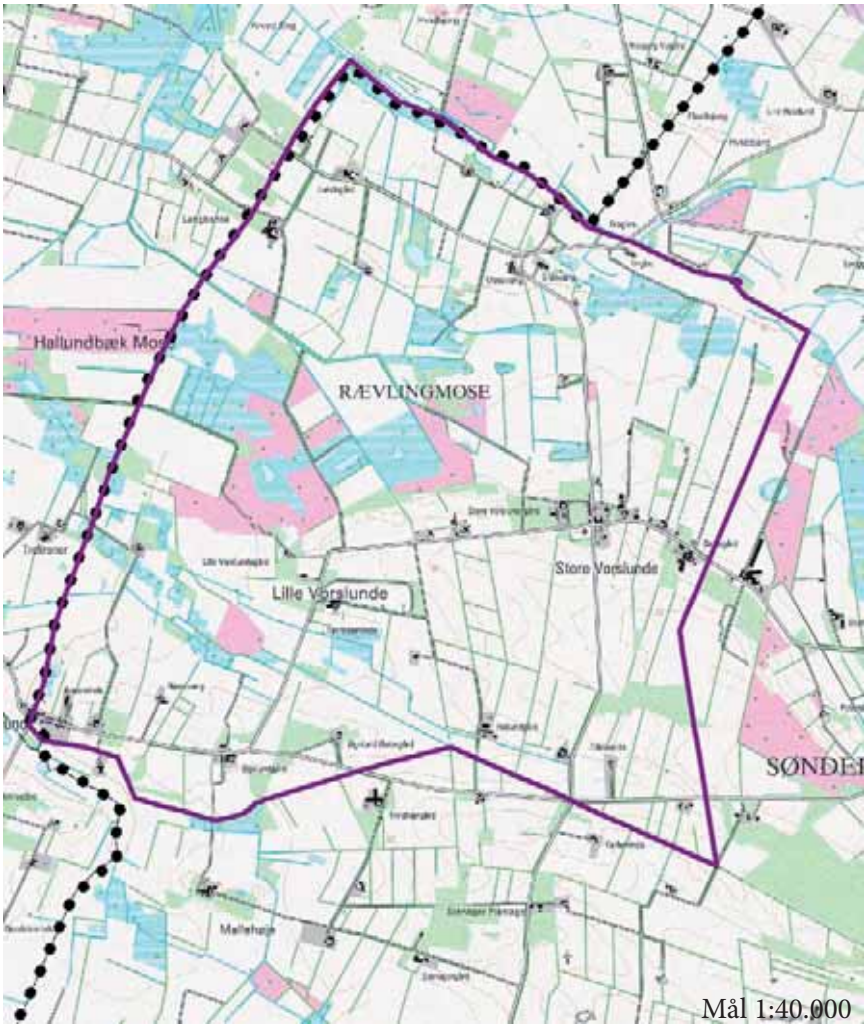
Grøfter i den tørlagte Haustrup Sø

158. Tørvegravningsindustri ved Rævlingmose, Øgelund, Lille og Store Vorslunde

Rævlingmose er en højmose opstået på hedelsletten syd for Karstoft Å. Ved mosens sydlige rand stikker en bakkeøtunge frem og hæver sig op mod 10 meter over den afgravede højmoseflade. På denne bakkeørand lå de tre enestegårde: Øgelund, Lille Vorslunde og Store Vorslunde. I 1688 var Øgelund kun et bol på 1,28 tønder hartkorn, mens Store Vorslunde havde godt 7,5. Lille Vorslunde nævnes ikke på dette tidspunkt og blev måske først frastykket i 1700-tallet.

I løbet af 1800-tallet blev jorderne til de tre gårde yderligere udparcelleret, flere gårde kom til, som fortsatte opdyrkningen af bakkeøen. Tilbage lå en vidtstrakt højmoseflade, hvor enkelte blinde markveje førte ud, men uden væsentlige spor af tørveskær. Tørvegravningsindustrien tog fart under første Verdenskrig og foregik med vekslende intensitet helt frem til årene efter anden Verdenskrig. Arbejderne boede herude fra april til september, op til 500, i interimistiske huse, træskure eller en slags standardhuse, som arbejderne selv stillede op til dem og deres evt. familie. Andre boede til leje hos egnens beboere. En del arbejdere kom langvejs fra. Tyve mand startede om morgenen på en af gravepladserne. De havde en petroleumsmotor til tørveælteren, andre steder var opført et "værk", hvor drivkraften bestod af en damp-

Stærkt forfalden tørvearbejderhus på Vorslundevej 47

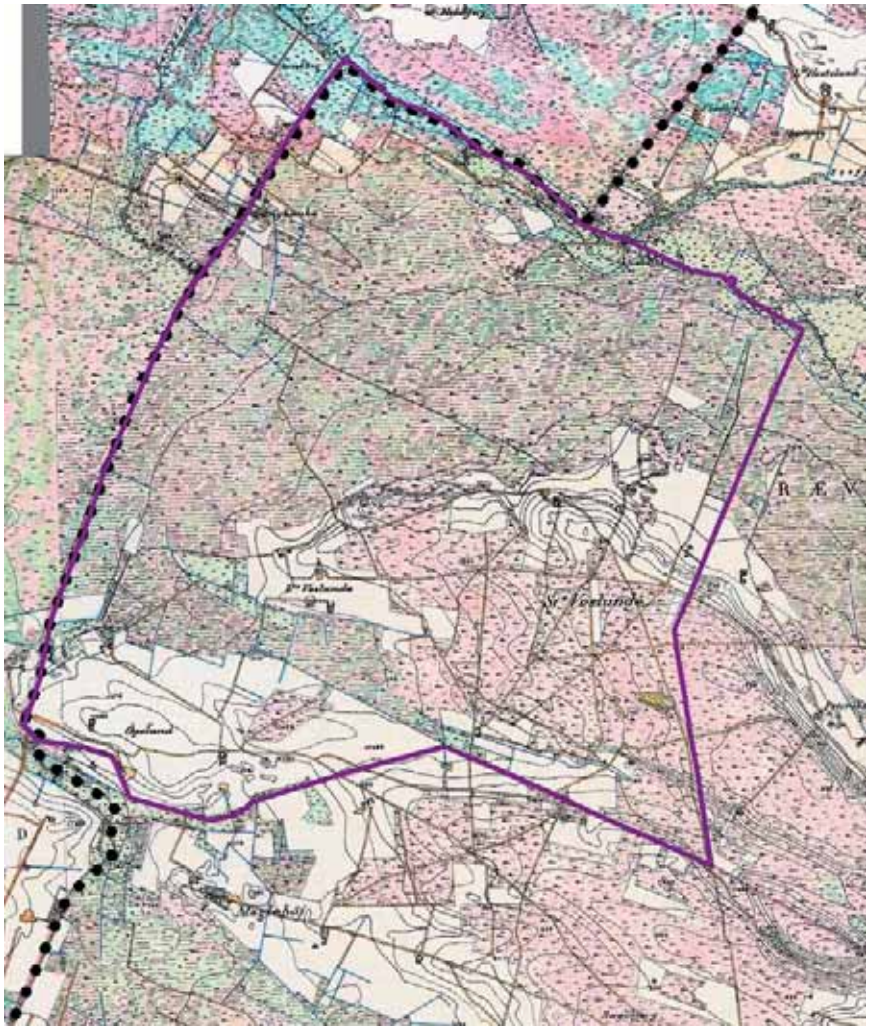

Selvbygget tørvearbejderhus

maskine. Alene i Vorslunde Mose var fire ælteværker og et utal af tørvepressere. Tørvene blev ad tipvognsspor kørt til Give eller Blåhøj. I dag er der kun enkelte rester af højmosen. Området er afvandet af kanaler og grøfter, nogle steder afgravet og bevokset med pilekrat, andre fenner er opdyrket.

Ved Grønvang, Mosevang og Engbo opstod en lille samling gårde og huse ved nordkanten af den afgravede mose. Her findes et tørveindustrimiljø, hvor arbejdsplads og beboelse ligger over for hinanden, bl.a. *tørveskur* til briketfremstilling med delvis intakt maskineri. Over for forladt *arbejderhus,* beregnet til en familie, opført ved selvbyggeri af cement og malet. En del huse af denne type findes i området, flere er moderniseret og bruges til helårsbeboelse.

Omkring enestegården *Store Vorslunde* er opstået en lille bebyggelse som følge af tørvegravningsindustrien med samling af fælles institutioner og service. En *ældre skole,* der blev erstattet med *større skole,* opført 1943 ved tømrer E. Enkelund. Den er nedlagt og overgået til andet formål. Børn i skolealderen gik i Store Vorslunde skole fra april til september. Sto-

Tørveskur med gammel briketpresser

StoreVorslunde Kirke

Kørestald på gården Store Vorslunde

re Vorslunde *Kirke* opført 1954. På dette tidspunkt var afmatningen i tørveindustrien så småt ved at sætte ind. Et *frysehus* ligger overfor. På Vorslundevej 47 findes endnu et forladt *tørvearbejderhus* langs en grusvej. Det er stærkt forfalden. Indtil omkring 2000 lå der også et *marketenderi* på stedet.

Øgelund er en lille tørvegravningsbebyggelse opstået omkring enestegården af samme navn. "Byen" består af ca. otte huse på hver side af vejen. Heriblandt *Forsamlingshus*, opført 1915. Her holdtes bal for tørvearbejdere, medhjælpere og familie i sæsonen. *Købmandshandel* i en bygning over for forsamlingshuset, lukkede i 1985. *Øgelund frysehus,* købt af Give-Egnens Museum i 1986, idet huset står intakt med sine frysebokse. *Øgelund vandværk* fra 1961, ligger bag ved forsamlingshuset.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, grøfter, kanaler, hegn og omgivelser. Det selvbyggede arbejderboliger, tørveskure og laderne er særligt sårbare overfor forfald og tilgroning. Sporene i mosen er sårbare overfor terræn- og vandstandsændringer samt tilgroning.

Øgelund Forsamlingshus

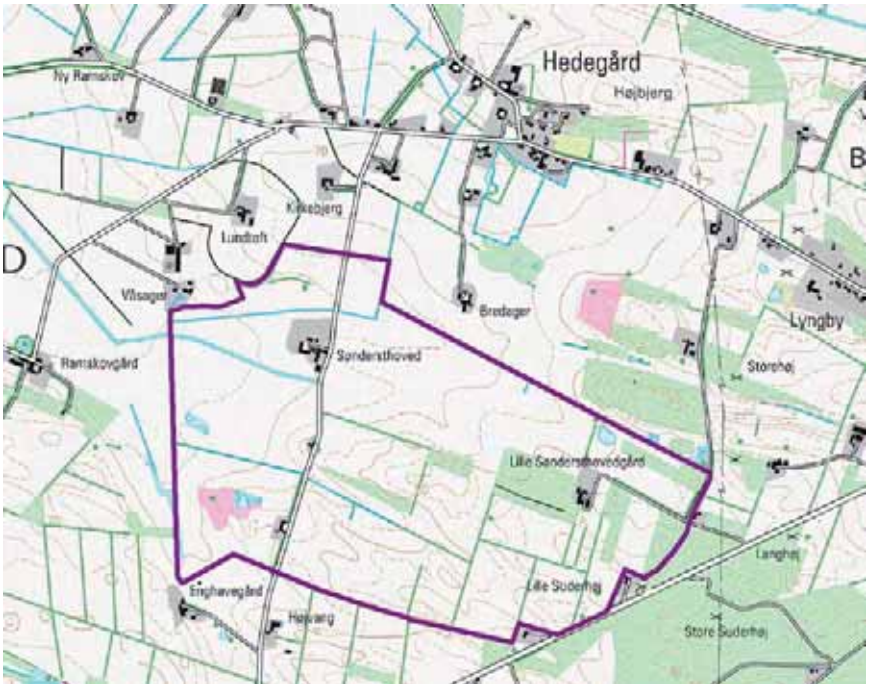

Store Vorslunde Skole

159. Søndersthoved med gårdmejeri

Søndersthoved er en lille hovedgård på hedesletten, lige for foden af randmorænen, ved isens hovedopholdslinje. Den omgives på tre sider af engdrag med et højtliggende hedepræget bagland. Søndersthoved er kendt siden 1512 og var i 1688 skyldsat til knap 18 tønder harktorn ager og eng. Både hovedgårdstaksten og mængden af bøndergods varierede betydeligt gennem 1600- og 1700-tallet, men hartkornet har altid været forholdsvis beskedent. I 1798 fik ejeren tilladelse til udstykning af 35 parceller således, at hovedgårdsjorden blev kraftigt reduceret på størrelse med en stor bondegård. Hovedbygningen er en enkel rødstensbygning fra slutningen af 1800-tallet. Omkring gården er endnu svage spor af udjævnede (vold)grave. I 1900-tallet er plantet mange læhegn på de høje jorder.

I 1859 byggede Emil Christian Halle Bechsen et selvstændigt hus som hollænderi (gårdmejeri). Hans initialer og årstallet sat på gavlen. I 1899 blev den nordre del af mejeriet nedbrudt, og stenene brugt til den indvendige mur i det nye stuehus. Foruden mejeri rummede huset også værelser til mejersken og hendes medhjælp. I gavlen var der hejseværk til kornsække, der opbevaredes på mejeriets loft. Hollænderiet er et eksempel på, at de større gårde etablerede gårdmejerier inden andelsbevægelsen helt overtog dette domæne fra 1880'erne og frem.

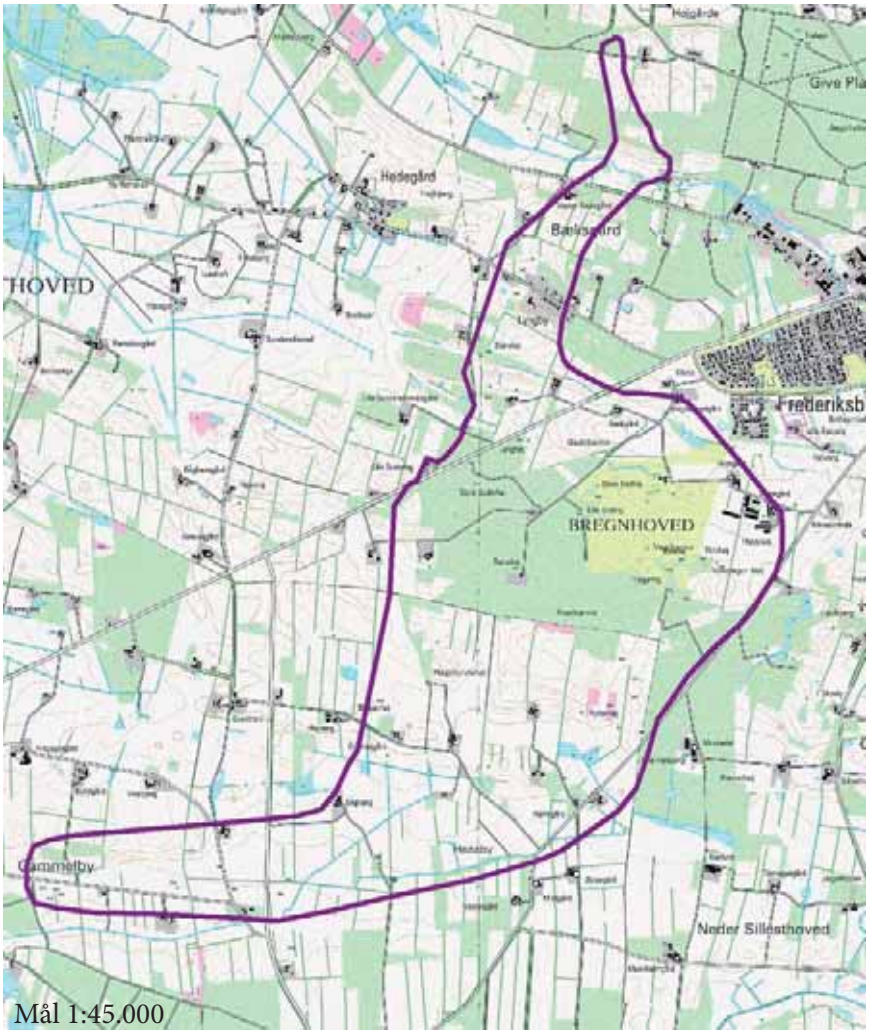
Gårdmejeriet på Søndersthoved

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor væsentlige ændringer af arkitektur, veje, diger, hegn og omgivelser.

160. Oldtidsmiljø fra Bæksgård og Bregnhoved til Gammelby

Langs et bredt nord-sydgående strøg fra Give Plantage og Bæksgård og sydover via Bregnhoved, Hedeby og Gammelby findes utallige fredede og overpløjede gravhøje. De ligger på det sandede randmorænestrøg, der er dannet ved NØ-isens hovedophold under sidste istid. Oldtidsmiljøet indeholder *32 fredede og 86 overpløjede gravhøje*. Gravhøjene er koncentreret omkring *Bæksgård*, hvor der er registreret syv stenalderhøje og fortsætter sydover til Storehøj, Langhøj og Lille og Store Suderhøj og videre til Rævehøj samt Store og Lille Krathøj. Omkring *Bregnhoved* når terrænet op over 100 m ved Krøshøj, Pindhøj, Flingerhøj og Vandager Høj og falder uroligt mod højgruppen ved Rytterhøj (82 m). De fleste gravhøje omkring Blåbærhøj og Høgelundshøj er overpløjede. Mellem *Hedeby og Gammelby* findes 14 fredede gravhøje og 14 overpløjede gravhøje. Her bliver terrænet lavere ned til en sideforgrening på Omme Å, hvor der er registreret tre stenalderhøje.

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning maskinel skovdrift og slørende beplantning.

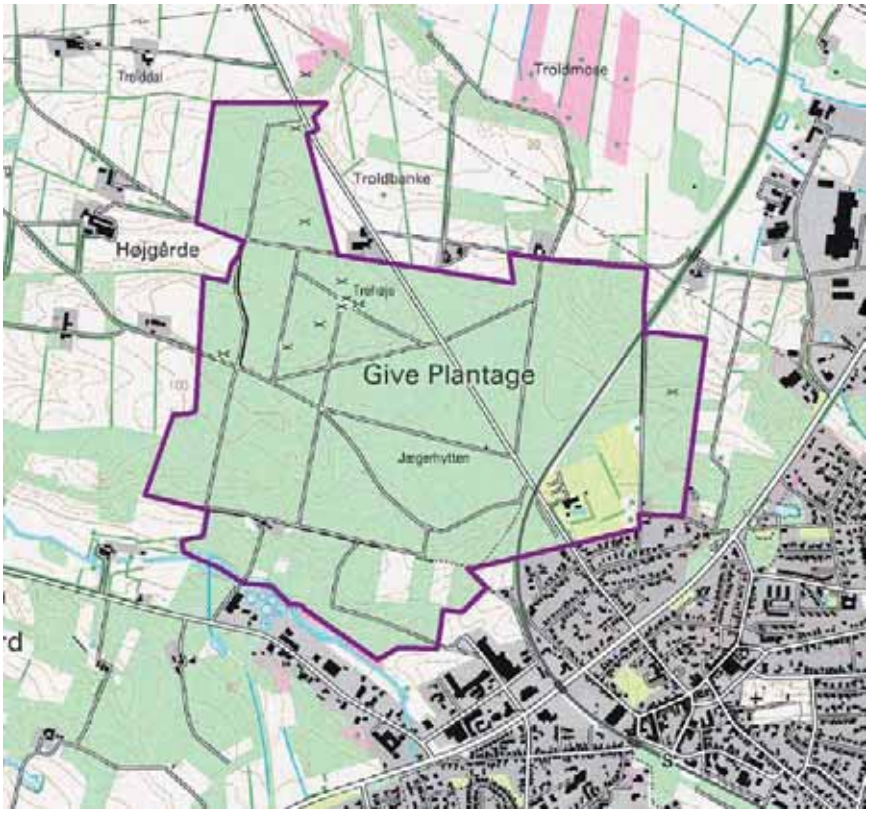

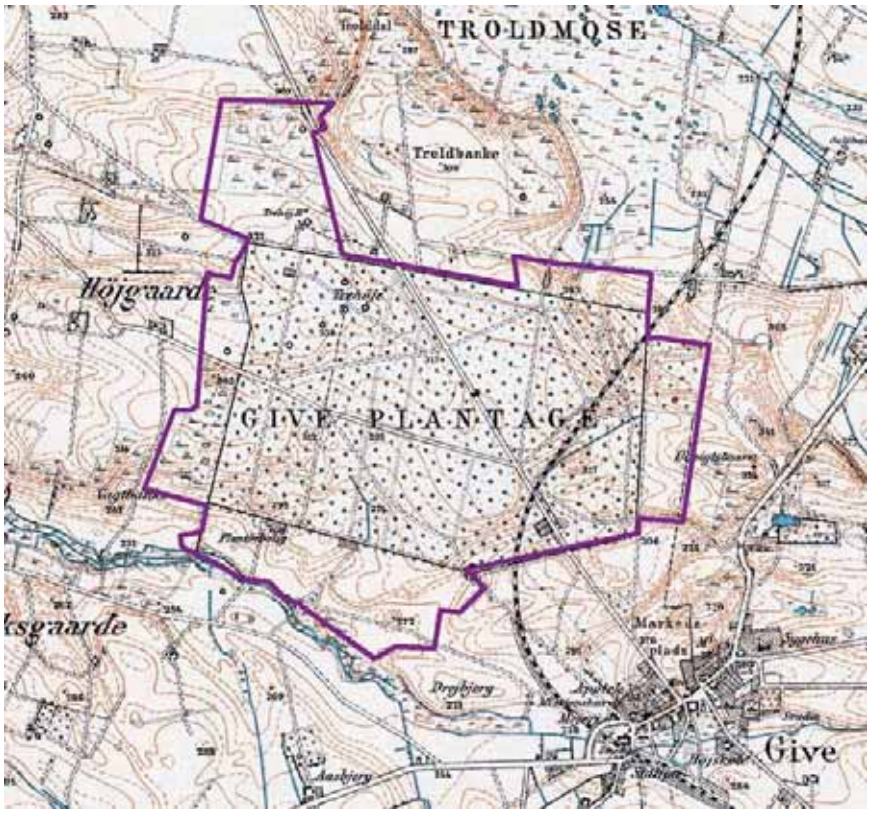
Mål 1:45.000

161. Give Plantage

Give Plantage ligger i den nordvestlige udkant af Give, og blev anlagt ved tilplantning af lyngbakker. Give Plantage A/S blev stiftet i 1867. Initiativtagerne var lokale kræfter, bl.a. ejeren af Give Kro og ejeren af Engelsholm. Projektet blev realiseret med bistand fra Enrico Dalgas. Han havde året forinden været med til at stifte Hedeselskabet, der netop havde frugtbargørelsen af heden som hovedformål. Give Plantage var således en privat pionerplantage i Hedeselskabets ånd, hvor det hidtil hovedsagligt havde været staten og meget fremsynede godsejere, der forsøgte tilplantning.

Det oprindelige plantageareal er næsten rektangulært, tydeligt markeret med indfredningsdiger. Små hedelodder er siden tilplantet udenfor digerne. Efter nogle år anlagdes en plantørbolig mod sydvest lige uden for diget. Tilplantningen tog en årrække og man forsøgte selv at fremavle nåletræskulturer i små planteskoler. I det nordvestlige hjørne ses endnu rester af en planteskole, der er omkranset af lave diger. Ved siden af

Give Plantage, mindesten

står enkelte store stævnede ege. En mindelund med flere sten er etableret ved det femarmede vejkryds ved Jægerhytten tæt på Give. Inskriptionerne bærer navnene på aktieselskabets initiativtagere, skiftende skovfogeder og bestyrelsesmedlemmer. Plantagen indeholder desuden en langdysse og ti fredede gravhøje, heriblandt Trehøje.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor terrænændringer samt ændringer i skovstruktur, træartsvalg, veje, diger og omgivelser. Gravhøjene er desuden sårbare overfor terrænændringer og maskinel skovdrift.

Give Plantage, planteskoledige og en af de flerstammede stævnede ege

Give Plantage, indfredningsdige

162. Give Teglværk
Teglværksindustri var Danmarks næststørste industri fra slutningen af 1800-tallet og 50 år frem. Der er ikke mange tilbage af de engang så talrige teglværker, og endnu færre af ringovnene.

Teglværket placeredes syd for byen på Give Mark ca. 1895, så det kunne betjene nybyggeriet. Det lukkede omkring 1965 og sporene fra det ligger i dag imellem de nye parcelhuskvarterer. Der er rester af *ringovnen og lade* til tørring af stenene. Den store skorsten er væk. Leret blev gravet i de umiddelbare omgivelser, hvor der nu er søer og yngre løvskov.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor terrænændringer, forfald og tilgroning.

Rester af ringovnen ved Give Teglværk

163. Gravhøje ved Ris Mark
Mellem plantagen, Ris Mark, og Østerhoved findes en koncentration af *to fredede og 21 markerede, overpløjede gravhøje.* De løber i nord-sydlig retning med størst tæthed af overpløjede høje vest for egekrattet ved Ris Bakker (123 m).

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer og slørende beplantning.

164. Oldtidsmiljø fra Sønder Kollemorten til Skolding

På et seks kilometer aflangt højtliggende nord-sydgående strøg fra Sønder Kollemorten i nord til Skolding i syd, findes *17 fredede gravhøje og 95 overpløjede, markerede gravhøje*. Området gennemløbes af et hærvejsspor, der hele vejen flankeres af gravhøje i de (engang) synlige nærområgivelser. Dette tydelige samspil tilføjer en helt særlig historisk kontinuitet til miljøet. Højene bærer navne som Skægbjerg Høj, Tvillingehøje, Bavnehøje, Sortehøj og Gilhøj. Arealanvendelsen er præget af en mosaik af småplantninger og agerjord. De fleste fredede høje findes i tilplantningerne og har derfor overlevet opdyrkningen og kultiveringen. Ved Skolding findes et stort område med meget fundrige *stenalderbopladser.*

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser samt stenalderbopladser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantninger.

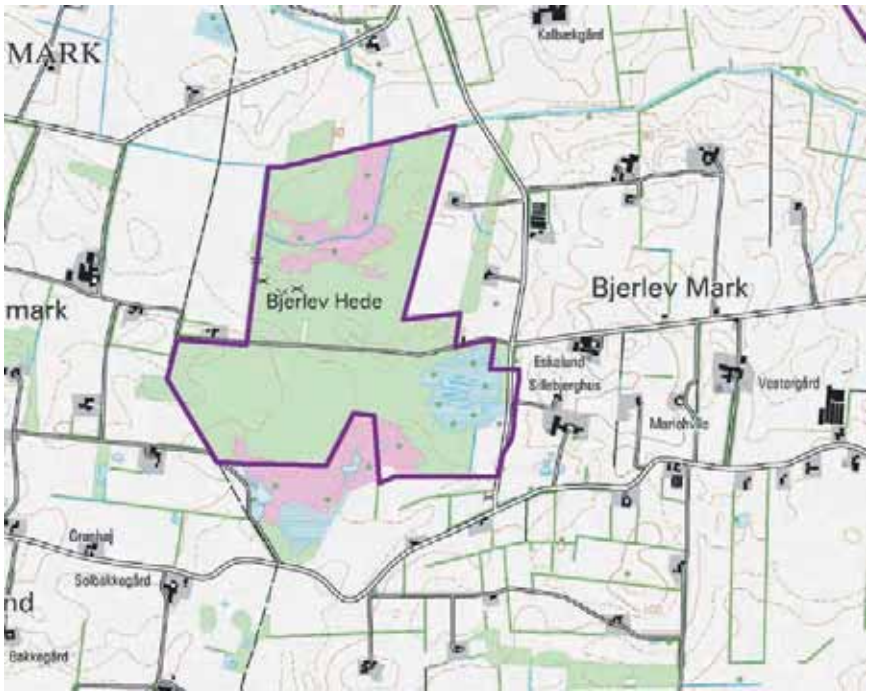

Sortehøj

165. Bjerlev Hede

Bjerlev Hede er et eksempel på en mindre plantage, der blev etableret af et lokalt interessentskab i 1912. Området er fladt og veksler mellem tilgroet hedemose og tilplantet hede. I den sydøstlige del er skåret en del tørv. Små skovveje og brandbælter opdeler de lange *smalle skovparter*, der stråler vinkelret ud fra den centrale skovvej gennem arealet. Mod nord ligger *fire fredede gravhøje.*

Sårbarhed: Plantagen er sårbar overfor ændringer i skovstruktur, beplanting, veje og omgivelser. Gravhøjene er sårbare overfor terrænændringer og maskinel skovdrift.

Vandfyldte tørvegrave

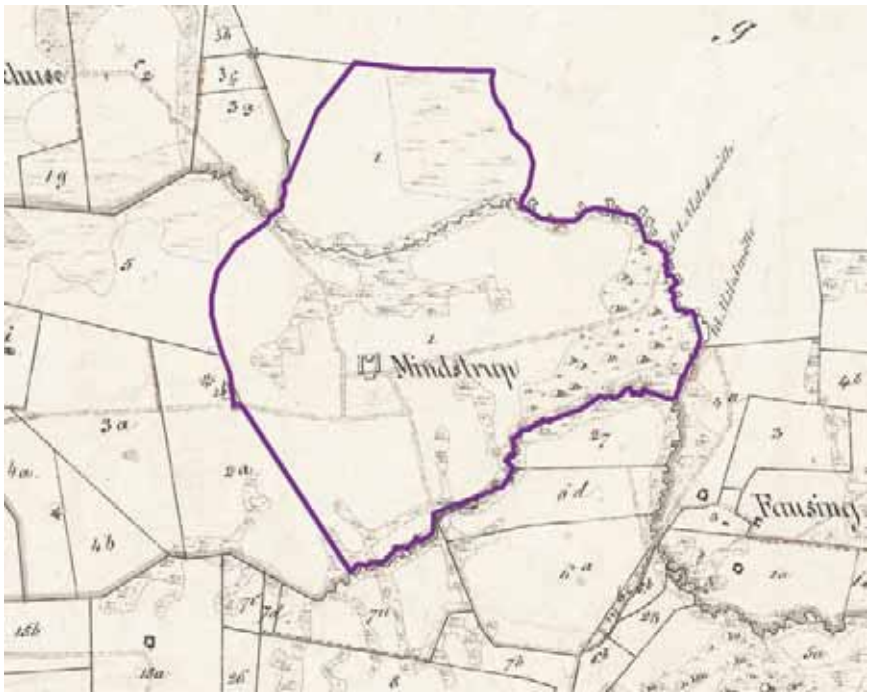

Bjerlev Hede

166. Mindstrup

Mindstrup er en lille hovedgård der ligger på en bølget sandet moræne. Ejerlavet omgives mod vest af et markant *dige* med levende hegn og mod syd af Mindstrup Bæk. Mod øst ligger den *gamle løvskov*, Mindstrup Skov, der støder op til Alsted Mølleå. Hovedgården kendes siden 1466. I 1770 var hovedgårdsjorden skyldsat til 17 tønder hartkorn med 82 tønder hartkorn bøndergods. Fra 1759 til 1798 indgik gården som avlsgård i stamhuset Mattrup. I 1803 frasolgtes et par parceller og skattefriheden frafaldt derefter i 1807.

Hovedbygningen ligger på et *voldsted* med vandfyldte grave bevaret mod øst og vest. *Hovedbygningen* er et enkelt langt hvidkalket enetages hus. Det er opført på kampestenssyld ca. 1760, men omsat i grundmur o. 1810. Kvisten opførtes 1959, og eternittaget (opr. stråtag) er nu erstattet med sortglaseret tegl. Avlslængerne er opført i røde mursten omkring 1880. På hovedgårdsmarken findes ni *mergelgrave*, der ligger som spor efter omfattende mergling i første del af 1800-tallet. Vejen nord ud af ejerlavet er inddiget på strækningen tættest ved hovedgården.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje, diger, hegn, mergelgrave og omgivelser.

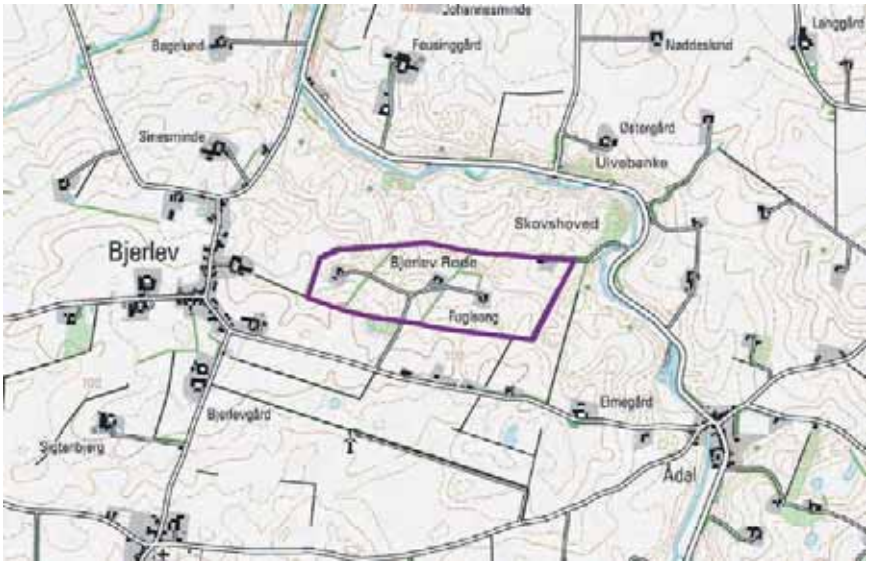

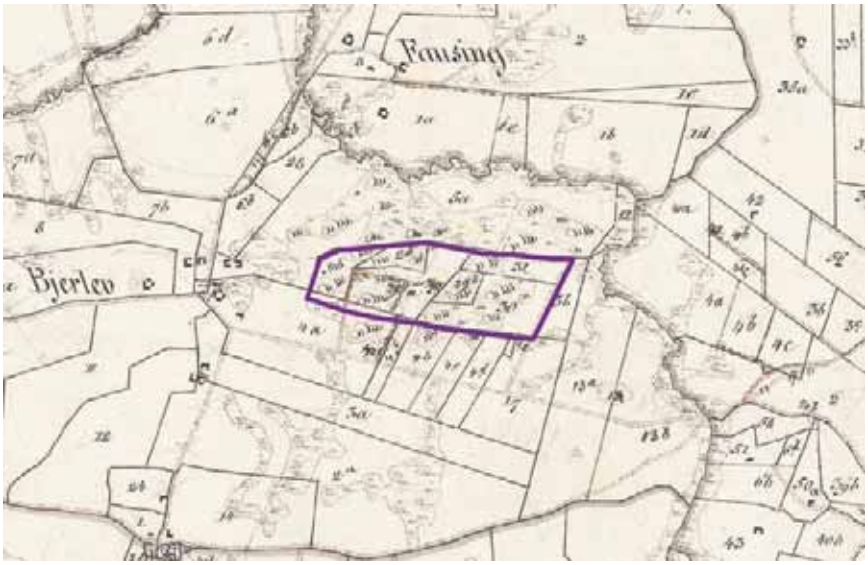
Mindstrup Hovedgård med hovedbygning og avlsbygninger

167. Bjerlev Rode

Bjerlev Rode nævnes første gang i markbogen 1683 med hentydning til et lille krat i småkuperet terræn øst for Bjerlev landsby. Da landsbyen blev udskiftet i 1786 tildeltes nogle af byens husmænd små kratlodder i Bjerlev Rode. Der anlagdes fire huse på udmarken, og de små kratparceller blev hurtigt ryddet og jorderne opdyrket. Omkring lodderne sattes diger med levende hegn. Disse skel er stort set bevaret intakt i dag og danner en illustrativ indhylning af enklaven. Slyngede markveje fordeler sig til de fire små gårde. Der holdes heste og det meste af området afgræsses.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, veje, diger, hegn og omgivel-

Ejendom og slynget vejforløb ved Bjerlev Rode

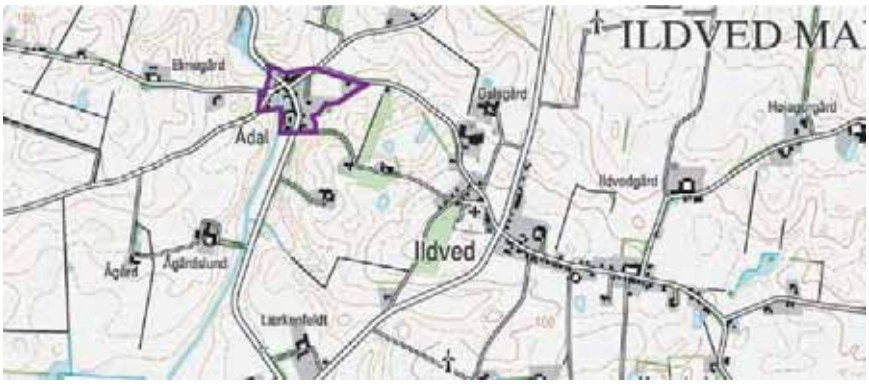
168. Ådal

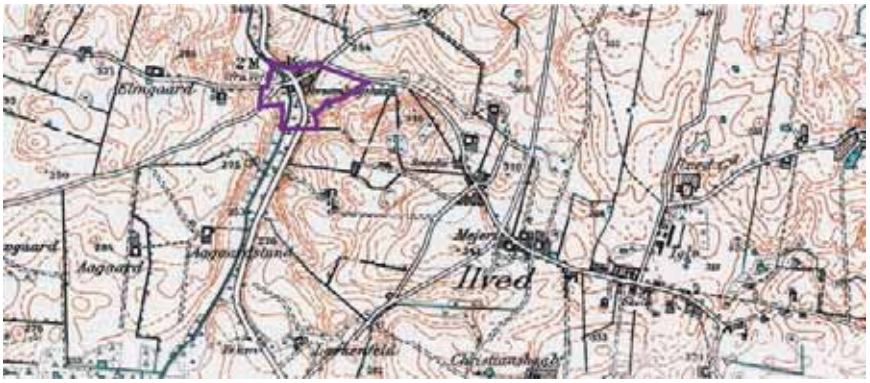
Ådal er en lille ny bebyggelse opstået i slutningen af 1800-tallet omkring en bro over Fousing Bæk. Her mødtes vejene fra landsbyerne Bjerlev og Hvejsel på den ene side og Ilved og Hvolgård på den anden. I 1887 oprettedes Ådal Andelsmejeri og i 1889 åbnede Ådal forsamlingshus. Byggerierne falder sammen med anlæggelsen af landevejen mellem Vejle og Vonge, som på en længere strækning fulgte Fousing Bæk. Vejen kom til at løbe lige igennem Ådal, der således fik kontakt med et større opland. I begyndelsen af 1900-tallet åbnede en købmand (nedlagt) og senere anlagdes en sportsplads (i dag legeplads og spejdergrund). Ådal består af ca. 15 huse opført ca. 1890 til 1955. Der er slagteriudsalg i det nedlagte mejeri og autoforhandler i den sydlige udkant af byen.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Ådal landsby

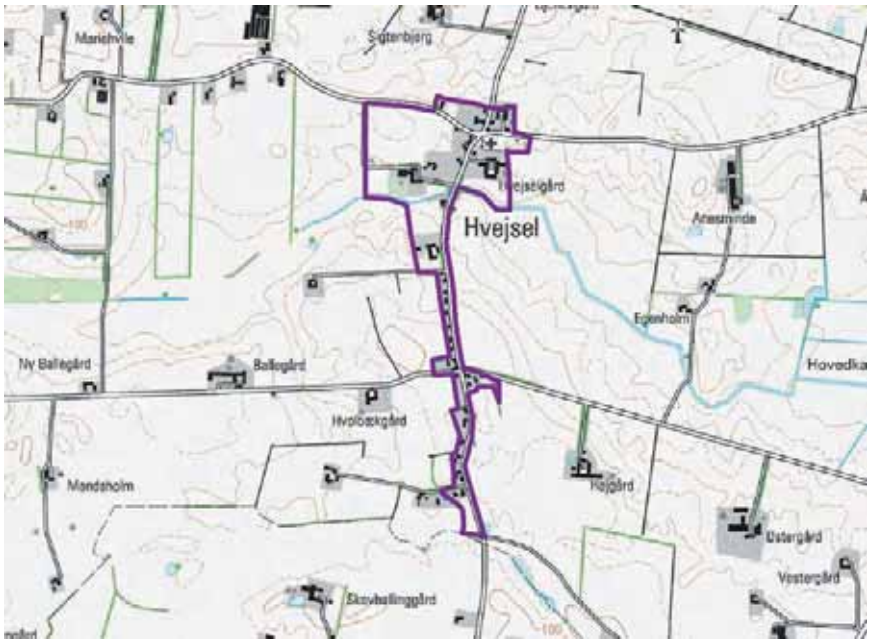

Ådal Mejeri

169. Hvejsel

Hvejsel er en bemærkelsesværdi gaflang blokudskiftet landsby, hvor mange gårde er udflyttet. Bygaden er knap 1½ kilometer lang og bestod oprindeligt af to bebyggelsesklumper. Mod syd en landsbyafdeling, hvor de udflyttede gårde er erstattet af nyere huse fra 1900-tallet. Mod nord den gamle kirkeby afdeling i ejerlavsskellet mellem Hvejsel og Bjerlev. I krydset ved Harresø-Sandvadvejen lå en kro, der afløstes af en *købmandshandel*; en hjørneejendom i traditionel stil med skråt afskåret hjørne og trekantfronton. Nord for købmanden, på vestsiden af vejen byggedes i 1960'erne en stribe huse, der således har kittet de to afdelinger sammen. I kirkeby-afdelingen findes præstegården og *Hvejselgård*, kendt siden 1664. På gårdenes tomme pladser kom nyere huse til. En ny *præstebolig*, opført 1919 i Bedre Byggeskik stil. *Kirken* har romansk kor og skib, bygget i frådsten og enkelte granitkvadre. Tårnet er oprindelig sengotisk, men gjort lavere i 1872. En ny *skole,* opført 1918 i Bedre Byggeskik stil ved arkitekt Frits Jensen (Vejle). Det er et trefløjet anlæg, hvor de to sidefløje hver rummer en lærerbolig, en til 1.læreren og en til 2.læreren. En mindesten over lærer A. Pedersen er rejst overfor kirken. Desuden findes flere huse - hvidpudsede villaer - fra omkring 1900 med murstensudsmykninger samt et par rødstenshuse, et med årstallet 1896.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Hvejselgård

Hvejsel, købmand

Hvejsel, skole

170. Gravhøje ved Skovbølling Mose

Vest for Skovbølling og Hvejsel Mose, i sogneskellet mellem Givskud, Hvejsel og Jelling, findes et område med *15 markerede, overpløjede gravhøje*. Flere er formentlig gravhøje fra stenalder.

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning.

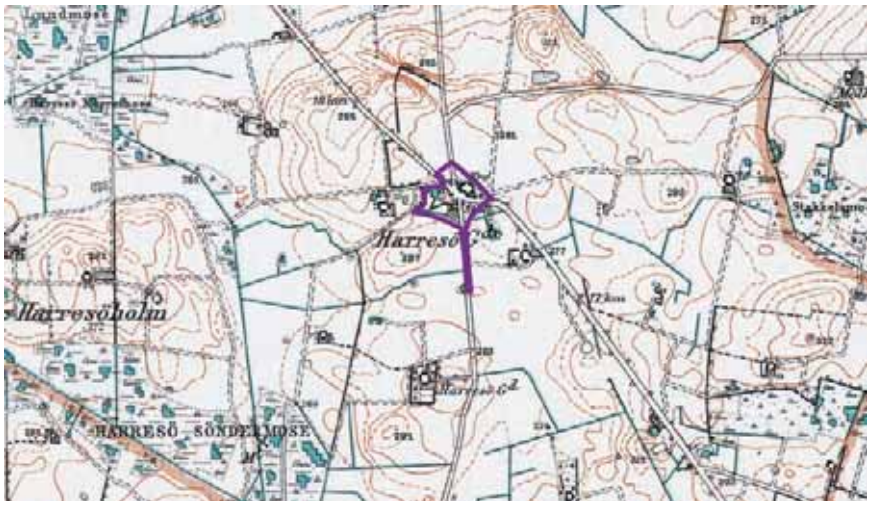

Overpløjede gravhøje i den sydlige del af udpegningen

171. Hærvejskro og skole i Harresø

På hærvejsstrækningen mellem Nørre Kollemorten og Mølvang findes den gamle Harresø Kro. Den ligger ved vejkrydset mellem hærvejen og landevejen mellem Jelling og Brande. Vejkrydset er reguleret, så kroen nu ligger syd for landvejen. Kroen er grundlagt i 1609 og kgl. privilegeret i 1820. N. F. S. Grundtvig, der voksede op i nærheden af Thyregod, havde efter sigende en stamplads på kroen. *Kroen* afspejler flere byggefaser. Ved siden af den gamle længe, der er moderniseret i slutningen af 1800-tallet, ligger *rejsestalden,* nu indrettet til lokaler. Kroen har fået tilføjet en nyere værelsesfløj og opført feriehytter. En overgang var her postsamlingssted. Overfor kroen opførtes i slutningen af 1800-tallet en *skole* i røde mursten med lærerbolig i den ene ende og klasselokale i den anden. Skolen er overgået til privatbolig og pudset op.

Sårbarhed: Kro og skole er sårbare overfor ændringer af arkitektur og omgivelser.

Harresø Kro

Harresø Skole

172. Farre stationsby

Farre landsby er kendt siden 1475. Den ligger på kanten af isranden ned mod hedesletten der gennemløbes af Omme Å. Landsbyen var meget løst opbygget uden en tydelig bykerne og bestod i 1688 af syv gårde og otte huse med jord. I 1894 anlagdes jernbanen fra Vejle til Give, der videreførtes til Herning i 1914. En *station* opførtes i Farre nord for Omme Å. Det satte omgående skub i byudviklingen, især på østsiden af banen. Her åbnede straks en *kro,* siden fulgte *missionshuset* i 1901 og *forsamlingshuset* i 1903. En ny skole oprettedes tættere på byen i 1908, der erstattedes af en endnu større *skole* i 1944. I mellemkrigsårene oprettedes Farre og Omegns *andelsmejeri* (1928), og der var to købmænd og en brugsforening. I

byens østlige udkant anlagdes Farre *Fjerkræslagteri* i 1957. Det beskæftigede allerede dengang 90 arbejdere. Slagteriet er i dag udvidet og moderniseret betragteligt og er hovedsæde for Danpo A/S med 1000 medarbejdere fordelt på tre afdelinger (to i Farre, en i Års). Jernbanestationen er nedlagt, men banelegemet er endnu i funktion, som hovedsporet tværs over heden.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Farre Kro

Farre Forsamlingshus

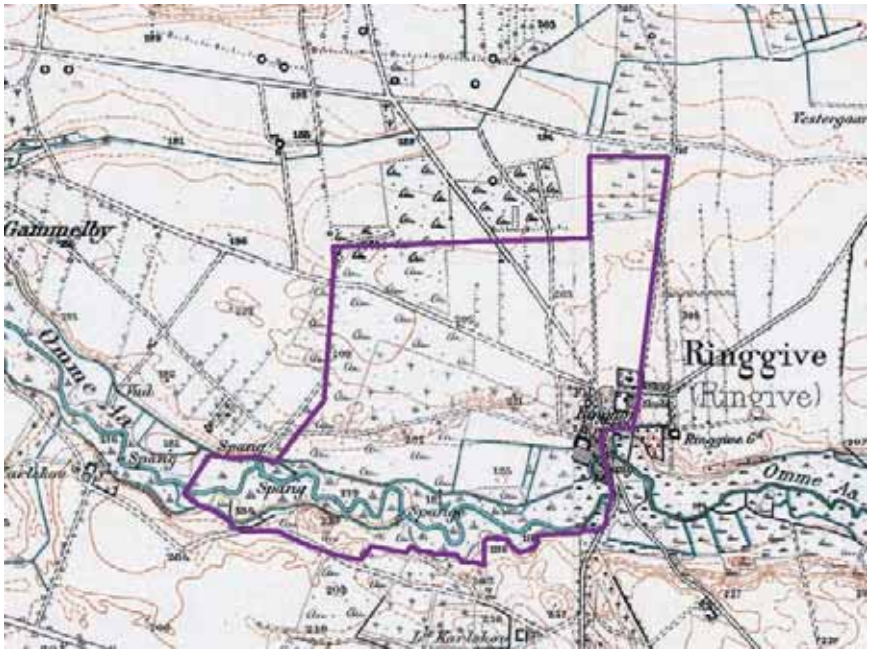

Farre Mejeri

Farre Station

173. Ringive Præstegård

Ringive kendes fra o. 1330. Bebyggelsen består af de to gårde Ringive præstegård og Ringivegård beliggende ned til Omme Ås enge med et skarpsandet hedepræget bagland. Ringive kirke lå tilbagetrukket fra åen i lidt højere terræn. I 1688 var de to gårde tilsammen skyldsat til godt otte tønder hartkorn. *Ringive præstegårds jorder* indtager en særstilling i 1844-matriklens historie. Her foretog matrikuleringskommissionen en prøvetaksering af jordkvaliteten, som formelt set kom til at danne grundlag for boniteringen af (de jyske) sandjorder. "Den Jord, som vi har udmærket med Hensyn på Taxationen af de lette og magre Sandjorder er ansat til Taxten 3 og findes på Ringgive Bysmark…på Præstegaardens Lod norden for og tæt ved Kirkemuren" (citeret efter Madsen m.fl. 1992, s. 5). Jorden indeholdt hverken ler eller kalk, men derimod 5/6 sand og 1/6 morjord. Den blev boniteret til takst 3, hvilket var otte gange dårligere end den bedste prøvejord ved Karlslunde (Sjælland). Præstegårdens lynghede dannede også grundlag for fastsættelsen af græsningsværdien af hedearealer.

Præstegårdens jorder illustrerer endvidere en treenighed af kultiveringstiltag som er karakteristiske for hedebrugets udvikling i 1800-tallet, nemlig opdyrkning, engvanding og tilplantning. *Opdyrkningen* foregik på det højere land nord for præstegården, men ikke i et rasende tempo, og der er endnu hedearealer tilbage mod vest langs åen. *Engvandingen* støttede opdyrkningen, og allerede i 1870 ses en tydelig parallelkanal på nordsiden af Omme Å. Vandingsanlægget blev udbygget omkring 1900 tættest på præstegården, lige vest for landevejen, hvor der endnu er rester i form af tilgroede kanaler. *Tilplantningen* af det første hedestykke begyndte ca. 1900, men nåletræsarealet forøgedes gradvist og indtog også dele af de opdyrkede agerjorder, heriblandt prøvejorden nord for kirkegårdsmuren. Ringive Præstegårds Plantage er 43 ha. På agerjorderne er der plantet karakteristiske nord-sydgående *læhegn*.

Gården består af et løst firlænget anlæg med stuehus og to længer,

et mindre hus og et maskinhus bagved. Stuehuset er rødmalet med hvide lodrette blændinger opført ca. 1920. Landbrugsdriften er ophørt. I præstegårdens og kirkens omgivelser findes *tre fredede gravhøje,* bl.a. Ringhøj, hvor kong Ring i følge sagnet er begravet. Overfor den noget ombyggede romanske kirke med smalt tårn fra 1896 og senere ombygning i 1926 efter et lynnedslag ligger den velholdte skole, der er opført ca. 1890 med lærerbolig og skolestue i hver ende.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, læhegn og omgivelser. Vandingskanalerne er sårbare overfor terræn- og vandstandsændringer samt tilgroning. Plantagen er sårbar overfor ændringer i skovstruktur og træartsvalg.

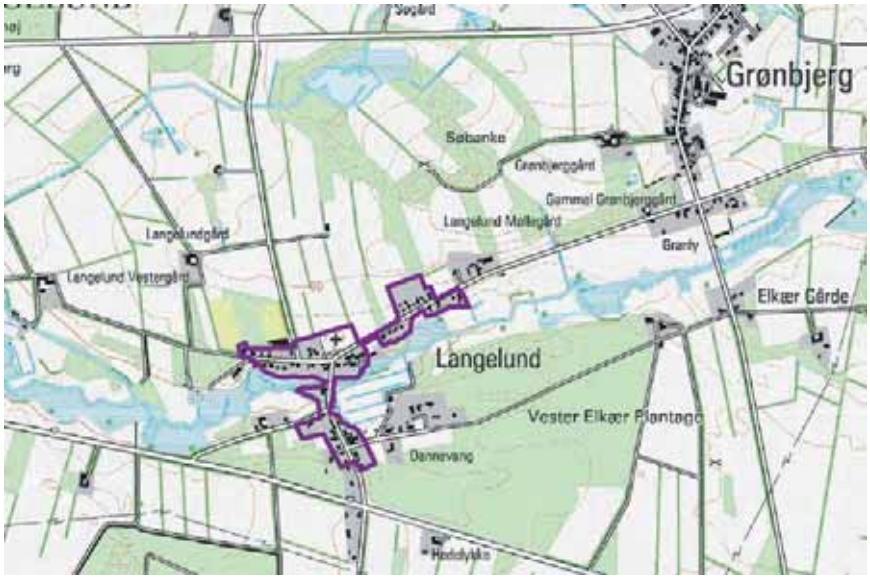
Ringive Præstegård

Fødekanal til engvandingsanlæg ved Ringive

174. Langelund

Langelund er en lille nyere bebyggelse udviklet på begge sider af Omme Å. Byen er vokset op omkring Langelund Vandmølle, der kendes siden 1664 og var skyldsat til 0,2 tønder hartkorn i 1688. Udviklingen begyndte med opførelsen af *Langelund Andelsmejeri* i 1888. Mejeriet ligger syd for Omme Å i udkanten af Langelund i nærheden af landevejen mellem Bredsten og Sønder Omme. Her kom også *brugsforeningen* til at ligge. Mejeriet blev ombygget 1916 og i 1930'erne. Det består af en lang hvid længe med fremhævet midterparti, der har høje vinduer og trekantgavl. Bagved lå den høje skummesal. Svarer til arkitekt E. Linds prototype. *Bestyrerbolig*, opført 1932 i Bedre Byggeskik stil. Da mejeriet lukkede husede det en overgang Snedkeriet Langelund. I 1910 byggedes *Langelund Filialkirke* som et tydeligt symbol på at folkemængden var vokset betydeligt gennem 1800-tallets hedeopdyrkning. Frem til 1960'erne anlagdes flere huse på begge sider af åen. Vandmøllen blev nedlagt og opstemningsretten overtaget af Langelund Mølle Dambrug omkring 1960. Dambruget blev lukket i 2005.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Langelund Mejeri

Stemmeværk ved Langelund Mølle

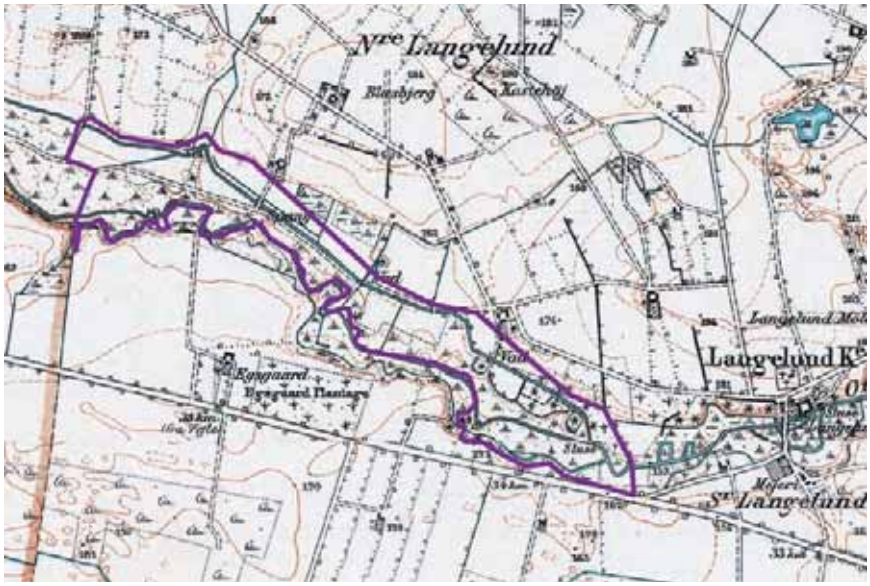

Langelund Mølle Dambrug kort før nedlæggelsen i 2005

175. Langelund Vestergård engvanding

Langs Omme Å ved Langelund Vestergård og Grygård findes spor af *engvandingskanaler* og *opstemninger* projekteret af Hedeselskabet som en del af Filskov kanalsystemet, der strakte sig over næsten 4 kilometer. Systemet bestod af parallelle fødekanaler syd og nord for åløbet. En opstemning en den østlige del bruges i dag af Nørre Langelund Dambrug, der etableredes efter 2. Verdenskrig, da engvandingen blev udfaset. Dambruget har 52 jorddamme og vandtilstrømningen foregår via den gamle primære fødekanal, der er udjævnet/opfyldt vest herfor. Sporene består desuden af tilgroede kanaler og læhegn, der følger de tidligere kanaltraceer.

Sårbarhed: Kanaler og opstemninger er sårbare overfor terræn- og vandstandsændringer samt tilgroning og forfald.

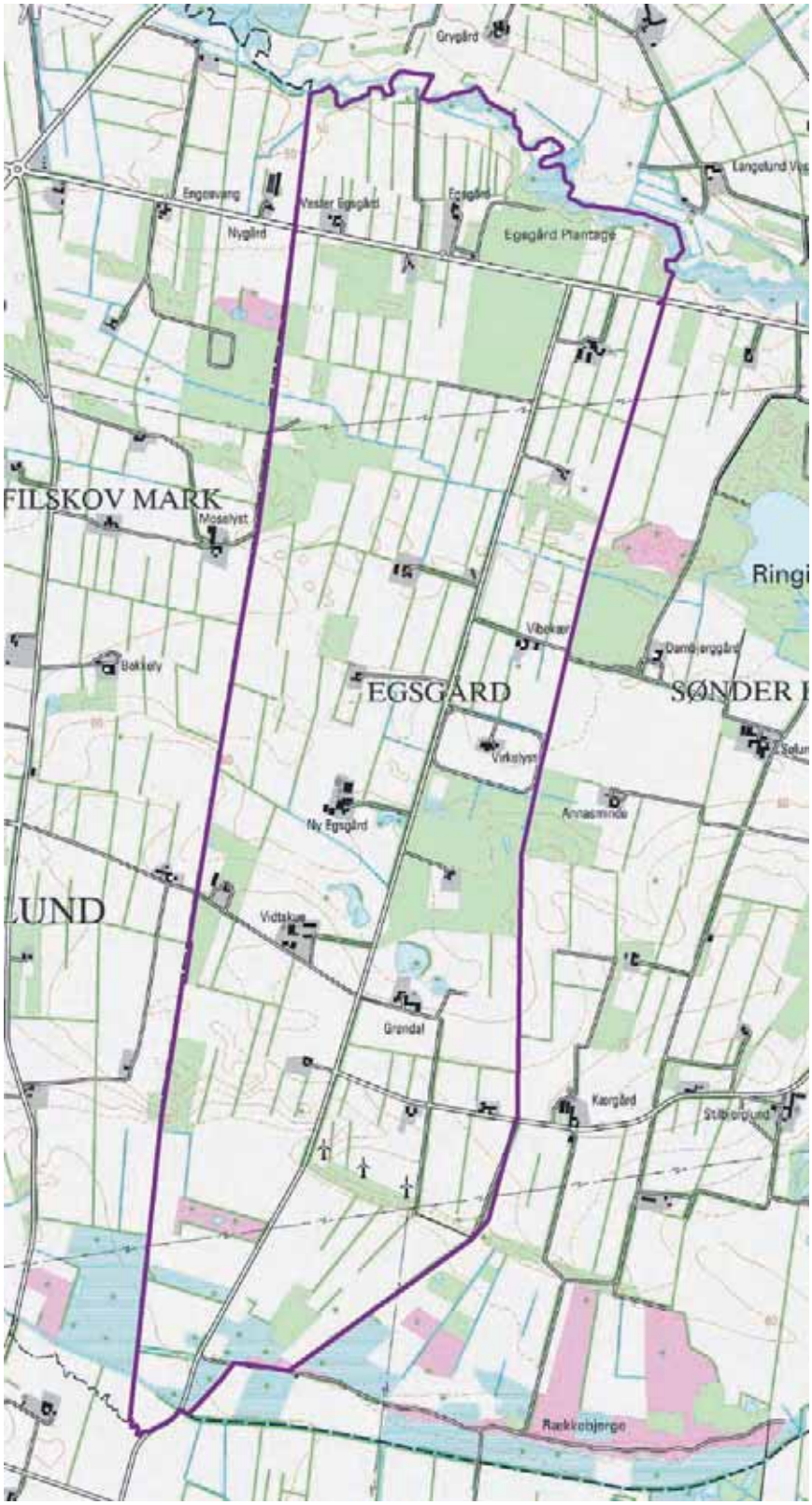

Rester af fødekanal til engvandingsanlæg vest for Langelund

Stemmeværk til Nørre Langelund Dambrug

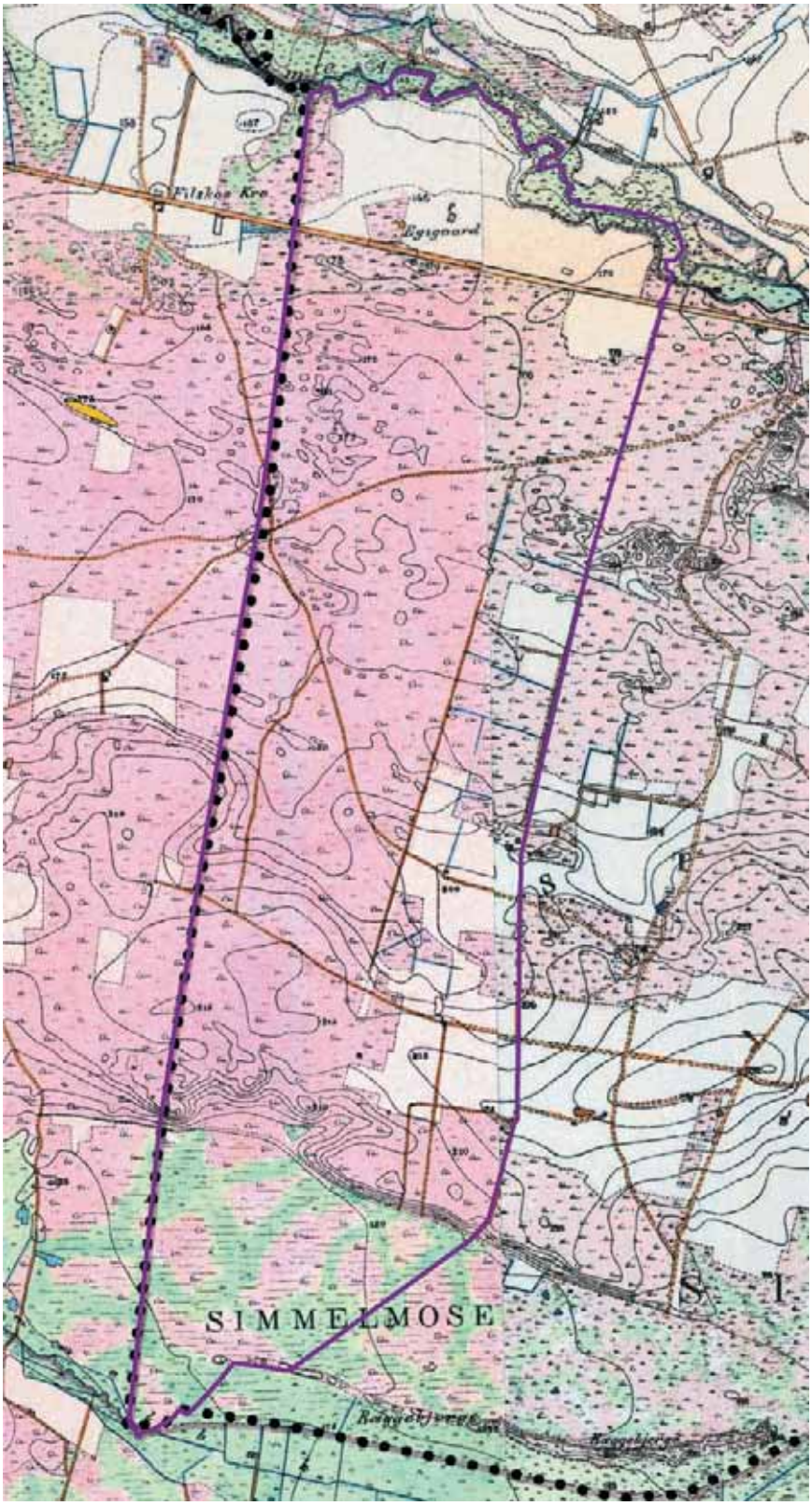
176. Egsgård hedeopdyrkning
Enestegården Egsgård nævnes første gang i 1610 som Jegsgaardt. Den lå klassisk lokaliseret ved engene på sydsiden af Omme Å, 250 m nordøst for den nuværende Egsgård. Jorderne strakte sig 4,5 kilometer ind i et fattigt og hedepræget bagland, helt ned til Simmelmose. I 1688 var gården skyldsat til knap 3 tønder hartkorn med et dyrket areal på 50 tønder land. Det var med andre ord en ekstremt tarvelig, grovsandet jord. Efter udskiftningen begyndte gården at frasælge den østlige del af hedelodderne mod syd. Små nye gårde og huse begyndte at opdyrke de rektangulære parceller, der adskiltes fra stamparcellen af en *lang lige markvej*. I slutningen af 1800-tallet solgtes endnu mere jord og man startede tilplantningen af *Egsgård Plantage*. Efterhånden var jorderne komplet udstykkede og Egsgård decimeret til et mindre brug. Området består nu af *15 jævnt spredte ejendomme* med tilkørselsveje, der stikker ud på hver side af den lange bivej gennem arealet. Opdyrkningen er fuldbragt og illustreres ved de utallige tætliggende nord-sydgående *læhegn* og små nåleskovstilplantninger. Gårdene bærer bl.a. navne som Virkelyst og Vidtskue, der understreger de store anstrengelser på den træløse hede.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, læhegn og omgivelser.

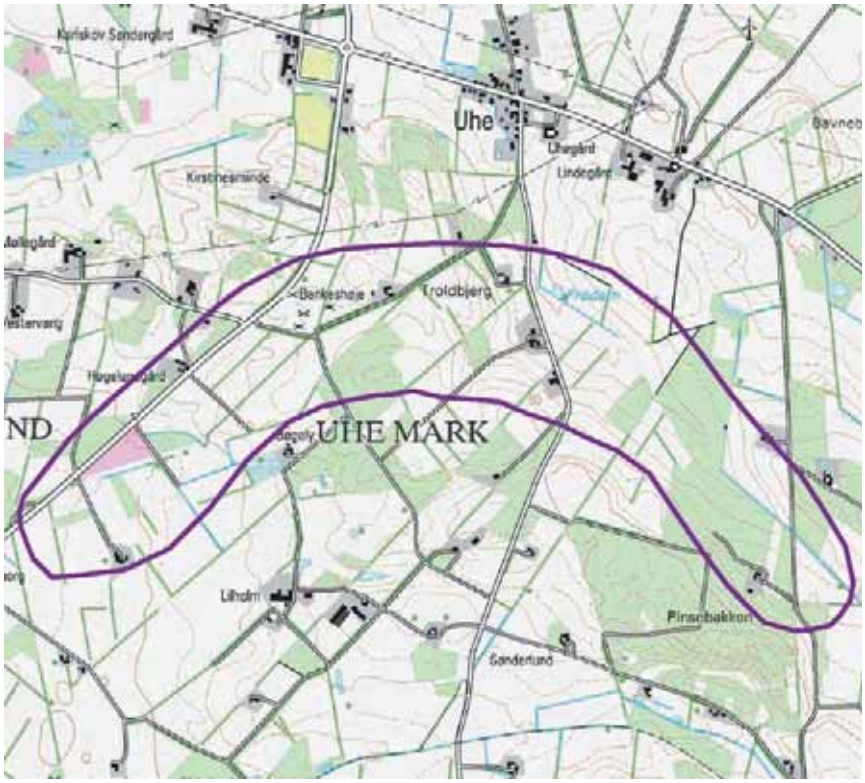
Den karakteristiske lange bivej, der vidner om den sene udstykning

177. Gravhøje på Uve Mark

På et højtliggende, kuperet strøg syd for Uve, lige på israndslinjen (hovedopholdslinjen), findes en koncentration af gravhøje, der følger terrænet som en bananform. Miljøet indeholder de *tre fredede gravhøje* ved Bankeshøje, *samt 40 markerede, overpløjede gravhøje*. I den vestligste del ned mod den opdyrkede Splintremose er gravhøjene dateret til stenalder. Det gamle hedelandskab er nu præget af spredte gårde, småplantninger og læhegn.

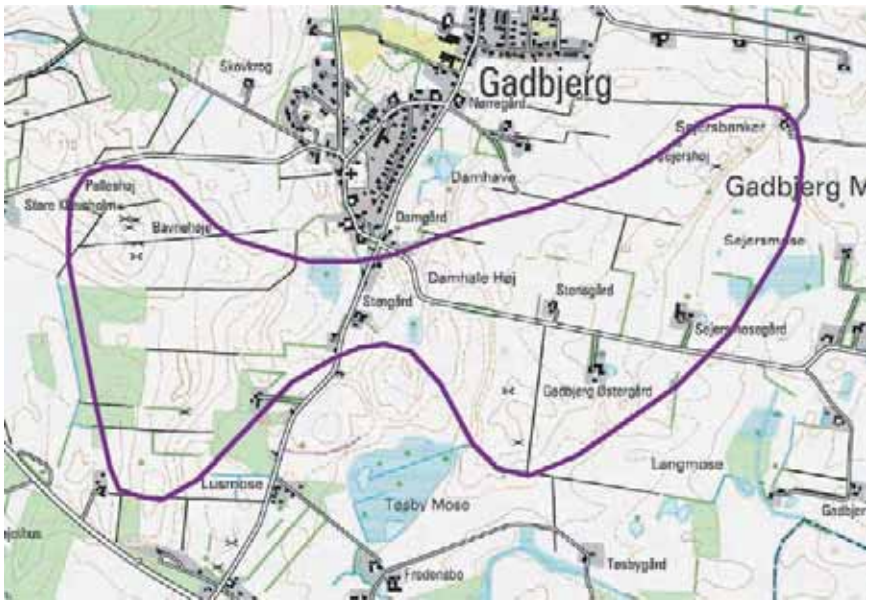
Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning.

178. Gravhøje syd for Gadbjerg

Syd for Gadbjerg på hver side af vejen findes tilsammen *11 fredede gravhøje og 24 markante overpløjede høje*. Et hærvejsspor går igennem Gadbjerg og højene har antageligt været synlige fra vejen, selvom de befinder sig op til en kilometer borte. På den vestlige side af vejen er højene koncentreret omkring Palleshøj (115 m) og Bavnehøje. Øst for vejen ligger højene ved Sejershøj (96 m) og fortsætter sydover til Damhale Høj (95 m) og videre forbi Gadbjerg Østergård.

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning.

179. Tøsby Kro

Gammel *hærvejskro*, lagt ved et vejkryds, hvor Hærvejen skærer Bredsten-Givevejen, lige hvor man kan passere på det tørre land mellem Tøsby Sø (Hølkekjær) og Tøsby Mose. Den nuværende kro opført 1878 med traditionel kombination af landbrug og krodrift. De nuværende udlænger er opført omkring 1950. Landbruget nedlagt 1995. Over for kroen ligger et *frysehus,* placeret, hvor der kom kunder.

Sårbarhed: Kro med gård og frysehus er sårbare overfor væsentlige ændringer i arkitektur og omgivelser.

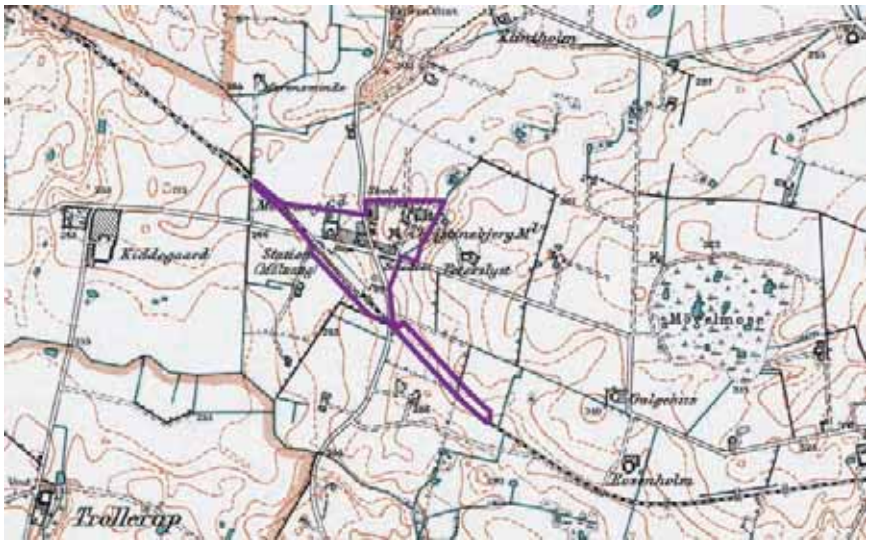
Tøsby Kro ved Hærvejen

180. Mølvang

Mølvang er et eksempel på en lille stationsby, der har ligget i skyggen af en større oplandsby. I 1894 åbnede jernbanen mellem Vejle og Give. Der anlagdes en *station* på den bare mark to kilometer vest for Jelling, hvor der lå tre mindre gårde. Stationen opførtes tæt ved et vejkryds, hvor et af hærvejens centrale spor krydser vejen mellem Jelling og Gadbjerg. Bebyggelsen lagde sig omkring vejkrydset med *kro, brugsforening og smedje*. Ved Kristinebjerg Mølle opførtes i 1926 Mejeriet Mølvang, begge er nedlagt, men der er endnu foderstofudsalg. Desuden byggedes Mølvang *forskole* og *forsamlingshus.* Et hus i røde mursten til en *ledvogter,* der skulle sørge for at regulere trafikken når toget passerede vejen.

Sårbarhed: Stationsbyen er sårbar overfor ændringer af arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser

Mølvang Forsamlingshus

Mølvang Forskole

Mølvang Station

181. Jelling monumenterne – religiøst miljø

Danmarkshistorisk kulturmiljø omfattende kirke, gravhøje og runesten, der symboliserer rigets overgang fra hedensk til kristen tro. Den romanske *kirke* er den fjerde på stedet og den yngste del af Jelling-monumenterne, som blev skabt i løbet af 900-tallet til minde om Danmarks endnu regerende kongeslægt, rigets samling og kristning. Den ældste del består af en ca. 170 m lang *skibssætning*. Skibssætningen og den *lille runesten* blev formentlig sat af Gorm den Gamle til minde om hans dronning Thyra. *Nordhøjen* blev anlagt på spidsen af skibssætningen ovenpå en langt ældre bronzealderhøj. Nordhøjen blev formentlig opført af Harald Blåtand til minde om hans far, Gorm den Gamle, som blev gravlagt på hedensk vis i et gravkammer af træ dateret til 958/59. *Sydhøjen* blev bygget henover den sydlige del af skibssætningen og indeholdt ikke nogen grav. Det er uvist, hvilken funktion den havde, men den indgår i et nøje planlagt monumentalt anlæg. Den *store runesten* placeredes symmetrisk mellem de to høje, med den kendte indskrift om kristendommens indførelse i Danmark. Den første kirke anlagdes også mellem højene, men den præcise tidsfølge mellem sydhøjen, runestenen og kirken kan ikke afgøres. Hele monumentet forener det gamle med det nye og vidner om vikingetidens storpolitik. Nord- og Sydhøjen er de største af sin art i Danmark. Skibssætningen er den største, og den store runesten den fornemmeste i Norden. Miljøet optræder endvidere på UNESCOs liste over verdens kulturarv.

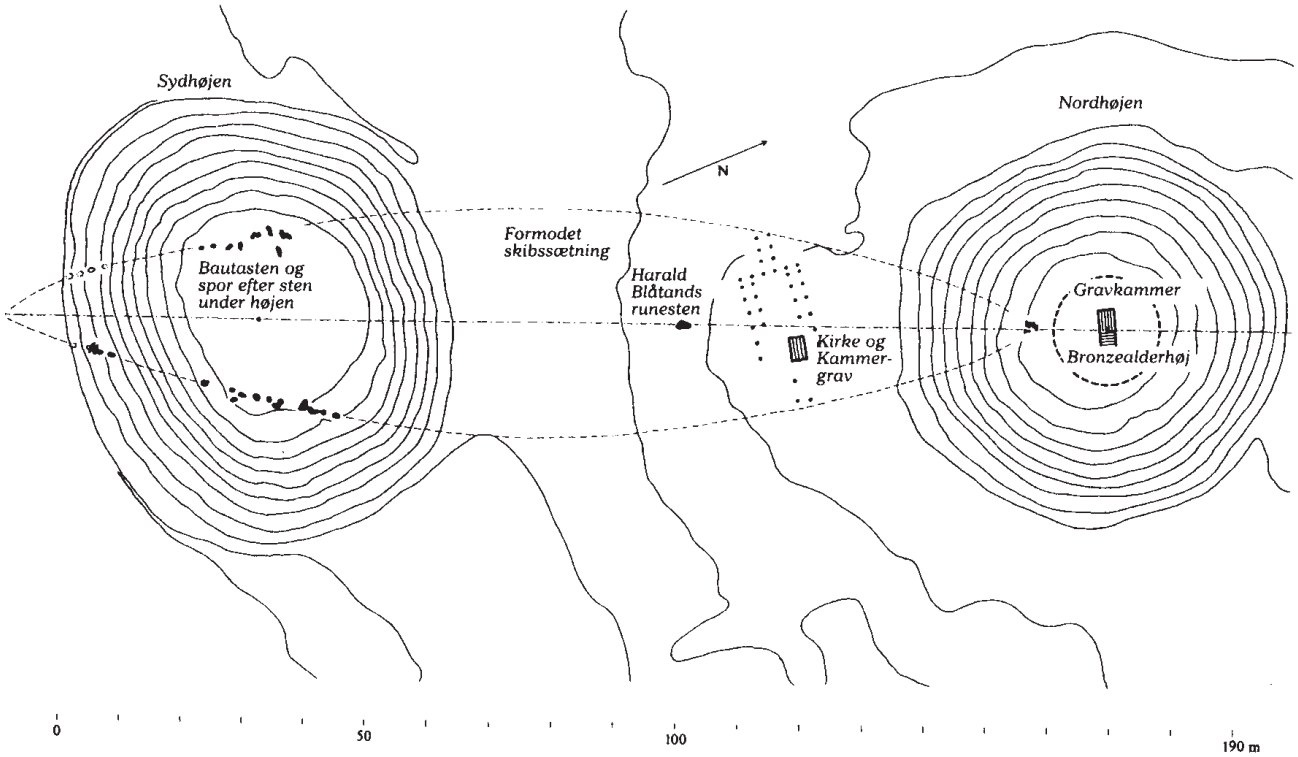

Nordhøjen og Jelling Kirke

Området nord for kirken indeholder desuden *tre fredede gravhøje* Mangehøje, og *ti overpløjede gravhøje*. Området er fredet og udpeget som kulturarvsareal.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart over for ændringer i arkitektur og omgivelser samt terrænændringer og slørende beplantning.

Plan af Jellingmonumenterne med høje, skibssætning, runesten kirke og gravkamre. Efter Knud J. Krogh og Olaf Olsen, Da klinger i Muld.....

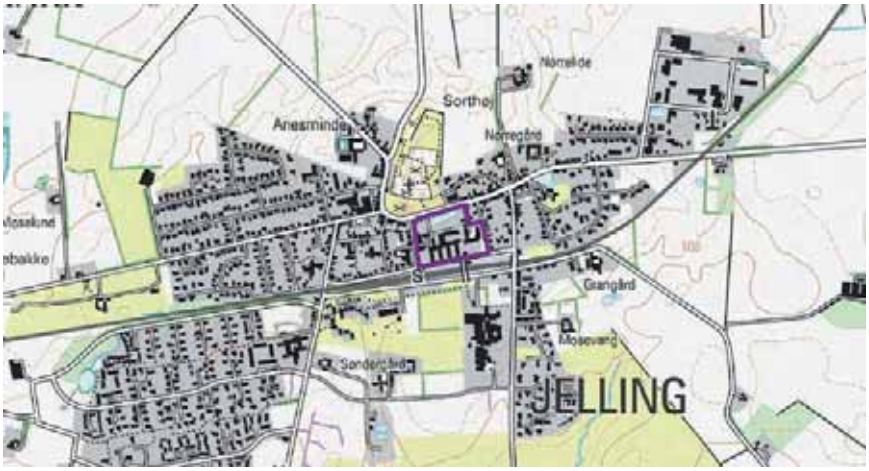

Kristusfiguren på den store Jellingsten

182. Jelling Seminarium

Et af Danmarks ældste og kendte seminarier med en arkitektonisk interessant, kompleks bygningsmasse. Jelling er siden midten af 1800-tallet vokset som følge af seminariet og som stationsby. Byen er centreret omkring den øst-vestgående hovedgade og jernbanen, der ligger parallelt med hovedgaden syd for denne. I mellem disse to færdselsårer er skole- og stationsbyen vokset op. *Jelling Statsseminarium* blev oprettet i 1841. Hovedbygningen i to etager med kvist og trekantfronton, er fra 1889 af arkitekt, kgl. bygningsinspektør Winstrup. Gymnastikhus fra 1883, ombygget 1920 og musiksalsbygning ca.1910 og forstanderbolig 1894, tegnet af kgl. bygningsinspektør J. Vilh. Petersen. Rektorbolig opført 1933 af kgl. bygningsinspektør V. Norn, lige som øvelseslokalet fra 1957-58. Ny hovedbygning i gule sten opført af C. F. Møller i 1965.

Sårbarhed: Seminariemiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, park, veje og omgivelser.

Smededamsskolen fra 1958, der siden 1982 har været pædagogseminarium

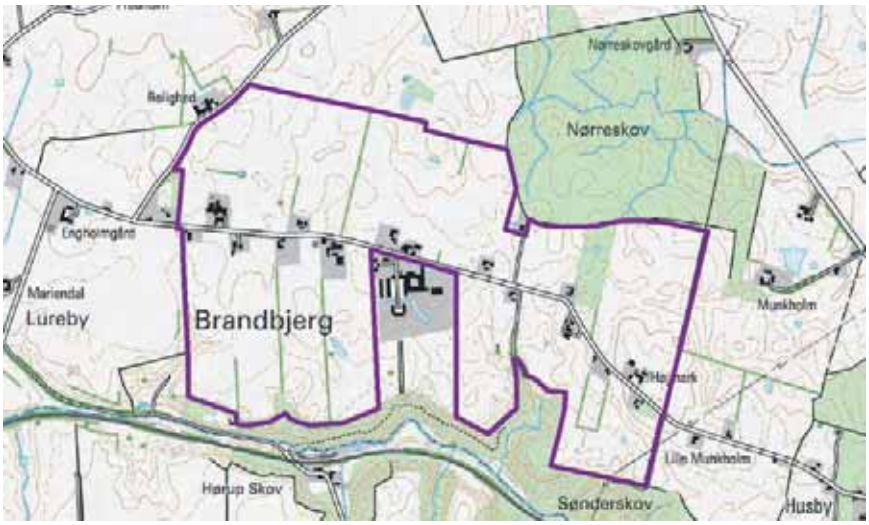

Hjørnet af Kjær og Richters musikhus fra 2004 samt gavlene fra C.F. Møllers 1960'er byggeri

183. Brandbjerg husmandskoloni

På begge sider af Brandbjerg Højskole (tidl. hovedgård) ligger en række husmandsbrug, som fremkom ved udstykningen af Brandbjergs hovedgårdsjorder i 1936-37 (155 ha). Lodderne afspejler tydeligt udstykningens struktur, som er markeret af *diger og levende hegn*. Udstykningen er mest regulær vest for højskolen. Ved udstykning af de *15 statshusmandsbrug* skulle ejendommene opføres efter enten godkendte tegninger eller af en stedlig bygmester, så de fik et ensartet og æstetisk præg. Bedre Byggeskik bevægelsen fik det nævnte kriterium gennemført, fordi man mente, at omgivelsernes æstetiske udseende havde en moralsk indvirkning på beboerne. Husmandsbrugene bestod oprindeligt af et stuehus og en staldlænge, evt. sammenbygget. De blev opført i røde mursten, men flere er siden pudsede op og hvidkalkede. Nærheden til Vejle gør husene attraktive for hobbylandbrugere.

Sårbarhed: Husmandskolonien er sårbar overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn og omgivelser.

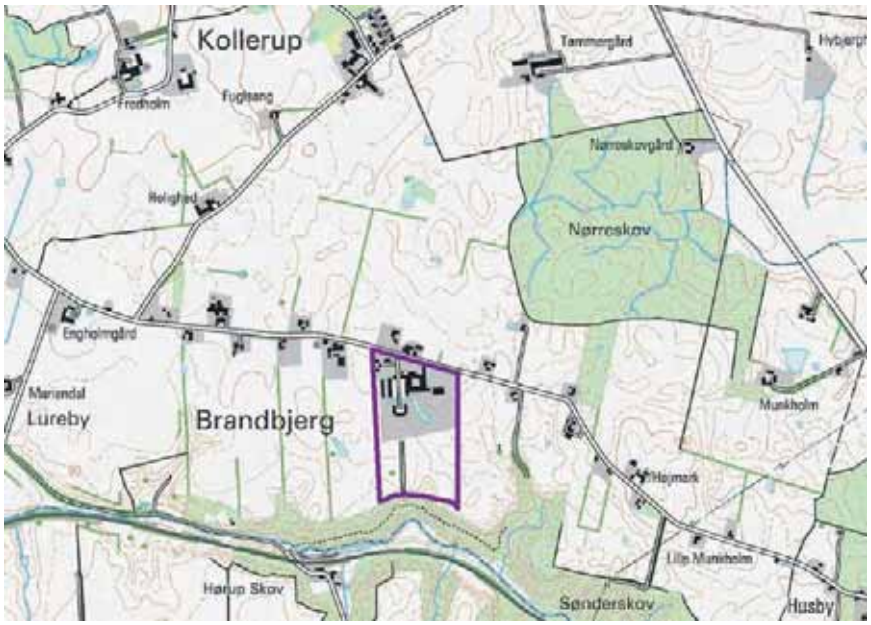
Statshusmandsbrug ved Brandbjerg

184. Brandbjerg Højskole

Brandbjerg kendes fra 1475, som Brantsbergh. En landsby kaldet Lille Brandbjerg blev ca. 1697 nedlagt og indlemmet i hovedgårdsjorden. Hovedgården er beliggende på et plateau nord for Hørup Bæk, der løber i bunden af en stejlsidet tunneldal. En beliggenhed, som understøttes af navnet "Brant", der betyder stejl.

Jysk Landhypotekforening overtog Brandbjerg i 1929 og solgte den videre i 1932 til Peter Jørgensen, som atter i 1936 solgte det meste af hovedgårdsjorden til jordlovsudvalget (se nr. 183). Hovedparcellen med hovedbygningen købtes af en sammenslutning af håndværkere i 1948, og der oprettedes en håndværkerhøjskole. Senere er Brandbjerg overgået til almindelig højskole.

Den nuværende *hovedbygning,* der ligger på det gamle fredede voldsted, går sandsynligvis tilbage til det i 1766 opførte trefløjede bindingsværksanlæg men er meget ombygget. En lav langstrakt hovedfløj, oprindelig i bindingsværk, men omsat i grundmur med cementpuds. I 1902 fik den en kort, bred tværfløj på samme tid, da alle otte gavle fik kamtakker. Ved indkørslen op til hovedbygningen, hvor den gamle avlsgård har ligget, er der i 1950'erne og 80'erne opført forskellige hvide bygninger i funktionalistisk stil, som rummer elevværelser og undervisningslokaler mv.

Brandbjerg Højskole

Sårbarhed: Højskolemiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur og omgivelser.

185. Skovdallund

Skovdallund er en lille bebyggelse for foden af de skovklædte skrænter ved Fårup Søs nordøstlige bred. Den er opstået omkring Skovdal Mølle, der kendes siden 1544. I 1688 havde møllen et ganske beskedent hartkorn på kun 0,02 tønder. I 1800-tallet anlagdes en skole og ca. 1900 også et vandværk, en kro og senere et forsamlingshus samt enkelte beboelseshuse. Kroen fungerer endnu som udflugtsmål og traktørsted for besøgende ved Fårup Sø og turister til campingpladsen. Vandmølledriften er ophørt og der findes ikke nævneværdige rester af mølledam og opstemning.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje og omgivelser.

Skovdallund Kro

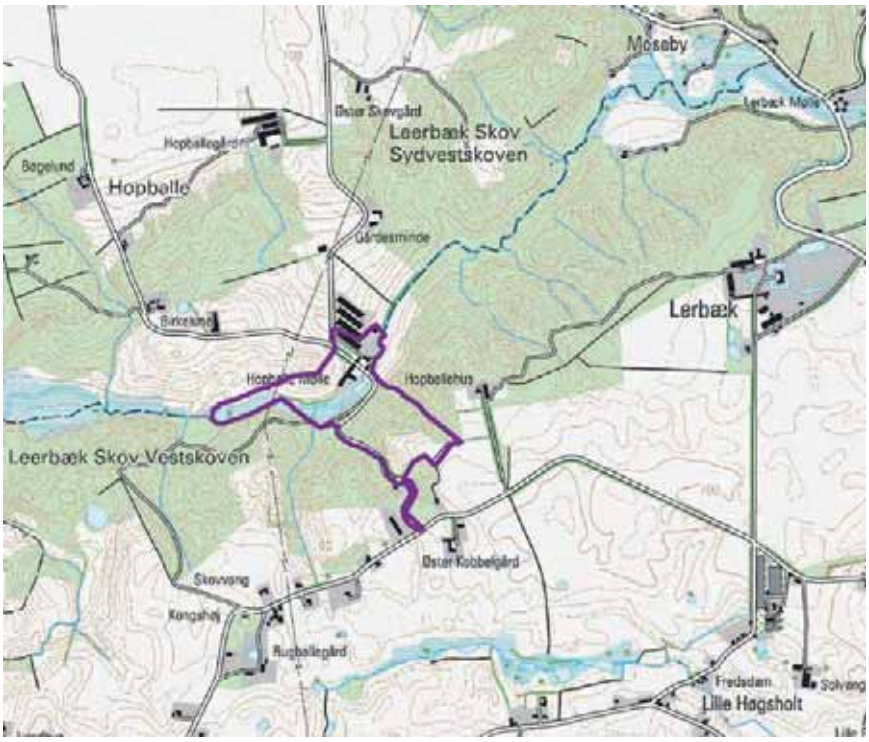

Skovdallund Mølle

186. Hopballe Mølle

Hopballe Vandmølle ligger ved Grejs Å. Den er kendt siden 1663, hvor den hørte under hovedgården Rugballegård. I 1688 var ager- og eng-hartkornet opgjort til 0,22, mens møllehartkornet udgjorde 4,25 tønder. Møllen blev solgt til selveje i 1750, og der opførtes et stort møllehus og en møllegård. Møllen havde stampeværk fra ca. 1775 til 1890. Den nuværende mølle er en treetages rødstensbygning fra ca. 1860 oprettet i forbindelse med etablering af et flormelsmølleri som fungerede indtil 1925. Vandkraften havde samtidig været udnyttet til at drive et savværk som fortsatte, da man i 1921 installerede en turbine til produktion af elektricitet til de omliggende landsbyer Hopballe, Høgsholt, Rugballe og Uhre. Møllesøens udstrækning har varieret gennem tiden. Opstemning, møllekanal og overløbskanal er bevaret og der produceres stadigvæk el ved hjælp af en Ossbergerturbine. Flere driftsbygninger er kommet til i 1900-tallet, og der er i 1980'erne etableret en stor fjerkræproduktion nord for møllen.

Sårbarhed: Møllemiljøet er sårbart overfor ændringer af mølleanlæg, arkitektur og omgivelser, herunder opstemning, kanaler og møllesø.

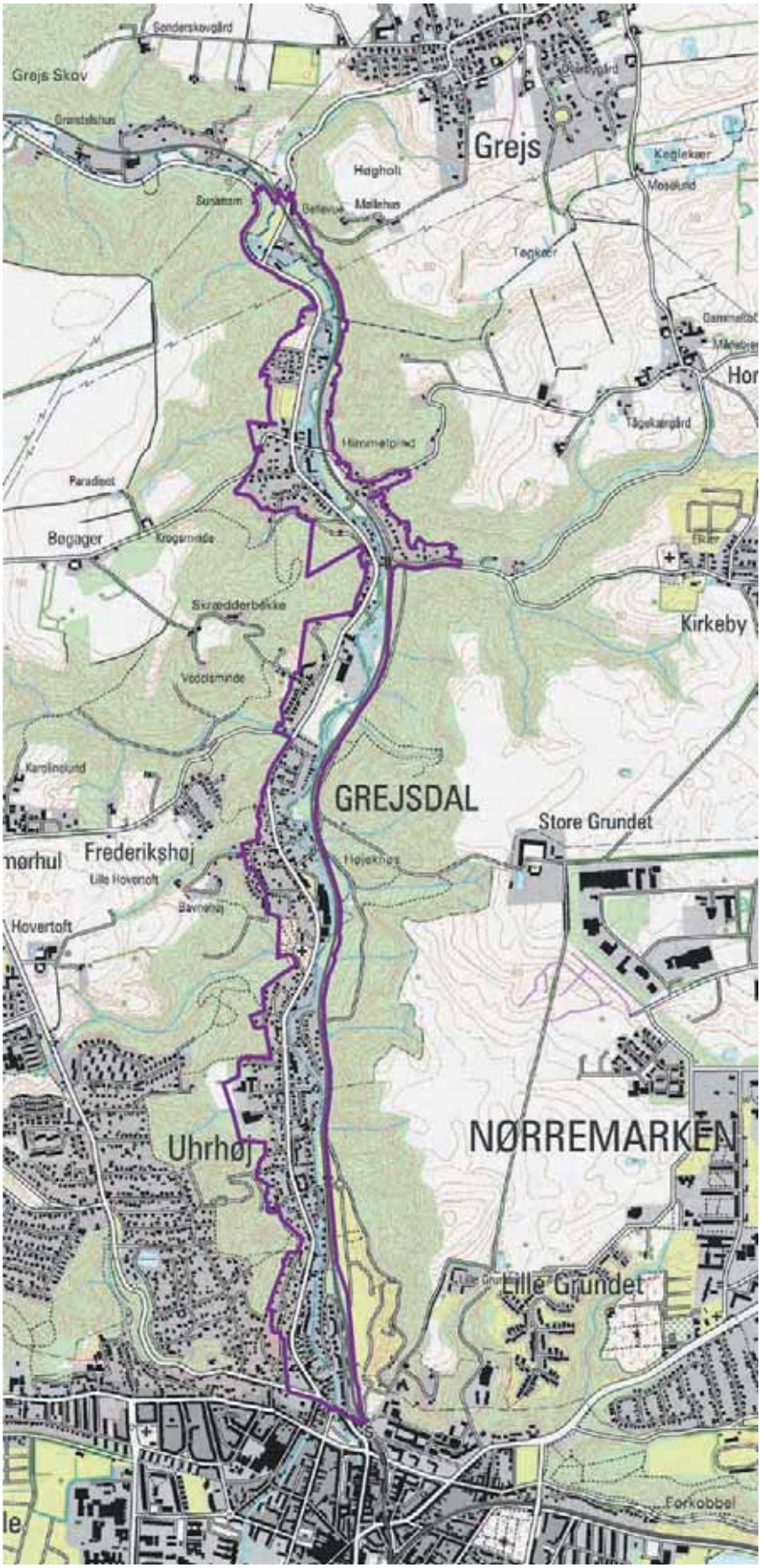

Hopballe Mølle - den sidste funktionsdygtige mølle langs Grejs Å

187. Vandkraftindustri i Grejsdalen

Industrihistorisk område af national betydning langs Grejs Å, hvor der har været 15 møller fra Grejs Mølle til Vejle med skiftende former for teknologi, der udnyttede vandkraften. De fleste møller i Grejsdalen har i kortere eller længere tid fungeret som tekstilmøller. Seks af møllerne havde stampeværker 1766-1890. Omkring 1900-1920 fik flere af møllerne installeret turbine, som producerede elektricitet, der kunne drive maskinerne. De eksisterende fabrikker er helt overgået til elkraft. Der findes ikke møllesøer til hver eneste af de mange møller, derimod etableredes to parallelle løb i stedet for mølledam.

Industrimiljøet har givet anledning til etablering af en hel bydel, kaldet *Grejsdal,* hvor der foruden de mange vandmøller oprettedes *højskole* (1879, ungdomsskole fra 1924), station på Vejle-Givebanen (1894), forsamlingshus (1895), missionshus (1898), brugsforening, skole (1912) adskillige købmænd, bryggeri, arbejderboliger og fabrikantvillaer. *Grejsdalens kro* er opført i 1880'erne i røde mursten med dekorationer af cementbånd og vinduesomramninger. *Kypergården* ligger lige nord for kroen og er oprindelig bygget som rejsestald til kroen. Da kroen opførtes var den et yndet udflugtsmål for Vejleborgerne, ligesom hele Grejsdalen var det. De kunne tage toget, som snoede sig fra Vejle op gennem dalen med station i Grejs.

Grejs Mølle bestod af tre møller: *Grejs Øvre Mølle*, Grejs Mellemste Mølle og Grejs Nedre Mølle. Grejs Øvre Mølle er anlagt som kornmølle under herregården Højgård. Nævnt første gang i 1664. Møllen blev ødelagt under svenskekrigene, men hurtig genopbygget. Den blev købt i 1761 af Gerhard de Lichtenberg, Horsens, der opførte et stampeværk i 1777. Det Kgl. Danske Dugmanufaktur købte Grejs Mølle i 1789. Den skulle fungere som valkeværk til klædefabrikkerne i Fredericia. Kornmøllen fortsatte og var økonomisk set den mest betydningsfulde. 1789-94 udvidede Dugmanufakturet ved at bygge et hus til valkeværk, et kornmøllehus, et fabrikshus indrettet til karte-, spinde- og vævestue, et farverhus med beboelseværelser og et materialehus med brændehus. Dugmanufakturet oprettede spindestuer i Vejle, men samtidig kom de første spindemaskiner. Valkeriet ophørte til dels omkring 1800, i stedet kom valkemøller med hestegang i Fredericia. Grejs Mølle solgtes 1804 til J. J. Buch, der var farver på møllen, men virksomheden gav underskud. Enken fik dog bevilling til at bestyre klædevalkningen ved Grejs Mølle. Den blev solgt ved auktion i 1807 til fabrikant Heinrich Koch, der anlagde en klædefabrik. I 1830 var der 14 væve i gang og 150 arbejdere. Samtidig fungerede kornmøllen med 18 arbejdere. I 1847 var 16 spindemaskiner i gang, 28 håndvæve, 4 valsevaskemaskiner, 8 valkemaskiner, 6 ruemaskiner, 10 overskærermaskiner samt farveri.

Grejsdalens Kro

Det hele blev drevet af fire underfaldshjul og en højtryksdampmaskine på 25 hk. Desuden blev en del hjemmegjort tøj tilberedt. Den nye ejer Heinrich Koch opførte en hovedbygning i 1821. Den brændte i 1983, og i dag er der parkeringsplads på stedet.

I 1833 udvidedes med opførelse af Mellemste og Nedre Mølle. Ved Grejs Øverste Mølle opførtes 1843 syd for hovedbygningen en ny imponerende firetages fabriksbygning. I en sidebygning med høj skorsten installeredes en dampmaskine på 25 hk. Arbejdskraften hentedes for en stor del blandt indvandrede faglærte svende, der blandede sig med lokalbefolkningen. Der opførtes en række mindre huse til arbejderboliger. Andre boede til leje hos lokalbefolkningen eller havde et husmandssted i nærheden. Klædefabrikationen standsede i 1884 og gik fallit 1889.

En nyere kornmølle øst for malestrømmen fortsatte driften indtil 1906. Møllen hørte under Lille Grundet og var forpagtet ud. Møllebygning i to etager af grundmur og med paptag, indeholdende mølleværk med turbine (bygningen ligger nord for det sted, hvor stampemøllen lå). Lokal mølledrift med levering til egnens forbrugsforeninger. På ejendommen blev der også drevet et savværk. 1907-17 kørte den udelukkende som savmølle til Hammerværket. Fra 1918 til ca. 1940 var det lecitinfabrik, startet 1912 i Århus som datterselskab af Århus Oliemølle.

Efter klædefabrikkens fallit i 1889 købte hestehandler og godsejer Niels Schou den store fabriksbyg-

ning og drev møbelfabrik. Sammen med C. M. Hess oprettede han i 1896 A/S Grejsdalens Stole- og Møbelfabrik, der fremstillede "den svenske stol" og wienerstole. Stolefabrikken gik fallit 1931. Arbejdere og lokale folk dannede et nyt aktieselskab, som atter gik fallit i 1960'erne. Fra 1969 til 1989 var fabrikken udlejet til forskellige formål. En overgang var det en finmekanisk fabrik, der fremstillede blyantspidsere. I 1991 gik Lejerbo i gang med at projektere 29 lejligheder, som blev taget i brug 1993.

Holms Mølle

Grejs Mellemste Mølle, opført 1833, var et hus i bindingsværk i to etager. Det blev fjernet, da Vejle-Givebanen skulle bruge grunden til jernbanespor.

Grejs Nedre Mølle/ Elektromøllen (Grejsdalvej 456) var oprindelig en vandmølle, opført 1833 som en udvidelse af Grejs Mølle, hvor der forarbejdedes uld med spinderi og væveri. Efter Grejs Klædefabriks fallit brugte Niels Schou den til hestestald. Vandkraften blev derfor ikke udnyttet mellem 1896 og 1925. En sidefløj blev opført 1925 og der installeredes turbine. Møllebygningen brændte i 1923. Den blev siden genopført og indrettet som bolig til fire familier og fungerede senere som stuehus til møllen. Møllen leverede jævnstrøm til stolefabrikken, samt landsbyerne Hornstrup og Grejs indtil 1962. Produktionen af elkraft blev genoptaget i 1972 med en kapacitet på 13 kwh. Vandtilstrømningen løb i parallelle kanaler i beton. Møllen blev nedlagt 1999 af hensyn til fiskepassagen.

Holms Mølle (Gl. Hornstrupvej 5) var i 1500-tallet en vandmølle, som tilhørte lensmanden på Hindsgavl. Fra slutningen af 1500-tallet blev den indlemmet i den kongelige vildtbane. I 1662 hørte den til Grundet Hovedgård. I 1820-30 havde den to underfaldshjul og to malekværne, et grubbeværk og et stampeværk. Den blev købt i 1872 af brødrene Brincker fra Hammerværket, Grejsdalen. Avlsgården og møllen blev adskilt 1898.

I 1906 bestod Holms Mølle af en møllebygning i tre etager med to almindelige overfaldshjul. Møllebygningen, hvori der fandtes bageri, butik, beboelse, ligger på en halvø mellem de to åløb. Det tilhørende uldspinderi er bortforpagtet - den sidste rest af en klædefabrik. I 1917 købtes Holms Mølle af Foderstoffabrikken i Vejle, der fremstillede lyngmel til iblanding af blodfoderet. Møllen fungerede samtidig som savskæreri for Hammerværket. I 1923 installeredes to turbiner. De gamle bygninger blev nedrevet og en ny opført i 1934, da møllen begyndte at fremstille korkpropper til øl- og sodavandsflasker. På den tid udnyttedes vandkraften ved to turbiner på 30 og 60 hk. Produktionen ophørte 1972. Turbinehuset er nedrevet 1995, og opstemningen fjernet.

Hammerværket. I 1852 fik Kammerråd Monrad bevilling til at drive en sømsmedie. Købt af Brdr. Brincker i 1867, der opførte en lille fabrik i røde mursten, der havde

syv arbejdere. Fabrikken fremstillede leer, spader og andre redskaber. Senere også vognaksler og andre landbrugsredskaber. I1878 byggedes den nederste fabrik i røde mursten med længe og gavlkvist ud til den fælles gårdsplads. Hovedbygningen, fabriksherrens bolig, opført i "Rosenborgstil" 1882 i røde mursten med udsmykninger af cementbånd og trekantfrontoner over vinduerne. Indtil 1902 udelukkende drevet ved vandkraft vha. seks underfaldshjul. I 1908 installeredes dieselmotor, der erstattedes af en sugegasmotor under 1. verdenskrig. Fabrikkens savværk lå 1907-17 ved Grejs Øvre Mølle. I 1917 flyttedes det til Holms Mølle. Gårdspladsen, der ligger på en skråning afsluttes med en længe ud mod vejen, der er i to etager til gårdsiden, bygget til boliger og administration. Mod syd er opført ny fabriksbygning. Den tidligere turbinekanal er dækket til i 1989. Hovedbygningen er ombygget til ejerlejligheder. I området vest for Grejs Å ud til vejen ligger længer, der tidligere var beregnet som arbejderboliger.

Fabriksbyggeri ved Hammerværket indrettet til boliger

Wittrup Tæppefabrik

Wittrups Uldvare- og Klædefabrik blev grundlagt 1895 af Vejle Dampmølles ejer til fabrikation af byggryn og bygmel. Senere omdannet til fabrikation af havregryn, Avena Havregrynsmølle. Den bestod af en villa og en fabriksbygning, opført 1895. Der er sluse og stemmeværk, men ingen møllesø. Der er installeret turbine. Fabrikken blev i 1914 købt af Th. Wittrups Fabrikker, der var grundlagt i 1898 i Horsens, og fremstillede uldne tæpper, både plaider og gulvtæpper. I 1918 byggedes et nyt spinderi, der brændte i 1923. I 1925 købte fabrikken det lille savskæreri, som lå oven for og nedlagde dets stemmeværk for selv at udnytte vandkraften. Fabrikken blev udvidet betydeligt 1932-33. En ny stor bygning opførtes i 1937 efter en brand. Et væveri opført efter 1945 pga. bombesprængning. Fabrik-

ken blev købt i 1976 af Ege koncernen, ejet af Mads Eg Damgård. Er siden restaureret og omdannet til beboelse.

Grejsdalens Valsemølle blev grundlagt i 1884 som almindelig kornmølle med grutning. Den kaldtes da Uhre Mølle eller Nymølle. I 1932 installeredes en 45 hk B&W dieselmotor. Møllen fremstillede elektricitet. I 1937 oprettedes valsemøllen. Senere nedlagt og indrettet til lejligheder. Stemmeværket er fjernet for at give mulighed for fiskepassage.

Grundet Elektricitetsværk/Schous Elværk. Virksomheden blev grundlagt 1872 af godsejer Niels Schou som en stolefabrik. I 1896 drevet ved et underfaldshjul og turbine på 34 hk. Til slut var stolefabrikken nærmest kun et mindre savskæreri. I 1909 købt af godsejer Skov til Grundet, der lod det omdanne til elværk. Eksempelvis solgte elværket i 1931-32 7000 kwh til virksomheder og beboelse i omegnen. Elværket er senere nedlagt og bygningen står tom og er i forfald. I 1989 er anlagt et fiskestryg ved det tidligere stemmeværk.

Scandia Piskefabrik (Grejsdalsvej 62-64). Drejerværksted og derefter farveri før 1912, da Scandia købte ejendommen, fordi virksomheden flyttede ud fra Vejle. Fabrikation af piske og stokke af mange arter ved at udnytte vandkraften til at drive maskineriet. Moderniseret i 1920 og installering af turbine. I 1934 optoges fabrikation af fiskestænger og skistave. Gamle maskiner og inventar er stadig i funktion. Opstemningen er fjernet for at give mulighed for fiskepassage.

Grejsdalens Valsemølle

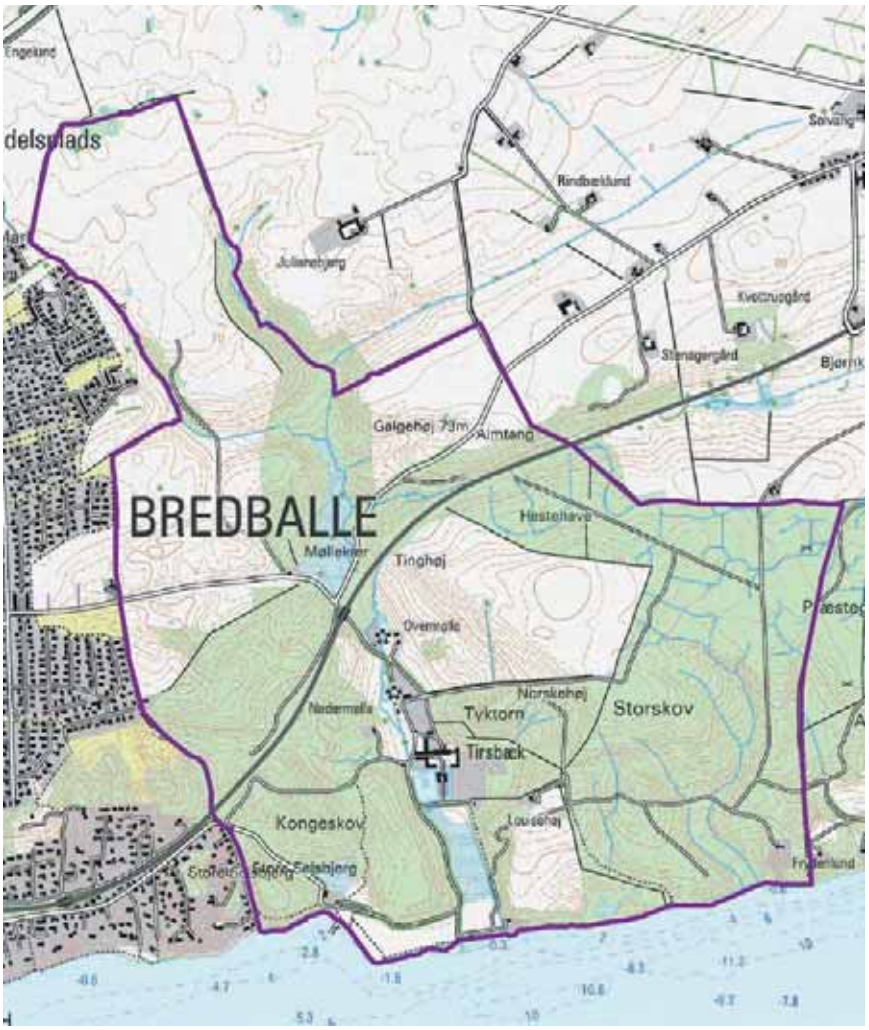
Betonkanal i Grejsdalen

Sårbarhed: Grejsdalens industrianlæg, institutioner, detailhandel og beboelseshuse er sårbare over for ændringer af arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser samt forfald. Mølleanlæggene er sårbare overfor ændringer af inventar, opstemninger, kanaler og mølleøer.

188. Tirsbæk hovedgård

Tirsbæk Hovedgård (Tyrsbæk) er kendt siden 1415. Den ligger 500 meter fra Vejle Fjord i en erosionsdal, der skærer sig ned i de stærkt kuperet omgivelser og flankeres af Kongeskov og Storskov. Agerjorden befinder sig i den nordlige del af ejerlavet, hvor landskabet åbner sig, og grænserne er tydeligt markeret af *stendiger og levende hegn*. Omkring hovedgården er der *alleer* på flere strækninger. I ejerlavets nordøstlige del ligger proprietærgården Julianebjerg, der blev frastykket fra Tirsbæk i 1802.

Den trefløjede *hovedbygning* er fredet. Den er to stokværk og som helhed opført i midten af 1500-tallet på et lavt firesidet *voldsted* med vandfyldte grave. Tårn og vestfløj er fra ca. 1577. Sandsynligvis opført af Villestrup-mesteren. Hovedgården blev gennemgribende restaureret i midten af 1700 årene samtidig med en storstilet anlæggelse af ladegården og parken. Hovedbygningens arkitektur reguleret med vinduer, pilastre, ny gesims m.v. Den stod hvidpudset med blåt tegltag. Atter moderniseringer i 1866 med cementpuds og nedrivning af det nordvestre tårn. I 1915-16 gennemgik arki-

Den trefløjede hovedbygning omgivet af voldgrave

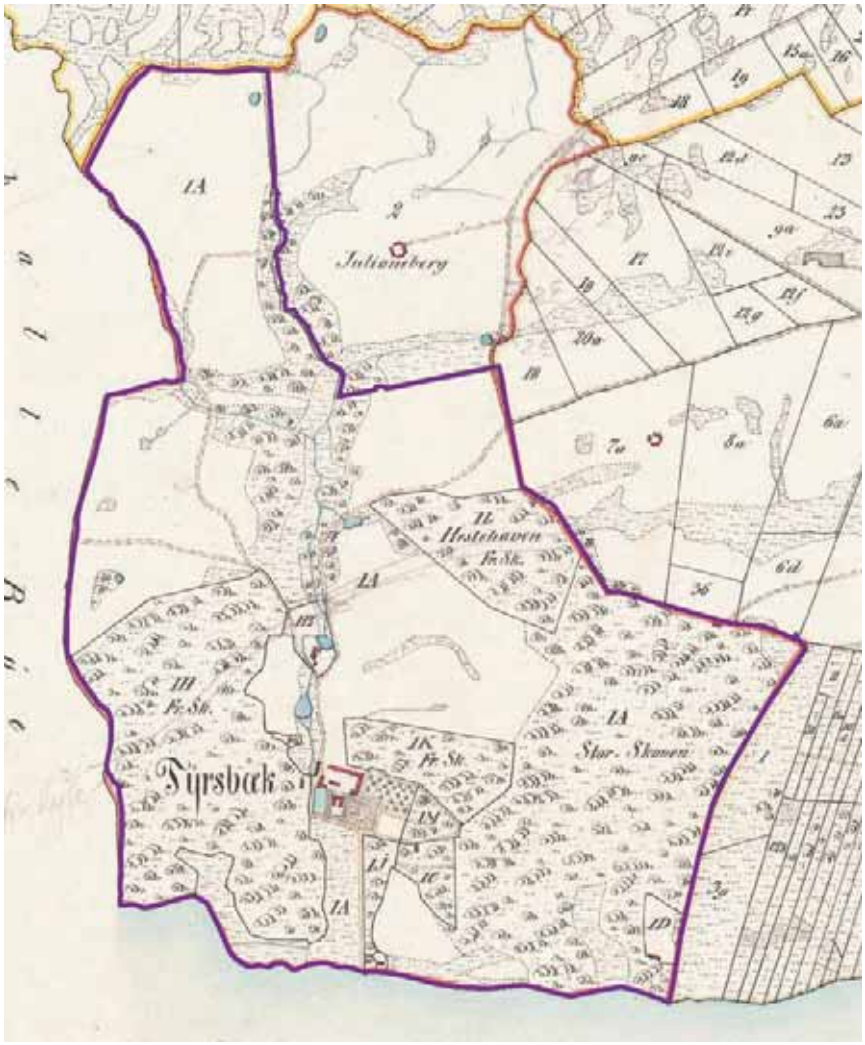

Stendige, der afgrænser Tirsbæk ejerlav

tekt Gotfred Tvede hovedbygningen for en omfattende restaurering og konservering. Murstenene blev fremdraget, tag og tårnafdækning fornyede. *Ladegården* opført ca. 1740 af bindingsværk med rød, muret tavl. Består af en stor agerumslade med side og tværfløje. I 1918 blev anlægget omsat i grundmur, en længe tilbygget vinkelret for laden og to fløjhuse opført til elever, karle, funktionærer og tjenestefolk. Udenfor parken ved huset Louisehøj et sat en mindestøtte og lidt længere mod syd i Storskov findes et gravsted.

Nord for hovedgården langs bækken, der forsyner voldgavene ligger Over- og Nedermølle. Tirsbæk *Nedermølle*, eller bare Tirsbæk Mølle nævnes i 1688, som et hus uden selvstændigt hartkorn. Den nuværende mølle er opført ca. 1850 i bindingsværk. Fungerede tidligere som savmølle, der fik installeret turbine. Møllen er nedlagt. Bevaret inventar af båndsav, drejebænk og en bloksav. Ved siden af møllen ligger den gamle *smedje*. *Tirsbæk Overmølle* er opført i bindingsværk med halvt afvalmet tag. Den kom til i 1800-tallet som en kornmølle og havde en overgang også bageri. Der er ikke længere vandføring og møllehjulet eksisterer ikke, men inventar af aksel, hejseværk og havrevalse, er bevaret. Mølledammene er bevaret, men indskrænket.

Den østjyske længdebane (1868) anlagdes tværs over hovedgårdens jorder. Ved banens krydsning af Tirsbæks tilkørselsvej

Smedjen

findes en velbevaret stenbygget *jernbanebro* fra 1868. Der er ikke mange tilbage fra denne periode, da de fleste af typen er ændret ved bane- eller vejudvidelser.

Fra senmiddelalderen og frem til 1799 havde Tirsbæk birkeret. Nord for Overmølle, hvor jernbanen skærer ejerlavet, ligger *Tinghøj* (43 m), der vidner om denne funktion. Nogle hundrede meter længere mod nord ligger *Galgehøj* (73 m), som var retterstedet.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, parkanlæg, bebyggelsesstruktur, veje, bro, diger, hegn og omgivelser.

Nedermølle

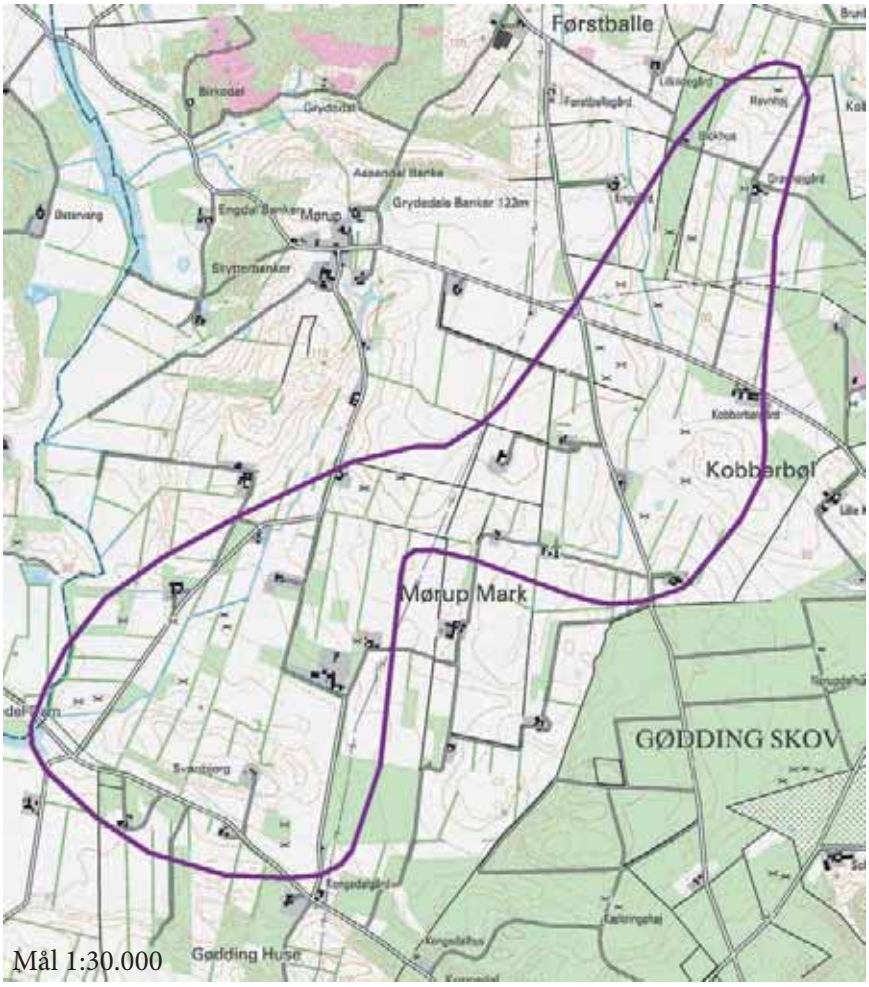

Jernbanebro med teglhvælv i sildebensmønster

189. Oldtidsmiljø på Mørup Mark og Kobberbøl

På et højtliggende randmorænestrøg øst for Mørup findes et langstrakt oldtidsmiljø, der gennemløbes af et hærvejsspor. Miljøet indeholder *28 fredede, meget markerede gravhøje og 26 overpløjede høje*. Gravhøjene er koncentreret omkring Ravnhøj i nord, forbi Grønhøj til Kobberbøl. Herefter fortsætter højrækken i en sydvestlig retning over Mørup Mark til Vandel Dam. Ved Vandel Dam er endvidere fundet spor efter *jernalderbopladser.*

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbareover for terrænændringer, dybdepløjning samt slørende beplantning.

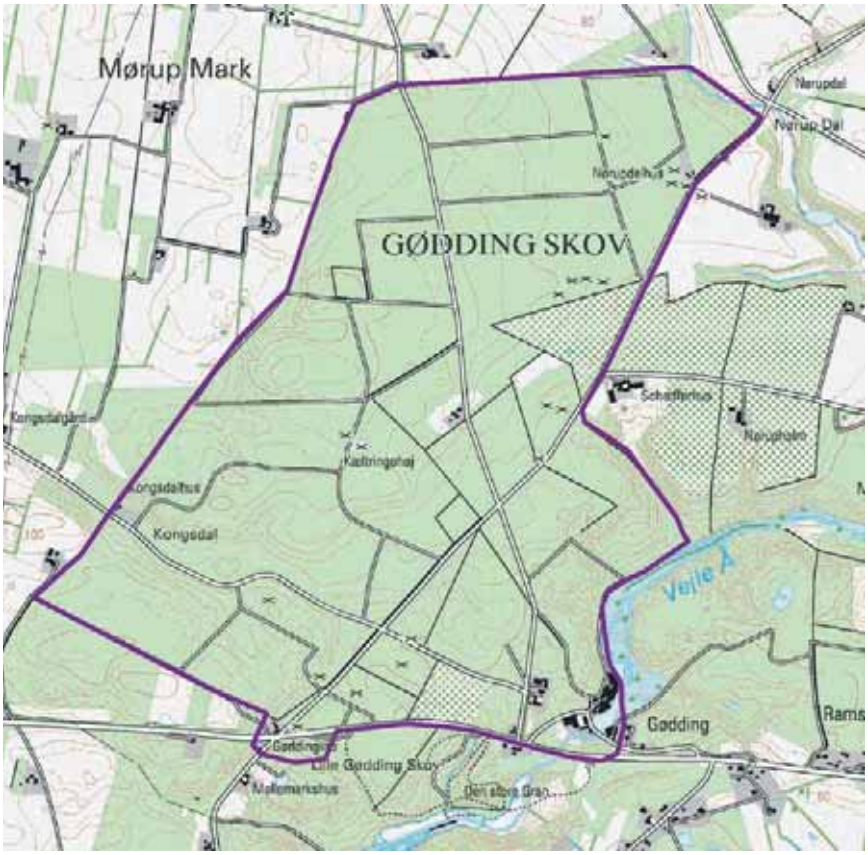

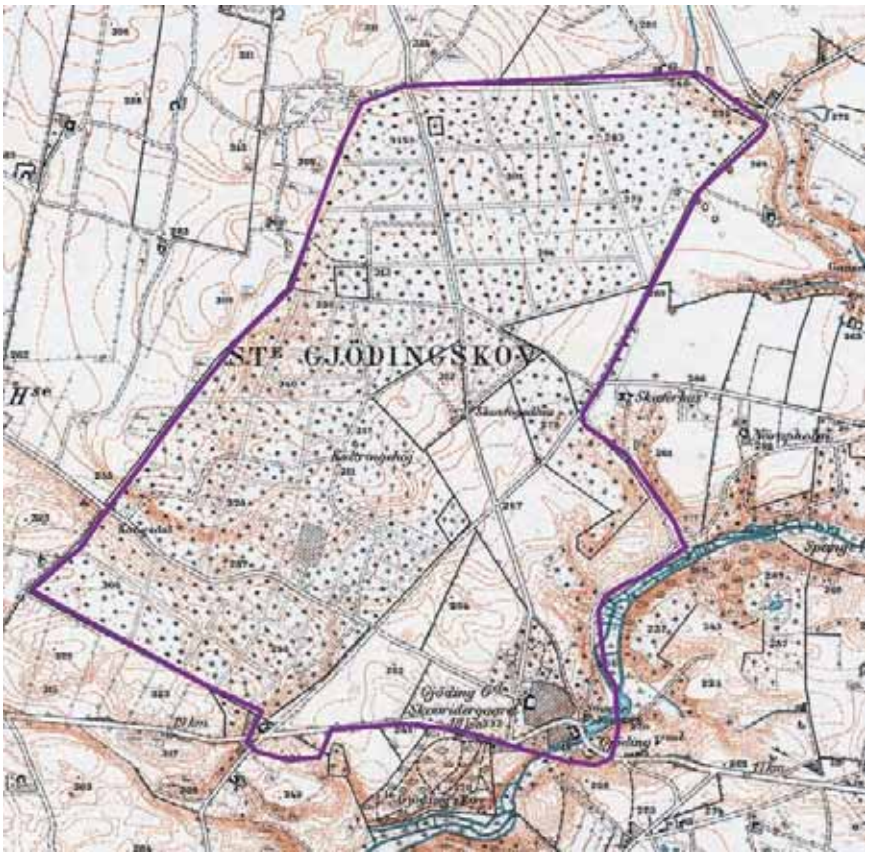
Lave gravhøje ved Kobberbøl

190. Gødding Skov

Tilplantningen af Gødding Skov begyndte i 1809 efter staten havde erhvervet Gøddinggårds jorder i 1807 (210 tdl. hede og 17 tdl. ager) med henblik på at finde en passende bolig til skovrider Randrup, der siden 1803 havde været ansat som skovrider ved Frederikshåb Plantage. I 1816 tilkøbtes endnu 170 tdl. hede fra præstegårdsjorden i Nørup. Ved Randrups afgang i 1821 var kun 84 tdl. af Gøddinggårds 227 tdl. blevet tilplantet, hvoraf kun 5 tdl. var godt bevokset. Den nye skovrider, Wilhelm Brüel, tog fat med ihærdighed og allerede 1828 var hele Gøddinggård tilplantet. Først herefter begyndte tilplantningen af præstens hede. Det anvendtes mest rødgran med iblanding af birk. En smule Weymouthfyr og lærk blev også plantet efter frøene var blevet opelsket i bomskolen (baumschule, planteskole). Rester af *bomskoler* findes tre steder i plantagen afgrænset af jorddiger. Hele plantagearealet er omgivet af *indfredningsdiger,* opført af danske krigsfanger under Englandskrigen. Blandt andre spor med relation til skovdriften findes dybe *alrender* for brydning af heden.

I skoven findes desuden store koncentrationer af *stenrøser* samt *26 fredede gravhøje,* bl.a. ved Kæltringehøj og Nørupdalhus. Gamle *hulvejsspor* findes parallelt med Hærvejen, der løber gennem skoven, bl.a. nordøst for Nøruphus og sydvest for Schæferhus.

Skoven rummer også flere boliger under Randbøl Skovdistrikt: *Skovridergård* (tidl. Gøddinggård), *skovfogedbolig* og *skovløberhusene* Kongsdalhus og Nørupdalhus. Lige øst for skovridergården ligger *Gødding Mølle,* der er en af de ældste kornmøller ved Vejle Å, allerede nævnt tilbage i 1400-tallet. De nuværende bygninger er opført 1856. I 1940'erne installeret turbine, som stadig producerer el. Møllen fungerer som savværk og trælasthandel og er i privateje. To huse ved mølledammen, har rummet en smedje og en brugsforening fra 1904-51, til den flyttede op til Vejle-Billund vejen.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, skovstruktur, træartsvalg, veje, diger og omgivelser. Mølleanlægget er sårbart overfor ændringer af opstemning, kanaler og møllesø. Gravhøje, stenrøser og hulveje er sårbare overfor terrænændringer og maskinel skovdrift.

Tørvedige omkring en af skovens bomskoler (planteskoler)

Stenrøse fra ældre jernalder

Indfredningsdige

191. Engelsholm Slot (Højskole)
Engelsholm Højskole ligger ved den sydlige bred af Engelsholm Sø. Engelsholm var oprindelig en hovedgård, kendt siden 1452, og var ejet af Lange-Brahe slægten ca. 1525-1730. Fra 1731 til 1754 ejet af storkøbmand Gerhard H. de Lichtenberg, Horsens. Hovedgården blev overtaget af Jysk Landhypothekerforening i 1931, som 1932 udstykkede jorderne i 16 lodder (se nr. 192). Det 17. lod blev udstykket som et mindre gårdbrug (56 tdl.) og omfattede resterne af hovedgårdens avlsbygninger. Slottet blev købt og indrettet til højskole i 1940.

Hovedbygningen, slottet, er fredet. Det er opført af Knud Brahe i 1593, sandsynligvis efter idé af broderen, astronomen Tycho Brahe, og antagelig med den kgl. bygmester Hans v. Steenwinkel som arkitekt. Slottet står på et snævert fredet *voldste*d med vandfyldte grave på fire sider. Slottet er restaureret i 1737, hvor tårnene fik de "lichtenbergske" blytækte løgspir. Restaureret igen i 1880 og i 1940 ved arkitekt Karl Kristensen, da den omdannedes til højskole og fik elevværelser på loftet, og køkkenbygning mellem nordtårnene. Efter brand i 1952 er slottet endnu engang restaureret ved arkitekt Malling Pedersen, Vejle.

Avlsgården blev i 1737 flyttet og lagt symmetrisk over for slottet. Det meste af anlægget blev nedrevet lige efter 1931 og kun et hjørne, to længer i vinkel, blev stående.

Engelsholm Slot

Gårdbruget på den 17. lod indrettet i en del af hovedgårdens avlsbygninger. Stuehuset opført i 1937

"Stalden" som er en rest af den oprindelig avlsgård

De var i 1880 omsat i grundmur og kampesten. Fra 1931 til 1967 indgik de som driftsbygninger i et mindre landbrug sammen med *stuehuset* over for, der blev opført i 1937. Da højskolen udvidede i 1967 købte man det lille landbrug. De to avlslænger blev indrettet til værksteder og stuehuset indrettet til elevværelser.

Højskolens andre funktionsbygninger fra perioden indtil 1967 omfatter *Stalden, Mejeriet og Laden.* Bygningerne ligger symmetrisk overfor slottet med Laden i midten foran voldgravsbroen og med Stalden og Mejeriet på flankerne. Stalden er sandsynligvis opført ca. 1880, indrettet til værelser i 1940. Mejeriet er en pendant til Stalden opført 1947 til værelser ved arkitekt Malling Pedersen. Bygningen er nedrevet og genopført som forstanderbolig 2006 i stil med det tidligere Mejeri. Laden er opført 1957 ved arkitekt Jørgen Andresen til værelser og undervisningslokaler. I 1984 blev *Fæstalden* opført ved arkitekt Kresten Andresen, til elevværelser. *Søhuset,* nordøst for slottet ved søen oppe på bakken, er opført 1880 som landarbejderbolig, nu værksted og atelier for glaskunstner.

Sårbarhed: Slot og omliggende bygninger er sårbare overfor væsentlige ændringer af arkitektur og omgivelser. Haveanlægget er sårbart overfor terræn ændringer.

192. Engelsholm Mark husmandskoloni

På Engelsholm Mark ligger en kolonni bestående af 16 husmandsbrug. Den er udstykket fra Engelsholms jorder i 1932 efter Jysk Landhypothekerforening købte hovedgården i 1931. De 16 brug fik hver 22 tønder land, mens det 17. brug blev på 56 tønder land og drev jorderne fra resterne af Engelsholms gamle avlsgård. Husmandsbrugene placeredes langs med Engelsholmvej og Søbakken. Tre brug kom til at ligge helt oppe ved Vejle-Billund vejen. Udstykningsstrukturen er ikke så regelmæssig pga. tilpasningen til det bølgede landskab, men ejendommene er opført af lokale murermestre efter godkendte tegninger, og har derfor et fælles præg. De fleste bestod oprindeligt af et stuehus i røde mursten med halvt afvalmede tage samt en, senere to hvidkalkede driftslænger. De enkelte lodder adskilles af veje og levende hegn, som endnu tydeliggør brugenes beskedne jordtilliggende.

Sårbarhed: Husmandskolonien er sårbar overfor ændringer af arkitekturen, bebyggelsesstruktur, veje, hegn og omgivelser.

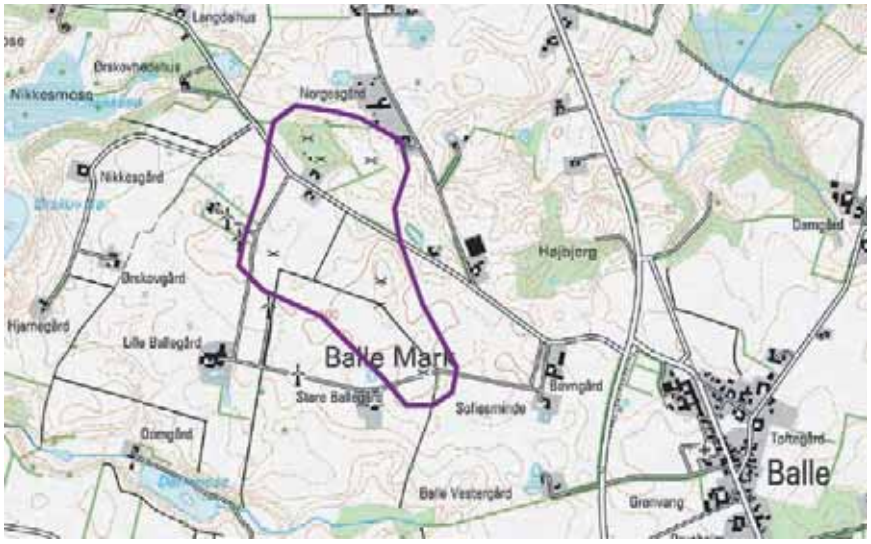

Eksempler på husmandsbrug i udstykningen

193. Gravhøje på Balle Mark

I et kuperet dødispræget område nordvest for Balle fra Norgesgård til StoreBallegård findes *otte fredede gravhøje og ti markerede, overpløjede gravhøje.* To af de overpløjede høje er dateret til stenalder. Det højeste punkt ligger omkring 105 meter over havet.

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning samt slørende beplantning.

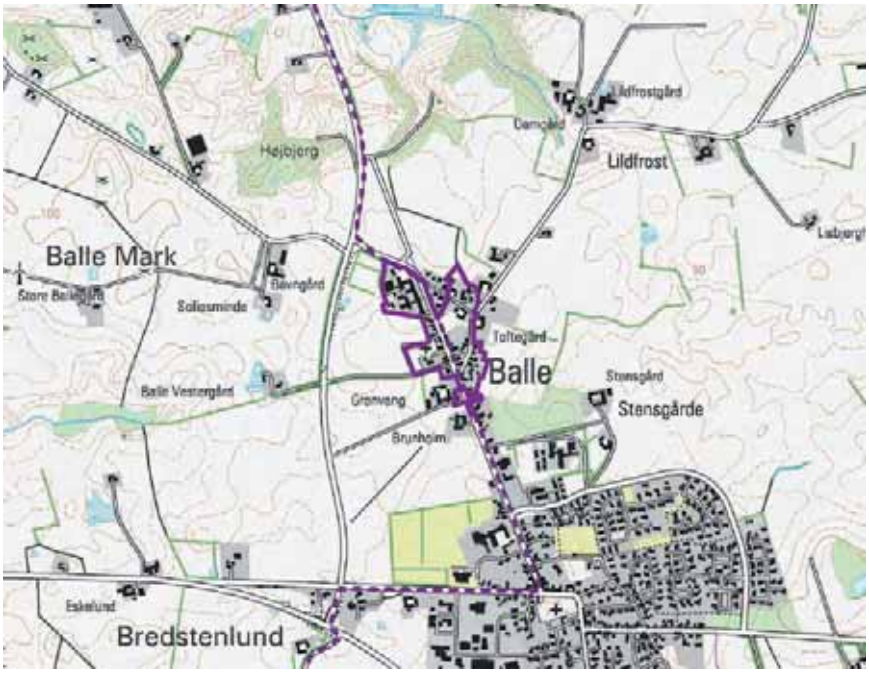

Gravhøje på Balle Mark

194. Balle, religiøst miljø

I sidste halvdel af 1800-tallet blev bønderne vakt. I Balle opstod et miljø af grundtvigianske interesserede folk, der senere sluttede op omkring Engelsholm Højskole. Fra 1867-1962 opførtes en række huse og skoler, som ligger samlet omkring Ballevej og Nederbyvej

Balle Valgmenighedskirke

Balle *valgmenighedskirke og præstebolig* er fra 1884-85. Kirken er opført efter tegninger af arkitekt Andreas Bentsen svarende til Korskirken i Vallekilde. *Balle Friskole* oprettet i 1866, som den anden i Danmark. I 1867 byggedes eget skolehus, som i 1875 blev udvidet med en gymnastik- og *forsamlingssal*. Fra 1899 blev hele huset, en vinkelbygning, brugt til friskole. I 1962 indrettet til to lærerboliger, da friskolen flyttede over i ungdomsskolen. I 1991 indrettet til museum for den grundtvigske bevægelse i Balle. Balle *forsamlingshus*, opført 1899 af bygmester Kristen Laursen. Flere om- og tilbygninger i 1904, 1911, 1942 og den sidste i 1995. Balle *brugsforening,* opført 1872. Huset, der ligger over for den gamle friskole og forsamlingshuset, er udvidet om- og tilbygget 1893, 1909 og 1933. I 1981 flyttede Brugsen til Bredsten Centret. *Balle fri- og ungdomsskole*, opført 1962.

Karakteristisk eksempel på et grundtvigsk miljø midt i en landsby, der afspejler sig i de institutioner, som bevægelsen etablerede. Valgmenighedskirke og præstebolig har særlig arkitektonisk interesse.

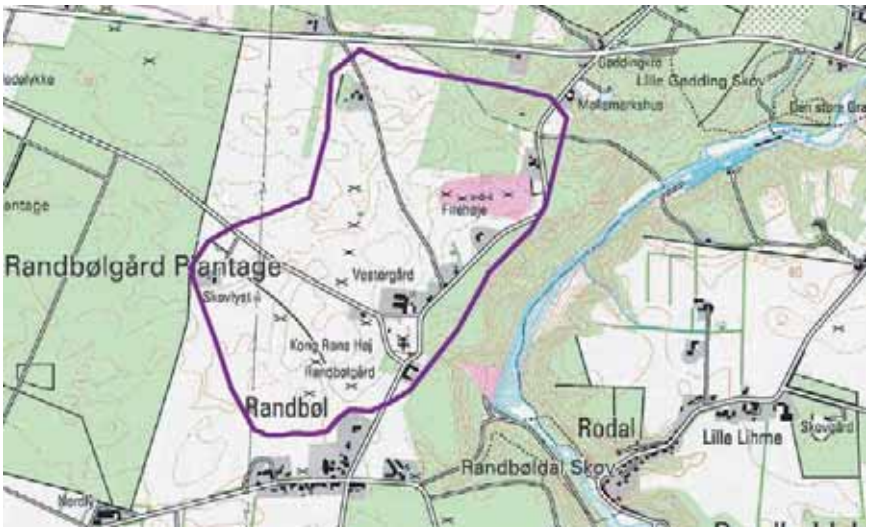
Sårbarhed: De nævnte bygninger er sårbare overfor væsentlige ændringer i arkitektur og omgivelser, der slører det grundtvigske miljøs fortælleværdi.

195. Hærvejen ved Randbøl Kirke og Kong Rans Høj

Området indeholder flere lag af kulturspor lige fra oldtiden til nutiden, som har tilknytning til *Hærvejen* og viser, hvilken vigtig status den gamle nord-syd gående handelsvej havde. Miljøet strækker sig fra Vejle-Billund-vejen vest om Vejle Å og ned syd for Randbøl Kirke. Hærvejssporet følger bakkekammen på toppen af den stejle skovklædte dalside ned mod Vejle Å. Her findes *14 fredede gravhøje,* bl.a. højgruppen Firhøje (100 m), som ligger i et fredet hedeareal. Der er desuden registreret *19 overpløjede gravhøje.*

Lige nord for *Randbøl Kirke* mødes to hærvejsspor. Randbøl Kirke er hvidkalket med romansk kor og skib og sengotisk tårn. På kirkegården ligger Kong Rans høj, der er en anselig gravhøj. Landsbyen kendes fra o. 1330 og bestod i 1688 af tre gårde, hvoraf den ene er udflyttet efter udskiftningen 1787. Vestergård blev liggende i byen og ligeså gjorde *den gamle kro*, nu Randbølgård, der ligger lige overfor kirken. Kroen er en af mange hærvejskroer, der vidner om den megen trafik på hærvejsstrøget. Vest for Randbøl findes rester af *jernbanedæmningen* fra Vejle-Vandelbanen (1897-1957).

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, veje og omgivelser. Gravhøje og jernbanedæmning er desuden sårbar overfor terrænændringer og slørende beplantning.

Randbøldal Kirke

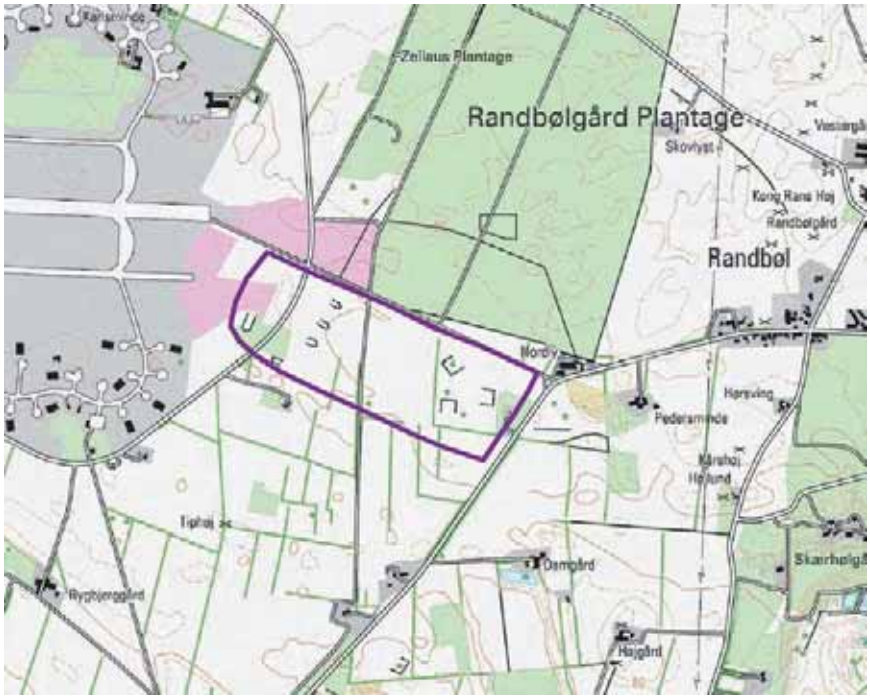

Firhøje

196. Flyverskjul syd for Randbøl Plantage

Anlæg af militærhistorisk interesse syd for Randbøl Plantage. Under 2. verdenskrig anlagde tyskerne i 1943 en militær flyveplads syd for Vandel. Tyskerne beslaglagde Vandel og oprettede marts 1944 hovedsæde på Engelsholm med indkvartering af piloter og besætningsmedlemmer. Befolkningen blev tvangsforflyttet. Efterfølgende renovering af bygninger i Vandel og omegn efter maj 1945. Den militære flyveplads er siden 1.10.1950 officielt benævnt Flyvestation Vandel. Flyverskjulene er hesteskoformede jordvolde, som kunne sløres med sløringsnet. En pipeline (rørledning) til fremføring af flyvebenzin anlagdes mellem flyveskjulene i Frederikshåb og Almstok, i alt ca. 10 km lang. Sporene i området omfatter *tre bomberflyverskjul* mod øst og *fem rekognosceringsflyverskjul* mod vest. I området findes desuden en fredet og en overpløjet gravhøj.

Sårbarhed: Flyverskjul og gravhøj er sårbare overfor terrænændringer og slørende beplantning.

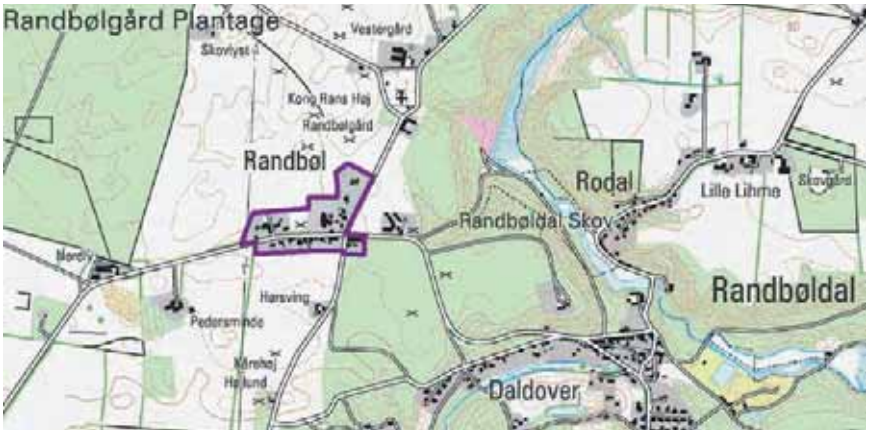

Volde fra de hesteskoformede flyverskjul til bombefly

197. Randbøl stationsby

Ved vejkrydset syd for Randbøl kirke og landsby opstod en lille ny bebyggelse i forbindelse med *Randbøl Station*, der opførtes ved etablering af Vejle-Vandelbanen (1897-1957). Efter banens nedlæggelse blev stationen indrettet til kommunekontor og kæmnerbolig. I 1986 solgt af Egtved Kommune til KFUM-spejderne i Danmark. Den oprindelige stationsbygning er udvidet med to tilbygninger. Ved siden af stationen ligger *Præstegården*, opført 1910-20 af arkitekt Monrad fra Brande. Ved vejkrydset ligger *Randbøl Andelsmejeri* med bestyrerbolig opført 1928 af arkitekt S. Olsen, Jelling. Mejeriet afløste et ældre, oprettet 1890, der lå i Daldover. Randbøl Andelsmejeri lukkede i 1971 og blev i 1981 ændret til Bibelcenter. På den anden side af vejkrydset opførtes et gæstgiveri omkring 1900. Det er senere omdannet til *Refugium* i tilknytning til bibelcentret. Overfor refugiet ligger Randbøl *savværk*, der endnu en i funktion, og lige vest herfor findes en fredet gravhøj. Det lille bymiljø består endvidere af 14 huse. Miljøet er et eksempel på, hvorledes bygninger kan overgå til andre funktioner og formål og samtidig beholde den arkitektoniske fortælleværdi.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Randbøl Station

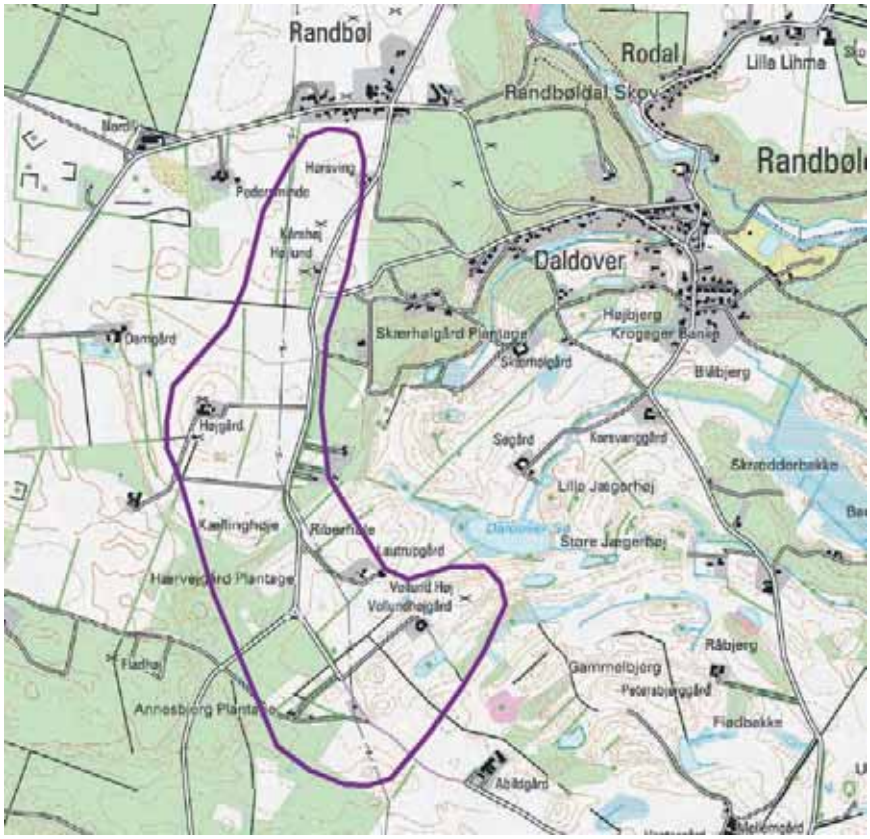

Præstegården

198. Oldtidsmiljø fra Kårehøj til Vollund Høj

Langstrakt nord-sydgående højkoncentration, som følger hærvejen fra Kårehøj (81 m) over Kællinghøje til Vollund Høj mellem Daldover Sø og Hærvejgård Plantage. Miljøet indeholder *6 fredede gravhøje og 37 overpløjede, markerede gravhøje*. Mellem Kællinghøje og Ribehule løber rester af *jernbanedæmningen* fra Vejle-Vandelbanen (1897-1957).

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser samt jernbanedæmning er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning.

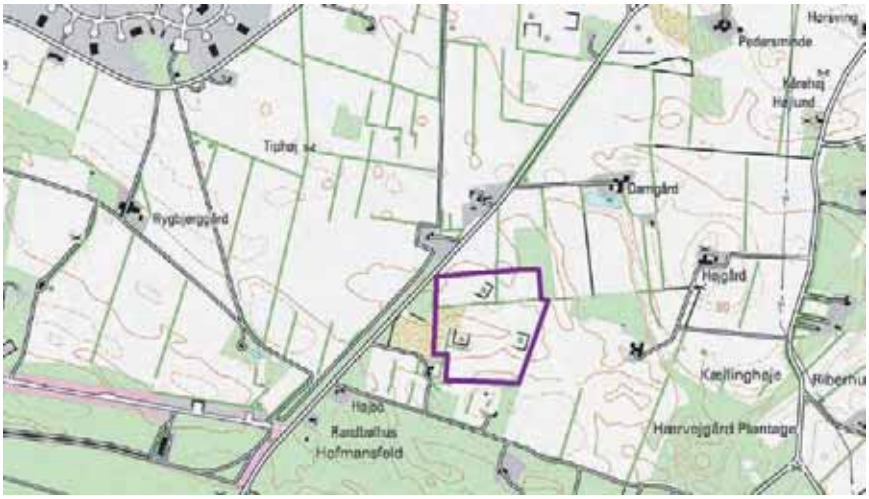

Kårehøj

199. Flyverskjul nord for Randbølhus

I Området nord for Randbølhus findes *tre bombeflyverskjul* bestående af hesteskoformede jordvolde. Arealet indgik tidligere i den tyske flyveplads ved Vandel (se evt. nr. 196). Der har været indvundet grus og sand og området mellem flyverskjulene er under retablering som.

Sårbarhed: Flyverskjulene er sårbare overfor terrænændringer og slørende beplantning.

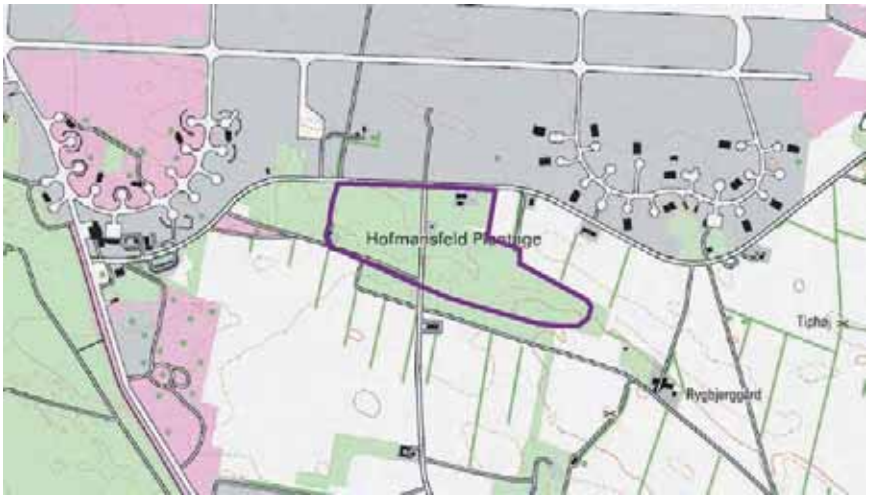

200. Flyverskjul i Hofmansfeld Plantage

Tilplantningen af Hofmansfeld Plantage begyndte i slutningen af 1800-tallet, men først fuldendt i efterkrigsårene. Stort set hele plantagen væltede ved orkanen 2. december 1999, hvilket blotlagde en række flyverskjul, hesteskoformede jordvolde, som blev bygget af tyskerne under 2. verdenskrig i tilknytning til Vandel flyveplads (se evt. nr. 196). I Plantagen findes *fem flyverskjul* beregnet til rekognosceringsfly, som kunne skjules ved at lægge sløringsnet henover.

Sårbarhed: Flyverskjulene er sårbare overfor terrænændringer og slørende beplantning.

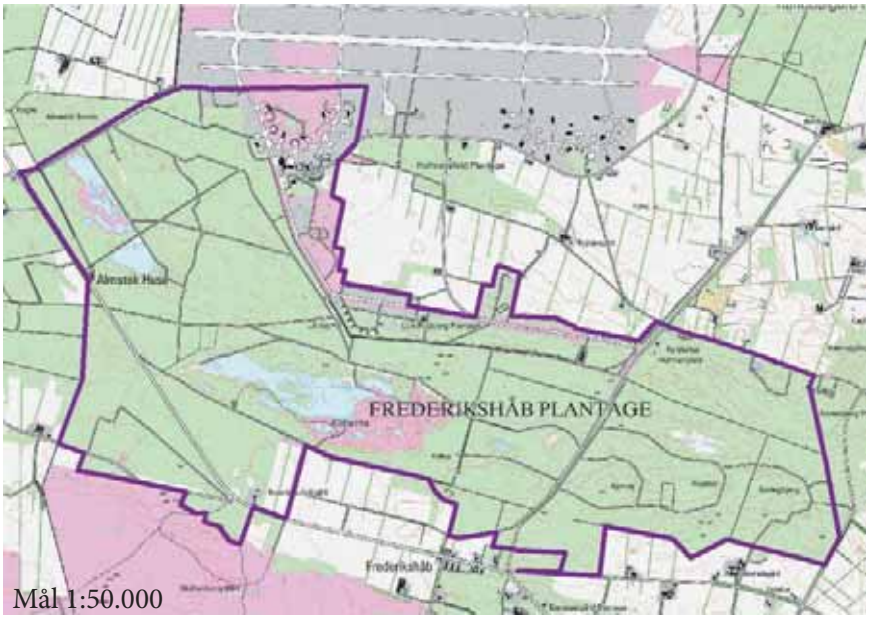

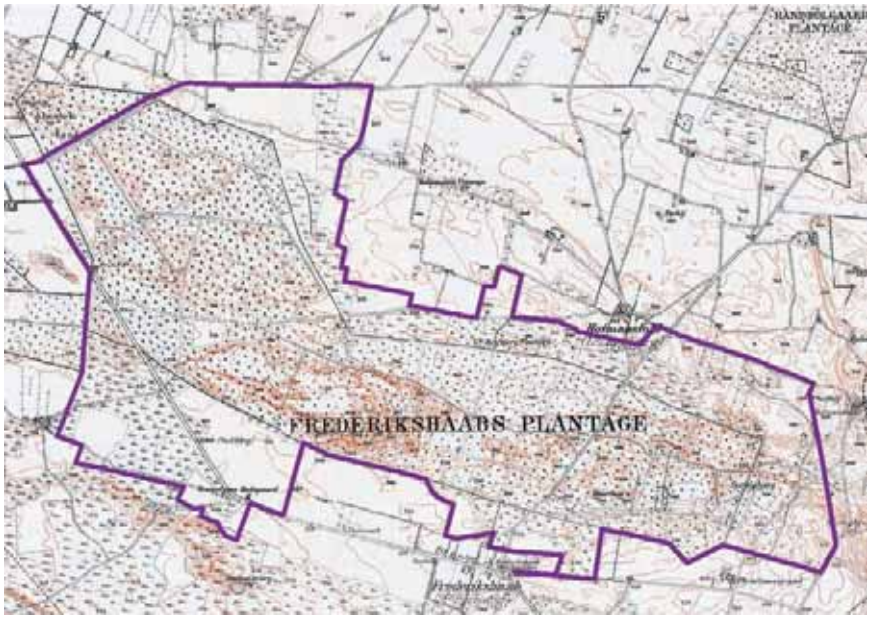
Flyverskjul i form af hesteskoformede volde

201. Frederikshåb Plantage

I 1803 erhvervede staten 354 tønder land på hedesletten fra de danske kolonister i Frederikshåb samt jord fra Rewentlow Hede. Samtidig inddragede man statsejede værdiløse sandflugtsarealer, så man opnåede et sammenhængende areal på 445 ha. Hele arealet blev indfredet med *skovdiger*, om end det tog flere generationer før der voksede træer på det meste af jorden. I sommerhalvåret 1811 kom der uventet hjælp til digebygningen, da 30 danske krigsfanger fra Englandskrigen blev sendt til Randbøl for at gøre samfundsgavnlig tjeneste.

Mål 1:50.000

Tilplantningen begyndte i 1804 på arealerne øst for Randbøl-Frederikshåb vejen, mens man kæmpede en ulige kamp mod den fortsatte sandflugt. En brand i 1832 åd 70 ha skov og satte arbejdet mange år tilbage. I 1842 var kun 163 ha kultiveret, hvoraf halvdelen var godt bevokset. I midten af 1800-tallet udvidedes arealet, så det nu omfattede 590 ha. Væksten var stadig kummerlig og træhøjden lav, hvilket gav plantagen øgenavnet "Frederikshåbløs". I starten såedes frøene direkte i den opbrudte hede, først i 1822 modtog man 40.000 stiklinger af rødgran fra det centrale arboret for udenlandske træsorter i Hørsholm. Men mange gik til under transporten, hvorfor man skred til etablering af egen planteskole (bomskole). De lave diger, der indrammede *planteskolen* kan endnu ses mellem Hjorthøj og Hestdal. I Frederikshåb anvendte man længe skovfyr og birk samt rødgran og europæisk lærk. I slutningen af 1800-tallet blev bjergfyr almindelig som pionertræ og senere ædelgran, douglas og sitka. Under orkanen i 1999 væltede 34 % af det bevoksede areal.

Skovløberboligerne *Almstokhus og Kikhøjhus* anlagdes omkring 1900, Randbølhus lidt senere. *Skovfogedhuset* ligger i Frederikshåb, hvor man erhvervede en af de gamle kolonigårde og opførte et ny bolig lidt tilbagetrukket fra vejen omkring 1900. Skovdistriktet råder desuden over lejeboligen *Klithus*.

I skovbunden syd for Hestdal er registreret omkring *160 stenrøser* fra ældre jernalder, mest rydningsrøser. Røsefeltet er fre-

det. Spredt i plantagen findes desuden *24 fredede gravhøje*, bl.a. Hjorthøj og Kikhøj samt *25 overpløjede gravhøje.*

Plantagen er også præget af tyskernes aktivitet omkring Vandel Flyveplads under 2. Verdenskrig. Der er rester af en nedbrændt *hangar, perron* og jernbanespor (nu skovvej) samt en *bunker og flyverskjul* i området mellem Hofmansfeld og Lille Rygbjerg Plantage. Nord for Frederikshåb er også et flyverskjul. Desuden findes spor af *beton rullebaner,* som skulle lette transporten fra Randbøl mod Frederikshåb og videre vestpå mod Rewentlows Hedegård, bl.a. af flyene rundt til områdets flyverskjul. *Murstenssøjler* fra etableringen af en benzinledning findes hvor Midtervej krydser Klithus-brandlinjen og fortsætter på et *dige* mod Voldborg Sø. I plantagen findes også *benzinledningens pumpehus*, svage levn af et ufærdigt ammunitionsdepot nordøst for Klitterne og en *mandskabsbunker* ved plantagens sydkant. Tyskerne anvendte meget materiale fra grusgravning ved Springbjerg.

Sidste rester af tidligere hangaranlæg

Gl. perronanlæg

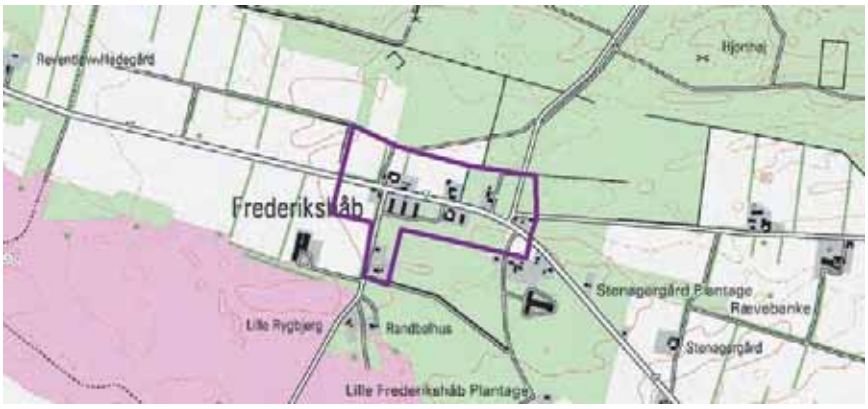

Murstenssøjle til nivellering af benzinledning

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i skovstruktur, træartvalg, arkitektur, veje, diger og omgivelser. Bunkers, perron, rullebaner, flyverskjul, stenrøser og gravhøje er sårbare overfor terrænændringer, maskinel skovdrift og forfald.

202. Frederikshåb hedekoloni

Frederikshåb er skabt som en nøje planlagt statslig hedekoloni i 1761-62. Anlæggelsen byggede på den tyske økonom, von Justis optimistiske betænkning om den jyske hedes forsørgelsespotentiale. Fattige tyske håndværkere o. lign. blev lokket til landet og lovet 20 års skattefrihed, dækning af rejseudgifter, trækdyr og andre privilegier. Der ankom 20 tyske familier til Frederikshåb. Kolonisterne kom fra det sydvestlige Tyskland med floder og bjerge omkring Pfalz og Hessen. De var vandt til at bo i landsbyer i frugtbare dale og ønskede at opretholde dette fællesskab til trods for at den rationelle udnyttelsesstruktur i hedeegnene på denne tid typisk var enestegårde og ådalsbrug. Ved Frederikshåb var den ingen god eng i nærheden og heden var karrig. Tyskerne lærte kartoffeldyrkning af huguenotterne i Fredericia og spredte kundskaben på heden. På grund af det tarvelige landbrugsmæssige udgangspunkt og en række uoverensstemmelser med staten og de omboende danskere begyndte tyskerne at udvandre allerede i 1765. Frederikshåb blev reduceret fra 20 gårde til 6 helgårde, 8 halvgårde og 4 husmandsbrug, og man havde nu mere held med at lokke danske kolonister til stedet. Men landsbystrukturen var grundlæggende upraktisk og i 1798 skred man til udskiftning og udflytning af Frederikshåb, der på dette tidspunkt bestod af 6 gårde og 4 huse.

Gl. bindingsværkhus i Frederikshåb

Det nuværende Frederikshåb afspejler således kun de sørgelige rester af kolonien, bestående af en bygade med enkelte gårde og huse på hver side. Gennem 1800-tallet anlagdes en *kro, smedje og forskole* (1921). *Missionshuset*, opført 1889, ligger i den østlige udkant af den gamle koloni. Huset har spidsbuede vinduer og er istandsat 1947. Det står meget velbevaret i den oprindelige arkitektur, dog nu hvidkalket. Der er endnu en *købmand* med benzintank. *Skovfogedboligen* ligger lidt tilbagetrukket fra vejen, den blev opført i "kålhaven" omkring 1900.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Frederikshåb Missionshus

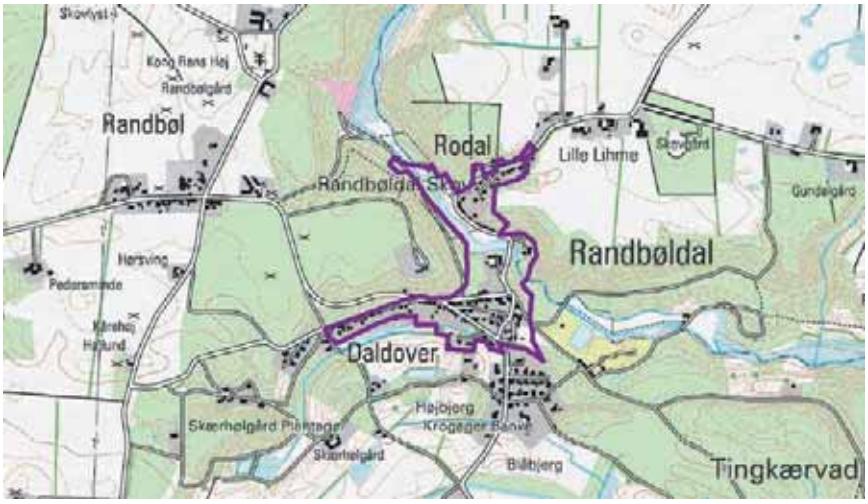

Gård i Frederikshåb

203. Randbøldal

Randbøldal er et bysamfund udviklet omkring Engelsholm Papirmølle, der ligger i den dybt nedskårne Vejle Ådal med skovklædte skrænter. Navnet Randbøldal kendes først fra en tinglysning omkring 1872.

Engelsholm Papirmølle (fabrikken) blev drevet af vandkraften fra Vejle Å og er en af landets første industrimøller. Den blev grundlagt i 1732 lige nord for landsbyen Daldover af storkøbmand Gerhard de Lichtenberg, der ejede Engelsholm. Efter en brand i 1846 omdannedes den til klædefabrik. I 1872 blev fabrik og avlsgård solgt til grosserer L. J. Grøn, København, der nedrev den gamle fabrik og opførte en ny året efter. Han fik navnet Randbøldals Fabrikker tinglyst. I 1891 oprettedes Det Grønske Fideikommis. Fabrikken blev i 1925 til bomuldsvæveri. Efter fabrikkens lukning ca. 1960 forfaldt bygningerne og de fleste blev revet ned i 1984 bortset fra en *pakhuslænge* fra 1873 og et t*urbinehus*. Pakhuslængen er nyligt renoveret og huser Randbøldal Museum (under Egnsmuseet Egtved Kommune), og på pladsen er indrettet et vandeksperimentarium.

Fabriksherrens bolig (Dalekildevej 2, fredet) er opført 1842 som en hovedbygning i to etager med to lave sidelænger. Gamle *arbejderhuse* i bindingsværk ligger oppe ad bakken mod nord i Rodal. De er opført til bolig for de uden-

Randbøldal tidligere kolonialforretning

Randbøldal Kro

landske papirssvende, som fabrikken beskæftigede indtil 1846. Husene en del moderniseret. På vejen ligger også en gammel kolonialforretning.

I byen findes desuden *Randbøldal Kro* fra slutningen af 1800-tallet, opført i en etage over en høj kampestenssokkel. *Randbøldal forsamlingshus* "Dalen", opført 1899. I 1904 overtog kroen huset, der bruges som krosal. I den vestlige udkant ligger *missionshuset* opført 1884. *Dalekilde andelsmejeri* (Dalekildevej 13) blev opført 1890 og nedlagt 1928, hvor et nyt mejeri opførtes i Randbøl. Bygningen opført i flere etaper. I 1906-07 forlængedes mejeriet mod øst ved tilbygning af en bestyrerbolig. Bygningen er typisk for de allerførste mejerier. Den er uforandret uden overmaling og har stadig bevaret tagudhænget over den tidligere afleveringsrampe til mælkejunger. Hvidt vinkelhus med kælder til ostefremstilling tilbygget i 1912. Et ostelager, opført 1920, er bygget ind i skrænten modsat perronen.

Dalekilde Vandmølle blev grundlagt af Laust Sørensen i 1888. Han var også drivkraften bag oprettelsen af Dalekilde Andelsmejeri og stillede en grund gratis til rådighed, der lå ved siden af vognfabrikken. Dennes maskineri blev drevet af et overfaldshjul, som sad på bygningens sydlige gavl. Vandet kom fra en grøft med udspring i Vester Daldover og løb ind i en mølledam vest for Bindeballevej. Herfra førtes vandet i en muret kanal (tunnel) under vejen, op i en trærende og hen over overfaldshjulet. Omkring 1897 ændret til en tømrer- og snedkerforretning. I 1913 opførtes en beboelse på den anden side af vejen. Overfaldshjulet blev fjernet, og maskineriet blev drevet af en dieselmotor, der 1922 afløstes af en 5 hk turbine, som fungerede indtil 1945. Virksomheden lukkede omkring 1970 af den daværende ejer, snedkermester Bruhn. Det er en typisk bygning fra den tidlige industri. Indvendig er de gamle træk bevaret med en afretterhøvl fra Egtved Maskinfabrik og en gammel båndsav.

Marshalls Klædefabrik (Rodalsvej) var oprindelig en vandmølle, som i 1920 blev overtaget af Det Grønske fideikommis, der indtil ca. 1960 havde en produktion af wulfing (oprivning af gamle klude). I en tilbygning er installeret turbine, som stadig fremstiller kraft. Uden for bygningen er der opstemning og renserist før vandet løber ind i turbinen. Risten afslutter det kanalsystem, der byggedes omkring 1920 for bedre at udnytte åens vandkraft, som her har et kraftigt fald. Et hvidt *turbinehus* står ved siden af åen.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser. Opstemning og kanaler er sårbare overfor terræn- og vandstandsændringer samt forfald og tilgroning.

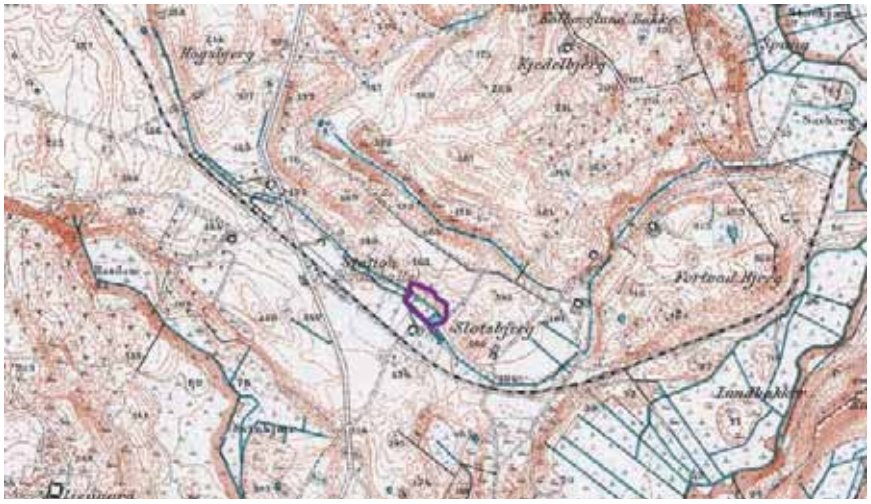
Klædestampe fra Randbøldal Fabrik med turbinehus i baggrunden

204. Enggårdens Fiskeri

Enggårdens Fiskeri er et mindre dambrug anlagt i begyndelsen af 1900-tallet i en lille forgrening på Vejle Å øst for Bindeballe Købmandsgård. Det er et eksempel på et af de tidligste traditionelle kamformede dambrug. På målebordsbladet fra 1908 ser man muligvis et tidligere eksperiment med andre damformer lidt nedstrøms, men tilløbet med to parallelkanaler kan også tolkes som et lille engvandingsanlæg. Dambruget bestod af seks små *jorddamme,* der blev anlagt som nicheproduktion til gården Enggård. Der er ikke opført bygninger specielt til dambruget. Dambruget blev i 1930'erne udvidet med yderligere seks damme, men de er siden nedlagt igen.

Sårbarhed: Dambruget er sårbart overfor ændringer i damstruktur, kanaler, stemmeværk og omgivelser samt terræn- og vandstandsændringer.

Vandindtag til Enggårdens Fiskeri

205. Bindeballe Station og Købmandshandel

Et eksempel på en ganske lille "stationsby" med købmandshandel og få huse, som voksede ved Bindeballe Station på Vejle-Vandel banen (1897-1957). *Bindeballe Station* kom til at ligge et stykke fra Bindeballe landsby, men der voksede aldrig en by op omkring den. Stationsbygningen har siden 1995 været indrettet som udstilling for Vejle-Vandel-Grindstedbanen (1897/1914-1957). På baneterrænet er opstillet gamle togvogne ved siden af en rasteplads. Stationen hører under Egnsmuseet Egtved Kommune. *Bindeballe Købmandsgård* ligger over for stationen. Opført 1897 både som købmandshandel og gæstgiveri. Overtaget 1916 af Bindeballe brugsforening (oprettet ca. 1900). Brugsen solgtes 1973 til Bindeballe gl. Købmandsgård, der fungerer som butik og levende museum. Jernbanetraceet er bevaret som cykelsti helt fra Vejle.

Sårbarhed: Station og Købmandshandel er sårbare overfor ændringer af omgivelser og arkitektur, der vil ødelægge historien om en landstation og købmandshandel som hinandens eksistensbetingelser.

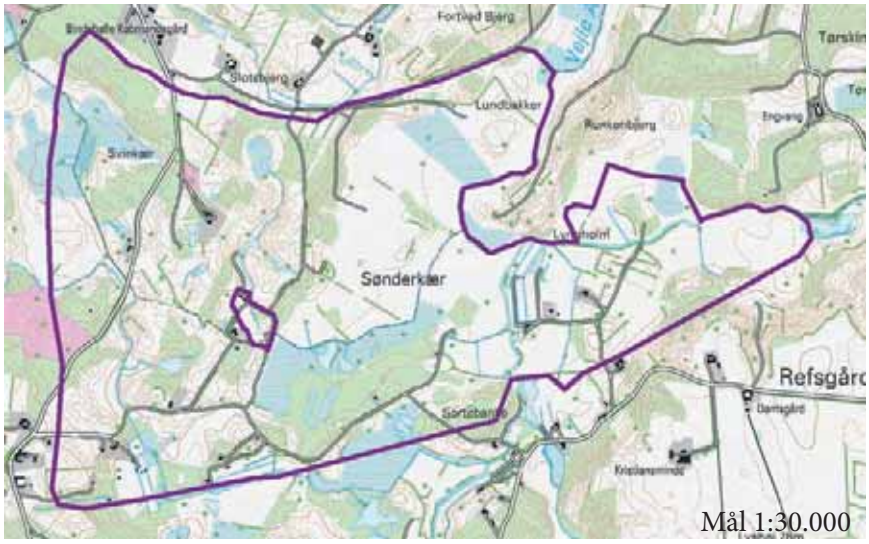
Bindeballe Station

Bindeballe Købmandsgård

206. Stenalderbopladser i Sønderkær

Sønderkær er et bredt hesteskoformet engdrag, der snor sig med Vejle Å rundt om det spektakulære aflange Runkenbjerg. Langs randen og på små holme fra Svinkær til Spjarup og over til Runkenbjerg en meget stor koncentration af *velbevarede stenalderbopladser,* især fra Maglemosekulturen, både i dalbunden og på den øverste del af skrænterne. Miljøet indeholder 39 bopladser og 19 overpløjede gravhøje. Området er fredet, udpeget som kulturarvsareal og habitatområde.

Sårbarhed: Bopladserne er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning samt vandstandsændringer.

Luftfoto over Sønderkærområdet med Runkenbjerg, der skyder ind i billedet fra højre. ***JW****LUFTFOTO*

207. Hededambruget

Dambrug anlagt i første årti i 1900-tallet, der rummer en kombination af forskellige damtyper med tilhørende put and take fiskeri med en karakteristisk landskabelig placering for et kildevælds dambrug. De tre første damme blev anlagt i starten af 1900-tallet og er i 1985 ændret til lystfiskersøer. I 1940'erne blev anlagt omkring 18 *jorddamme* og i 1978 blev 8 af dem nedlagt og i stedet anlagt 16 *cirkelrunde betondamme*. Klække- og kummehus er opført ca. 1965. Dambruget tilføres vand fra kildevæld i Skøttemosen. På nær opfodring af fisk til lystfiskersøerne er dambrugsproduktionen nedlagt. Dambruget ligger i fredet område og i habitatområde.

Sårbarhed: Dambruget er sårbart overfor ændringer i damstruktur, kanaler, stemmeværk, arkitektur og omgivelser samt terræn- og vandstandsændringer.

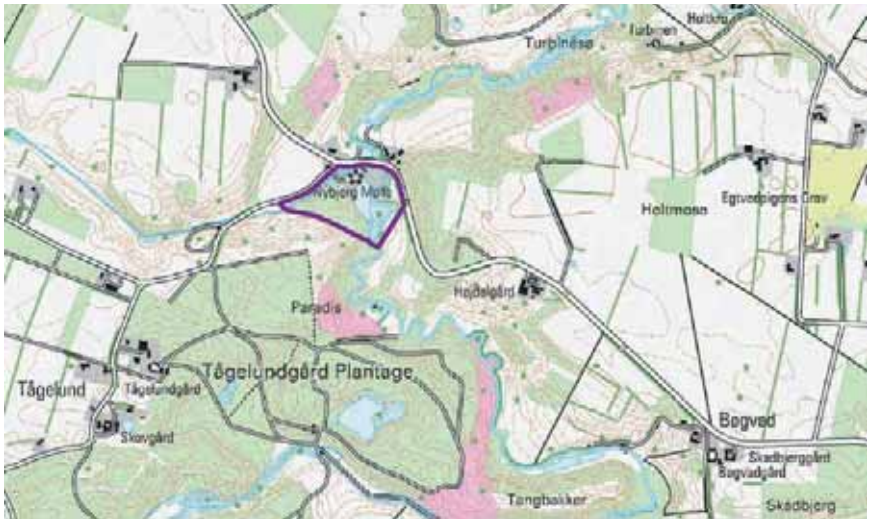

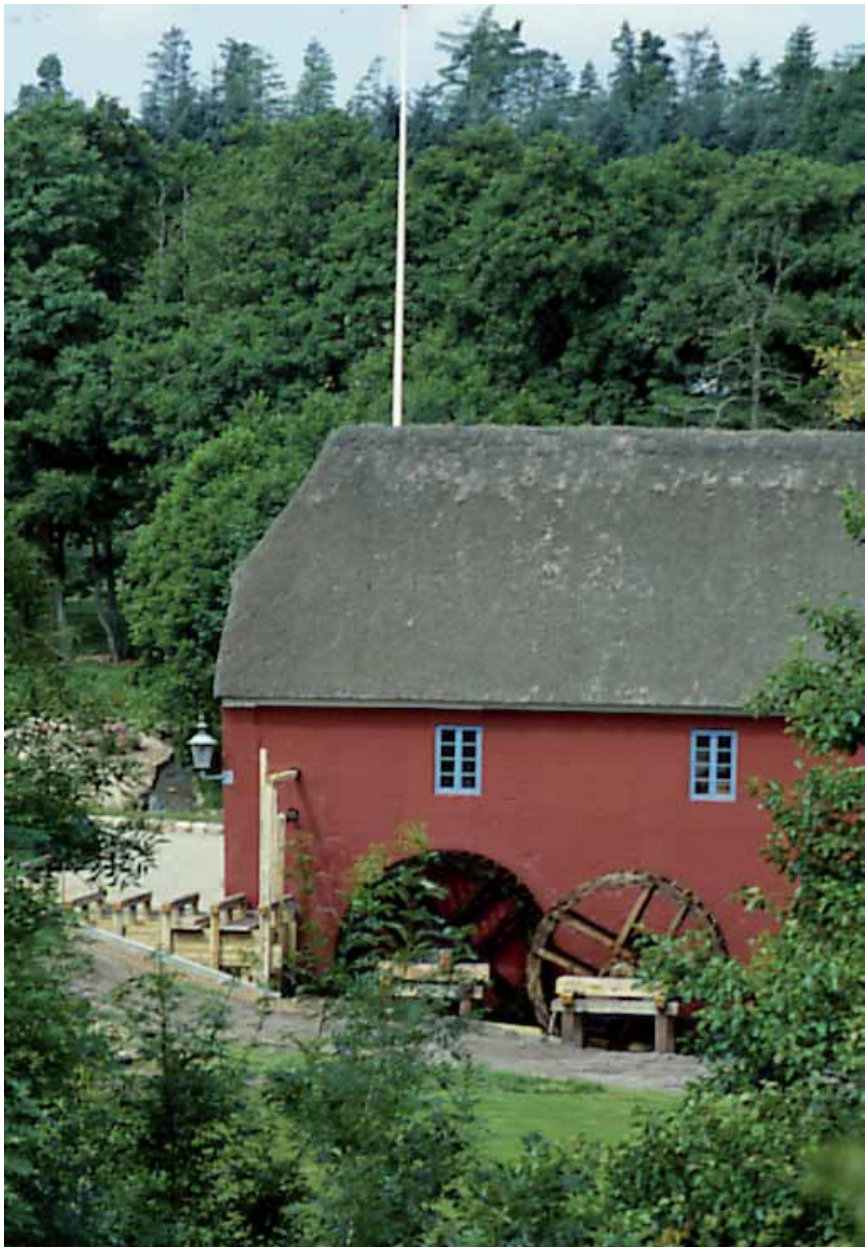

208. Nybjerg Mølle

Nybjerg Mølle er en fredet, velbevaret vandmølle i Egtved Ådal, en sidedal til Vejle Ådal. Vandmøllen er kendt siden 1610 og var oprindelig en kornmølle. Stuehuset er fra 1838 og det anselige rødkalkede møllehus med stråtag er opført 1850. Efter Nationalmuseets gennemgribende restaurering af mølleriet i 1958 blev det indstillet i 1980. Møllen har to underfaldshjul. I 1990 gennemførtes et naturgenopretningsprojekt med anlæggelse af nyt fiskestryg og genetablering af møllesøen, men kanalerne er sløjfet.

Sårbarhed: Møllemiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur og omgivelser.

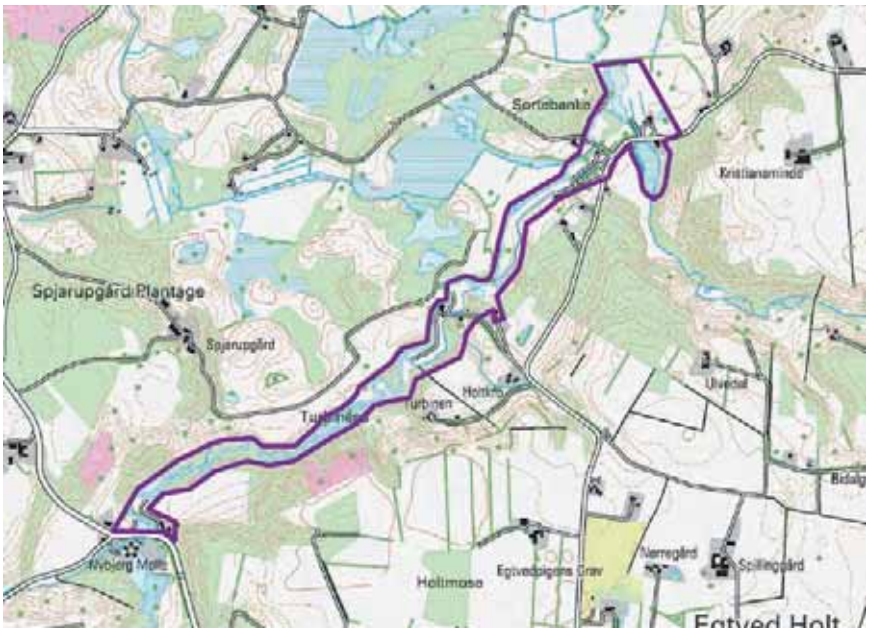

Nybjerg Mølle med ny malekarm og underfaldshjul

209. Dambrugsmiljø - Refsgårde Fiskeri, Ege Tved og Turbine Sø

Dambrugsmiljø langs Egtved Å, en sidegren til Vejle Å, der illustrer udviklingen i erhvervet fra 1930'erne og frem til nutiden. Mod syd lå det nu nedlagte *Nybjerg Mølle dambrug*. Herefter kommer *Turbinesøen,* der var en lille opstemning på Egtved Å, som leverede strøm til de lokale via en turbine. Opstemningen er fjernet. Lige nord for ligger *Ege Tved dambrug,* der er et stort velbevaret dambrug fra 1950'erne med 18 jorddamme, senere udvi-

det med 8 damme. Derefter følger *Refsgård Dambrug,* som oprindelig bestod af en stribe jorddamme, men omkring 1980 omlagdes anlægget, der består af 48 cirkelrunde betondamme, foruden fem jordamme, klækkehus og kummehus. Dambrugsstrækningen afrundes af *Refsgård Fiskeri I*, det tidligere Refsgård Damkultur. Det fødes af en lille bæk til Egtved Å og består af to afdelinger med hver 8-10 jorddamme, klækkehus, kummehus samt beboelse. En tredje afdeling af jorddamme er i 1990'erne omdannet til to små put and take søer.

Sårbarhed: Dambrugsstrækningen er sårbar overfor ændringer i damstruktur, kanaler, stemmeværk, arkitektur og omgivelser samt terræn- og vandstandsændringer.

Stemmeværk ved Ege Tved Dambrug

210. Oldtidsmiljø ved Egtved Holt

Omkring Egtved Holt på plateauet på sydsiden af Egtved Å findes en koncentration bestående af *1 fredet og 45 overpløjede gravhøje* fra både stenalder, bronzealder og jernalder. Den fredede høj ligger lige nord for den rekonstruerede *Egtved Storhøj*, hvor man 1921 udgravede Egtved pigen. Det var en ung kvinde på 16-18 år gravlagt i en egekiste med en usædvanlig velbevaret dragt, der giver et sjældent, komplet billede af bronzealderkvindens dragt.

Øverst på skrænten ned til ådalen findes desuden en stor jernalderboplads. Den nordlige del af miljøet samt omgivelserne til Egtved Storhøj er fredet.

Sårbarhed: Gravhøje, *jernalderboplads* og omgivelser er sårbare over for terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning.

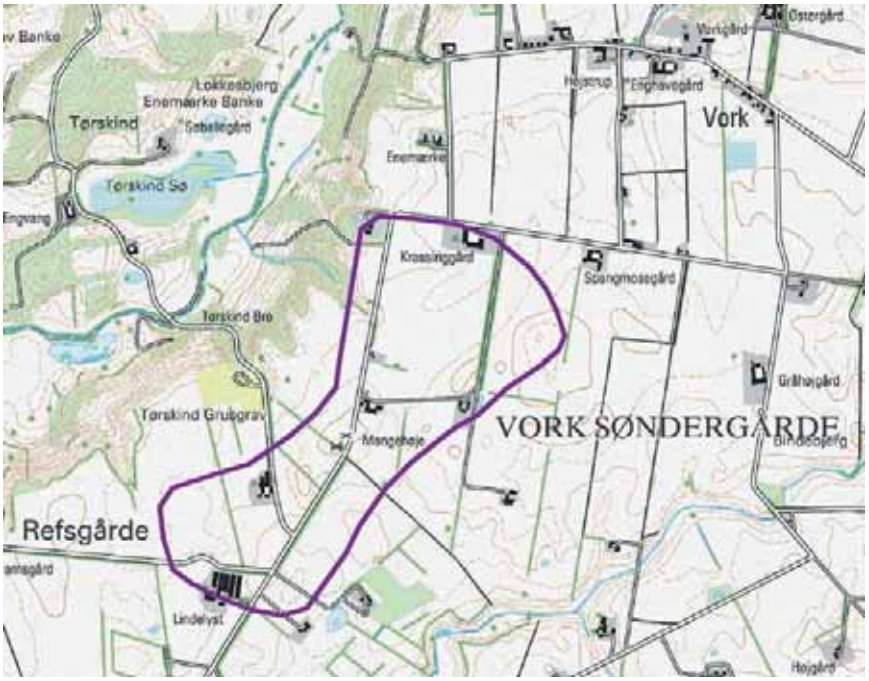

Den rekonstrurerede Egtved Storhøj

211. Gravhøje ved Vork Søndergårde

I området mellem Vork Søndergårde og Refsgårde findes en koncentration af *2 fredede og 22 overpløjede gravhøje*. Højgruppen løber i nordøstlig-sydvestlig retning og er sammenfaldende med hærvejssporet mellem Ravning og Egtved. Højene er særlig tætliggende omkring de to fredede gravhøje kaldet Mangehøje (80 m).

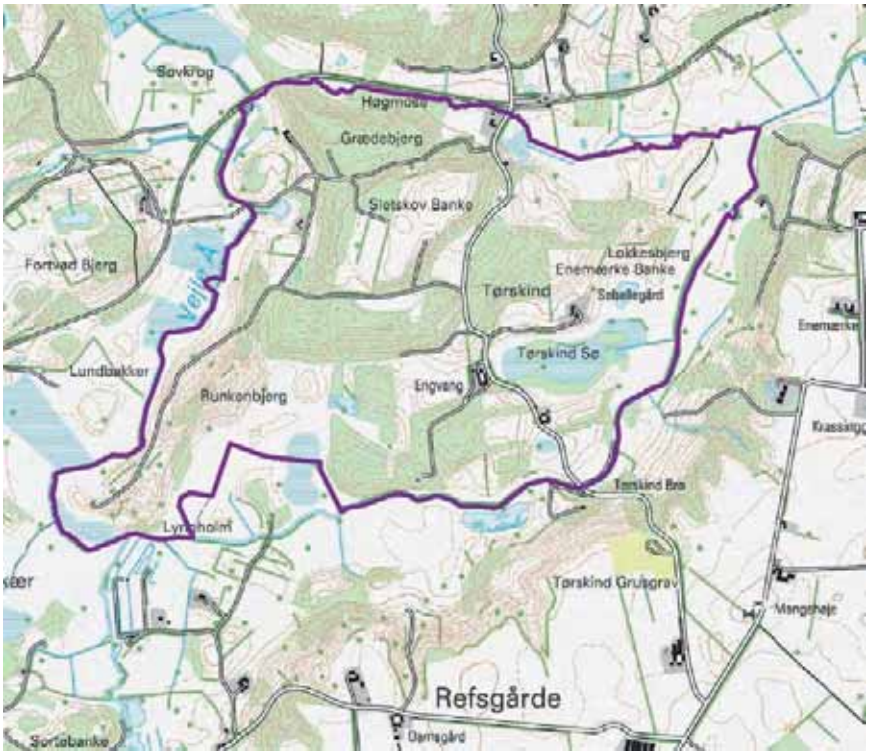
Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning.

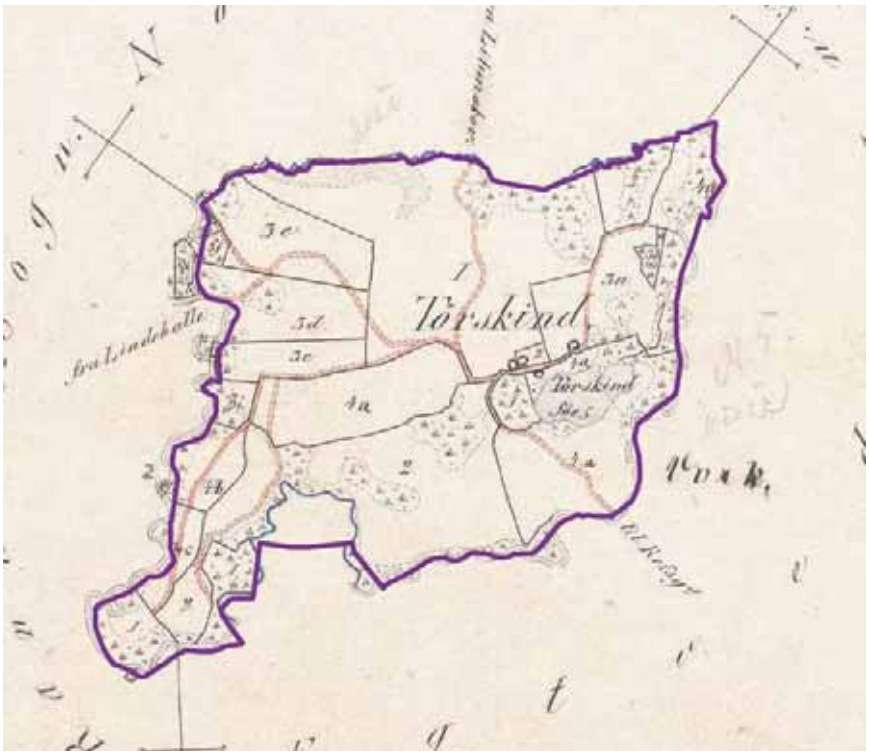

212. Tørskind

Tørskind ligger i et naturskønt og stærkt kuperede dødisområde, med Sletskov Banke (63 m) som højeste punkt. Mod vest, syd og øst omgives ejerlavet af Vejle Å, der snor sig rundt om den aflange, eroderede moræneknude, Runkenbjerg (57 m).

Tørskind er en enklave under Bredsten sogn. Bebyggelsen kendes fra 1524 (Tyskynd). Navnet kan betyde et jordstykke hvorfra der svares to skind (i skat). De to skind kunne passende komme fra de to gårde, der nævnes i 1688 med et samlet hartkorn på 13,54 tønder. Ved udskiftningen (før 1805) bestod bebyggelsen imidlertid af fire gårde langs vejen nord for Tørskind Sø, to af gårdene ligger så tæt, at det tyder på en dobbeltgård. De tre af gårdene er siden flyttet ud af landsbyen, mens Søballegård, der i dag er naturskole, endnu ligger på den gamle plads. Ejerlavet var langt op i 1800-tallet præget af hedebakker og overdrev, med enge langs Vejle Å og små mosehuller i dødislandskabets afløbsløse lavninger. På Runkenbjerg og ved Lokkesbjerg (44 m) findes endnu rester af egekrat. Omkring 1900 begyndte tilplantningen af bakker og skrænter, især ved Grædebjerg og omkring gården Egevang, som en kort overgang i slutningen af 1800-tallet virkede som højskole. Vejstrukturen, der snor sig rundt i ejerlavet, er særdeles velbevaret. Diger og hegn har aldrig domineret i dette landskab; de fleste rester findes i den nordøstlige del.

Den sydvestlige del omkring Runkenbjerg er kulturarvsareal, hvor der er flere *stenalderbopladser*. I den nordøstligste del af ejerlavet er udpeget et kulturarvsareal omkring resterne af det fredede Kolborg voldsted. Skrænterne mod vest ned til Vejle Å er habitatområde.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, hegn, diger og omgivelser.

Klingebækgård ved Tørskind

213. Dambruget Gammel Potkær Fiskeri

Mindre dambrug anlagt på engparcel i 1930 til produktion af yngel. Eksempel på nicheproduktion i et marginalområde. Dambruget ligger ved Bindeballe bæk, der er en lille nedskåren forgrening på Vejle Å. Bruget består af 9 *jorddamme* af uregelmæssig størrelse, hvor antal og udformning er blevet ændret i tidens løb. Til dambruget hører et *hakkehus* fra 1932, *klækkeri* fra 1958 (senere ombygget) og en ældre *beboelse* bygget i 1950'erne.

Sårbarhed: Dambruget er sårbart overfor ændringer i damstruktur, kanaler, stemmeværk, arkitektur og omgivelser samt terræn- og vandstandsændringer.

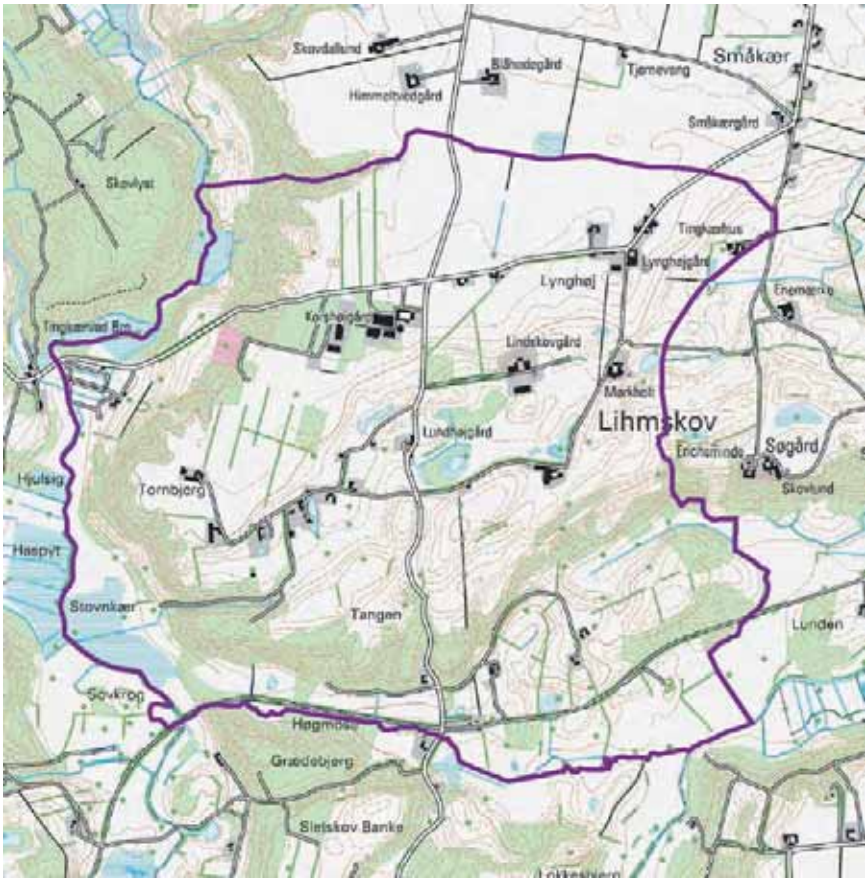

214. Lihmskov

Lihmskov er en lille skovlandsby i den sydlige udkant af Nørup sogn. Terrænet er uroligt, præget af randmoræne og dødis, men jævnes ud mod nord på grænsen til Store Lihme. Mod vest og syd falder terrænet drastisk ned mod Vejle Å. Skrænterne danner en hestesko, der tidligere var nøgne hedebakker og overdrev med lidt krat, men meget er tilplantet og tilgroet i 1900-tallet.

Lihmskov er en senmiddelalderlig rydningslandsby, nævnt første gang ca. 1450. Navnet Lim betyder kalk og hænger antagelig sammen med en lokal forekomst af frådsten – kildekalk – for foden af skovskrænterne mod Vejle Å. I 1688 bestod den af fire gårde med et samlet hartkorn på godt 27 tønder og et dyrket areal på knap 190 tønder land (28 %), hvoraf ca. halvdelen var græsmark (14 % hvilende agerjord). Kun en fjerdedel af hele ejerlavet var således regelmæssigt under plov. Skatten blev ikke betalt i korn, men i husdyr, smør eller andre alternative ressourcer.

Landbyen er løst opbygget. Før udskiftningen 1795 var den koncentreret på vestsiden af søen centralt i ejerlavet bestående af to dobbeltgårde og to huse og en gård. Tre gårde flyttede ud på markerne, bl.a. Lindskovgård og Korshøjgård. Flere lodder blev siden frastykket og bebyggelsen spredte sig efterhånden i terrænet gennem 1800-tallet. Den nuværende Vestervej bibeholdte dog sin karakter

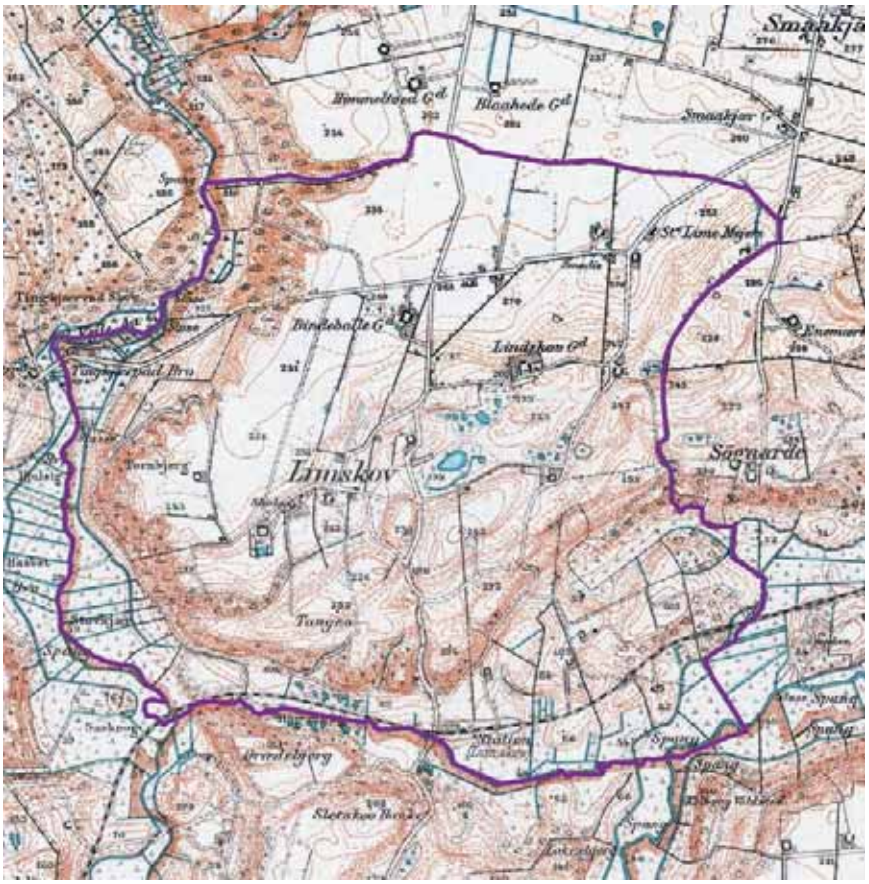

af *bygade* med huse en nye gårde. Her anlagdes i midten af 1800-tallet en *skole* (Vestervej 4) i et hvidkalket grundmuret hus fra slutningen af 1800-tallet, hvor der var lærerbolig i den ene ende og klasselokale i den anden. Da centralskolen i 1964 blev bygget i Ny Nørup, overtog læreren den lille skole som privatbolig.

Den overordnede vejstruktur er velbevaret, og der er markante ejerlavsdiger med levende hegn mod St. Lihme i nord og Søgård i øst.

I den nordøstlige del af ejerlavet opstod et lille andelsmiljø med *brugsforening* og *mejeri*. Brugsforeningen (Lihmskovvej 32) er opført 1911, nedlagt 1976 og overgået til privatbeboelse. Andelsmejeriet St. Lihme Mejeri (Lihmskovvej 29) blev oprettet 1889, delt 1909 ved oprettelsen af Nørup Andelsmejeri, opført bestyrerbolig 1913, ombygget 1918 (arkitekter Paasch & Larsen, Horsens). Det var privatmejeri fra 1971 og atter slået sammen med Nørup Mejeri.

I den modsatte ende for foden af skrænterne til Vejle Å anlagdes *Lihmskov Station* i 1897 på Vejle-Vandelbanen. Stationen ligger helt alene med sit udhus og pakhus af træ ude ved grusvejen i ådalen. Nedlagt 1957 og overgået til privatbeboelse, noget ombygget. Jernbanetraceet anvendes i dag til en populær cykelsti langs Vejle Å. En bid af ejerlavet mod sydøst er kulturarvsareal omkring Kolborg voldsted.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, hegn, diger og omgivelser.

Limskov Station

Landhøjgård

215. Ravning Fiskeri I
Mindre dambrug anlagt 1904/1906 til produktion af æg. Det er et eksempel på et af amtets ældre vælddambrug. Dambruget ligger lige nord for Vejle Å klemt ind mellem skrænterne ved Ravning og Engelsholm Sønderskov. Dambruget får tilført vand fra kildevæld og en vandboring. Det består af 15 mindre *jorddamme*. Spor af damme nedlagt sidst i 1950'erne kan stadig erkendes. Ved bruget ligger det oprindelige *klækkehus* fra 1905, som ikke benyttes længere.

Sårbarhed: Dambruget er sårbart overfor ændringer i damstruktur, kanaler, stemmeværk, arkitektur og omgivelser samt terræn- og vandstandsændringer.

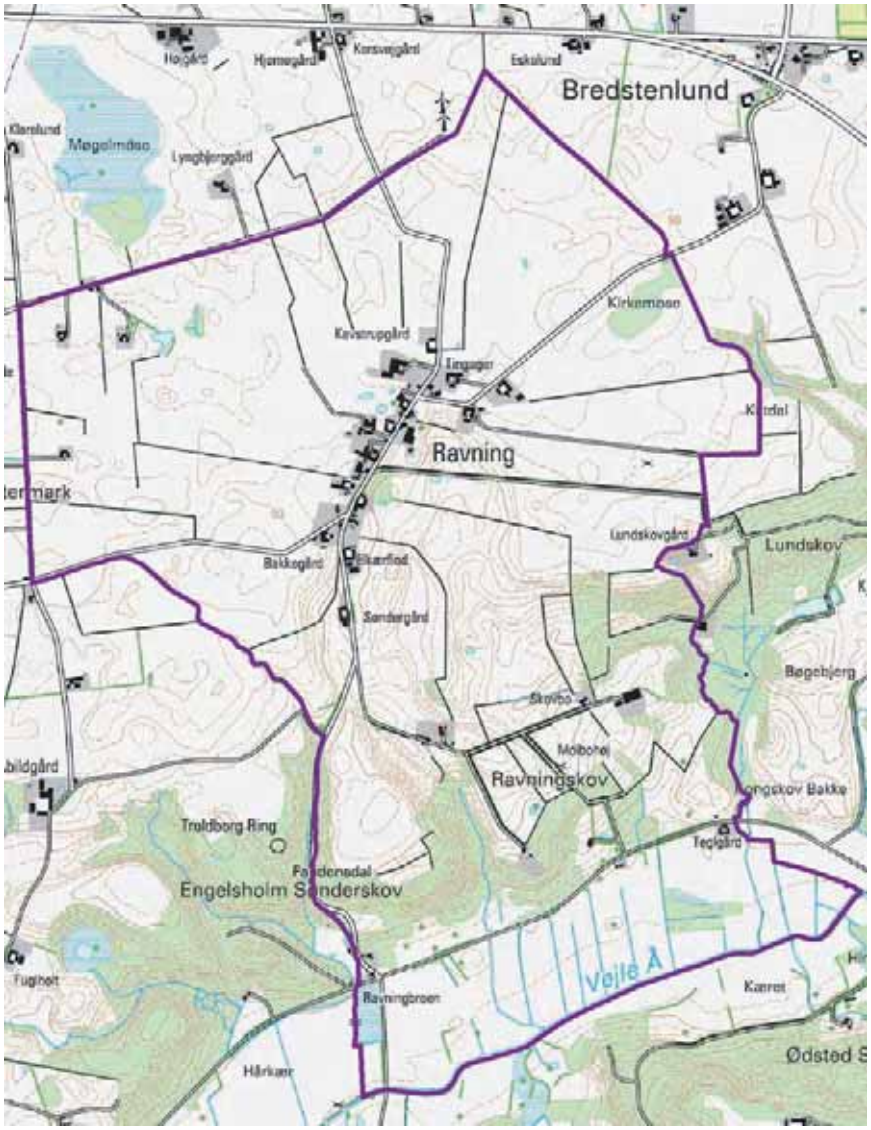

216. Landsbyen Ravning

Ravning er en centralt placeret agerorienteret vejlandsby med tæt toftestruktur beliggende på moræneplateauet med et ressourcerigt ejerlav bestående af skove og enge ned til den brede Vejle Ådal. Landsbyen kendes først fra 1366 i de skriftlige kilder, men fundet af Ravningbroen, gennemløbet af hærvejen, navneendelsen –inge, voldstedet Trolborg Ring samt gravhøjene øst for landsbyen tyder på lang bebyggelseskontinuitet og (for)historisk betydning.

I 1688 havde Ravning 12 gårde, der lå som perler på en snor langs bygaden. Jorderne blev stjerneudskiftet i 1785 og gårdene blev ikke udflyttet. Udskiftningsformen kan endnu aflæses tydeligt i de mange bevarede *diger med levende hegn,* og *vejstrukturen* er i sin grundform uforandret. I Ravning Skov mod syd er der endvidere bevaret *fægyder* i form af veje indhyllet i diger og levende hegn. I ådalen markeres de aflange engparceller stadig af tætliggende *grøfter*, der viser udskiftningens ejendomsstruktur.

I dag ligger der 14 gårde langs vejen. Bygningerne er gennemgående opført af røde mursten, granitkvadre fra midten af 1800-tallet og begyndelsen af 1900 og har fælles karakteristiske arkitekturtræk. Fx et vinduesparti i gavlene med to eller tre rundbuede vinduer i en fælles blænding, og smalle trekantkviste over indkørselsportene. Imellem gårdene ligger huse, der har rummet *smedje, skole* (op-

Fægyde mellem Ravning By og Ravning Enge

ført 1911) og *brugsforening* (opført 1906), som overgik til købmand i 1968 og senere nedlagt. Desuden det tidligere *vandværk*, anlagt 1908.

På marken øst for Ravning findes en koncentration af gravhøje bestående af *en fredet gravhøj* og *elleve overpløjede, markerede gravhøje*, som peger på bebyggelseskontinuitet i Ravning tilbage til jernalder. I Ravning skov ligger endvidere den fredede gravhøj *Molbohøj*. Ravnings strategiske betydning understreges af *Troldborg Ring*, der er et fredet voldanlæg med kredsvold og borgplads fra ældre jernalder. Voldanlægget ligger i Engelsholm Sønderskov tilbagetrukket fra Ravning Enge. Herfra kunne der holdes opsyn med færdslen over Vejle Å. Det har været et vigtigt overgangssted ellers havde man næppe skredet til opførelse af *Ravningbroen*, der var en 700 meter lang bro af svært egetømmer opført omkring år 980, formentlig planlagt af Harald Blåtand. Broen er fredet, og der er udlagt en jordvold på tværs af ådalen til bevaring af træet. Broen ligger i naturlig forlængelse af et gammelt *hærvejsspor* fra Jelling via Ravning og videre sydpå gennem Egtved. Selve vejforløbet er først blevet fastlåst i nyere tid. Flere *hulvejsspor* i ådalsskrænterne på begge sider vidner om en historisk færdselskorridor med ådalen som flaskehals.

Ved Ravningbroen ligger også *Ravning Station*, som anlagt på Vejle-Vandel-Grindsted banen

Stjernesudskiftningen omkring Ravning

1897/1914-1957. Stationen blev ikke bydannende. Den tidligere stationsbygning i røde mursten er 1995 indrettet til udstilling om Ravningbroen. Pakhuset og det karakteristiske halvtagsudhus oprindeligt med das er bevaret. Jernbanetraceet fungerer nu som cykelsti, der strækker sig fra Vejle til Bindeballe.

Ejerlavet som helhed er mættet af spor, der giver kulturhistorisk fortælleværdi fra oldtid til nutid, og må betragtes som et af amtets mest fascinerende kulturmiljøer med national betydning. Udpegningen er reduceret i den nordligste del af ejerlavet pga. anlæggelsen af en motortrafikvej mellem Bredsten og Vandel.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn, grøfter, fægyder og omgivelser. Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning. Hulvejene er desuden sårbare overfor maskinel skovdrift.

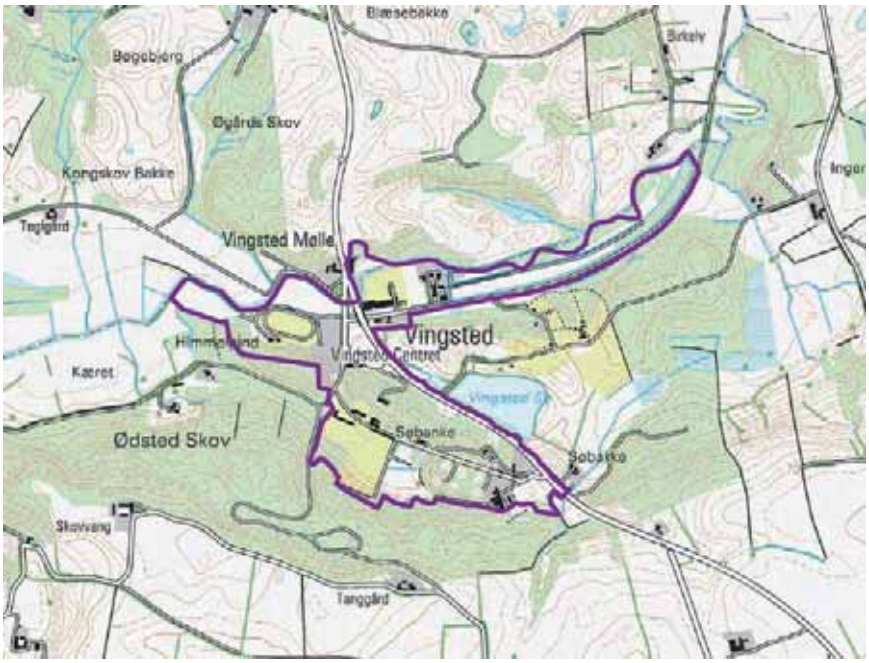

Rekonstrureret broparti af Ravningebroen

217. Friluftsmiljøet Vingsted Kursuscenter

Vingsted Kursuscenter ejes af DGI og ligger naturskønt, hvor Bredsten-Ødstedvejen krydser Vejle Ådal, der her er ganske smal og flankeres af stejle skovklædte skrænter. Lige nord for ligger Vingsted Mølle og her anlagdes en station i 1897 på Vejle-Vandelbanen, der videreførtes til Grindsted 1914. Stationen lukkede i 1957 og banetraceet er siden omdannet til cykelsti. Den korte togafstand til Vejle betød, at stedet fik betydning som Vejleborgernes udflugtsmål. Det første idrætsarrangement blev afholdt i 1900. I 1930'erne kom der stadion og vandrehjem til, derefter friluftsbad og siden skydebane. Det blev indviet i 1974 som landsdelscenter for De danske Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforeninger. I 1990'erne bygget ny hovedbygning og der tilbydes i dag et væld af idrætsfaciliteter både udendørs og indendørs. Miljøet er et eksempel på idrætskulturens udvikling gennem 1900-tallet.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, idrætsanlæg, park, veje og omgivelser.

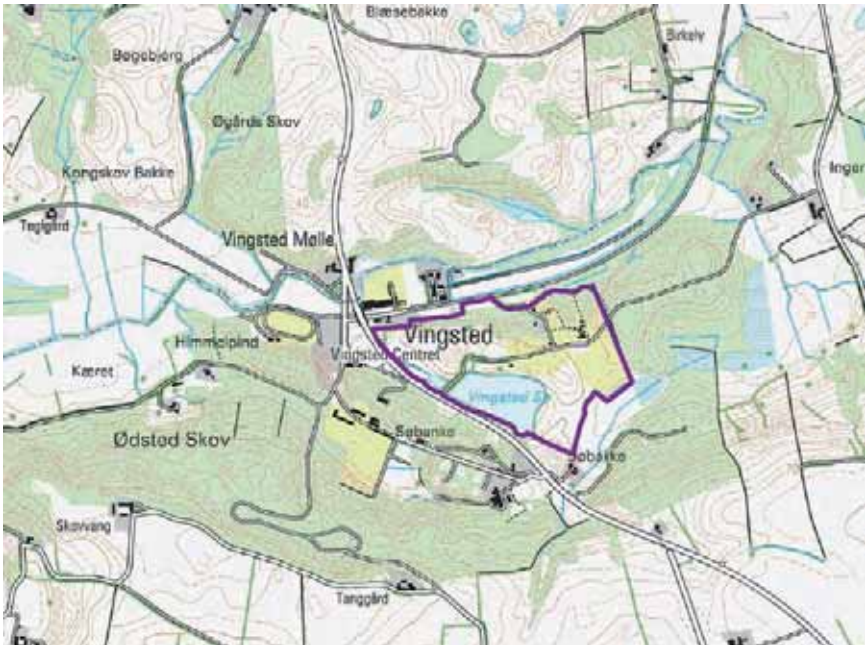

Vingsted Mølle, DGI og Vingstedcentret

218. Vingsted oldtidspark

I området omkring Vingsted Sø findes en koncentration af *ældre stenalderbopladser.* I søen ligger et *krigsbytteoffer* fra ældre jernalder, der ikke er udgravet. Området er kulturarvsareal.

Arealet indgår i Vingsted Historiske Værksted oprettet 1976. Det er et praktisk arbejdende undervisnings- og kulturaktivitetssted, hvor man ved egen erfaring kan opleve forskellige natur- og kulturhistoriske sammenhænge. Der er rekonstrueret jernaldergårde fra Hodde , Overbygård, stepping Mølle og Vorbasse og genskabt en miniature af landbrugssystemet med agre, enge, overdrev og skov.

Sårbarhed: Stenalderbopladserne er sårbare overfor terrænændringer og dybdepløjning. Vingsted Sø er sårbar overfor jordarbejder i nærheden af søbredden, samt vandstandsændringer.

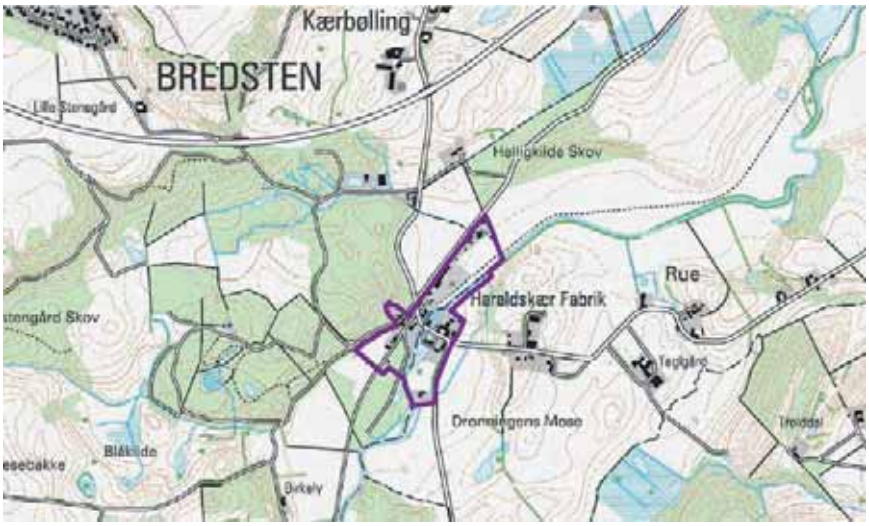

Jernaldergård i vingsted Historiske Værksted

219. Haraldskær Fabriksmiljø

Haraldskær Fabrik er opstået som tidlig mølleindustri ved Haraldskær Møllested. I 1757 blev fabrikken flyttet til sin nuværende placering og fabrikationen kom særligt til at omfatte kobbervarer, leer og søm. Den blev overtaget i 1872 af Vejle Træmassefabrikker, ombygget 1873 til nuværende bygninger, der ligger hen over den stensatte Vejle Å. I 1889 blev fabrikken overtaget af A/S De forenede Papirfabrikker i 1922 ændret til kraftstation. Der er et velbevaret turbinerum med smuk jerntrappe. Turbinen var i drift indtil 1997, hvor opstemningen blev opkøbt og fjernet af Vejle Amt.

Hovedbygningen til *fabriksherreboligen* er opført 1857 øst for fabrikken. Den fungerede en overgang som rekreationshjem. Den tidligere *skole og degnebolig* ligger over for fabrikken og bygget i samme stil som denne i røde mursten. En lille *fabriksby* voksede op omkring virksomheden og

den nu nedlagte *jernbanestation* (Vejle-Vandel-Grindsted banen 1897/1914-1957). Stationen er overgået til privatbeboelse og er noget ombygget. Banetraceet er siden omdannet til cykelsti.

På Fabriksvej ligger otte arbejderboliger, mindre rødstenshuse opført 1910-20. *Brugsforeningen* blev oprettet omkring 1900 og nedlagt før 1964. Bygningen senere købt af Vejle Muslingeindustri til administration, lukket i 1995.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, kanal, bro og omgivelser.

Brugsforening

Haraldskær Fabrik Station

Tidligere fabriksbygning

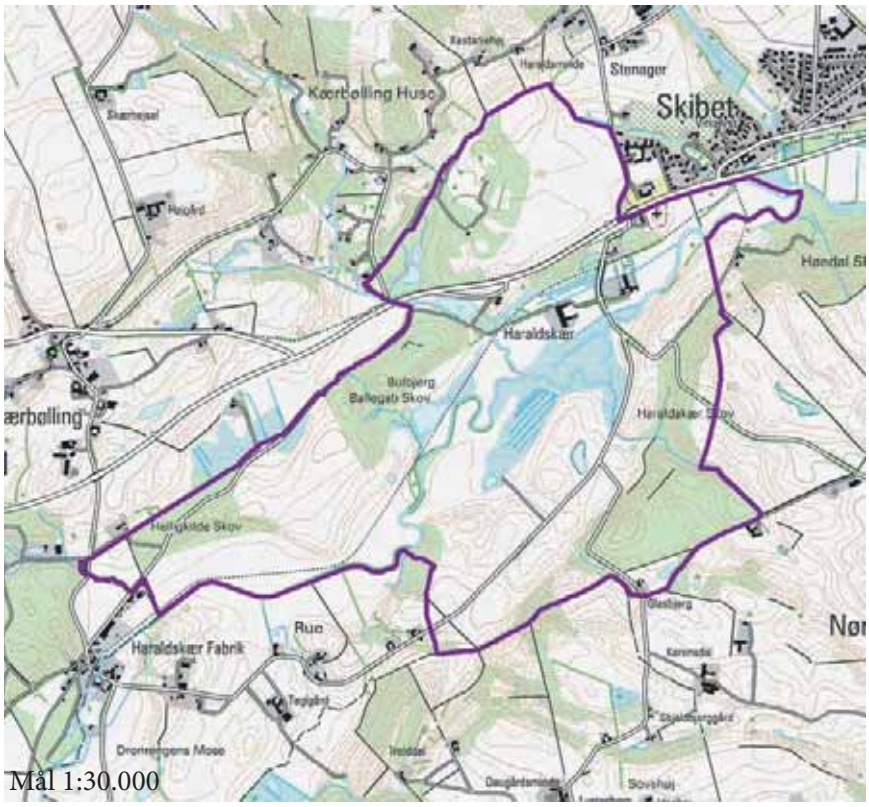

Arbejderhuse

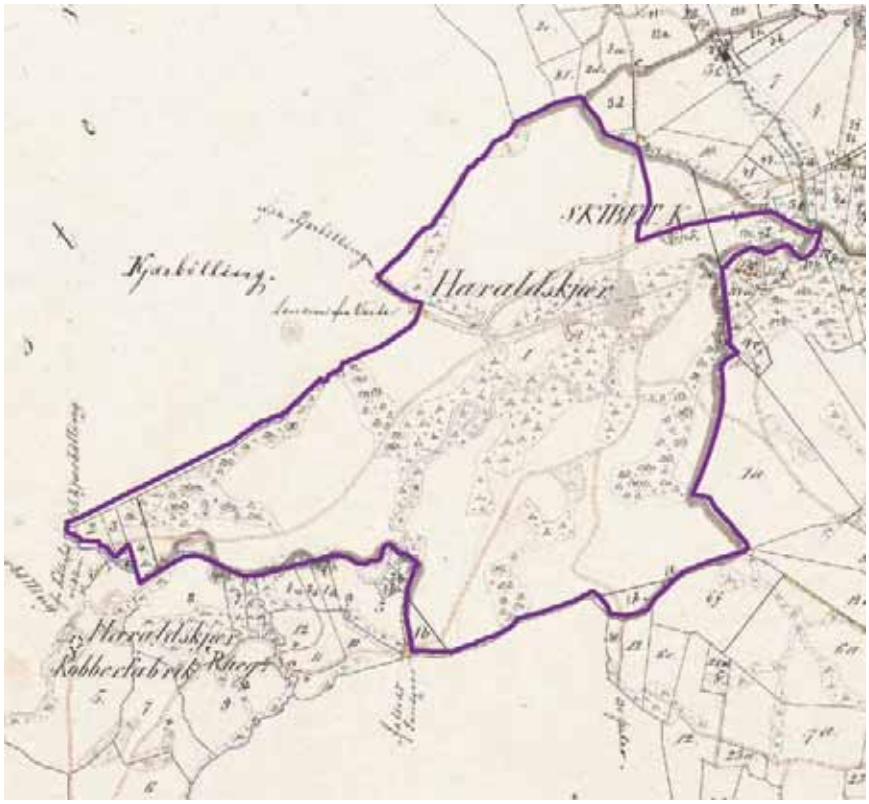
220. Haraldskær hovedgård

Haraldskær hovedgård ligger midt i Vejle Ådal på et svagt kendeligt firsidet *voldsted*. Ejerlavet strækker sig op på morænejorderne på begge sider af ådalen med åbne agermarker i det storbakkede terræn og skrænter dækket af Haraldskær Skov, Ballegab Skov og Helligkilde Skov. Østligst i ejerlavet ligger Skibet Kirke og lidt vest for hovedgården ligger Kvak Mølle. Hele den sydlige del af ejerlavet omkranses af markante *diger,* mens grænsen mod nord tegnes af en afveksling mellem *grøfter og levende hegn.*

Haraldskær er kendt siden 1432. I 1751 købt af storkøbmand Gerhard de Lichtenberg, Horsens. I 1754 overtaget af hans svigersøn og videresolgt af samme i 1767. Bøndergodset solgt fra 1788-1806 og 1852-53. Hovedgården blev købt 1916 af fabrikant C.M. Hess, Vejle. Hovedbygningen bruges nu som kursusejendom og ejes af Boligselskaberne. Ladegården ejes af Vejle Kommune.

Den fredede hovedbygning består af et trefløjet hvidkalket anlæg. Hovedfløjen er opført 1590 som et anseligt, fritliggende stenhus i to stokværk over en hvælvet kælder og firkantet trappetårn på gårdsiden. På havesiden, over tre fag, en høj trekantfronton med stor urskive og årstallet 1763, da fløjen ombyggedes, og gavlene ændredes til at være halvt afvalmede. Samtidig opførtes den nordre sidefløj i grundmur, som i 1917 ved en gennemgribende ombygning førtes op

i to etager. Den østre sidefløj er fra begyndelsen af 1700-tallet er i en etage og bindingsværk. Større restaurering 1852-53. Nyt byggeri af længer vinkelret og parallelt med hovedfløjen.

Ladegården brændte 1748 og blev genopført i grundmur. Den ligger på engen ca. 300 m vest for hovedbygningen centreret over for hovedfløjen. Ladegårdens nuværende bygninger står rødkalkede med trempel og er fra 1937.

Haraldskær Møllested er nedlagt. Privilegium fra 1741 til anlæggelse af vandmølle. I 1750 bestod virksomheden af en kobberfabrik, en høle- og knivefabrik/smedje, sømsmedje, stampe- og lermølle til uldtøj- og lerstampning, teglværk og garveri. Den var antagelig placeret lige syd for Haraldskær hovedbygning. Møllen blev købt af Gerhard de Lichtenberg i 1751 sammen med Haraldskær. Flyttet og senere nedlagt i forbindelse med oprettelse af Haraldskær Fabrik (se nr. 219).

Helligkilden i Helligkildeskov

Udsigt over engen mod Haraldskær Hovedgård

Kvak Mølle var i 1600-tallet en kornvandmølle. I 1914 installeret turbine og elværk til hovedgårdens forsyning, i 1927 en dieselmotor, som var i drift indtil omkring 1940. Den anseelige møllebygning er nedrevet og ligger som en "ruin". Ved vejen over afløbet af Kvak Mølledam findes en *gammel stenkiste.*

Kvak Mølle

Skibet Kirke er hvidkalket med romansk kor og skib af frådsten. Den er noget ombygget og bærer bl.a. præg af Lichtensbergs "hånd", dog uden tårn og blytækt løgkuppel.

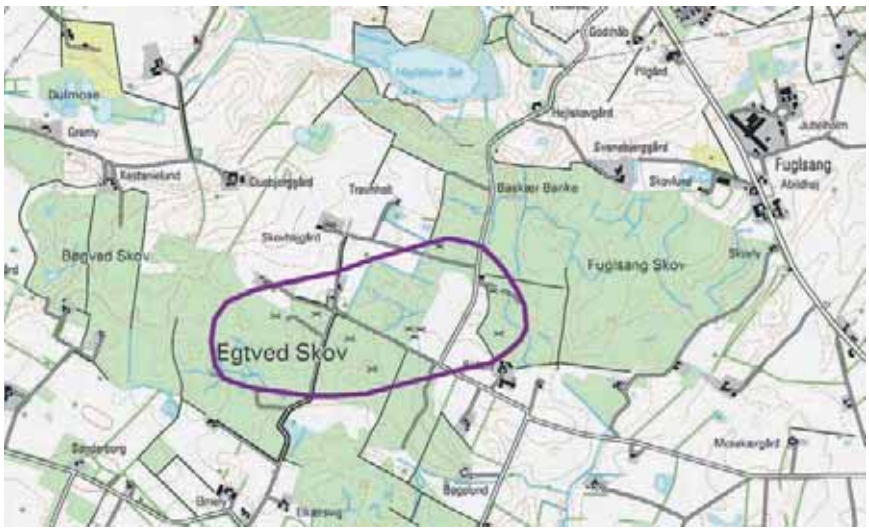
Ved Bredstenvejen ligger en tidligere *forvalterbolig* til Haraldskær opført ca. 1850 i grundmur og med stråtag, rødmalet. Tilhører i dag Forskningscentret for Skov og Landskab. Lige bag bygningen løber en cykelsti på den nedlagte jernbanestrækning mellem Vejle og Vandel (1897-1957).

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, grøfter, hegn, diger og omgivelser.

221. Gravhøje i Egtved Skov

I området fra Egtved Skov til udkanten af Fulgsang Skov findes en koncentration af ti fredede og to *overpløjede gravhøje*. Begge skove er gamle bondeskove, som ikke er opdyrkede, men forynget med nåletræskulturer og drænet. I skovene findes flere *diger* fra udskiftningstiden og rester af en *fægyde* mellem Skovhøjgård og Elkærsvig.

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare over for terrænændringer, maskinel skovdrift eller dybdepløjning.

222. Bølling Mølle og møllegård

Et af de få miljøer i Vejle amt, hvor vindmølle og tilhørende møllegård endnu eksisterer, selvom der i slutningen af 1800-tallet har været utallige af typen.

Vindmøllen er en såkaldt kælderhollænder. Den stod oprindelig ved Vork, og fungerede som hjælpemølle til Eriksholm Vandmølle. I 1860 flyttet til Bølling på en lokal bakketop (60 m) med møllegården for foden. Indtil 1945 blev møllen drevet ved hjælp af vinger, derefter med en Bukh dieselmotor. I 1966 indrettet til beboelse. Møllens fundament og kælder i kampesten. Mølleskroget er ottekantet og beklædt med pap. Hathjul og krondrev eksisterer, men der er kun bevaret en vinge. *Møllegårdens* ene længe er fra begyndelsen af 1800-tallet. Stuehuset er bygget i slutningen af 1800-tallet med trempel.

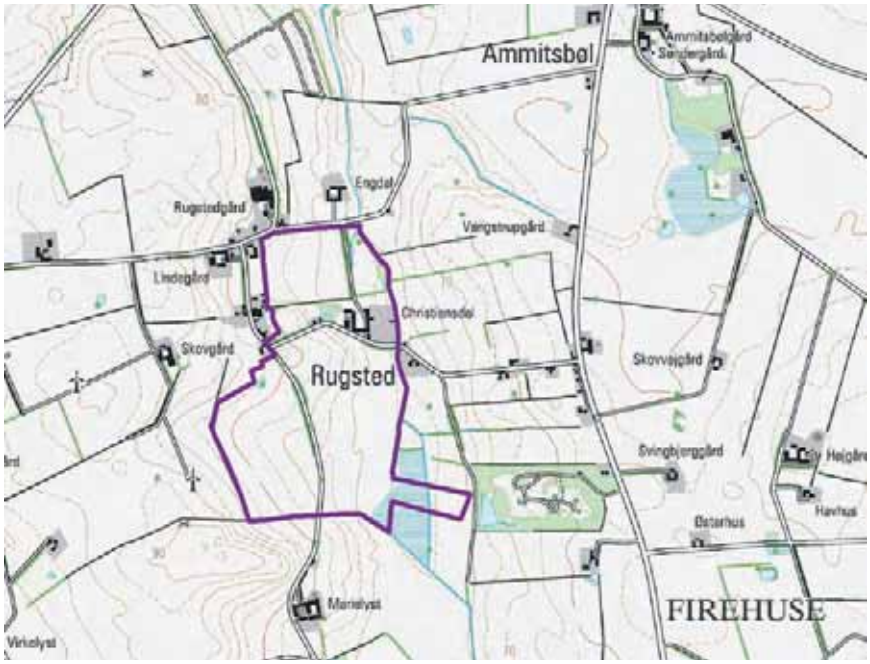
Bølling Møllegård og Mølle

Sårbarhed: Møllemiljøet er sårbar overfor ændringer af arkitektur, mølleanlæg og omgivelser.

223. Christiansdal proprietærgård

Christiansdal ligger i den østlige udkant af Rugsted landsby. Gården (matr. 4) lå oprindelig i landsbyen, der i 1688 bestod af ni gårde og to huse. Efter den meget tidlige udskiftning i 1763 flyttede gården i begyndelsen af 1800-tallet ud til en mere central placering på hovedlodden. Ved tilkøb voksede gården efterhånden til en anseelig proprietærgård, der 1926 var skyldsat til 12,9 tønder hartkorn. Hovedlodden omgives hele vejen rundt af markante *diger og grøfter med levende hegn*. Gårdanlægget består af hvidkalket *trelænget avlsgård* på granitsokkel med røde murede bånd i tremplen. Der er indkørsel til gårdpladsen gennem en rundbuet vognport, samme længe har stræbepiller på ydermuren. *Hovedbygningen* er en lille hvid toetages bygning fra begyndelsen af 1900-tallet sat i vinkel på den østrelænge. En allé går gennem jorderne mod syd til gården Marielyst.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje, diger, hegn, grøfter og omgivelser.

Christiansdal

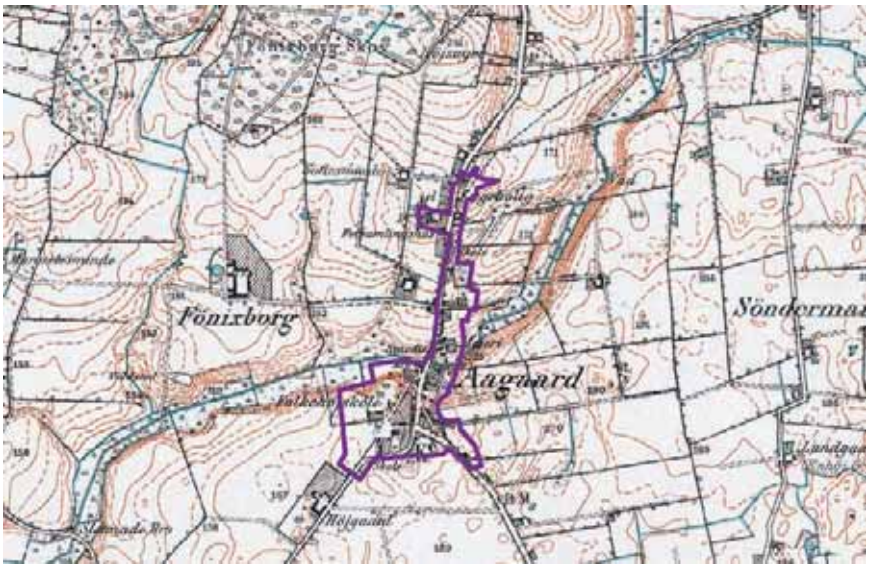

224. Ågård

Ågård kendes siden 1524. I 1688 var det en mellemstor landsby med 15 gårde og 4 huse beliggende langs bygaden på hver side af Vester Nebel Å. Landsbyen blev blokudskiftet i 1774-75 hvorefter ganske mange gårde flyttede ud på deres lodder. Syd for åen, bag kroen (kgl. privilegeret 1777), opstod i slutningen af 1800-tallet et grundtvigiansk fri- og højskolemiljø. Nord for åen omkring rytterskolen udfyldtes hullerne fra de udflyttede gårde efterhånden af andelstiden bymæssige funktioner.

Andelsmejeriet blev opført 1889 udvidet med osteri i 1914. Siden hen byggedes bestyrerbolig og ostelager i 1950 inden sammenlægning med Gravens Andelsmejeri i 1964. I 1965 blev bestyrerboligen solgt til privatbolig og mejeriet til direktør Johs. Hansen, Kolding. Mejeriet omdannedes til plastfabrik i 1976. *Brugsforeningen* blev oprettet 1893 som en filial af Vester Nebel Brugsforening, adskilt 1919. Egen bygning blev opført 1894 med udvidelser og ombygninger 1943 og 1964. I 1980 overgået til Dagli' Brugs. Den tidligere *rytterskole*, over for Dagli' Brugsen, anvendes til børnehave. Overfor lægeboligen anlagdes

Ågård Valgmenighedskirke

Ågård Rytterskole

Ågard Mølle i 1909 som damp- og vejrmølle med privat elværk. Den murede møllekrop og anselige driftsbygninger i røde sten er bevaret. Missionshus 1883.

Den åndelige og folkelige forening, Fosterbroderskabet, stiftedes i 1867. De startede med at holde deres møder i Ågård Møllegårds sal. I 1884 byggede foreningen i Møllegårdens have *Ågårds Forsamlingshus* som et øvelseshus, og A/S Fremtiden dannedes til at tage sig af huset. Forsamlingshuset blev udvidet i 1921 med forbygning og er siden moderniseret i flere omgange.

Syd for åen opførtes og indviedes i 1887 en *frimenighedskirke med præstebolig* tegnet af arkitekt Sofus Marstrand. *Højskolen* blev oprettet i 1899 af pastor Brücker, der året efter fik selvstændig bygning. Et gymnastikhus kom til i 1907 (arkitekt Andreas Bentsen, Vallekilde). Solgt af pastor Brücker til Havebrugsskole (1922-61). *Friskolen* blev oprettet i 1897 og fik egen bygning i 1900 med tilbygning 1920. Efter friskolens nedlæggelse i 1974 er bygningen blevet en del af Ågård Ungdomsskole. *Bertels hus*, har siden 1897 tilhørt skolekomplekset ved siden af kirken og præsteboligen. I 1897 brugt til friskole, 1899 til højskole, 1907 til efterskole. *Fri- og ungdomsskolen* (1961-74) blev i 1974 til Ågård Ungdomsskole. Der er desuden andre tilbygninger, så det i dag udgør en kompleks bygningsmasse.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Ågård Mølle

Ågård Kro

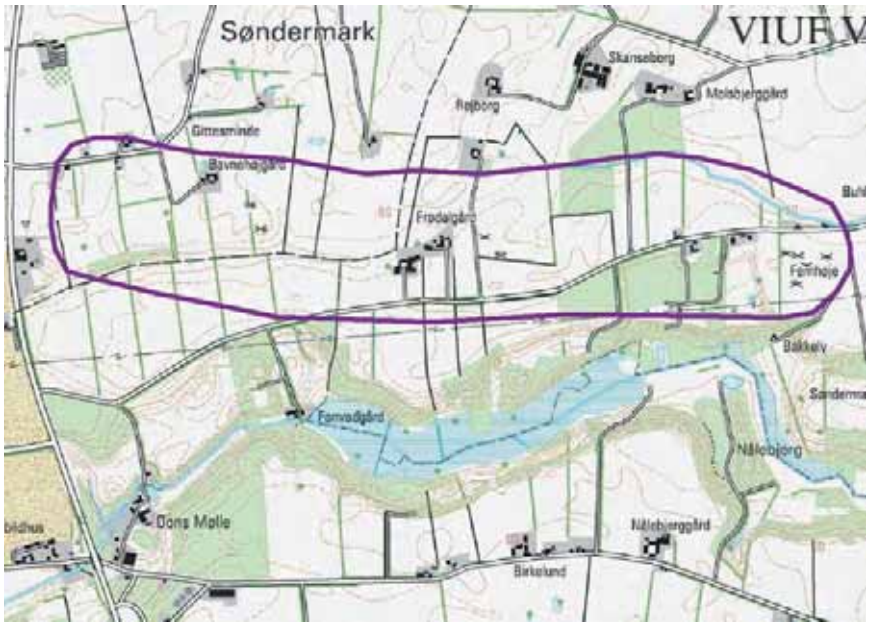
Ågård Forsamlingshus fra 1884

Ågård Ungdomsskole

225. Gravhøje på Viuf Vestermark og Ågård Søndermark
(Del af udpegningen ligger i Ny Kolding Kommune)
Nord for Almind Å mellem Viuf Vestermark og Ågård Søndermark findes en koncentration af fredede, markerede gravhøje og mange overpløjede høje. Miljøet består af *8 fredede gravhøje,* bl.a. Femhøje, og *27 overpløjede gravhøje*. Vest for Bavnehøjgård er gjort en del enkelt- og løsfund.

Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning.

Femhøje på Viuf Vestermark

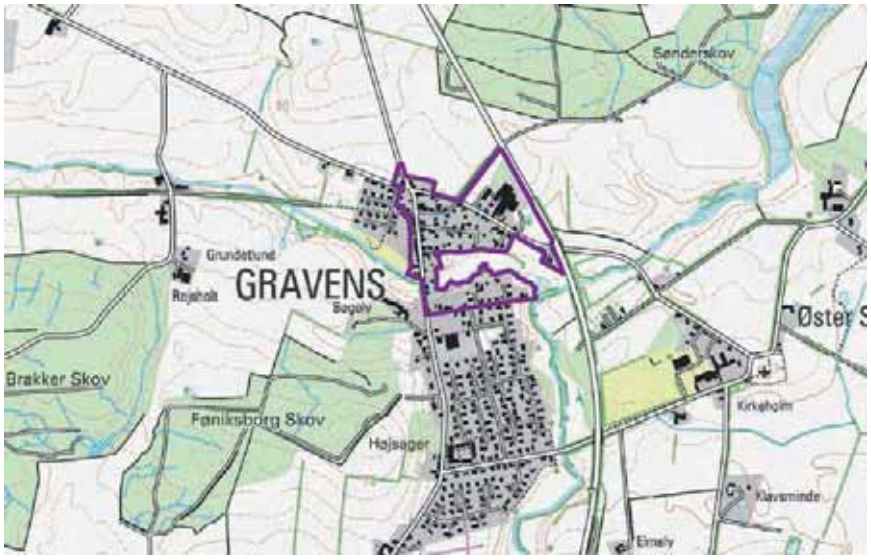
226. Gravens stationsby

Gravens er et eksempel på en lille stationsby opstået på bar mark en kilometer nord for Ågård. Stationen anlagdes 1898 nord for en forgrening på Vester Nebel Å ud til landevejen mellem Bredsten og Kolding. Allerede inden var der i 1800-tallet opstået en lille mærkværdig bebyggelse, Gravens Huse, på nogle små udstykkede skovlodder lige syd for åen. Omkring stationen udvikledes et mindre bymiljø bestående af bl.a. købmand, kro (afholdshotel) ca. 1910 og mejeri opført 1911 og udvidet 1921. Jernbanen lukkede allerede i 1930 inden bebyggelsen rigtig fik fodfæste. Måske var den gode vejforbindelse nord- og sydpå en medvirkende årsag til, at udviklingen fortsatte med åbning af fodboldstøvlefabrikken "Lockey" i 1934. Et missionshus kom til så sent som i 1954. I 1970'erne og –80'erne er det åbne land mellem Ågård og Gravens blevet lukket af parcelhusbyggeri, der også dominerer den vestlige del af Gravens, hvor kvarteret deles af en vej på det nedlagte jernbanespor.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Gravens Mejeri

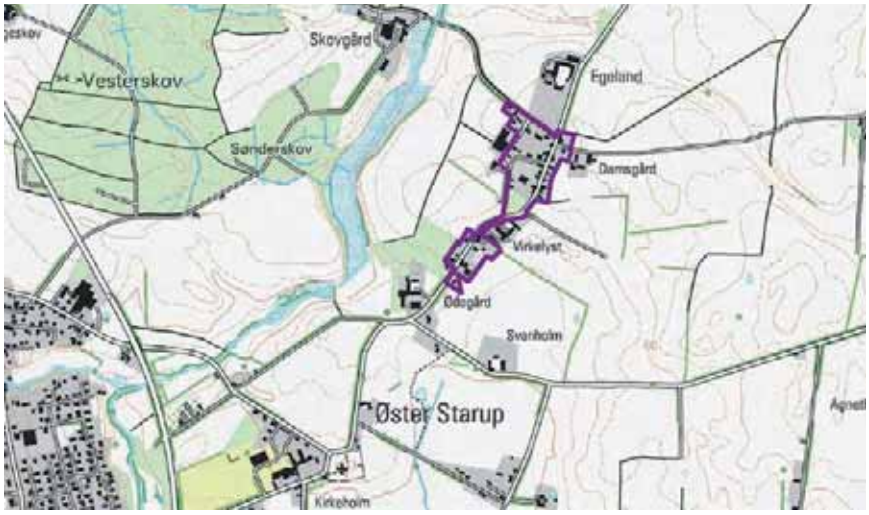
Gravens Kro

Gravens Missionshus

227. Øster Starup

Øster Starup kendes siden 1335. Det er en meget løst opbygget landsby med enligt liggende kirke og stor præstegård. I 1688 have landsbyen 14 gårde og 8 huse. En del blev udflyttet efter udskiftningen 1775. I den gamle "landsbykerne" mellem Egeland og Ødegård opstod i 1800-tallet en række byhuse og funktioner hele vejen rundt om den næsten ovale bygade. I det nordvestlige hjørne ligger den gamle *smedie og skole. Brugsforeningen* åbnede 1879 og siden kom *forsamlingshuset*, opført 1896 af træ som øvelseshus af arkitet Ferdinandt Nielsen (Øster Starup). I 1937 om- og tilbygning af lille sal. Huset er skalmuret i 1944. Atter moderniseret i 1969 og senere. Typisk sal med malede træspændbuer og en scene. I byen ligger også et lille sortmalet *træhus* i schweitzerstil, Sæterhytten, fra år 1900, i to etager med vinkelbygning, som vist nok fungerede som restaurant i 1950'erne.

Træhus i schweitzerstil

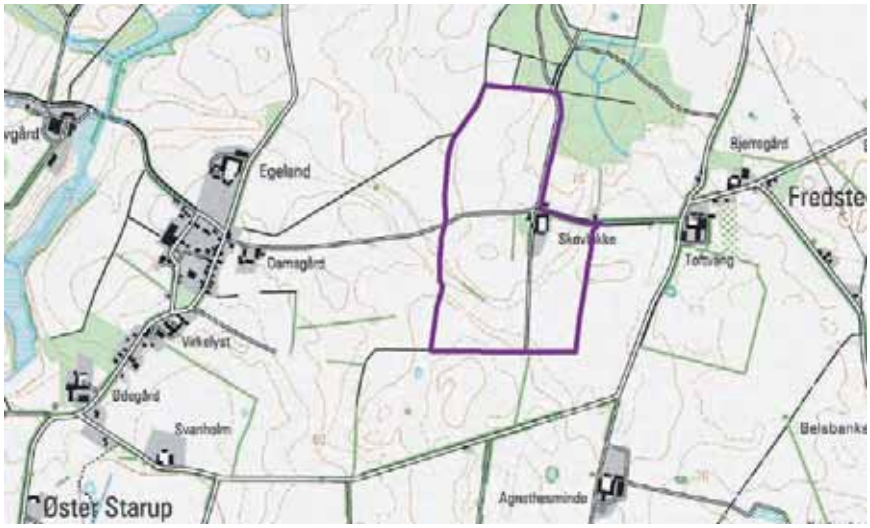
Sårbarhed: Bymiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser. Forsamlingshuset er endvidere sårbart overfor ændringer af interiører.

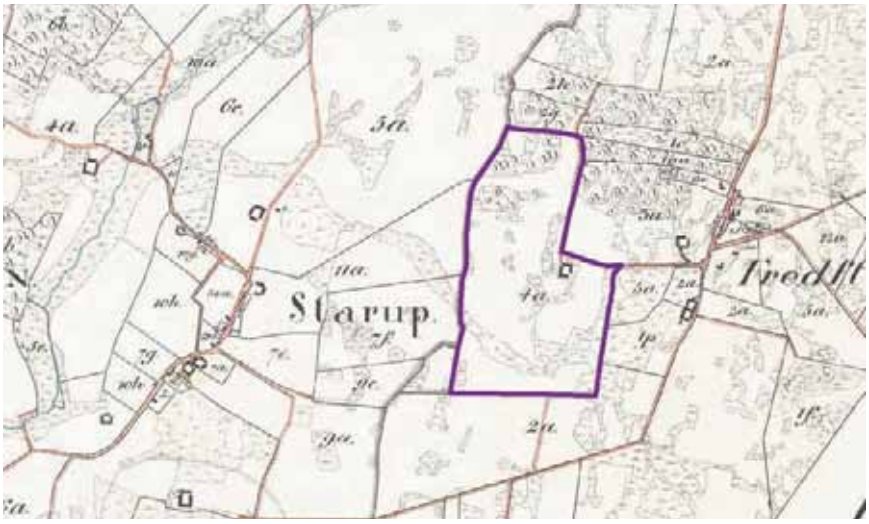

Øster Starup Forsamlingshus

228. Skovløkke

Skovløkke ligger i den vestlige udkant af landsbyen Fredsted. Skovløkke entreres fra Toftevang i Fredsted via en *inddiget markvej* (formentlig en gammel fægyde). Gården er placeret central på hovedlodden, der omgives af *diger og levende hegn*. En næsten usynlig markvej fører videre fra gården til Øster Starup. Nord for gården er enge og kratskov drænet og opdyrket.

Det *velbevarede firlængede gårdanlæg* er opført i egnskarakteristisk byggestil med stuehus i røde mursten og udlænger i kampesten. Rester af den ældre gård (huggehuset) er sandsynligvis opført i 1700-tallet og ligger bag den vestre længe, hvor der også er en svinestald og et maskinhus. "Huggehuset" er under stærkt forfald, med murede tavl og et karakteristisk valmet stråtag uden gavle. Den nuværende gård har udlænger i kampesten omkring en pigstensbelagt stor *gårdsplads,* men tydelig fordybning til møddingen. Der har været *gårdmejeri* i en del af den vestre længe, hvor gulvet er forsænket. Bag mejeriet var en åben hestegang til at drive smørkærnen. Stuehusets interiør og køkken står ret uforandret fra ca. 1900, men der er indsat termovinduer over det hele. Gården har fået Egtved Kommunes bygningsbevaringspris 1996 og der planlægges en modernisering i forbindelse med etablering af et pianomuseum.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, gårdsplads, veje, diger, hegn og omgivelser.

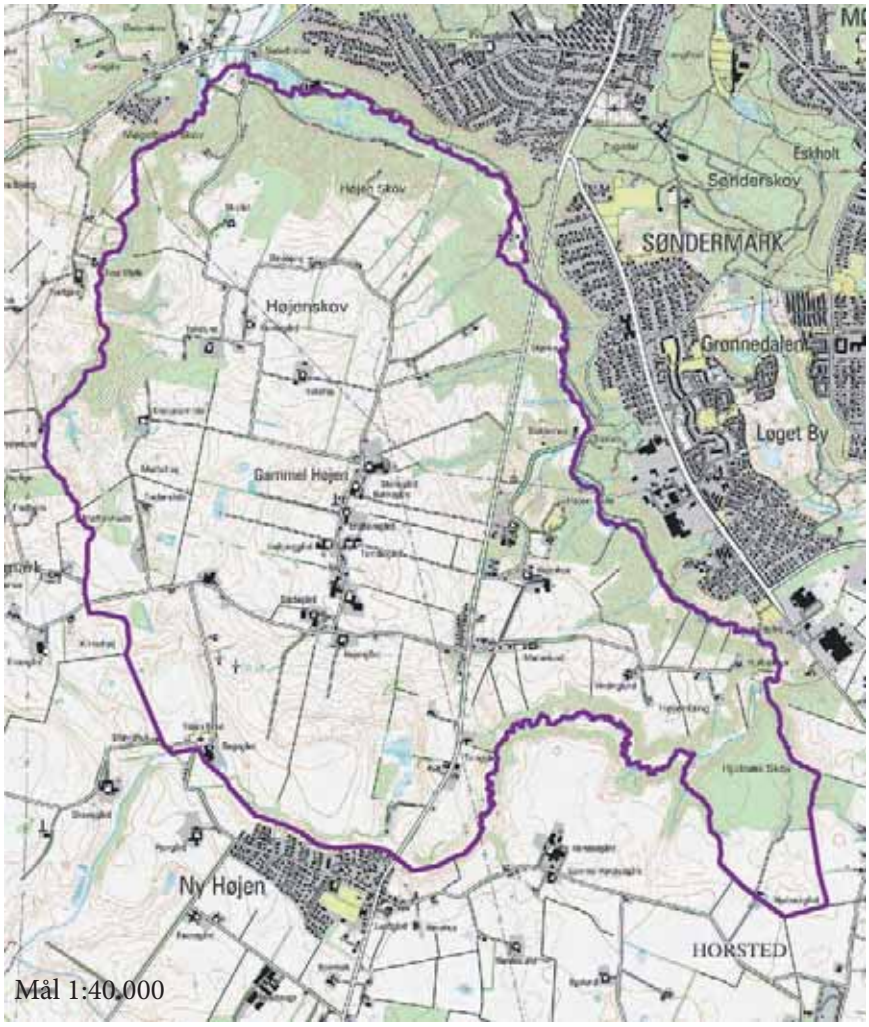
Skovløkke

229. Gammel Højen landsby

Gammel Højen ligger i et stort ejerlav, der hele vejen rundt omgives af Højen Å og Møgelbæk. Vandløbene ligger i smalle, dybe eroderede dale omgivet af skovklædte skrænter. Ejerlavet gennemskæres mod øst af landevejen mellem Vejle og Kolding. Her ligger Højen Kro og nord for er der opstået en lille bebyggelse ved vejkrydset mellem landevejen og landsbyen. Gammel Højen ligger i attraktiv afstand til Vejle. Forstaden begynder lige øst og nord for ejerlavet.

Højen kendes fra 1329. Vejlandsbyen ligger centralt i ejerlavet og bestod i 1688 af 15 gårde og 6 huse. Efter udskiftningen 1773-75 skete kun en begrænset udflytning af gårde op mod Højen Skov, hvor der desuden er opstået lidt spredt bebyggelse som følge af udparcellering. *Højen Kirke* ligger alene sammen med degneboligen i ejerlavets sydvestlige udkant. Den kombinerede stjerne- og blokudskiftningsstruktur er tydeligt markeret af *levende hegn, veje og diger.*

Gårdene ligger langs landsbygaden, der snor sig mod syd. De er domineret af velbyggede firlængede gårdanlæg. Nogle er ændret

Bakkegård

Udsigt over agerlandskabet med markante digestrukturer

ved, at en længe mangler, og/eller andre er nyopførte, men ikke nødvendigvis som del af det oprindelige firlængede anlæg. Det åbne land er bevaret mellem gårdene, og kun enkelte steder er der foregået husudfyldning. Ved indkørslen fra nord ligger: Stenogård, stor gård ca. 1900 og moderniseret, Bakkegård, hvidkalket ca. 1900, Enghavegård, Torndalgård, Storgård fra 1881, Tømmergården, Stadegård med nye tilbygninger, Højengård med bygninger af forskellig alder (1850-1900). Desuden findes den gamle *skole* fra før 1886 og nogle få huse med afvalmede tage. En Alfa-Laval fabrik, dominerer gadebilledet syd i byen, selvom bygningernes arkitektur er afpasset til de gamle gårdes.

I den nordlige ende af bygade står det høje støvgrønne Teletårn opført ca. 1960. Selvom tårnet er et fremmedelement er det i kraft af sin visuelle dominans nærmest blevet Gammel Højens vartegn.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn, grøfter og omgivelser.

Højensenderen

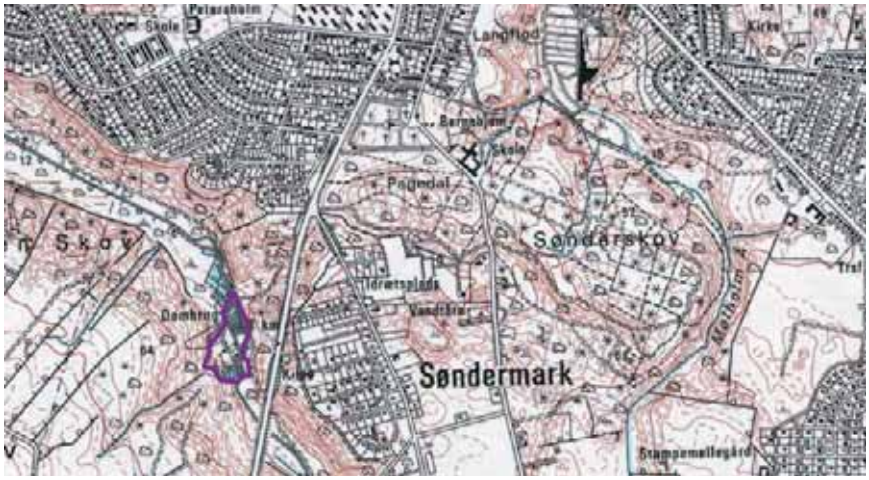

Vedelsgård

230. Kildevæld Fiskeri
Større dambrug anlagt omkring 1900, der viser mange lag af dambrugshistorien samt en kombineret vandtilførsel via vandboring og *opstemning* ved Højen Å. Dambruget er anlagt i tre afdelinger med 54 jorddamme i alt. En afdeling af dammene fødes med vand fra en boring og er anlagt i terrasser. De øvrige damme har fået vand fra en opstemning i Højen Å (stemmeværket er fjernet) med fødekanal og bagkanal. En del af dammene er anlagt i gammelt grusgravsområde omkring 1960. Af bygninger står stadig *klækkeri og kummehus* i samme bygning samt hakkehus. Der har hørt tre boliger til fiskeriet anlagt henholdsvis 1905, 1940 og 1965. Dambruget blev nedlagt i 1987, men damme og kanaler er bevaret.

Sårbarhed: Dambruget er sårbart overfor ændringer i damstruktur, kanaler, arkitektur og omgivelser samt terræn- og vandstandsændringer.

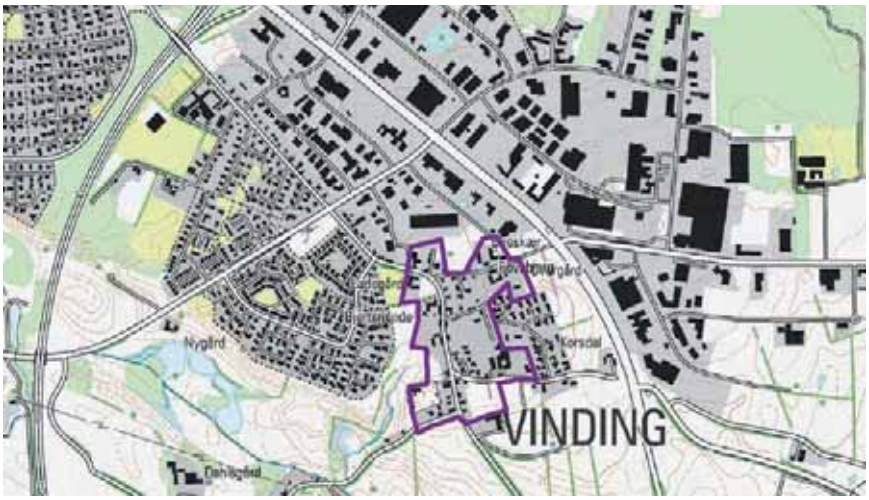

231. Vinding

Vinding landsby ligger i den sydøstlige udkant af Vejle omgivet af industri- og parcelhuskvarterer udviklet de seneste 30 år. Indhyllet heri findes resterne af den gamle landsby, hvor de fleste af gårdene er overgået til privatbeboelse og forskellige virksomheder. Der er flere ældre huse, - hvoraf enkelte er i bindingsværk - og huse fra omkring 1900. Blandt de ældre bygninger, fx sognegården, ligger også nyere, fx *præstegården* og *missionshuset*, opført 1911. *Vinding Højskole* blev opført 1867 som håndværkerskole, 1940 købmandsskole, senere landbo- og husholdningsskole. I dag alene husholdningsskole. Skolen udvidet og moderniseret flere gange. Bygadens grundstruktur er bevaret.

Sårbarhed: Landsbymiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Vinding Præstegård

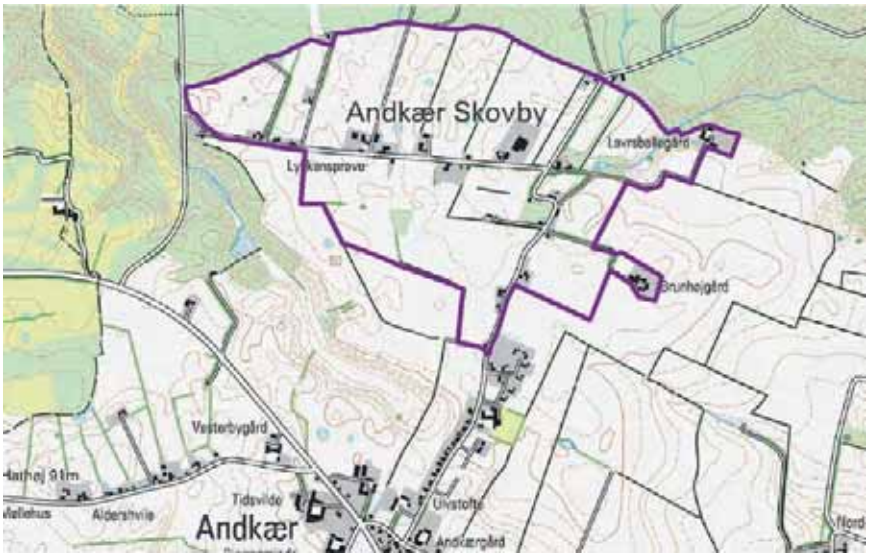
Vinding Kirke og bygade

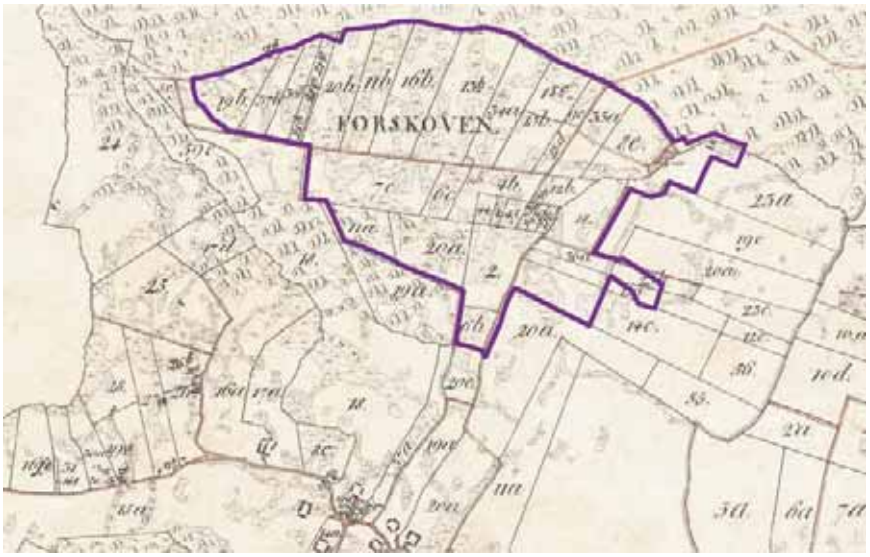

Vinding Sognegård

232. Andkær Skovby

Andkær Skovby blev tidligere kaldet Forskoven. Bebyggelsen er opstået i læ af den store fredskov, Strandskoven, der strækker sig ned til sydsiden af Vejle Fjord. Samfundet udviklede sig i første del af 1800-tallet efter udskiftningen af Andkær landsby, hvor en stribe kratbegroede englodder i udmarken blev frasolgt til landarbejdere og husmænd. Parcellerne blev hurtigt opdyrket og markeres i dag tydeligt af *diger, veje og levende hegn* med bagkant i fredskovsdiget mod Strandskov. Mange af *husene* er i bindingsværk med stråtag eller grundmurede fra omkring 1900, typisk kun med beskedne avlsbygninger. Et af de større brug hedder Lykkensprøve, hvilket meget pædagogisk vidner om småkærsfolkets iver efter at få foden under eget bord. Mod øst ved vejen til Andkær ligger et velbevaret frysehus fra 1950. Det indtager en karakteristisk placering imellem købmanden, hvor folk skulle handle, og parcellerne ved vejen, hvor frysehusets kunder boede.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn og omgivelser.

Frysehus

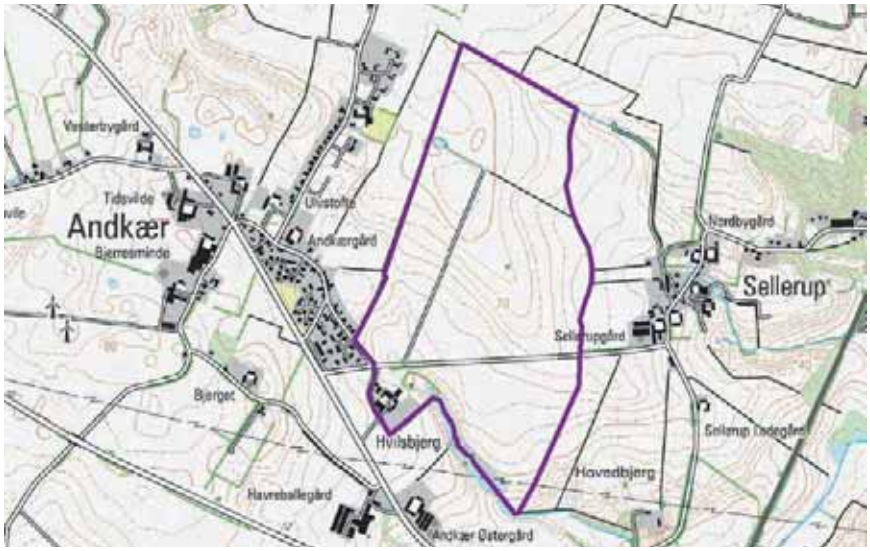

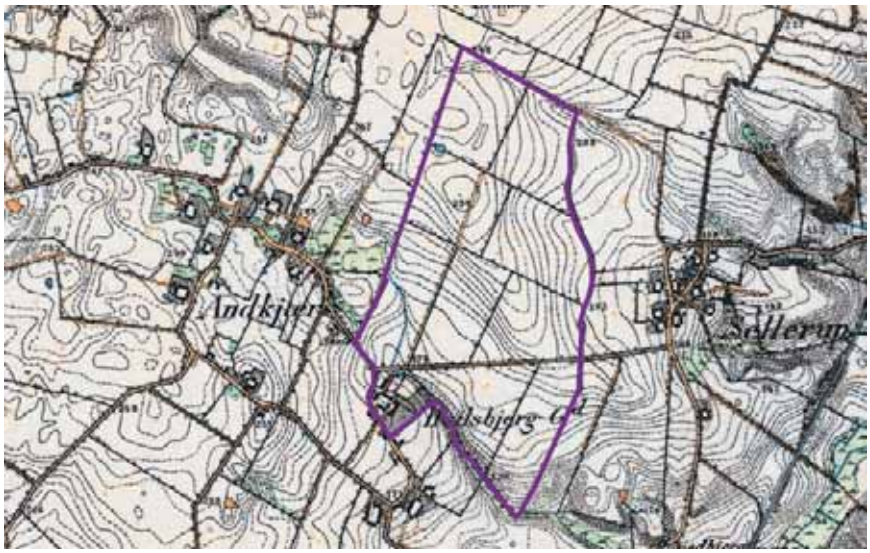

Stråtægte huse i Andkær Skovby

233. Hvilsbjerggård

Hvilsbjerggård ligger i Andkær ejerlav i den østlige del af landsbyen, som er noget medtaget efter gennemskæringen af landevejen til Fredericia i første del af 1900-tallet. Gården er kendt siden 1600-tallet. I 1767 købte gårdens daværende ejer Kronens rettigheder i gården. Herefter udviklede den sig til en større gård med en stor sammenhængende hovedlod nord for. I 1996 var den det største landbrug i Gauerslund sogn.

Den nuværende *hovedbygning* er opført 1842 som et trefløjet anlæg i en etage. Hovedfløjen med gennemgående frontespice og trekantsfronton samt halvt afvalmede gavle, er ved korte forbindelsesbygninger senere forbundet med to korte sidefløje. Fløjen mod nordøst blev i 1887 indrettet til *mejeri og folkestue* (bevaret). Fløjen mod sydvest rummede fire værelser til folkene, foruden bolig til forvalter. *Avlsgården* har længer i røde mursten fra 1873-1892. En ny lade opførtes i 1976. Gårdmejeri og folkestue er to meget karakteristiske elementer inden for landbrugets historie i sidste halvdel af 1800-tallet. De fortæller om de store gårdes betydning som foregangslandbrug, inden andelsmejerierne for alvor slog igennem. Indretning af folkestuer er udtryk for de større sociale forskelle, som opstod inden for en gårds eget område som følge af landbrugets stigende produktion og bedre økonomi. I slutningen af 1800-tallet var hovedlodden inddelt i otte marker med diger, hvilket afspejler en ottemarksdrift, der var typisk for landbruget på de bedre jorder på denne tid med rotation mellem korn, bælgsæd, rodfrugter og græs. *Digerne* med levende hegn omkring hovedlodden er tydeligt bevaret, mens der kun er digerester af den interne opdeling mod nord.

Parti af folkestuen

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart ove for ændringer i arkitektur, veje, diger, hegn og omgivelser, herunder interiør i folkestue og gårdmejeri.

Hvilsbjerggård

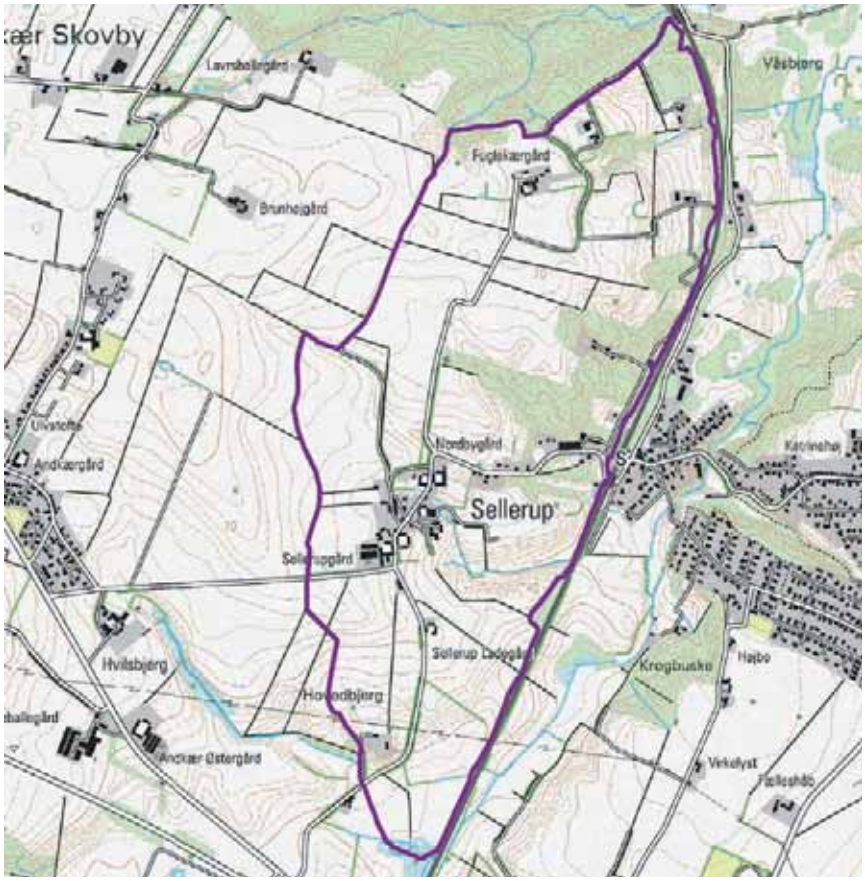
234. Landsbyen Sellerup

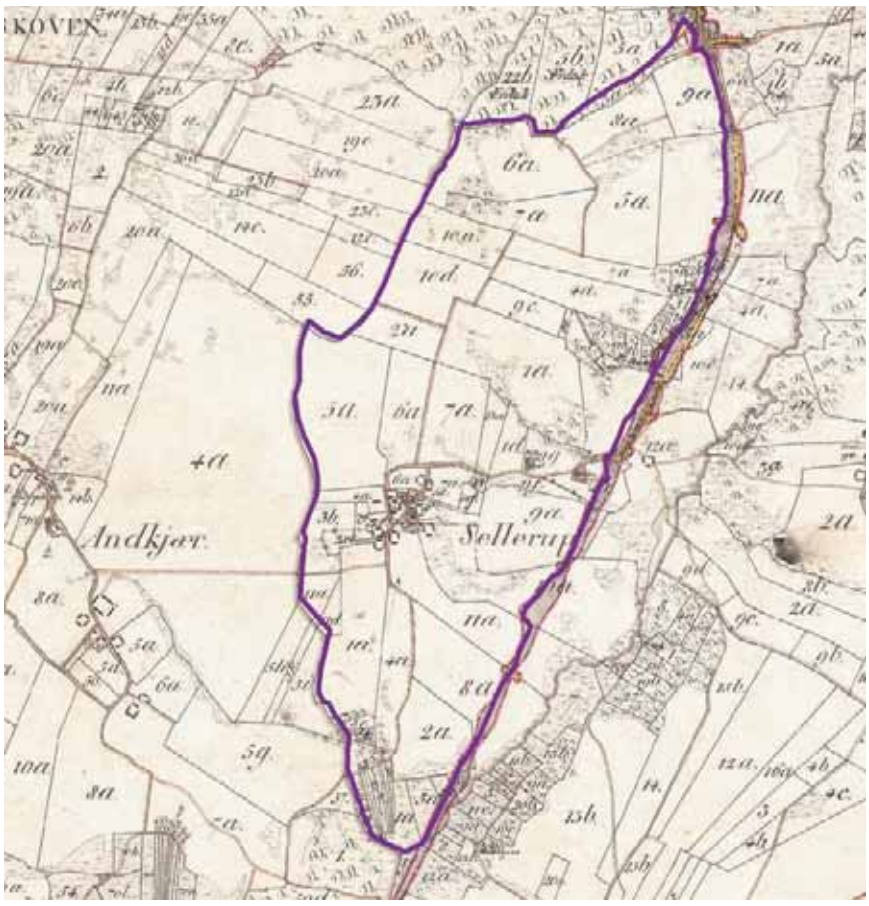
Sellerup landsby ligger mellem Andkær og Brejning og kendes siden 1435. Ressourcerne i det langstrakte ejerlav går fra frugtbart bølget agerland mod vest ned over de skovklædte skrænter til de smalle enge langs Hede Å i øst. Landsbyen ligger klemt sammen om *bygaden*, der danner en ring med en fortelignende åbning. I 1688 var der otte gårde og syv huse med jord. Efter *stjerneudskiftningen* i 1782 skete der stort set ingen udflytning. *Gårdene* er således bevaret på deres oprindelige plads og landsbyen er efterfølgende stort set friholdt for udbygning med nyere huse. Der er stadig otte tre- eller firlængede gårde i landsbyen, flere i bindingsværk og ældre grundmur. Udskiftningsskel og ejerlavsskel er bevaret i rigt mål i form af *diger med levende hegn*. Den østjyske længdebane mellem Fredericia og Århus gennemskærer ejerlavets østlige del. Dette har på godt og ondt medført en isolering af engene langs Hede Å, men samtidig har banen virket som en barriere og friholdt Sellerup fra 1900-tallets byudvikling fra Brejning.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn og omgivelser

Sellerup Bygade

235. Fritidshuse ved Sellerup Strand

Tidligt fritidsmiljø ud til Vejle Fjord opført over en 30-årig periode fra slutningen af 1930'erne, der har bevaret deres oprindelige karakter og funktion som kolonihavelignende fritidsbebyggelse. Miljøet består af en samling af *12 fritidshuse* opført på to grunde i årene mellem 1937 og 1965. Husene er karakteristiske for periodens opførelse af fritidshuse og har bevaret den oprindelige karakter. Der er udarbejdet en bevarende lokalplan for husene.

Sårbarhed: Fritidsmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur (materialevalg, størrelse og farveholdning) og omgivelser.

Fritidshuse ved Sellerup Strand

236. De Kellerske Institutioner
De Kellerske Institutioner (DKI) er et helstøbt forsorgsmiljø, opført fra 1898 og 30 år frem, ud fra fremsynede og progressive tankegange om behandling af de åndssvage. Anlægget er arkitektonisk interessant og afspejler den overordnede tankegang om hierarkiske inddelinger og behandlingsmåder.

DKI grundlagdes 1865 i København af teologen Johan Keller. Hans søn, Christian Keller, flyttede den til landsbyen Brejning i 1899, som bestod af fire gårde og nogle huse. Tre af gårdene med jorder købtes til byggegrunde og værksteder for de åndssvage. Det drejer sig om: *Brejninggård* og *Kathrinehøj* med stuehus fra omkring 1900. Hvidt pakhus og længer fra 1914. Ny fløj til højre for stuehuset, indrettet til bolig for dem, der arbejdede på gården under åndssvageforsorgen. Begge gårdene blev drevet som landbrug af de åndssvage. Det var en af Kellers idéer at samle de åndssvage, der kunne lære noget, og støtte dem gennem praktisk arbejde. Den ene af gårdens længer brændte omkring 1930. Den tredje gård var *Brejning Møllegård,* der ligger helt nede ved fjorden, og på hvis arealer det meste af anstalten blev bygget.

På jorderne med tilhørende skov ned til Vejle Fjord anlagdes selve anstalten. I 1895 blev anstalten en statskontrolleret selvejende institution. Bygningerne er tegnet af arkitekt, professor Vilhelm Klein med

inspiration fra slotte i Loiredalen. Keller klassificerede de åndssvage efter deres intelligens og fordelte dem i tre kategorier i hvert deres bygningsanlæg, kendetegnet ved farverne rød, hvid og gul, placeret på tre terrasser: *Skolehjemmet* med boligafdelinger øverst på bakken, opført i røde mursten for de lettere åndssvage. En fløj brændte 1960. *Arbejdshjemmet,* også kaldet *Mandshjemmet* var en store hvid bygning med gennemkørselsport, som ligger i forbindelse med resterne af den tidligere Brejning Møllegård, hvor kun stuehuset står tilbage. Ejendommen er ombygget til ejerboliger og den institutionelle farveholdning er ikke respekteret. Et hus med teknisk afdeling, værksteder, vaskeri m.m. Her arbejdede middelsvært åndssvage. *Asylhjemmet,* for de dybest åndssvage bestod af fire gule bygninger anlagt omkring en åben gård samt to parallelle bygninger. Her var hospital med afdelinger for børn, kvinder og mænd, samt centralkøkken. I centrum ligger *Professorboligen og administration*, 1901, hvidkalket. Istandsat til museum i 1997. Udenfor står en granitsten med kort indskrift om anstaltens historie.

Det var et lille samfund, der havde eget vaskeri, vandværk og vandtårn, egen kirkegård, egne funktionærboliger og gartneri. Et forsamlingshus fra 1932 er brændt, men genopført i ny skikkelse i 1970'erne. Nye behandlingsafdelinger er opført som moderne etplanshuse i gule mursten, der gemmer sig

Skolehjemmet

Mandshjemmet

i landskabet. Anstalten lukkede gradvist efter 1970. En overgang har Røde Kors brugt nogle af bygningerne til at huse flygtninge. I slutningen af 1990'erne solgte Vejle Amt det kæmpemæssige bygningskompleks, som nu er ved at blive omdannet til attraktive ejerboliger og andre formål med begrænset respekt for det historiske miljø.

Sårbarhed: Institutionsmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, bebyggelsesstruktur, park, veje og omgivelser.

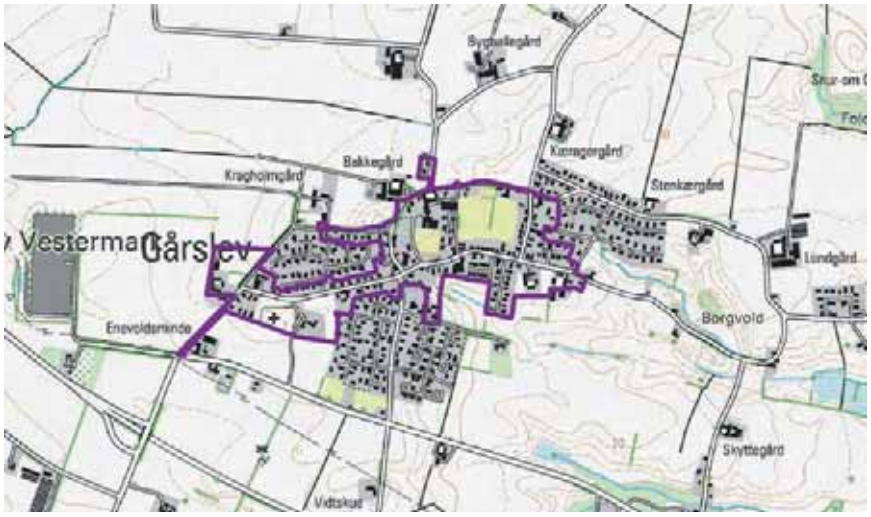
Asylhjemmet

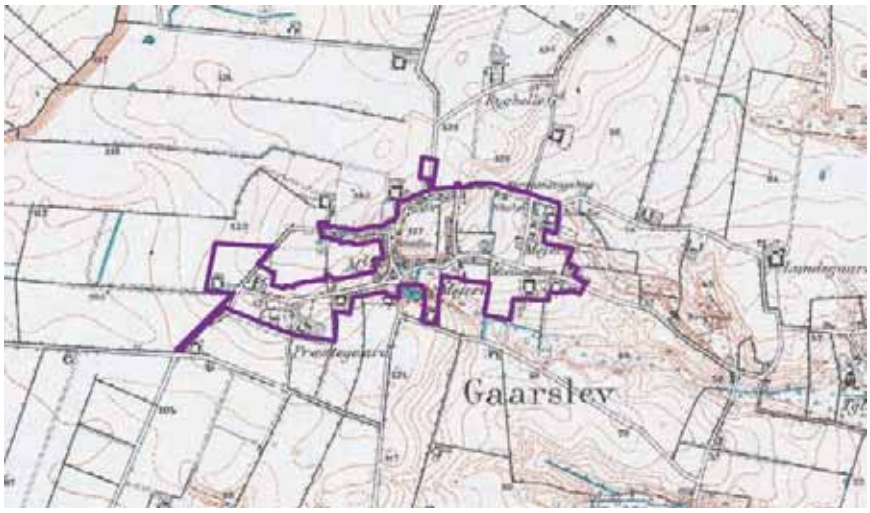

Mandshjemmet

237. Gårslev

Gårslev landsby kendes siden o. 1330. Sognebyen var i 1688 en af amtets største landsbyer med 28 gårde og 9 huse. Gårdene lå uregelmæssigt om to parallelle østvestgående bygader forbundet af tre tværgader, hvoraf den ene havde karakter af forte. Denne hovedstruktur går tydeligt igen i dagens bybillede og giver en særlig rumlighed. Efter udskiftningen 1774 flyttede en del gårde ud, men mange forblev også i landsbyen og ligger i dag med vekslende tæthed og blander sig med nyere byhuse og funktioner fra andelstiden. Længst mod vest ligger kirken og præstegården. Den gamle rytterskole fra 1721 blev i 1909 afløst af en ny skole på samme sted opført af arkitekt Jespersen (udvidet og ombygget 1963 af arkitekt H. Ehlers). Det første missionshus opførtes 1884, men er ca. 1980 nedrevet og et nyt gulstenshus opført samme sted. Forsamlingshuset opførtes 1907 og blev 1960 ombygget af arkitekt E. Mikkelsen til sognegård med kommunekontor. Andelsmejeriet Sølund blev oprettet 1887, hvorfra andelsmejeriet Fælleslykke udskiltes i 1901 (udvidet 1941). Der har været mølle, to købmænd, to brugsforeninger, to smedjer, telefonstation, vandværk og cementstøberi m.m. Ved den nordlige bygrænse står et markant, lidt klodset, transformatortårn fra Trefor i røde tegl. Gårslev er et eksempel på en sogneby, der husede alle lokale funktioner og udviklede sig uden påvirkning fra jernbanen. Landevejen har først fået betydning efter 1970 som bekvem

Bygaden i Gårslev

pendlerrute for beboere i parcelhuskvarterene som i stigende grad præger Gårslev.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Gårslev Skole

Gårslev Fællesmejeri

Transformatortårn

238. Børkop Vandmølle

Børkop Vandmølle ligger ved Skærup Å som en fredelig enklave omgivet af parcelhuse og industri i Børkop stationsbyes sydøstlige udkant. *Børkop Vandmølle* er fredet. Kornmøllen er kendt siden 1546. Afbrændt af svenskerne i midten af 1600-tallet og senere genopbygget. I 1816 opførtes også en valkemølle og i 1855 desuden en vindmølle. Møllen ophørte at fungere i 1956, og mølledammen tømt for vand. 1959-60 blev møllen med overfaldshjul restaureret og fredet, og mølledammen med stemmeværk genetableret. Møllen ejes af staten og drives af Børkop Kommune. Bedst bevarede og fungerende vandhjulsmølle af gearkassetypen. Der males forskellige grynprodukter. *Møllegården* er opført ca. 1830, og fungerer som restaurant sammen med demonstration af mølleriet.

Sårbarhed: Møllemiljøet er sårbart over or ændringer af arkitektur, mølleænlæg og omgivelserne.

Børkop Mølle

Møllens to overfaldshjul

239. Brøndsted Vandmølle

Brøndsted Mølle ligger syd for Børkop Mølle ved Skærup Å. *Møllen* omtalt første gang i 1578, da den kom under Kronen. Den nuværende møllebygning er et gulstenshus opført 1866 og anvendes i dag til elfremstilling, som dækker eget brug, og til valsning af havre til hestefoder. Turbine installeret i møllen. Privatejet. Stuehus og avlsbygning er i røde sten. Vejen over Skårup Å løber på mølledæmningen rundt om møllesøen, der føder turbinekanalen og overløbskanalen.

Sårbarhed: Møllemiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, mølleænlæg og omgivelserne.

Brøndsted Mølle

240. Landsbyen Brøndsted

Brøndsted landsby ligger centralt i sit ejerlav på kanten af sidedal til Skærup Å, der danner naturlig grænse mod vest og munder ud i engene langs Spang Å og Rands Fjord mod syd. Ådalens skrænter er skovklædte og danner et større sammenhængende område med bondeskov kaldet Brøndsted Skov. I østlig forlængelse af Brøndsted Skov fortsætter det skrånende terræn, men her er bondeskoven delvis opdyrket og lodderne markeres af diger vinkelret på Rands Fjord. Her ligger resterne af et stærkt forstyrret voldsted, "Herregården" (syd for 13 m punktet), som måske er forgængeren til den herregård, der nævnes i Brøndsted i 1511, men ikke kan identificeres i dag. Den østlige og nordlige del mod Rands landsby og Gårslev udgøres af en leret let bølget bundmoræne. Agerlandet er tydeligt opdelt af *levende hegn med diger*, som endnu afspejler den matrikulære situation i begyndelsen af 1800-tallet. Mange (lave) diger angives tydeligvis kun som levende hegn på de moderne kort, herunder et let bugtet *sognedige* mod Rands.

Landsbyen nævnes første gang 1507 og bestod i 1688 af 11 gårde og et hus. I Brøndsted havde man tilsyneladende trevangsbrug, mens de omgivende ejerlav kørte et uregelmæssigt tovangsbrug. Efter udskiftningen 1773-78 er det tilsyneladende kun Hørregård og Stenhøjgård som er flyttet ud. De øvrige bebyggelser udenfor landsbyen som Damhus, Kvaksminde og Kragelund er spredte hus-

Gård med portgennemkørsel i Brøndsted

mandslodder, mens fx Bi-lidt er flyttet fra matr. 20 ved fjorden til matr. 13c. *Bygaden* er delvis grusbelagt og snor sig rundt om den lille dal med de fleste uudflyttede gårde liggende på toppen. *Gårdene* er store og velholdte, flere er delvis af bindingsværk. Den tidligere skole er nu indrettet til Brøndstedcenteret. Ved vejen mod syd ligger et par enkelte huse. I dalen ligger nogle huse samt smedjen og en forhenværende købmandsforretning. I den nordvestlige udkant af landsbyen er der opstået en lille klynge af nyere huse, der synes skabt pga. råstofgravning langs Skærup Å eller nærhed til jernbanen lige vest for ejerlavet.

Den sydlige del af ejerlavet indgår i Rands Fjord-fredningen, og en jordstrimmel sydvest for landsbyen er kulturarvsareal, hvor der er fundet bopladslevn fra førromersk jernalder.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn og omgivelser.

Gård i Brøndsted

241. Sten- og jernalderbopladser omkring Rands Fjord

(Del af udpegningen ligger i Fredericia Kommune).

Hele området er landskabsfredet, med begrundelse i områdets særlige geologi, natur- og kulturhistorie. Rands Fjord blev i 1866 omdannet til en ferskvandssø ved at bygge en dæmning med sluse ud mod Vejle Fjord. Vandstanden reguleres fortsat af en sluse. Søarealet indskrumper langsomt pga. tilgroning med tagrør og tilslikning fra Spang Å. Syd for Rands Fjord findes kiselgur, en jordart, som tidligere blev gravet til brug for kunstgødning og isoleringsmateriale. Efter Fjordens lukning opstod en jollehavn ved Bøgeskov Strand og en blandet sommerhusbebyggelse, der mest bestod af små hytter.

Langs Rands Fjord findes flere *stenalder- og jernalderbopladser.* Vest for den fredede hovedgård, Nebbegård, ligger et forholdsvis velbevaret *voldsted*. Ved Endrupgård syd for Rands Fjord er spor af *højryggede agre*.

Sårbarhed: Bopladser, voldsted og agerspor er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning samt dræning.

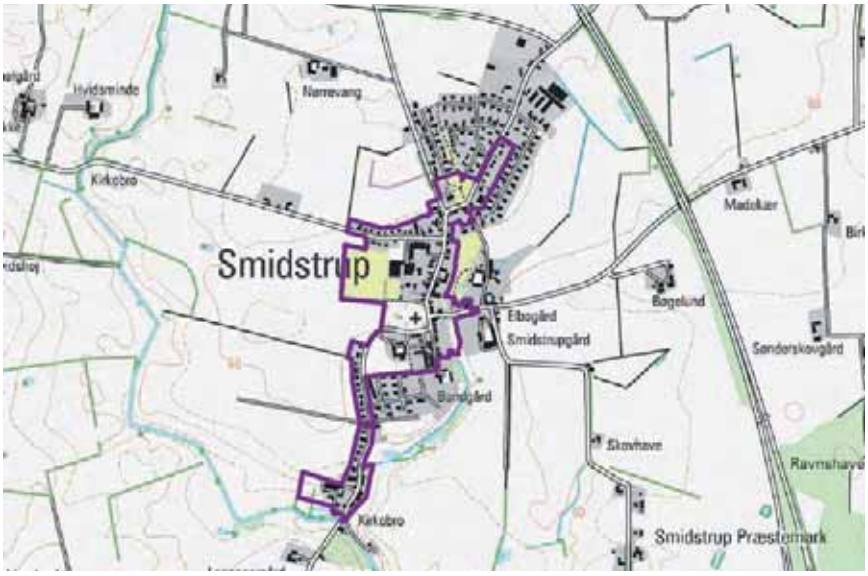

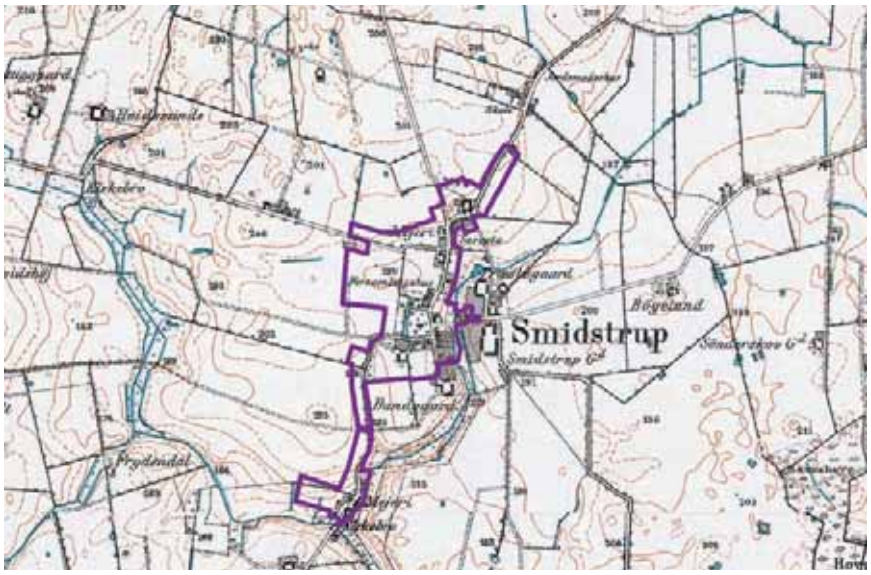
Sidekanal ved Rands Fjord

242. Smidstrup

Smidstrup er kirkelandsby og hovedby kendt fra 1330. Byen er anlagt omkring en forgrening på Mølleå. Allerede i 1771 var alle selvejere og i løbet af 1800-tallet samledes mange agrare service- og detailhandelsfunktioner i byen. Smidstrup afspejler udviklingen af andelstidens landsbyer og konflikter mellem de åndelige bevægelser, de indre missionske og de grundtvigianske.

Der ligger endnu fem gårde tilbage i landsbyen, Smidstrupgård, Enghavegård, Fedebredegård, Bundgård og Elbogård, men det er andelstidens bygninger, som præger den. *Missionshus,* Sarepta (1884), med ekstra hus, Sareptaly og *hvilehjemmet* Bethania anlagt i den nordlige del af Smidstrup. Overfor missionshuset lå Andelsmejeriet, Søndagshvile (opført 1904, nedlagt 1970). Det blev nedrevet i 1995 og der er nu en græsplæne på pladsen. Mejeribestyrerboligen står endnu. *Forsamlingshuset* blev ombygget i 1950'erne med biograf. *Rytterskolen* er i dag døgnkiosk. *Brugsforening*, nu Dagli' Brugsen. Dyrlægebolig, opført i 1890'erne, senere overgået til sparekasse. I dag privatbolig. *Vandværket* anlagdes i 1934. *Skole* mellem Smidstrup og Velling, opført 1855. Den blev overflødig i 1959, da der opførtes en *centralskole* med realafdeling af arkitekt H. Ehlers, foruden fem lærerboliger fra 1950-68. Desuden *præstegård og kirke* og en række små håndværker- eller pen-

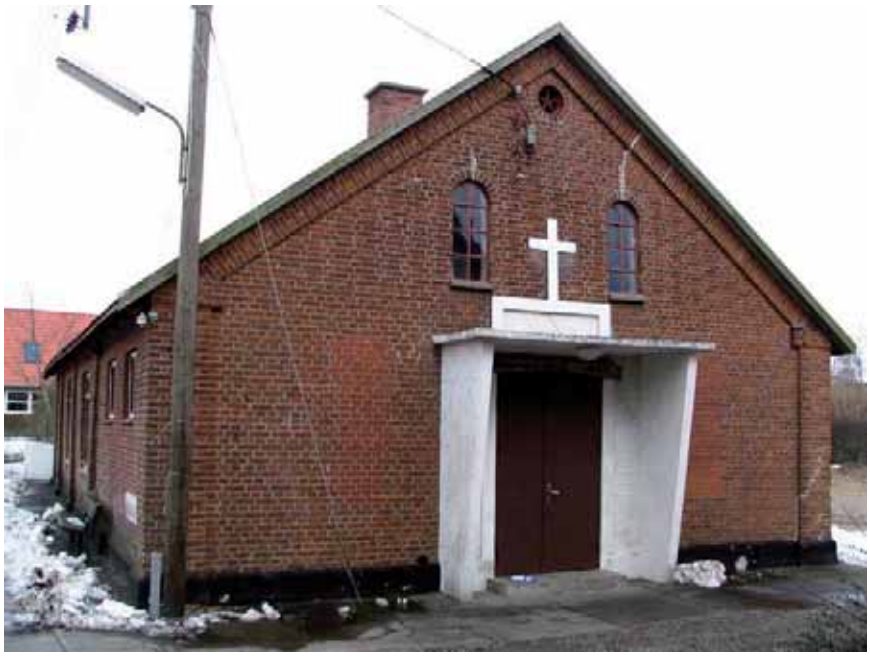

Smidstrup Vandværk

sionisthuse, enkelte i villastil. Andelsfrysehus ved kirken findes ikke længere. Det nedrevne indre missionske mejeri i byen blev opført som modstykke til Smidstrup *Andelsmejeri* opført 1888. Det blev anlagt i den sydlige udkant af byen ved Kirkebro over Mølleå på vej mod Håstrup. Det blev nedlagt i 1958 og er omdannet til tre ejerboliger. Overfor mejeriet anlagdes et *savværk*. Den sydgående vej fra Smidstrup til Kirkebro er i 1960'erne bebygget på vestre side, hvilket sammenbinder "mejeribyen" med landsbyen.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Missionshuset Sarepta fra 1884

Smidstrup Mejeri

243. Smidstrup Præstemark og Smidstrupgård husmandskoloni
Husmandskolonien ligger sydøst for Smidstrup og består af to udstykninger. I 1921 udstykkedes seks brug fra Smidstrup Præstegård (matr. 1). Disse brug ligger på den østre side af vejen. Overfor, på den vestre side af vejen, anlagdes i 1932 yderligere seks husmandsbrug udstykket fra Smidstrupgård (matr. 3). Selve underinddelingen af lodder er kun synlig som markgrænser og enkelte levende hegn, grøfter og digerstumper. Begge kolonier består af et ydmygt stuehus med en staldlænge. En ekstra længe er nogle steder tilbygget senere. Stuehusene i Præstemarkskolonien havde gavl til kip, mens Smidstrupgårdkolonien havde halvt afvalmede gavle. Dette præg er dog sløret af ombygninger.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbartover for ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn og omgivelser.

Husmandsbrug på Smidstrup Præstemark

Husmandsbrug udstykket fra Smidstrupgård

4. Litteraturliste

Andreasen, Niels Jørgen: *Billeder fra en svunden tid - i Gedved kommune.* 1984.

Becker-Christensen, Henrik m.fl.: *Vejles industri 1732-1996.* 1996.

Berthelsen, H. P.: *Eltang, Nr. Bjert og Sdr. Vilstrup sogne.* 1955.

Bjerre Herreds Bogen. Glud Museum. 1987.

Bøcher, Steen: *Vandmøller og andre vandkraftudnyttelser i Vejle Amt.* Vejle Amts Årbøger 1943, 1944, 1945, 1949 og 1950.

Dalgas, Carl: *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende, Vejle Amt,* 1826.

Danske gårde i tekst og billeder, Vejle amt. Dansk Landbrug I/S, Silkeborg. 1990-92.

De kulturhistoriske interesser i landskabet. Kulturhistorien i Planlægningen. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1997.

Eg, Peder: *Heden der blev til skov og ager.* Give og Omegns Landboforening i 125 år. 1989.

Fabricius, Nina: *Landet med de store gårde.* 1996.

Frandsen, Allan Leth: *Vand, kraft og værker.* 1994.

Fredericiabogen 1996.

Fredningsplan, Vejle Amt. 1985.

Furdal, Kim (red.): *Da de 10 blev til 1 - sognerådsarbejdet set med sognerådsmedlemmernes øjne.* Kolding Stadsarkiv 1989.

Gedved Skoles historie gennem 200 år. Sognearkiverne i Gedved kommune. 1985/86.

Glud Museum, Årsskrift 1996.

Hansen, John Juhler: *Vejle et tekstileventyr 1896-1996.* 1996.

Hansen, Laura Meyer: *Vonsild i krig og fred. Fra svenskekrigene til landboreformerne.* Kolding Stadsarkiv 1996.

Hansen, Therkel: *Øster Snede sogn - De stærke Jyders sogn.* 1991.

Hedegård, Esben og Anders Myrtue: *Landbrugets bygninger 1850-1940.* Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1996.

Heilskov, Chr.: *Vandmøller i Aarhus og Skanderborg Amter.* Aarhus Stifts Aarbog 1947.

Holm, Eigil: *Horsensegnen - Atlas Natur Miljø Historie Erhverv*

Hovedgård for 130 år siden. Sognearkiverne i Gedved kommune. 1994.

Hovmand, Hanne og Preben Mikkelsen: *Gaarslev. Spredte træk af sognets historie.* 1988.

Hovmand, Hanne og Preben Mikkelsen: *Gauerslund. Spredte træk af sognets historie.* 1990.

Hvejsel sogns historie. Jelling Lokalarkiv.

Hvidtfeldt, Johan: *Færgefart ved Vejle Fjord.* Vejle Amts Aarbog 1932.

Jensen, Niels Harald: *Bogen om Trelde Næs.* 1990.

Jensen, Peder: *Gamle vandmøller i Bjerge og Hatting Herreder.* Vejle Amts Aarbøger 1957.

Jørgensen, Holger: *Horsens Nørrestrand.* Horsens Museum 1997.

Kattrup Bogen. Sognearkiverne i Gedved kommune. 1985.

Knudsen, Søren: *De gamle Kystpakhuse.* Vejle Amts Aarbøger 1928.

Koldingbogen, 1987.

Kommuneatlas Fredericia. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Fredericia Kommune, 1995.

Kommuneatlas Horsens. Miljøministeriet, Planstyrelsen i samarbejde med Horsens kommune, 1991.

Kommuneatlas Kolding. Miljøministeriet, Planstyrelsen i samarbejde med Kolding Kommune, 1991.

Kommuneatlas Vejle. Miljøministeriet- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Vejle Kommune, 2000.

Krusborg, Johannes: *Thyregod sogn.* 1980.

Kulturhistoriske beskyttelsesområder i Vejle Amt 1997, med supplement i 2002.

Kvist, John: *Egtved sogn.* 2 bind. 1978-79.

Lidegaard, Mads: *Hærvejen.* 1992.

Lund, Erik Hauberg: *Ryttergårde og grønne tofter, egnshistorie fra Vedslet sogn.* 1989.

Martens, Gustav: *Historien om et landsbysogn i Danmark. Lindeballe sogns historie.* 1989.

Middelalderen i Vejle Amt, Guide, udgivet i samarbejde mellem Vejle Amt og Vejle Amts Historiske Samfund, 1999.

Mikkelsen, Preben: *Smidstrup. Spredte træk af sognets historie.* 1997.

Møllebygninger i Danmark. Redegørelse og Status 1993. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1993.

Møller, Per Grau, mfl.: *Kulturmiljøregistrering – i praksis.* Fortid og Nutid 2005:3, s. 192-220.

Pedersen, Hans Kruse: *Landsbyer og bygningsmiljøer Vejle Amt.* Museumsrådet for Vejle amt og Vejle amtskommune, 1984.

Pedersen, Hans Kruse og Karen Sedal: *Landbohistorie i Vejle amt.* Museumsrådet for Vejle amt og Vejle amtskommune, 1987.

Pedersen, Henrik: *De Danske Landbrug - fremstillet paa grundlag af forarbejderne til Christian Vs Matrikel 1688*, 1928. Udgivet som reprotryk for Landbohistoriske Selskab 1975.

Randbøl sogn gennem tiderne. Studiekredsen ved Randbøl sogns museum. 1983.

Rod og stavn. Tørring-Uldum kommune, 1988.

Rykind-Eriksen, Kirsten: *De folkelige bevægelsers huse i Egtved kommune.* Undersøgelse foretaget for Egnsmuseet i Egtved, 1995.

Thorarinsdottir, Ragnheidur H.: *Randbøldal, Industri og bebyggelse 1732-1872,* rapport. 1993.

Traberg, Emil: *Engvandingsanlæg.* Egnsmuseet i Egtved. 1986.

Trap Danmark, Skanderborg Amt, 4. udg., 1928.

Trap Danmark, Skanderborg Amt, 5. udg., 1964.

Trap Danmark, Vejle Amt, 4. udg., 1928.

Trap Danmark, Vejle Amt, 5. udg., 1964.

Træk af Tørring Sogns historie. Tørring Håndværker- og Borgerforening, 1992.

Vejle Amts Stednavne, udgivet af Stednavneudvalget, 1944.

Vejles Historie 1. Fra vadested til by - indtil 1786. Vejle Kommune 1997.

Vejles Historie 3. Vejles industri 1732-1996. Vejle Kommune 1996.

75 år og stærk som aldrig før, Glud Museum 1912-1987.

ISBN: 87-7750-989-7

VEJLE AMT

Kulturmiljøer i Hedensted Kommune

3. Hedensted Kommune

Ny Hedensted Kommune er dannet ved sammenlægning af Tørring-Uldum, Hedensted og Juelsminde kommuner. Det meste af Grejs sogn er afstået til Ny Vejle Kommune.

Sogne

Tørring-Uldum: Hammer, Linnerup, Åle, Tørring, Hvirring, Hornborg, Uldum, Langskov, Sindbjerg, Grejs (det meste af sognet er afstået til Ny Vejle Kommune).
Hedensted: Korning, Øster Snede, Løsning, Urlev, Store-Dalby, Hedensted, Ørum, Daugård.
Juelsminde: Skjold, Hjarnø, Glud, Stenderup, Bjerre, Nebsager, Hornum, Vrigsted, Rårup, As, Klakring, Barrit, Stouby.

Landskabet

Kommunen strækker sig fra Bjerre-halvøen i øst, mellem Vejle og Horsens Fjord, og helt ind til Gudenåen i vest. Den midterste del af kommunen, mellem Horsens og Vejle, danner et markant naturgeografisk skel. Den østjyske israndslinje løber tværs gennem kommunen og følger nærmest landevejen mellem Horsens og Vejle. Kommunens terræn deles herved op i en vestlig del, hvor jorderne er højere liggende og af blandet kvalitet, muldrige eller lette sandjorde. I den midterst del er terrænet lavere og har jævne overflader mest med sandede og grusede jorder omkring Løsning hedeslette. I den østlige del på Bjerre halvøen er jorderne lermuldede og gennemgående højtliggende, midt på halvøen en del bakkede. Terrænet falder ned mod kysterne, der mod nord og øst går ud til Horsens Fjord og Kattegat og mod syd til Vejle Fjord. I den nordøstlige del, fra Glud sogn til As Vig, går en dalsænkning, som deler området op i en lavere liggende østlig del og en højere liggende vestlig. På Hjarnø, der ligger ved indløbet til Horsens Fjord, er jorderne lavtliggende og frugtbare.

Landskabet i vest, der går imod grænsen til Ny Vejle Kommune (tidl. Give Kommune) er præget af den jyske højderyg. Det nordvestlige hjørne ligger tæt på Skjern Åens og Gudenåens kilder. Gudenåen løber først i sydøstlig retning mod Tørring, dernæst mod nordøst gennem et stort kær, som har taget navn efter de seks sogne, der deles om vådområdet, fx Uldum Kær og Tørring Kær. Åle Kær er tørlagt, Uldum Kær udlagt til fuglereservat og er sammen med Ølholm Kær stærkt præget af tilgroning efter omfattende tørvegravning. Jorderne nord og syd for Gudenåen er højtliggende og overvejende sandede. I østlig retning mod Hedensted bliver de mere sandmuldede. Gesager Å løber nord-syd omtrent på kommunens smalleste sted og støder på Bygholm Å, der sammen med Ølsted Å danner nordgrænse til Ny Horsens Kommune. Sydover mod Grejsdalen, hvor Grejs Å har skåret sig ned i en slugt omgivet af naturskønne skrænter og skove, bliver jorderne mere bakkede og lermuldede. Løsning hedeslette afvandes mod syd af Ørum Ådal, der med skovklædte skrænter skær sig ned i terrænet på sin vej ud i Vejle Fjord forbi det naturskønne, kuperede og fredede område ved Daugård Strand. Nord for Løsning, hvor der har været skærveindustri, ligger et kuperet område nu tilbage som naturområde. I As sogn ved Håbet syd for Palsgård er en lagune inddæmmet

Skjold teglværk

og tørlagt i 1883. Skjold Å og Rårup Å løber sammen i den nordlige del af As sogn og løber ud i As Vig. Mod vest og syd omgives sognet af Astrup Kær, Klejs Kær og Klakring Kær, der er hævet havbund og danner naturlig grænse til sognene på landsiden.

Større skovområder findes i nordvest ved Rask Skov omkring Rask Hovedgård. Kommunegrænsen løber gennem Kær Skov og Dallerup Skov. Den fortsætter gennem Ustrup Skov/Enemærket på toppen af det fascinerende bakkedrag, Bjerrelide. Ved Kysten syd for Snaptun findes Nederskov og ved Palsgård den lille halvø med As Hoved Skov. Nordvest for Juelsminde ligger Klejs og Lottrup Skov. Næsten hele den ret høje, stejle sydkyst mod Vejle Fjord er skovklædt. Fra Klakring Skovhave og Barrit Tykke i øst, over Sønderskov, Staksrode Skov, Stouby Skov og Grund Skov i vest. Strækningen afbrydes kun af agerjorder ved Barrit og Rand. Der er endvidere rejst ny skov ved Ølsted, Stubberup og Sebberup.

Bebyggelse og infrastruktur

En række hærvejspor passerer i kommunens nordvestlige hjørne ved Koutrup, i et område, der også er kendetegnet ved gravhøje, hulveje og vadesteder. Ved Barritskov hovedgård ligger Amtets største samling af megalitgrave fra bondestenalderen. Utallige gravhøje er overpløjede eller gravet væk pga. råstofindvinding. De fleste fredede gravhøje ligger strøet ud som spredte rester af en stor tidligere bestand, men udgør nu kun enkelte steder en helhed som fx det lange strøg fra Gulbjerg Høj til Trebjerg.

Kommunen er karakteriseret ved en forholdsvis tæt bebyggelsesstruktur med mange små og middelstore landsbyer med varieret ressourcegrundlag. Mange landsbyer havde både skov og eng, selvom hovedgårdene naturligvis havde taget større del i herlighederne. Området har været præget af godsdrift med både store og mellemstore hovedgårde og egaliseret bøndergods. På flere af herregårdene har de samme slægter siddet i århundreder indtil 1900-tallet. Der er flere gamle hovedgårde som Rosenvold, Barritskov, Palsgård, Møgelkær og Rask, hvor voldsteder med borganlæg ligger i nærheden og vidner om gårdenes socio-økonomiske og forsvarspolitiske betydning siden højmiddelalderen. Blandt kommunens andre hovedgårde finder man Ussinggård, Jensgård og landsbyhovedgården Williamsborg, der blev samlet af øde bøndergods i 1600-tallet.

Det åbne kulturlandskab er generelt hegnsfattigt. Det er kun på egnen vest for Uldum i udkanten af den midtjyske højderyg på den dårlige sandede moræne, at de levende hegn står tæt. Det svarer samtidig nogenlunde til den jyske lynghedes østgrænse omkring år 1800. De fleste velbevarede digestrukturer er knyttet til fredsskovene. Omkring de mange stjerneudskiftede landsbyer er der kun digefragmenter tilbage, måske bortset fra Kalhaves smalle inddigede lodder, hvor bondeskoven er opdyrket. Enkelte steder som fx Asløkke kan man se et tydeligt eksempel på en blokudskift-

Bækgård

ning, hvor mellemstore gårde flyttede ud på rationelle rektangulære lodder.

Landbrugslandskabet er også karakteriseret ved mange mindre brug, samlinger af gårde og huse, opstået ved udparcellering og udflytning efter udskiftningen, fx Klejs Vestermark eller Pyttenshede. Andre steder som på Åstrup Havremark fik husmændene tildelt beskedne udmarkslodder i forbindelse med udskiftningen. Land- og skovarbejderkolonier ses endvidere ved Pyt syd for Jensgård og i Klejsskov. Omkring Uldum Kær er udstykket en række mindre ejendomme, som søgte at skabe en tilværelse ved opdyrkning og kultivering af kærjordene. Hedeselskabet arbejdede i 1890 med at tørlægge de våde og sumpede områder. Der blev merglet, gødet og tilført fem centimeter sand til engjorderne. Gudenåen gennem kæret er reguleret i flere omgange.

Andre udstykninger skete ved, at en husmandsforening opkøbte gårde og udstykkede dem i mindre brug, hvilket bl.a. var tilfældet i 1922 med Tørring Fælled. Samme år købte Skanderborg Udstykningsforening Rask Hovedgårds jorder og udstykkede disse til 38 statshusmandsbrug, der ligger som perler på en snor langs to veje. Også Møgelkærs jorder er udstykket til statshusmandsbrug.

Alle kommunens større byer er "nye". De er udviklet siden 1800-tallet i kraft af nærhed til jernbanestationer, landeveje og/eller havne. Hedensted og Løsning ligger på den østjyske længdebane, der blev åbnet 1868. I Hedensted blev stationen bygget lige uden for landsbyen ved den nye lineal-rette landevej mellem Vejle-Horsens (anlagt 1821-39), og det gav byen en særlig central betydning som oplandsby med passende distance til de to købstæder. Stationen i Løsning er lukket, mens Hedensted Station efter lukning en årrække nu atter er åbnet.

Juelsminde kendes som overfartsted til Bogense i 1600-tallet, men tog fik først navnet i 1813 da Niels Juel Reetz på Palsgård opførte en færgegård på stedet. Kystbyens udvikling fik fart da privatbanen mellem Horsens og Juelsminde anlagdes 1884 (nedlagt 1957). Banen blev anvendt af mange badegæster om sommeren, der tog turen fra Horsens og baglandet. I mellem banens endestationer anlagdes bl.a. stationer i Barrit, Hornsyld, Bråskov og Stenderup.

I den nordlige del af kommunen anlagdes i 1891 en smalsporet jernbane fra Horsens til Tørring, som bl.a. skulle tage sig af transporten af svin til slagteriet i Horsens, men i øvrigt fragtede såvel varer som passagerer. I Tørring-Uldum var der stationer i Flemming, Rask Mølle, Dortheasminde, Uldum, Ølholm og Tørring. Horsens-Tørring-banen blev i 1929 omdannet til en normalsporet jernbane og fik navneforandring til Horsens Vestbaner. Den blev samtidig forlænget i to retninger og fik dermed forbindelse til andre midtjyske jernbanelinjer. Banen forlængedes fra Tørring til Thyregod samt fra Rask Mølle til Ejstrupholm. Dermed fik Tørring-Uldum endnu et par stationsbyer: Åle og Hjortsvang. Da banen blev

Vestager fredet

nedlagt i 1957 (for passagertrafik) og endeligt i 1962, blev togene erstattet af rutebiler, som i store træk stadig følger den gamle jernbanes rute. Stationsbygninger samt andre typiske huse fra årtierne omkring århundredeskiftet præger stadig de fleste af de berørte byer. Jernbaneperioden har således sat et tydeligt præg på en stor del af kommunen.

I øvrigt gennemskæres kommunen af hovedvej A13, som forbinder Vejle med Viborg, og som i Tørring-Uldum forbinder de nordvestlige med de sydlige sogne i kommunen. Kommunen gennemskæres både af den gamle Vejle-Horsens landevej og af den nye motorvej E45, som bogstaveligt har delt kommunen i to halvdele. Landeveje gennemskærer kommunen i vest-østlig retning henholdsvis fra Vejle til Juelsminde og fra Horsens til Glud. Glud-Juelsminde vejen går nord-syd.

Kyststrækningerne har ikke givet anledning til udvikling af et større fiskeri. Egentlige fiskerlejer findes kun i Snaptun og Strandhuse ud mod Kattegat. En af årsagerne kan søges i, at flere af hovedgårdenes jorder går helt ud til henholdsvis kysterne ved Horsens Fjord og Vejle Fjord. De samme områder er også friholdt for sommerhusbyggeri. Kystbyen Snaptun udviklede sig i gennem 1800-tallet som udskibsningshavn for landsbrugsprodukter og der er endnu færgefart til Hjarnø og Endelave. Der har desuden været en del fjordsejllads med fragt og persontransport fra Fakkegrav og Rosenvold til Trelde Sande på den anden side af fjorden (Fredericia Kommune). For rejsende mod nord sparede denne trafik hele strækningen inden om Vejle.

Sommerhusområder og badestrande findes ved As Vig og Juelsminde, hvor byens udkant dannede ramme om den tidlige fritidskultur. Her kunne miljøet fra det gamle fiskerleje, Strandhuse, kombineres med opførelse af badehotel, kuranstalt mv. Af badestrande og campingpladser ved Vejle Fjord er Stenhøj Strand og Barrit Strand de mest besøgte.

Fjordkysterne har desuden været attraktive omgivelser for tuberkulosebehandlingen, afspejlet i Vejle Fjord sanatoriet og Juelsminde kysthospital, der begge anlagdes i årene omkring 1900. På Bjerrehalvøen ligger, foruden det lukkede amtshospital i Hornsyld, også de statslige forvaringsinstitutioner, Møgelkær Statsfængsel og Bråskovgård Statsungdomshjem, siden 1982 almindelig ungdomsskole. I Uldum ligger en af landets ældste gruntvigianske folkehøjskoler

Den åndelige lægmandsbevægelse, "De stærke jyder", havde deres tre højborge i Rårup, Øster Snede og Korning sogne, hvor de havde flere friskoler og missionshuse. Bøgballe Friskole er den eneste, der endnu er i gang. En mindestue for vækkelsen findes i Gammelsole.

De mange sten i smeltevandsaflejringerne ved isranden omkring Løsning hedeslette har givet grobund for en betydelige råstofindvinding ved Løsning og Hedensted, bl.a. Løsning Skærveindustri (ca.1915 til 1956). Produktionen startede, da den østjyske længdebane skulle udvides til dobbeltspor

Urlev kirke

i 1916. Korsør Stenforretning drev foretagenet, der primært leverede skærver til DSB. Der arbejdedes i treholdsskift med ca. 60 arbejdere. Navnlig Hedensted har satset på industriel udvikling. Virksomhederne ligger i og omkring byen og langs den gamle landevej Vejle-Horsens.

I kommunen er endnu bevarede eksempler på tidlig landindustri, i form af vandmøller, som afspejler skiftende teknologi, fx Svends Mølle og Røde Mølle i Ørum Ådal og Brå Mølle ved Urlev Å. Miljøet omkring Klaks Mølle ved Bygholm Å rummer foruden møllegård også bryghus, avlsgård, smedje mv. og er nok kommunens mest interessante møllekompleks. I kommunen findes Amtets to bedst bevarede vindmøller, nemlig Uldum Mølle og Bjerre Mølle.

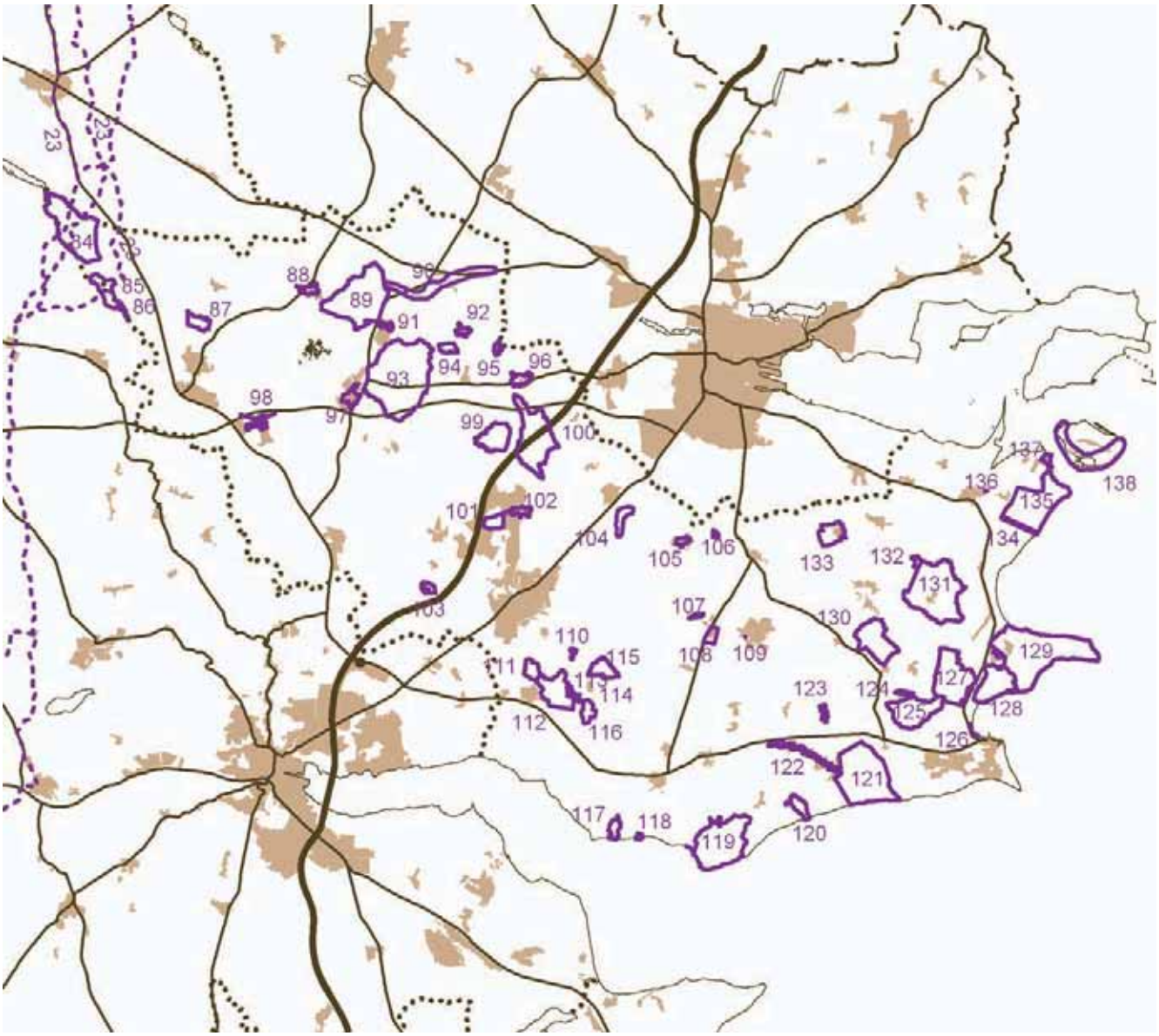
Af nyere industrier er særlig to bemærkelsesværdige. Den ene, Stenhøj Maskinfabrik, dominerer Barritskov og udgør endepunket i en af landets længste landsbygader. Den anden virksomhed er Palsgård-Industri, som i høj grad har sat sig præg på områderne ved As Hoved, As Vig og Juelsminde. Emulgator-virksomheden er startet af direktør Einar Schou, som også opkøbte jorder og igangsatte virksomheden Vissinggård syd for Mossø (Ny Horsens Kommune). De øvrige industrier ligger primært omkring byerne Tørring, Rask Mølle, Uldum og koncentreret ved Dortheasminde, Ølholm og Lindved.

Det egnsspecifikke

Kommunen er noget uhomogen og kan derfor ikke påstås at have et tydeligt samlende egnsspecifikt præg. I den optik vil det være variationen, som er typisk. På nær den vestligste sandede del er kommunen hegnsfattig. Der er mange gamle hovedgårde, især på den skovrige Bjerre-halvø. Små og mellemstore landsbyer var den dominerende bebyggelsestype indtil omkring år 1800, hvilket afspejler de gode, overvejende lerede landbrugsjorder. Modsat fandtes kun ganske få enestegårde og disse havde som regel karakter af små hovedgårde med skov, eng og herskabelige bygninger. Der er få velbevarede landsbyer. Megen udparcellering og udstykning har til gengæld givet grobund for utallige nye, små og mellemstore brug. De mange jernbaner har også dannet rammen om mange forskelligartede stationsbyer, fra helt små nye byer på bar mark, til større stationsbyer med mange af købstadens funktioner. Råstofindvindingen omkring Løsning og Hedensted har haft særlig betydning for disse byers succes. De stærke Jyder har præget kommunens religiøse liv i 1800-tallet, navnlig i Korning, Øster Snede og Rårup sogne.

Hornborg garage

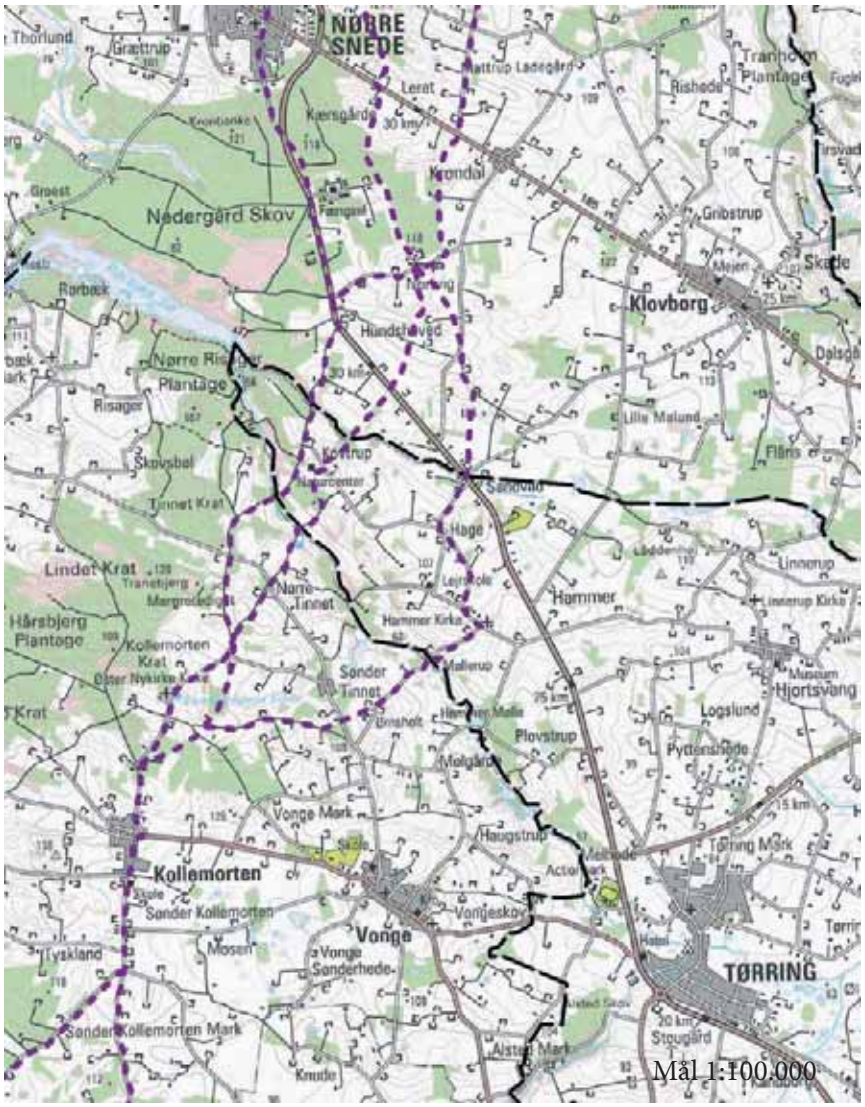
Udpegninger af kulturhistoriske interesseområder i Hedensted Kommune

23. Hærvejsforløbet

Indenfor Vejle Amt forløber Hærvejsstrøget gennem de nye kommuner Ikast-Brande, Hedensted, Vejle og Kolding. Siden oldtiden har Hærvejsstrøget forbundet den nordlige del af Jylland med det nordtyske område. Hærvejen følger i store træk hovedvandskellet på den jyske højderyg. Færdslen har her undgået at skulle krydse moser og større vandløb.

De viste linjeføringer markerer både historiske vejforløb, hvor der ikke længere er mulighed for passage, og eksisterende tillempede forløb, hvor der er taget hensyn til ændringer ved vejkryds, vejudretning mv. Som grundprincip er det dog forsøgt at udpege nogle af Hærvejens mest fremtrædende forløb som de kan erkendes på ældre kort fra 1800-tallet, navnlig minorerede sognekort (ca. 1820) og de ældste målebordsblade fra Generalstaben (ca. 1870). Hærvejens forløb har skiftet meget gennem tiderne, så Hærvejsstrøget mange steder strækker sig over et bredt område med mange parallelle vejspor.

Sårbarhed: De markerede Hærvejsforløb med nærmeste omgivelser er sårbare over for væsentlige nye og dominerende anlæg, samt ændringer af eksisterende grusbelægninger.

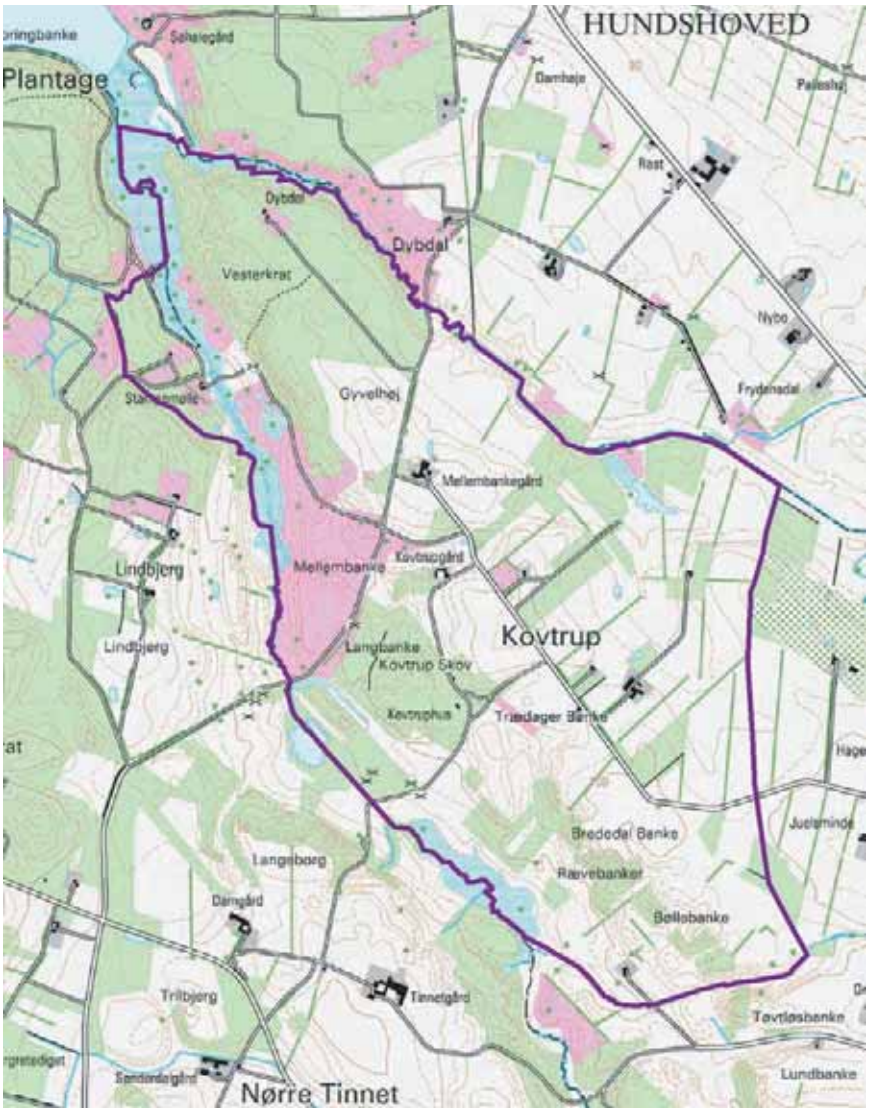

Nuværende vej og hulveje ved passagen af Dybdal Bæk

84. Kovtrup ejerlav

Kovtrup ejerlav ligger i det kuperede israndsområde og afgrænses mod øst af Dybdal Bæk og mod vest af den spæde Skjern Å, der udspringer lige ovre på den anden side af grænsen til Ny Vejle Kommune. Flere højdedrag benævnes "Banke", fx Mellembanke (83 m), Langbanke (91 m), Trædager Banke (98 m), Brededal Banke (102 m), Rævebanker (89 m) og Bøllebanke (103 m). Ejerlavets ressourcer veksler mellem *hede, egekrat, eng, ager* og en del *små tilplantninger* med nåletræer, som er kommet til i 1900-tallet. Landsbyen nævnes første gang i 1458 og bestod i 1688 af *tre gårde*. De to gårde ligger endnu på deres plads (Kovtrupgård og Lykkegård), mens den tredje (Mellembankegård) efter udskiftningen i 1783 flyttede ud på jorderne lidt nord for den gamle "bykerne". I den sydlige del af ejerlavet er der siden opført tre mindre gårde på frastykkede jorder. Mange *læhegn* blev plantet i anden del af 1900-tallet, der findes kun få *diger*. Fra *hulvejen* ved Dybdal Bæk til Skjern Å løber "*Oksevejen*" – et hærvejsspor, som formentlig kan føres tilbage til oldtiden (se også Margrethediget nr. 149 i Ny Vejle Kommune). På vejen passeres Gyvelhøj (98 m), hvor der findes rester af en gammel *studefold*. *Stenkister* sikrer overgangen ved de to vandløb, hvilket understreger vejens betydning op i nyere tid. Enligt mod nord ligger *Stampemølle* fra 1850. Møllegården er trelænget og gulkalket med røde træskodder og døre. Der er ingen opstem-

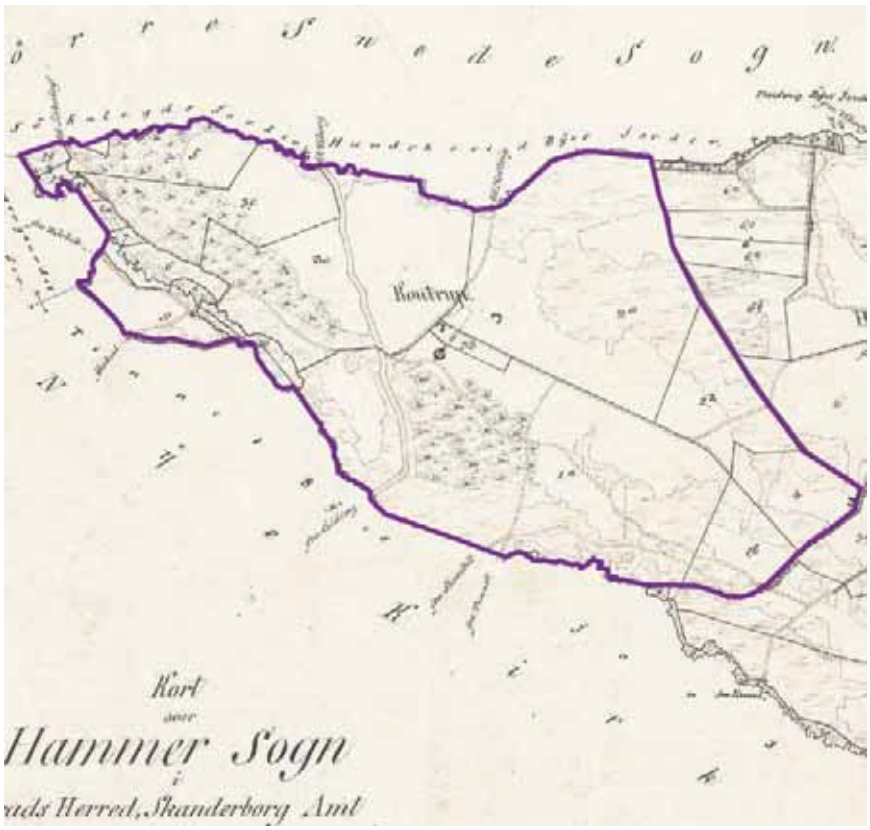

Stampemølle

ning. I ejerlavet findes *seks fredede og tre overpløjede gravhøje*, de fire er koncentreret omkring et vadested syd for Kovtruphus langs et alternativt, mere ydmygt hærvejsspor. Spredt i terrænet findes rester af små *lergrave*. Kovtrupgård fungerer som naturcenter under Skov- og Naturstyrelsen. Området er fredet og giver momentvis en forførende fornemmelse af at færdes i et meget gammelt kulturlandskab.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn og omgivelser. Studefoldene er sårbare overfor terrænændringer og maskinel skovdrift. Stenkisterne er sårbare overfor forfald. Hulvejssporene er sårbare overfor terrænændringer, beplantning eller tilgroning.

Overdrev ved Kovtrup

85. Gravhøje og jernaldergrave ved Møllerup

(Del af udpegningen ligger i Ny Vejle Kommune).

I området langs Gudenåen omkring Møllerup findes en koncentration af *10 fredede og 13 overpløjede gravhøje* samt *tre jernaldergrave*. Møllerup bestod i 1688 af *to gårde* beliggende i en slugt for foden af skrænten helt ned til kanten og Gudenåen. Et af *hærvejens spor* fører fra Hammer Kirke til Møllerup og via et gammelt *vadested* over på den anden side af åen. En *kilde* i skrænten har givet mulighed for rent drikkevand til stude og prangere. Området er fredet.

Sårbarhed: Oldtidsmiljøet med gravhøje og omgivelser, jernaldergrave, vadested, veje og kilder er sårbart over½for terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning. Bebyggelsen er sårbar overfor ændringer i arkitektur og omgivelser.

Vejforløb på tværs af Gudenåen ved Møllerup

86. Hammer Mølle

Langs den spæde Gudenå, to kilometer syd for udspringet, ligger Hammer Mølle. Møllen kendes fra 1600-tallet og tilhørte Hammergård indtil 1806, hvor den blev solgt til selveje. Møllebygningen blev udvidet til to etager i 1871 med maltgøreri og fire kornkværne. Den nuværende mølle er opført efter brand i 1912. Stuehuset er gulmalet, de to produktionbygninger har røde klinkbyggede overetager. Efter branden blev underfaldshjulet erstattet af en turbine. Indtil ca. 1950 var der elproduktion og savskærei. Stemmeværket og meget af det gamle mølleinventar er bevaret, foruden savværket og møllesøen.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af møllens omgivelser, arkitektur og teknologi, herunder fjernelse af stemmeværket, så møllens funktion ikke kan opretholdes.

Fisketrappe ved Hammer Mølle

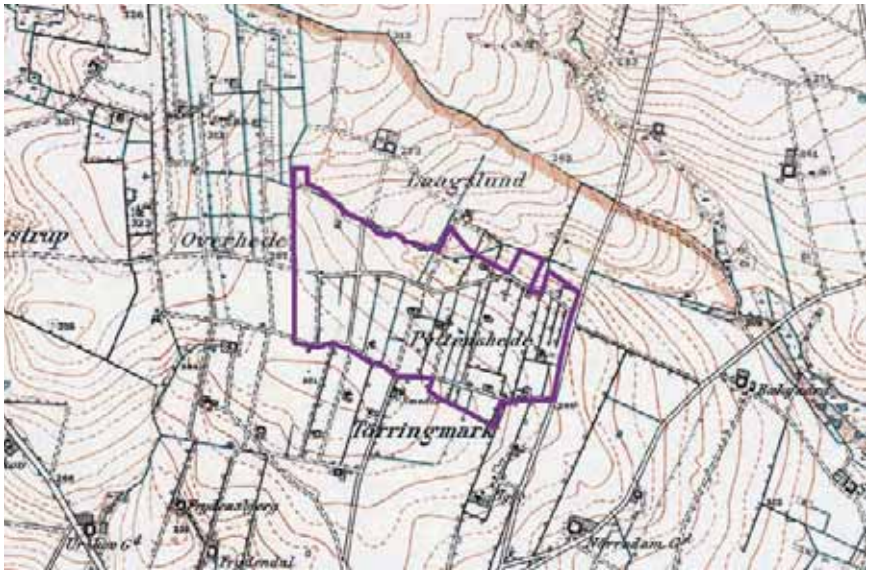
Hammer Mølle

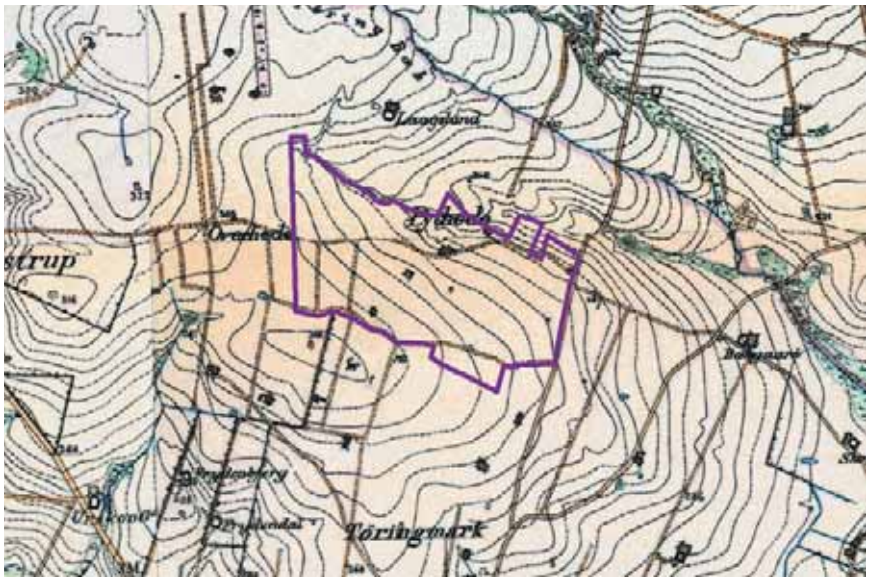
87. Pyttenshede

Pyttenshede er en samling af små gårde og huse beliggende i den nordlige udkant af Tørring landsbys jorder. Ved udskiftningen i 1786 blev området inddelt i mange smalle hedelodder, der skråner ned mod en bæk. Allerede i anden del af 1800-tallet var hedelodderne opdyrket, men endnu var kun enkelte huse opført på Pythede, som området dengang hed. Den følgende årtier blev alle lodder beboet. De lange, smalle jordstrimler blev markeret med levende hegn, grøfter og enkelte diger. Pyttenshede har bevaret sin karakter med mange små brug og hegnsskel, bebyggelsen ligger afsides, forblæst og fortæller om vilkårene for den slidsomme husmand i 1800-tallet.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, hegn, grøfter, diger og omgivelser.

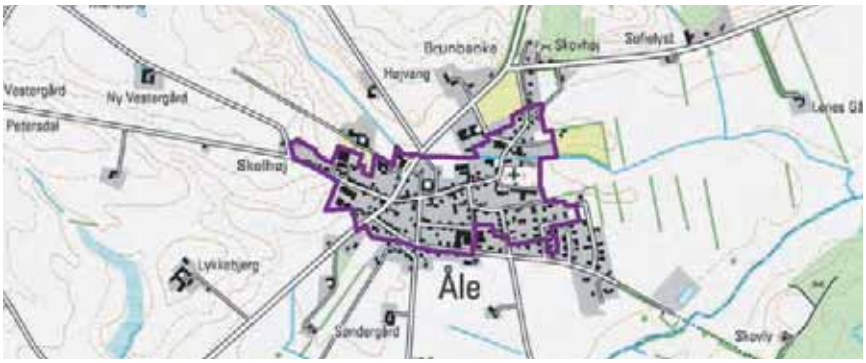

Huse på Pyttenshede

88. Åle

Åle er en landsby med kirke, som siden udviklede sig til en mindre stationsby. Landsbyen er kendt siden 1432. I 1688 var der 14 gårde og tre huse. Efter udskiftningen i 1794 blev mange gårde udflyttet, men landsbytiden er endnu synlig i bybilledet. Ved siden af *kirken* ligger *præstegården*. Det gamle stuehus i bindingsværk med stråtag er fra 1672 og er fredet. En længe fra slutningen af 1800-tallet med midterkvist ligger vinkelret på den gamle længe. En *firlænget gård* midt i byen har udlænger fra slutningen af 1800-tallet og et stuehus i bindingsværk. Ældre hus over for gården med udhus i bindingsværk. Langs den *snoede bygade* ligger gårde og småhuse af forskellig alder fra 1850 til begyndelsen af 1900. *Forsamlingshuset* ligger over for kirken i en usædvanlig byggestil. Arkitekt H. G. Jensen, Horsens, ombyggede i 1924 det gamle forsamlingshus fra 1882. *Mejeriet*, oprettet 1882, ombygget 1905 og 1915 ved den kendte mejeriarkitekt E. Lind, Skive. Han udførte om- og tilbygninger af en lang række mejerier i samarbejde med statskonsulent Niels Pedersen, Struer. Forbilledet var Brørup Mejeri. Mejeriet er nedlagt og stærkt ombygget. *Elværket* kom til i 1913 og er i dag stærkt forfaldent. I den vestlige udkant lå en mølle og et savværk. I 1929 anlagdes en station på Rask Mølle-Ejstrupholm-banen lige syd for landsbyen. Herimellem byggedes en klump parcelhuse og samtidig skete en fortætning af hele byens bebyggelse med service, detailhandel og beboelse. Ved jernbanens nedlæggelse 1960 omdannes dele af sporet til *vej*, der fortsætter som sti ind i Rask Skov.

Åle Station

Åle Forsamlingshus

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Åle Mejeri

Åle Præstegård

89. Rask Hovedgård og husmandskoloni

Rask Hovedgård er bygningsfredet. Den er kendt siden 1493 og i 1922 blev hovedgårdsjorden udstykket til statshusmandsbrug. Hovedgården ligger på et fredet *voldsted* med bro og *vandfyldte grave* på fire sider. Hovedgårdens forgænger, Boringholm voldsted, ligger syd for Rask Skov (se nedenfor). *Hovedbygningen* ombygget i 1724 og igen i 1840-41 efter en brand. Den består af midterfløj med kvist og to sidefløje. Efter frasalget af jorden blev hovedbygningen i 1922 indrettet til rekonvalescenthjem, hvilket eksisterede til 1990. Nu er gården overgået til privateje. Sidefløjen mod vest har en overgang rummet en *privatskole*, oprettet 1924, og fungeret som forsamlingslokale.

Skovby husmandskoloni består af 38 brug, der blev oprettet af Skanderborg Amts udstykningsforening i 1922 efter opkøb af hovedgårdsjorden året før. Husene koncentrerer sig som perler på en snor langs vejene øst og nord for hovedgården. Ejendommene er i Bedre Byggeskik stil. For at få statslån til køb af det nye brug skulle det opføres enten efter godkendt tegning eller af godkendt stedlig bygmester. Flere har udhuse bygget af kampesten, fx "Vængebo", som tidligere har tilhørt hovedgården, men kolonien fremstår generelt noget uhomogen pga. ombygninger mv.

Rask Skov, tidligere kaldet Vesterskov, omkranses af markante *sten-*

Rask Hovedgård

diger. Den østlige del mod Rask Mølle er først tilplantet i 1800-tallet, hvilket afspejles af et ældre fredskovsdige, der i dag løber inde i skoven. Inde i skoven findes også en koncentration af stenrækker som markskel. Skoven indeholder desuden *fire fredede og syv overpløjede gravhøje* samt cykelsti på *jernbanedæmningen* fra Rask Mølle-Ejstrupholm-banen nedlagt 1960 (se nr. 91).

I den udtørrede Boring Sø ligger *Boringholm voldsted*. Her stod en borg, der indtil 1365 tilhørte adelsslægten Brok, hvor den blev overtaget af kronen. Holmen er udgravet i 1906-16 med fund af bl.a. borghuse, husdyr, skjold, sværd, et træben og skår af fornemt fransk lertøj fra 1300-tallet. Voldstedet er fredet og ejes af staten.

Mellem Rask Skov og Boring Sø ligger det nedlagte *Rask Savværk*. Savværket afløste omkring 1930 Rask Teglværk, der blev etableret ca. 1870. Savværksgrunden indeholder store produktionsbygninger, skæretårne og lagerhaller. Flere element- og gasbetonbygninger fra 1970'erne.

Sårbarhed: Hovedgården og husmandskolonien er sårbar overfor ændringer i arkitektur, veje, hegn, diger og omgivelser. Gravhøje, marksystemer og diger er sårbare overfor terrænændringer og maskinel skovdrift. Voldstedet er sårbart overfor terrænændringer, vandstandsændringer og tilgroning.

Husmandssted i Skovby

Rækken af husmandsbrug øst for Rask Hovedgård

90. Gravhøje mellem Guldbjerg høj og Gilhøje, Trebjerg
Koncentration af gravhøje i et aflangt øst-vestligt forløb fra Gilhøje (101 m) ved Trebjerg over markerne til Hvirring og Honum og videre til Gulbjerg Høj. Højene tegner et tydeligt forløb på et langstrakt højdedrag, der er noget udgravet for sand/grus mellem Hvirring og Honum. Kulturmiljøet indeholder *ni fredede og 54 overpløjede gravhøje*, heraf mange store og markerede.

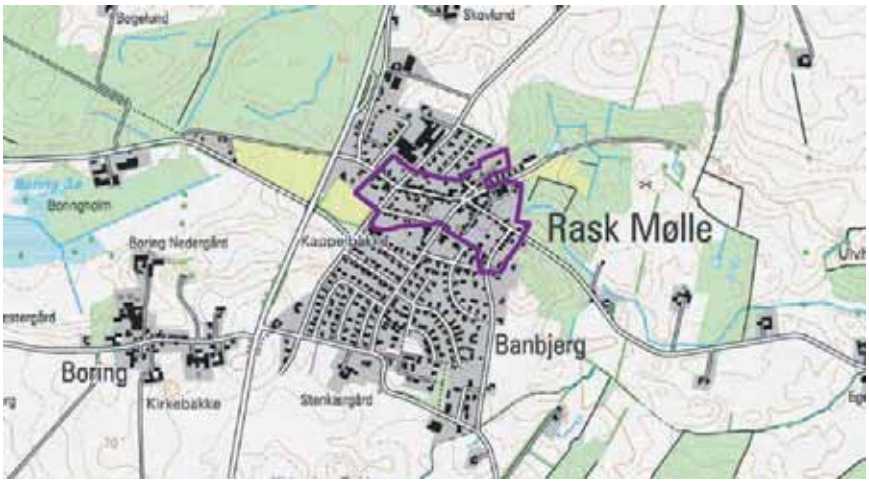
Sårbarhed: Oldtidsmiljøet og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer og slørende beplantning.

Guldhøje

91. Rask Mølle Stationsby

Rask Mølle station blev opført i 1891 ved anlæggelse af banen mellem Horsens-Tørring. Stationen blev anlagt på bar mark lige nord for Rask Mølle, der kendes siden 1600-tallet som Navlhale Mølle. Vandmøllen blev siden til dampmølle og motormølle og er nu næsten ugenkendeligt indhyllet i stationsbyens bebyggelse uden spor af mølledam o.lign. Stationsbyen voksede op i første halvdel af 1900-tallet og fik yderligere betydning som *lokalt knudepunk*t da jernbanen videreførtes fra Rask Mølle til Ejstrupholm i 1929. Banen til Ejstrupholm blev nedlagt i 1960 og to år senere også strækningen mellem Horsens og Tørring. Vest for byen er banedæmningen bevaret gennem Rask Skov. I 1920'erne havde Rask Mølle fået bygninger og institutioner, der hørte til en stationsby, og hvis bygninger stadigvæk ligger der. Det drejer sig

om *forsamlingshus, andelselværk*, detailhandel og håndværkere, *kro, korn og foderstofhandel,* ølbryggeri og *andelsmejeri*, opført 1901, ombygget 1925. I 1950'erne også biograf og kommunekontor. Byen øst for banen er præget af beboelse i form af små villaer i simpel tidstypisk arkitektur. Handel og serviceerhverv er lokaliseret omkring stationspladsen og langs bygaden mod vest.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Rask Mølle Mejeri

Rask Mølle, bygade

Rask Mølle Kro og Station i baggrunden

92. Flemming

Flemming er en *lille stationsby* der har udviklet sig oveni den lille løst opbyggede landsby af samme navn. Landsbyen, der kendes fra 1420, bestod i 1688 af fire gårde og et hus, og yderligere et par gårde kom til i 1700-tallet. Efter udskiftningen i 1793 blev kun en enkelt gård udflyttet. De øvrige gårde ligger endnu spredt i bykernen, fx Flemming Østergård. *Stationen* blev anlagt langs *den gamle bygade* i 1891 ved åbningen af Horsens-Tørring-banen. Forbindelsen satte gang i udviklingen og dannede basis for en købmand (i dag Dagli' Brugsen), skolen og det monumentale *andelsmejeri* fra 1904. *Skolen* er siden blevet til *efterskole* og har i dag overtaget *alderdomshjemmet* fra 1950'erne som elevbygning. De fleste beboelseshuse er opført i første halvdel af 1900-tallet og koncentrerer sig langs vejene til Hvirring og Hornborg. Omkring 1970 opførtes en korn og *foderstofhandel* med betonsilo, der står som vartegn i byens østlige udkant.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Flemming Station

Flemming korn- og foderstofhandel

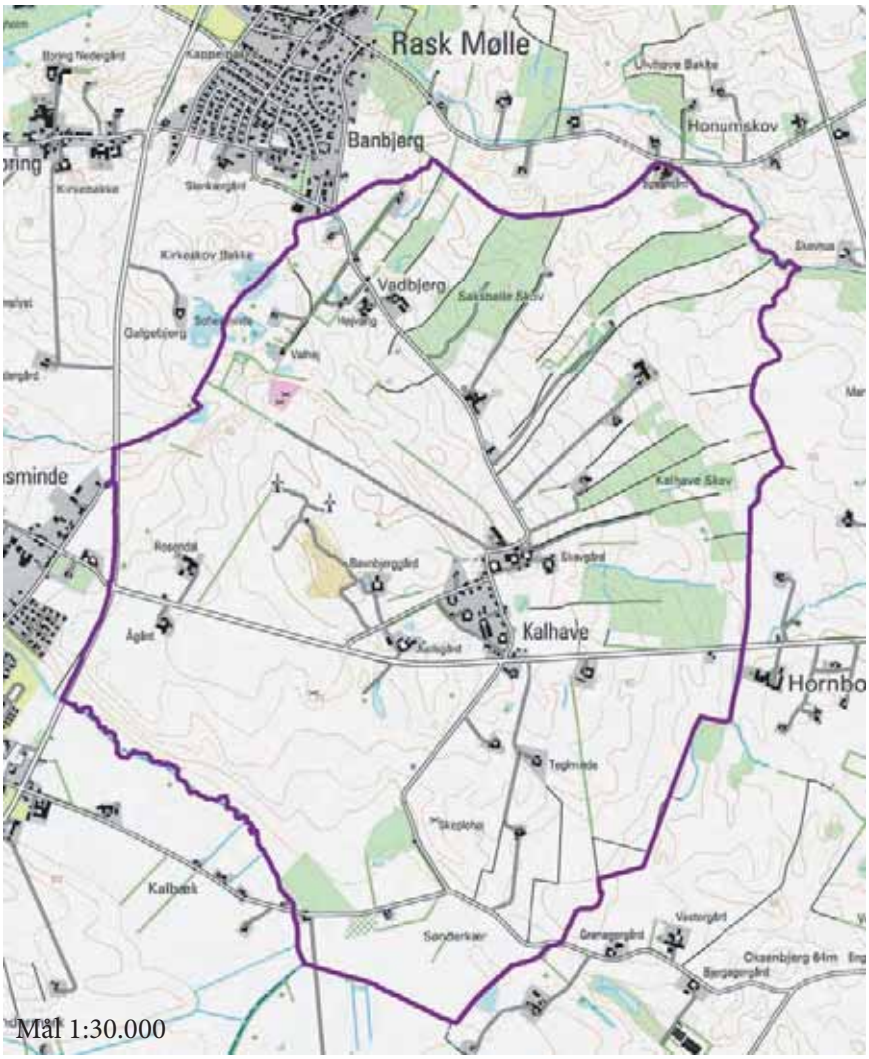

Flemming Mejeri

93. Kalhave

Kalhave er en *mellemstor landsby* beliggende centralt i ejerlavet, der omgives mod vest af Lilleå, mod syd af Sønderkær. Mod øst og nord grænser landsbyen op til Hornborg og Rask Mølle markeret med *usædvanlig velbevarede skelstrukturer* vekslende mellem grøfter, diger og levende hegn. Bebyggelsen nævnes første gang 1396 og i 1688 havde landsbyen 13 gårde og et hus. Kun få gårde blev udflyttet ved udskiftningen i 1789. Udskiftningsformen er en kombination af stjerne og blok, men *stjerneformen er tydeligst markeret i veje og skel*. Det helt særlige ved Kalhave er den stjernelignende *strimmeludskiftning af bondeskoven*. Skoven falder jævnt i terrænet ned mod Møllebæk. Kun få af skovlodderne er fredskov, fx Saksballe Skov. De fleste er opdyrkede, men der findes stadig små skovtykninger med *rester af stævningsdrift* og lodderne markeres fascinerende af *bugtede diger, levende hegn og markveje*.

Landsbyens *gårde* ligger tæt i en bue rundt langs *bygaden*. De fleste gårde er opført i slutningen af 1800-tallet og begyndelse af 1900-tallet. Mange med granitkvadre i fundament eller væg og røde mursten. Syd og øst for gårdene ligger rester af et engstykke, der tidligere havde større udbredelse og mere en karakter af forte, hvor der i dag er små folde til heste og kvæg. Dele af bykernes sydlige vejnet er forsvundet i forbindelse med udretning af landevejen til Hornborg og Uldum i 1940'erne.

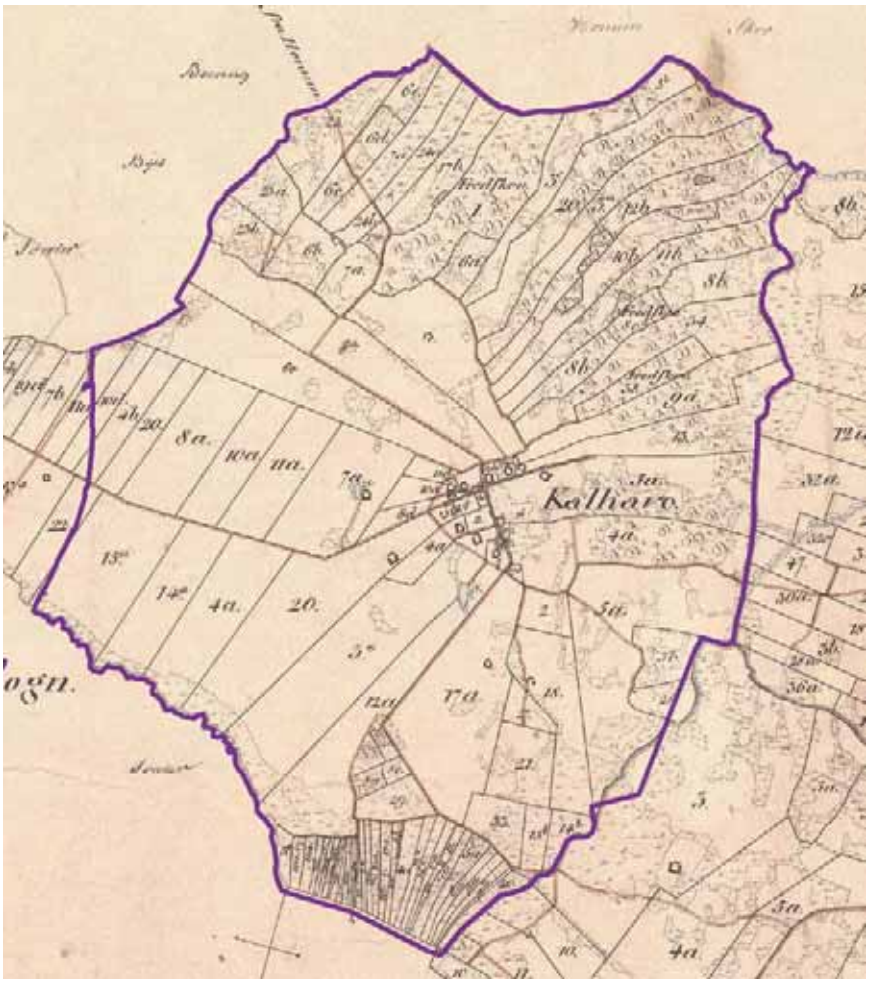

Digeforløb i Kalhave ejerlav

På et højtliggende nord-sydgående strøg vest for landsbyen findes *fire fredede og 24 overpløjede/forsvunde gravhøje,* bl.a. Skeplehøj (68 m). Mange af højene er gravet bort i forbindelse med udvinding af grus, der blev transporteret af en smalsporet jernbane gennem ejerlavet til gravecentret i Løsning. Grusgraven ved Ravnbjerggård fungerer i dag som genbrugsplads.

Efter 1970 blev den vestlige del af ejerlavet omkring Dortheaminde fraskilt til Uldum og den sydlige del omkring Skelhøj fraskilt til Øster Snede sogn.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn, grøfter og omgivelser. Gravhøjene er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning. Bondeskoven er sårbar overfor renafdrivning og maskinelt skovdrift.

Gård i Kalhave

94. Skyggerslund

Skyggerslund er en lille *skovenestegård* i udkanten af Hornum Skov, der afgrænses mod syd af Møllebæk. Skygge betyder (skov)rydning og gården kendes fra 1492, men nævnes ikke selvstændigt i 1688-matriklen. De vestlige jorder er opdyrkede, de østlige jorder, som omgiver gården, er løvskov. På gårdens nordside ligger en aflang *dam,* der tilsyneladende er gravet i begyndelsen af 1800-tallet. Det gamle *stuehus* har stråtag, med vægge i brunmalet bindingsværk og gulkalket tavl. *Gårdpsladsens* stenbelægning er velbevaret. Et nyere stuehus fra 1950'erne er opført ved siden af. De resterende *avlsbygninger* ligger i vinkel og er fra ca. 1900 med halvvalmet bliktag. Omkring 1900 lå et lille teglværk vest for gården, hvor den udrettede vej til Hornborg passerer Møllebæk. *Sognegrænsen,* den slyngede Møllebæk, kranses af træer.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje, diger, hegn, grøfter og omgivelser.

Skyggerslund gårdsplads

Sognedige ved Skyggerslund

95. Klaks Mølle

Klaks Mølle ligger hvor Møllebæk og Gesager Å mødes og fortsætter som Bygholm Å. Klaks Mølle var oprindelig en kornvandmølle, kendt siden 1610. I 1840'erne var der vadmelsstamperi og maltgøreri, og den hørte sammen med Hornborg Mølle, der var „Lille Mølle". I 1863 opførtes en ny *møllegård* oppe på bakken mod nord. Møllegården består af en grundmuret trefløjet *hovedbygning* i to etager mod syd, og i en etage mod nord pga. terrænforholdene. Over for hovedbygningen en trelænget *avlsgård*, der siden er ændret en del. Møllegården er fraskilt og overgået til selvstændigt landbrug. I 1887 nedbrændte vandmøllen fra 1823. Ved genopførelsen overgik vandmøllen til turbinedrift og der byggedes et toetages *bryghus* i gule mursten til ølbryggeri. Mod øst ligger et to-etages *beboelseshus* og mod syd ligger et par udlænger. En periode blev der også drevet bageri. *Opstemning og mølleso* er bevaret. Da molleriet ophørte omkring 1960, blev der anlagt

et dambrug øst for vejen. På den anden side af Bygholm Å ligger *smedjen*. Den er bygget 1863 samtidigt med den nye møllegård. Et hvidkalket grundmuret hus med afvalmet tag.

Sårbarhed: Møllemiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur og omgivelser. Opstemning og mølleanlæg er sårbart overfor terrænændringer, vandstandsændringer, tilgroning og forfald.

Klaks Mølle

Klaks Mølle opstemning

Klaks Møllegård

96. Korning

Korning er en mellemstor sognelandsby. Byen kendes fra 1305 og bestod i 1688 af 18 gårde og fem huse. Efter udskiftningen i 1783 blev mange gårde udflyttede og gav plads til nye huse langs den gamle landsbygade. I 1900-tallet begyndte byen at udvide sig mod syd langs landevejen mellem Hatting og Hornborg. Korning er et af arnestederne for den pietistiske bevægelse "De stærke jyder", hvor lægprædikanten Hans Nielsen Smed levede 1771-1842. En mindesten er rejst i 1957 ved hans fødegård. De stærke jyder har haft tre skoler på Korning-egnen. De startede med at have omgangsskoler, hvor læreren kom rundt i hjemmene. Først en lille ejendom opført i 1872 med undervisningslokale af lærer Johansen på Korning Nørremark. Da han døde i 1911, blev datter og svigersøn boende i ejendommen, og hjælpelæreren byggede en ny skole lige vest for. *Skolen* flyttede til Korning i 1935, en privatskole i røde mursten, der ligger lige syd for "Nye Vestergård". I 1942 overgik skolen til *missionshus*. Den hvidkalkede, blytækte kirke består af romansk kor og skib med sengotisk tårn. En ombygning iværksattes i 1700-tallet af Gerhard de Lichtenberg, som også har præget andre af egnens kirker. *Gammel Vestergård* i rødt bindingsværk, ligger vest for kirken. Gården flyttede til den nordlige del af Korning ca. 1850, og ejeren tilhørte De stærke jyder. *Et forsamlingshus* blev opført 1905 og i 1938 købt af en privatperson, der udbyggede og drev *afholdshotel* indtil 1970. Da fik stedet spiritusbevilling og status som *kro*. En ny kommuneskole opførtes ved landevejen i 1944 som erstatning for landsbyskolen ved den gamle bygade. Bykernens vejsystem danner en rektangulær form, som i hovedtræk kan genkendes fra udskiftningstiden.

Sårbarhed: Bymiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Korning nedlagte kro

Korning Missionshus

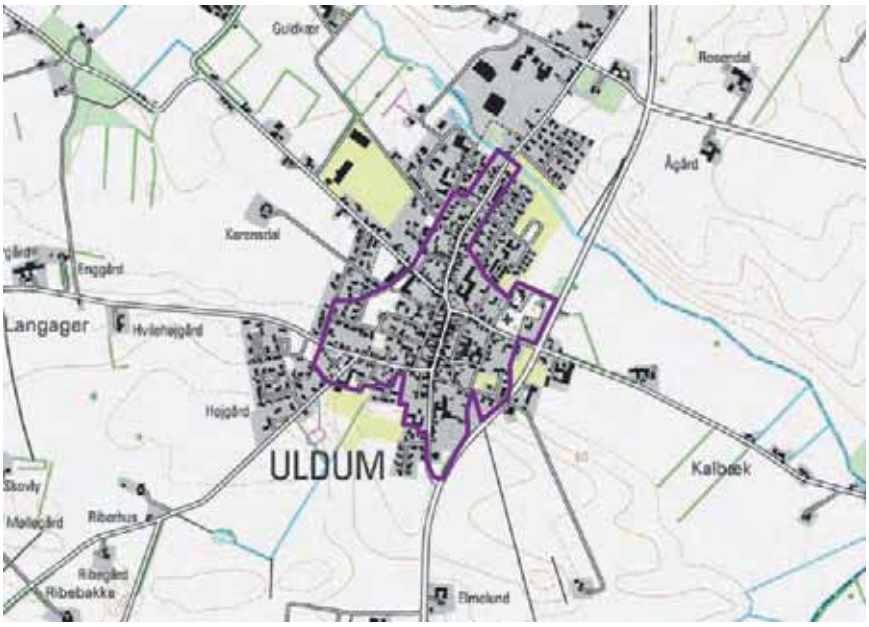
Korning Kirke

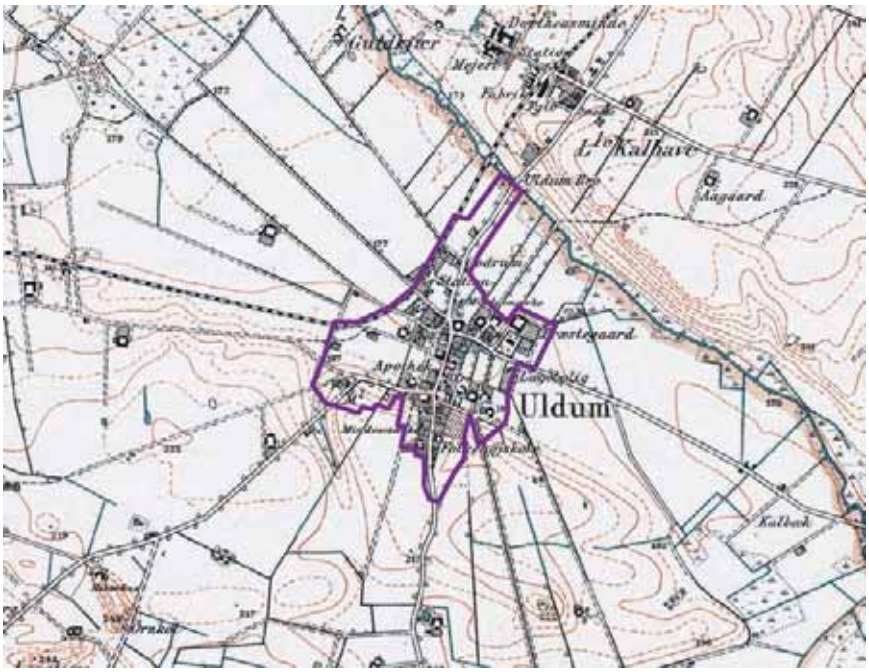
97. Uldum stationsby

Uldum kendes fra ca. 1330 og var i 1688 en landsby med kirke, ni gårde og otte huse. Ganske få gårde blev udflyttet efter udskiftningen i 1783. Gårdene ligger nu indkapslet i Uldum stationsby, som fra midten af 1800-tallet udviklede sig til en lokal oplandsby med særlige service og detailhandelsfunktioner.

Udviklingen begyndte ved oprettelsen af den grundtvigianske *Uldum Højskole* i 1849, Danmarks næstældste. Den blev placeret i den sydlige udkant af Uldum og udgør i dag en kompleks bygningsmasse. *Hovedbygningen* og stort *firkantet tårn* med pinakler er fra 1852. En typisk bygning for de tidlige højskoler. En ny bygning fra 1905, en lang hvidkalket længe med to hjørnekviste og halvt afvalmet tag, ligger langs med Højskolebakken. Skolen udbygget i flere perioder med ret forskellige bygninger, bl.a. *svømmehal* og *idrætssal. Forsamlingshuset* på Højskolebakken ligger over for højskolen, er opført 1888, men senere om- og tilbygget. *Kroen* i bymidten kom til hurtigt efter højskolen.

Uldum Mølle er en af de få bevarede vindmøller i Vejle Amt. Møllen er en galleriholländer med tilhørende møllebygning, opført 1896 som kornmølle, der fungerede indtil begyndelsen af 1980'erne. Oprindelig stod møllen på Ullemark, men blev senere flyttet til Uldum. I 1907 blev der installeret motor i møllen. I 1990'erne er

Uldum Mølle

Uldum Højskole

møllen sat i stand ved hjælp af beskæftigelsesarbejdere og indrettet til museum. Ejes af den selvejende institution Uldum Mølle.

Uldum *station* blev anlagt i 1891 i den nordvestlige udkant i forbindelse med etableringen af Horsens-Tørring-banen. Banen blev nedlagt i 1962 og stationen er noget ombygget. *Jernbanetraceet* blev genbrugt som byvej, der udgør et tydeligt skel mellem stationsbyen og et nyere parcelhuskvarter fra 1990'erne. Uldum blev hjemsted for distriktslægen og dermed også *apoteket*. *Elværk og mejeri* kom til i 1906. Den lange *hovedgade* er fortættet og i den centrale del findes flere etagebygninger i stationsbystil. I byen er der rejst *mindesten* for digteren Poul Martin Møller, for politikeren og lægprædikanten Jens Jørgensen og for genforeningen.

Sårbarhed: Stationsbymiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Uldum Forsamlingshus

Uldum, bygade

Uldum Station

98. Ølholm

Ølholm har altid stået i skyggen af Uldum som næste stop på Horsens-Tørring-banen (1891-1962). Her er blandingen af den uudflyttede kamudskiftede landsby og det nyere stationsbypræg mere intimt. Ølholm kendes fra 1427. Navnets forled er gammel dansk for firben, men skulle navnet dække landsbykernens struktur ville tusindben være mere betegnende. *Gamle gårde* og enkeltliggende bindingsværkshuse ligger *på række* på nordsiden af den øst-vest gående landsbygade og er siden blandet op med *købmand, skole, forsamlingshus, bager, slagter* mv. Stationen blev anlagt lige nordøst for landsbyen og skråt over for kom kroen til. Der opstod *industri* på flere af grundene ud til jernbanen fx møbel-, cementvare- og maskinfabrik. Dette afspejles også ved en stor *fabrikantbolig* i 1950'er stil med hvide skodder og røde mursten. Øst for stationen ender banetraceet blindt, men vest for er forløbet genbrugt som vej mod Hesselballe. Fællesmejeriet blev anlagt 1908, hvor den nordsyd gående bygade krydser landsbygaden. Hovedparten af byens huse fra andelstiden ligger i den syd-østlige del. Parcelhuse har siden 1960'erne omringet store dele af stationsbyens sydlige bygrænse.

Ølholm fabriksherrebolig

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Ølholm Kro og nordre bygade

Ølholm Station

99. Merringgård

Merringgård ligger i den sydvestlige del af Korning sogn. Hovedgården ligger på et plateau på randen af *Gesager Å*, der danner den naturlige grænse mod vest. Skrænterne ned til åen er beklædt med et *løvskovsbælte*. Mod nordøst følger ejerlavet kortvarigt Pilebæk, hvorefter grænsen skærer næsten lineal-ret ud af Merring ejerlav, der kunne tyde på at hovedgården er udflyttet fra den lille Merring landsby. Merringgård nævnes første gang i 1578, da den mageskiftes til kronen, men er muligvis den samme som Broksgård i Merring, der nævnes ca. 1476. Den lille hovedgård havde kun godt ni tønder hartkorn i 1688 og 1770, men dertil kom dog 306 tønder hartkorn fæstegods (1770). *Hovedbygningen* er en langstrakt enetages enkel bygning med midterrisalit og fronton opført 1855 efter brand i 1847. I 1860 opførtes toetages tårnlignende pavillioner i enderne. Hovedbygningen flankeres på hver side af lange hvidkalkede *avlsbygninger* med høj rødmalet trempel er opført omkring 1900. *Hovedgårdsmarken* er næsten en stor agerlod, kun afløst af *mergelgrave*. Brudstykker af *levende hegn* viser, hvor der tidligere gik en sti sydover til gården Hjelmlund, der blev nedlagt i begyndelsen af 1900-tallet. I samme periode oprettes gården Lille Merringgård 400 meter derfra ved frastykning af den sydlige del af hovedgårdens stamparcel.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje, diger, hegn og omgivelser.

Avlsbygning

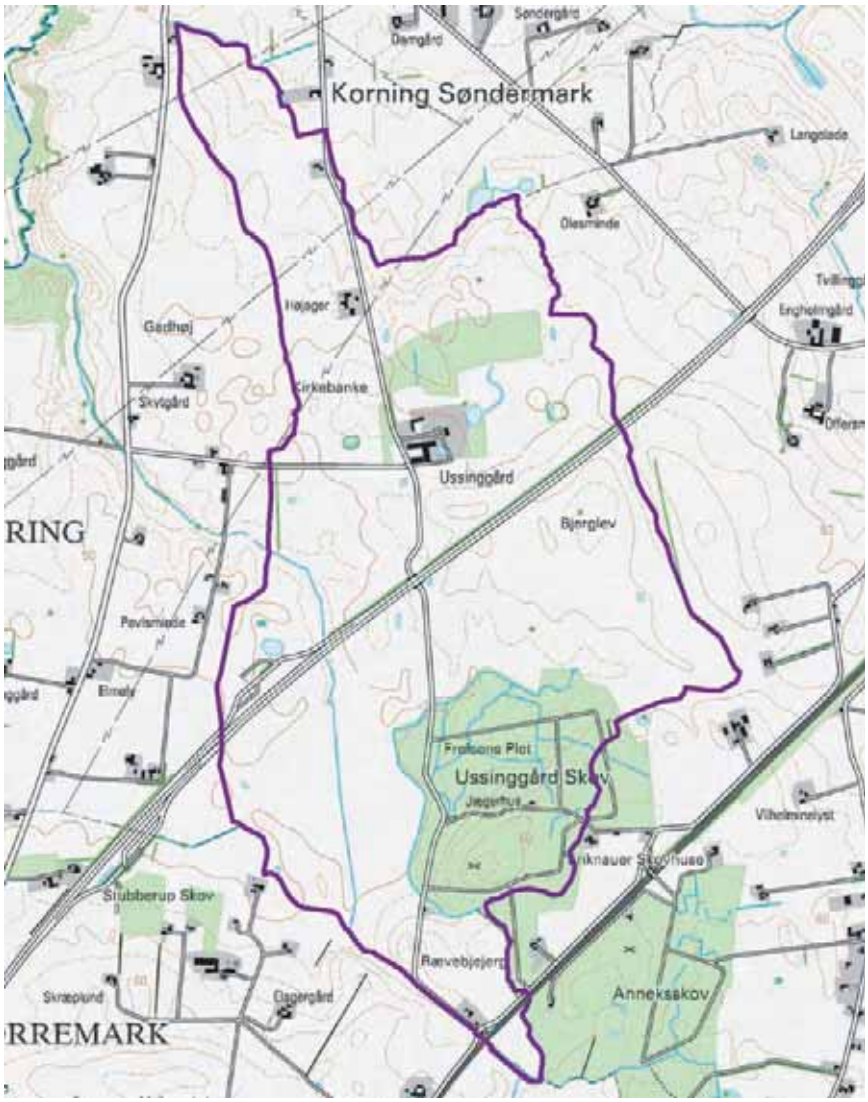
Merringgård, hovedbygning

Merringgård, indkørsel

100. Ussinggård Hovedgård

Ussinggård ligger centralt i et langstrakt ejerlav, der går næsten helt op til Korning i nord og ned til *Ussing Skov* i syd, hvor Jægerhuset ligger. Gården er kendt siden 1491. Den blev købt i 1741 af etatsråd Gerhard de Lichtenberg, der 1742 fik bevilling på at stalde stude. I denne periode var Ussinggård en avlsgård til Merringgård (se nr. 99). I 1805 skødede Bodil de Lichtenberg Ussinggård til sin svigersøn. 1931 købtes gården af Jysk Landhypothekforening, der frasolgte flere parceller. Staten købte skoven. Lichtenberg opførte i 1740'erne en trefløjet hovedbygning i bindingsværk, der tillige med den samtidig avlsgård stod til 1859. Den nuværende *hovedbygning* er arkitektonisk interessant og der findes kun få af disse i Danmark. Bygningen er opført i 1860 i *nygotisk stil*, sandsynligvis ved en tysk arkitekt. Det er gennemført nygotik og karakteristisk med de asymmetrisk anbragte bygningsdele. Den er opført i en etage over høj kælder i røde mursten med mange murstensdekorationer. I det sydvestlige hjørne ottekantet tårn med krenelerede tinder. En midterrisalit er ført gennem den dybe bygning som et tværhus i to fulde etager. Spidsbuede vinduer med svære indfatninger. Avlgårdens kostald og lade stammer fra Lichtensbergs tid i 1740'erne. *Godsforvalterbolig* fra ca. 1860, opført til karle- og elevværelser, ligger over for parallelt med den gamle kostald. Den gamle *mejeribygning* benyttes nu som værksted. Ny lade er opført til halmballer. Bag hovedbygningen ligger et *parkanlæg* i forbindelse med en lille lystskov. I slutningen af 1800-tallet gravedes en slynget kanal i parken til at forbinde en stor havedam med *lystskoven*. Omkring 1990 anlagdes en motorvej tværs gennem ejerlavet.

Sårbarhed: Hovedgårdsmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bygningsstruktur, parkanlæg, veje, diger, hegn og omgivelser.

Ussinggård, avlsbygning

Ussinggård

101. Geisler Nielsens planteskole
Flad mark vest for Løsning, hvor Geisler Nielsen i 1950 oprettede en planteskole. Med tætte mellemrum plantedes mange *levende hegn,* der kunne danne læ for de unge planteskolekulturer. Ved hovedvejen byggedes en større, solid *direktørbolig*. Boligen er vinkelbygget med garage, hvidpudset med småsprossede vinduer og rødt tegltag. Ved jordkøbet blev gården lige syd for direktørboligen delvis nedrevet og omdannet til *administration og materialegård* med maskiner, vandingsanlæg mv. I 1960'erne arbejdede ca. 50 folk på Planteskolen. Planteskolen er i dag lukket. På flere lodder dyrkes juletræer.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje, læhegn og omgivelser.

Direktørbolig

Hegn og juletræer

Hegn

102. Løsning stationsby

Løsning station (i dag bibliotek) blev anlagt på den østjyske længdebane i 1866. Stationen ligger tættest på Stubberup, men tog navn efter sognebyen Løsning, der efterhånden er groet sammen med Stubberup. Jernbanen deler stationsbyen i *to afdelinger*, der forbindes af *betongangbro og vejbro.* Stationsby-præget er tydeligst på den vestre side langs banen og ad hovedgaden mod Løsning, hvor etagebebyggelsen er fortættet og enkelte bygninger har "stationsby-spir". Den østre Stubberup-afdeling er mere præget af fortiden som landsby. Trods konkurrencen fra Hedensted stationsby lige syd for, formåede Løsning at vokse sig større end de fleste byer på egnen. Det skyldes en kombination af den attraktive beliggenhed ved længdebanen og forekomsten af sand og grus på hedesletten i nærområdet, som tiltrak *graveindustri og forarbejdningsvirksomheder,* fx cementfabrik. Af andre fabrikker kan nævnes møbelfabrik, kødfoderfabrik, spinderi og Glud og Marstrand. I byen fandtes desuden *traditionelle funktioner* som

kro, missionshus (1887), evangelisk-lutherske frimenigheds kapel (1910), forsamlingshus (1891), fire købmænd og en brugsforening, to sparekasser og en bank, forskole, skole og senere centralskole, mejeriet Krongård (1898, ombygget 1910), andelselværk (1920) mv. Siden 1960'erne er byens omfang udvidet betydeligt med parcelhuskvarterer, som medførte den endelige sammenbinding af Løsning og Stubberup.

Sårbarhed: Stationsbymiljøerne i Stubberup og Løsning er sårbare overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Løsning, bygade

Løsning Kro

Løsning Station

Løsning Legetøj

103. Gammelsole

Gammelsole i Øster Snede sogn kendes fra 1459 og i 1688 var det en mindre landsby på ni gårde beliggende rundt om en bred vejforte. Kun få gårde blev udflyttet ved udskiftningen ca. 1784. I midten af 1800-tallet tilhørte omtrent halvdelen af Øster Snede sogns beboere *De stærke Jyder*. Gammelsole var et af vækkelsens fysiske tyngdepunkter. Her oprettedes allerede 1842 en *privatskole* (forskole) til docering og forkyndelse af de opvakte sognebørn. Skolen blev nedlagt i 1965 og blev efter den sidste lærerindes død omdannet til De stærke Jyders *Mindestue*. Den nuværende skole (mindestue) er fra 1907, en lille ydmyg rødstensbygning med fine stik. I byen findes også De stærke Jyders hovedskole, det nedlagte *andelsmejeri* Sole (opført 1908), *missionshus, centralskole og nedlagt købmand.*

Sårbarhed: Det religiøse bymiljø er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser

De stærke Jyders mindestue

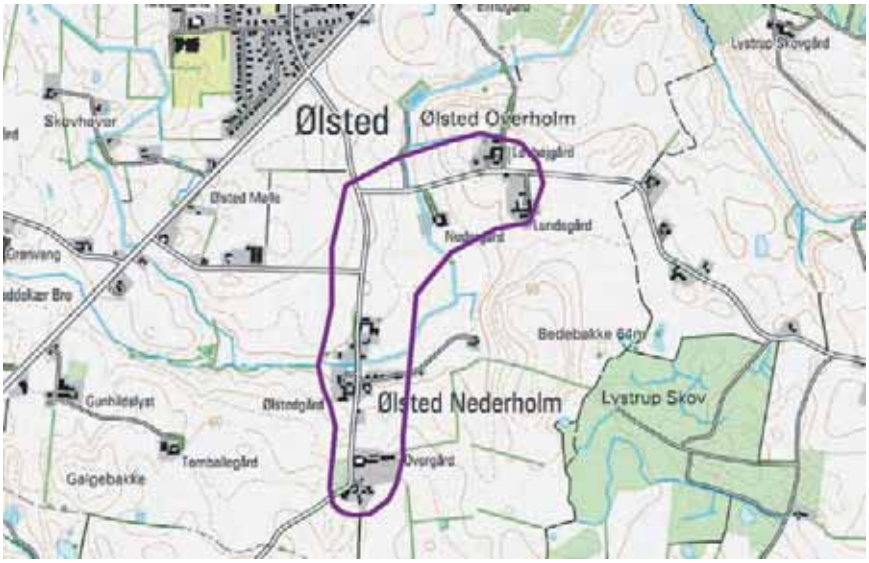
Gammelsole Missionshus

Gammelsole Mejeri

104. Landsbyerne Ølsted Neder- og Overholm

Ølsted ejerlav rummer de *to små landsbyer* Nederholm og Overholm. De nævnes første gang 1444 og bestod i 1688 tilsammen af 13 gårde. Kirken ligger alene i den nordlige del af ejerlavet. Omtrent halvdelen af gårdene blev udflyttet efter udskiftningen i 1772. De tilbageværende gårde i Nederholm åbenbares fra syd efter et vejsving. Mange bygninger er i bindingsværk og kampesten. Gårdene er placeret to og to sammen og afspejler en traditionel landsbystruktur. Den lille landsby har haft traditionelle elementer som præstegård, købmand, skole, fattighus og forsamlingshus (nu sognegård). Præstegården er nu flyttet til Oens og bygningerne revet ned. *Ølstedgård* har bl.a. en gul bindingsværkslænge fra 1791, og en mindre lade af kampesten og rødmalet mur. Her gennemskæres landsbyen af en bæk og ved gården ligger et romantisk *gadekær*, som kan spores 200 år tilbage, hvor det virkede som byens vanding og branddam. *Overgård* har stuehus i bindingsværk. Hus i bindingsværk ligger i svinget. *Nedergård* i bindingsværk udgør en af de tre tilbageværende gårde i Overholm.

Sårbarhed: Landsbymiljøerne er sårbare overfor ændringer i arkitekturen, veje, gadekær og omgivelser.

Ølstedgård

Gård i Ølsted Nederholm

Bondegård i Ølsted Overholm

105. Stenderup

Stenderup kendes fra 1398 og bestod i 1688 af ti gårde og et hus. Stenderup var sognebyen og kirkens ugentlige tiltrækning ses af de mange veje, der samler sig og mødes i byen. Efter udskiftningen 1772 udflyttede halvdelen af gårdene. I 1870'erne anlagdes et teglværk, der udnyttede lokale forekomster af ler syd for byen. I 1884 åbnede privatbanen mellem Horsens og Juelsminde, bl.a. realiseret på initiativ af fabrikant Rousthøj fra Stenderup. Stationerne på Juelsmindebanen blev udført af tømmermester Nielsen i Rårup. Stenderup station blev anlagt 100 meter vest for byens centrale vejkryds og groede hurtig sammen med den gamle bydel. Byen fik aldrig rigtig betydning som lokal oplandsby pga. konkurrence fra Horsens, Bråskov og Hornsyld. Den rummede dog de almindeligste institutioner og forretninger, som nu er lukkede, heriblandt *missionshus* (1885), *brugsforening, købmand, andelsmejeri* (opført 1888, ombygget 1911/1913) og telefoncentral. Desuden *forsamlingshus* (ca.1900) og tidligere *skole med forskole,* beliggende side om side. En ny *centralskole* for Urlev og Stenderup blev bygget 1961 i den vestlige udkant. Jernbanen blev nedlagt i 1957, men indtil da var der godsspor til teglværket lige syd for byen.

Sårbarhed: Stationsbymiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Stenderup Kirke

Stenderup Station

Stenderup Forsamlingshus

106. Bjerre Mølle

Bjerre Mølle med møllegården ligger frit i højtliggende terræn på vejen mellem Stenderup og Nørre Bjerre. *Møllen* er en jordhollænder, opført 1860. Den blev restaureret i 1912, hvor teglbeklædningen bl.a. blev erstattet af tagpap. Driften af kornmøllen indstilledes i 1955. Den gennemgik 1974-76 en omfattende restaurering, hvor teglet kom tilbage. Vingerne er sejlførende og stammer fra Tyrsted Mølle. Krøjningen foregår med vindrose. Møllen ejes af Bjerre Møllefond. *Møllegården* har en længe i bindingsværk, en længe i kampesten og et stuehus i røde mursten. En sammensætning af materialer, som er typisk for egnen. Den er sammen med Uldum Mølle Amtets bedst bevarede vindmølle.

Sårbarhed: Møllemiljøet er sårbare overfor ændringer af arkitektur, mølleteknologi og omgivelser.

Bjerre Møllegård

Bjerre Mølle

107. Brå Mølle

Brå Mølle ligger langs Urlev Å. Møllen er kendt siden 1500-tallet og hørte oprindelig under Bråskovgård. I 1688 havde den knap ½ tønde hartkorn. Den eksisterende mølle er opført i 1868. En turbine blev installeret i 1896. *Møllegården* er trelænget og gulkalket med hvide bånd og rødt tegltag. De to udlænger er genopført i gammel stil efter brand i ca. 1995. *Møllehuset* indeholder vandhjul og anlægget er stadig vandførende med *stigbord* og *malekarm*. Et typisk anlæg med *mølledam, overløbskanal* og *møllekanal*. I 1980 blev der atter opsat *brystfaldhjul*, og senere på ny installeret *turbine,* som producerer strøm til møllegårdens opvarmning. I dag har møllen således både vandhjul og turbine, som repræsenterer to forskellige teknologiske faser. I 1960'erne etableredes et lille *dambrug* lidt nedstrøm. Resterne af damme kan endnu erkendes. Møllen er privatejet.

Sårbarhed: Møllemiljøet er sårbart over for ændringer af arkitektur og omgivelser. Mølleanlægget er sårbart overfor terrænændringer, vandstandsændringer, tilgroning og forfald.

Brå Mølle

Brå Mølle

108. Bråskovgård

Bråskovgård ligger ned til Bråskov Bæk i den sydlige udkant af Bråskov. Bråskovgårde kendes 1458 og bestod i 1688 af to mellemstore gårde med tilsammen 14 tønder hartkorn. Begge gårde var store og driftige op gennem 1800-tallet. I 1907 købte staten *Bråskovgård* og oprettede et *statsungdomshjem*. Den anden gård blev nedlagt som landbrugsbedrift og kaldes nu Nørringsminde. Bråskovgård blev moderniseret og der opførtes en ny hovedbygning. Anlægget udgør et minisamfund, et helhed med bygninger i en karakteristisk arkitektur, centreret over for hinanden. *Hovedbygningen* og sidefløjene er bygget i grundmur i en etage med mansardtag. En nyere tværfløj ud er opført ud til haven (idrætspladsen). Indeholder desuden personale- og avlsbygninger, vaskeri, værksteder og lukket afdeling. Eleverne fik skoleundervisning og skulle tillige uddannes i landbrug, gartneri og forskellige håndværk. Siden 1982 har den fungeret som almindelig *ungdomsskole*.

Sårbarhed: Institutionsmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, have, veje og omgivelser.

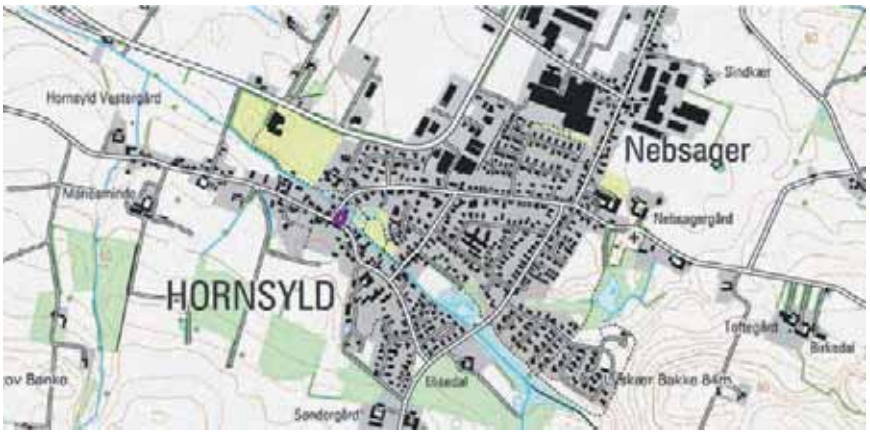

Bråskovgård

109. Hornsyld Bryggeri.
Hornsyld Bryggeri ligger centralt langs Hornsylds gamle bygade i krydset ved broen over Smedebæk til Nebsager. *Bryggeriet* er opført 1897 af brygger Rasmussen, der havde lært bryggekunsten på Kongens Bryghus i København. Bygningen står ret uændret, men inventaret er kommet til Industrimuseet i Horsens. Selve bryggeriet er meget karakteristisk med en høj smal bygning og den store skorsten til dampkedlen.

Sårbarhed: Bryggeriet er sårbart overfor ændringer i arkitektur og omgivelser.

Hornsyld Bryggeri

110. Røde Mølle

Røde Mølle ligger ved Ørum Å og er gennem tiden blevet drevet med forskellig teknologi. Møllen nævnes første gang i 1575 og var skyldsat til 1/5 tønde hartkorn i 1688. Den eksisterende møllebygning er opført 1887, efter at den gamle bygning blev ødelagt ved brand. Bygningen er typisk for vandmøller opført i slutningen af 1800-tallet med en toetages bygning med kvist og hejsekran til kornsækkene. Vinkelbyggede avlsbygninger med bliktag indrammer gårdspladsen, den ene i bindingsværk. Stuehuset er noget ombygget. Møllen husede bageri omkring 1900 og i en periode også savskæreri, hvor rullebåndet endnu kan ses under halvtag. I 1920 oprettedes et elværk, der kunne forsyne de nærmeste bebyggelser. Møllebygningen fungerer nu som værksted. Der er lavet fiskepassage, men mølledammen, stigbord samt malekarm er bevaret. Turbinen eksisterer ikke længere.

Sårbarhed: Møllemiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur og omgivelser. Mølleanlægget er sårbart overfor yderligere terrænændringer, vandstandsændringer, tilgroning og forfald.

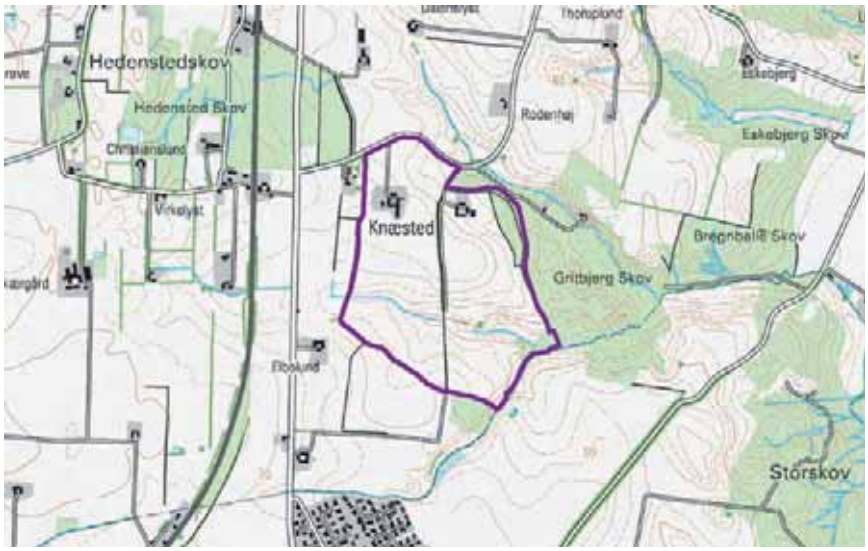

Røde Mølle, avlsbygninger

111. Knæsted enestegårde

Knæstedgårde nævnes første gang i 1300-tallet. De *to gårde* ligger lidt i læ af et blødt bakkefremspring i den sydlige udkant af Hedensted sogn med jorderne skrånende ned mod en lokal *bæk*, der gennemløber lodderne. Mod øst afgrænses jorderne af Gritbjerg Skov, der ligger langs kanterne på en dyb sidedal til Ørum Å. Knæstedgårdes jorder omgives hele vejen rundt af *velbevarede diger* med levende hegn, bortset fra et stykke bag den vestlige gård (matr. 19a), der blev sløjfet i begyndelsen af 1900-tallet. De to lodder adskilles af en *markvej med dige*, som løber stik syd. Gårdene er helstøbte større *firlængede anlæg* i røde mursten. Knæstedgårds stuehus er opført 1914. På jorderne findes to *overpløjede gravhøje*. Gårdene har ikke ændret placering efter udskiftningen i 1780 og kulturmiljøet i sin helhed udtrykker *kontinuitet* tilbage til middelalder og måske vikingetid.

Sårbarhed: Enestegårdsmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn, grøfter og omgivelser.

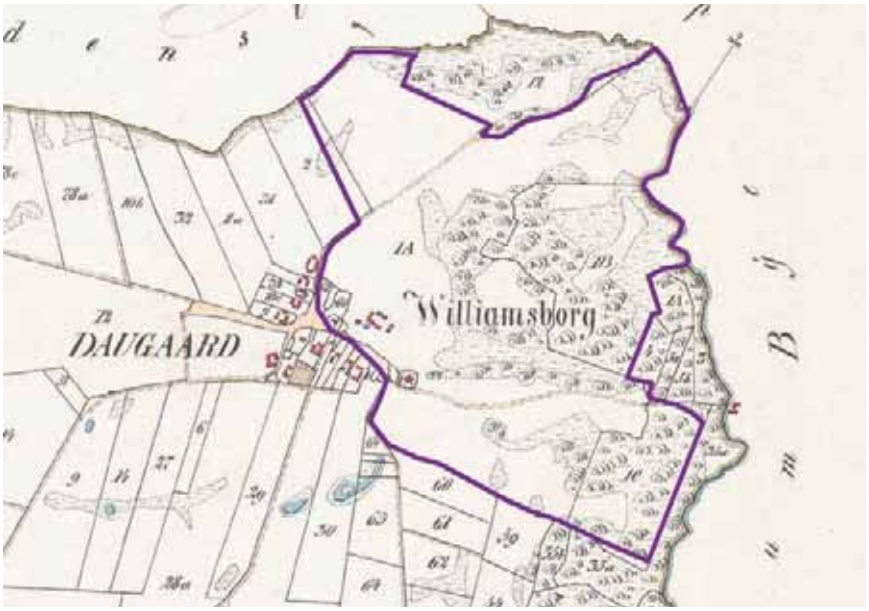
De to enestegårde i Knæsted

112. Williamsborg

Williamsborg er en *landsbyhovedgård* beliggende i den østlige udkant af Daugård. Den er nævnt første gang i 1664 som Bryskesborg, oprettet ved samling af øde bøndergårde. Ændrede navn til Williamsborg i 1775 efter ejeren William Halling. Jorderne afgrænses mod øst af Ørum Å, der skær sig ned i terrænet. Langs dalsiderne findes fredskovene Storskov og Skrædderskov, der er inddigede. Før indfredningen vekslede bevoksningen mellem lysninger af skovenge, krat og højskov. Vest for Skrædderskov er der funder rester af en *jernalderboplads*. En markant *allé* gennemløber den bølgende hovedgårdsmark mod nordøst. Daugård *kirke* ligger på hovedgårdsjorden for enden af landsbyen.

Hovedbygningen er fredet. Den er opført 1774-75 i røde mursten. De to sidefløje er lidt yngre. Hovedfløjen minder om den på Bygholm og er opført af samme bygmester Anders Møller. Karakteristisk for 1700-tallet med gennemgående midterrisalit, der er ført op i en høj trekantfronton med ur og klokke, afgrænset af kvaderfugede pilastre. Den store trelængede *ladegård* er opført i 1912 efter en brand. Vandgravene foran indkørslen gennem vognporten er etableret i begyndelsen af 1800-tallet ved udvidelse af en branddam. Samtidig anlagdes et større haveanlæg. Vest for indkørslen ligger det gamle *sprøjtehus*. Et rensningsanlæg er anlagt omkring 1980 i en gammel

råstofgrav ved den slyngede vej til Ørum.

Sårbarhed: Hovedgårdsrmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, haveanlæg, veje, allé, diger, hegn og omgivelser.

Williamsborg

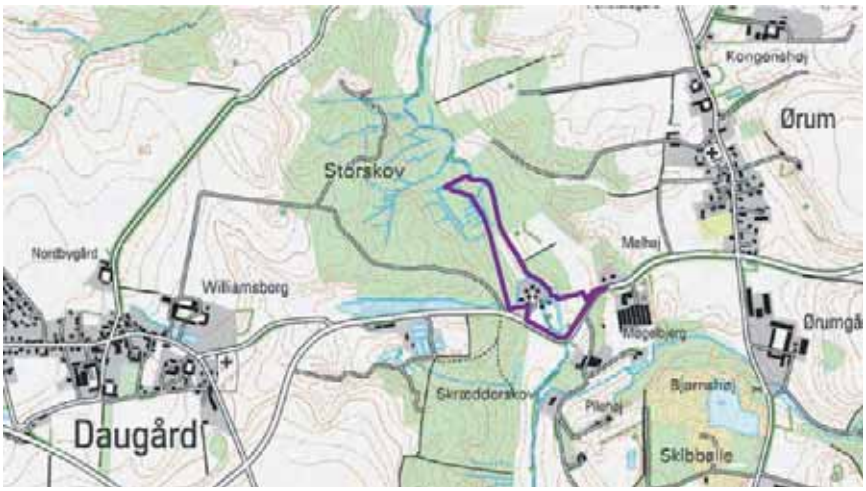

Williamsborg, sprøjtehus

113. Svends Mølle

Svends Mølle ligger ved Ørum Å, hvor den krydses af landevejen mellem Daugård og Ørum. *Broen* over Ørum Å er fredet, på den anden side ligger Møgelkilde andelsmejeri (se nr. 114). Vandmøllen er kendt siden 1664. I 1688 var møllen skyldsat til godt ½ tønde hartkorn. Fra 1912 blev møllen drevet med turbine og savskæreri. Turbinen, der er fra De Smithske Jernstøberier, eksisterer stadig og producerer el til stedet. Møllen består af en *møllegård* fra ca. 1850, hvor der blev drevet landbrug. *Mølleriet* består af to sammenbyggede huse med gavle ud mod gården, opført 1912. Perron med udhæng velbevaret, hvor kornsække blev læsset af og melsække på. *Mølledam og møllekanal* med stigbord er bevaret. Ved overløbskanalens opstemning er der omkring 1990 etableret en fisketrappe.

Sårbarhed: Møllemiljøet er sårbart over or ændringer i arkitektur, mølleanlæg og omgivelser.

Møllegården til Svends Mølle

Svends Mølle, bagside

Svends Mølle, perron

114. Møgelkilde Andelsmejeri
Overfor Svends Mølle (se nr. 113), på den anden side af Ørum Å ligger det tidligere andelsmejeri Møgelkilde. Mejeriet blev belejligt placeret i nærheden af en anden af landbrugets nødvendige forarbejdningsvirksomheder, hvor kunderne kom i forvejen for at male mel og købe korn og foderstoffer. *Mejeriet* er opført 1925 i Bedre Byggeskik stil som erstatning for det oprindelige, fra 1888. *Skorstenen* er bevaret. Ved siden af byggedes en anseelig *mejeribestyrerbolig* i samme stil. Det blev nedlagt i 1971 og huser nu en lille grafisk virksomhed.

Sårbarhed: Mejerimiljøet er sårbar overfor ændringer af arkitektur og omgivelser, herunder fjernelse af skorstenen.

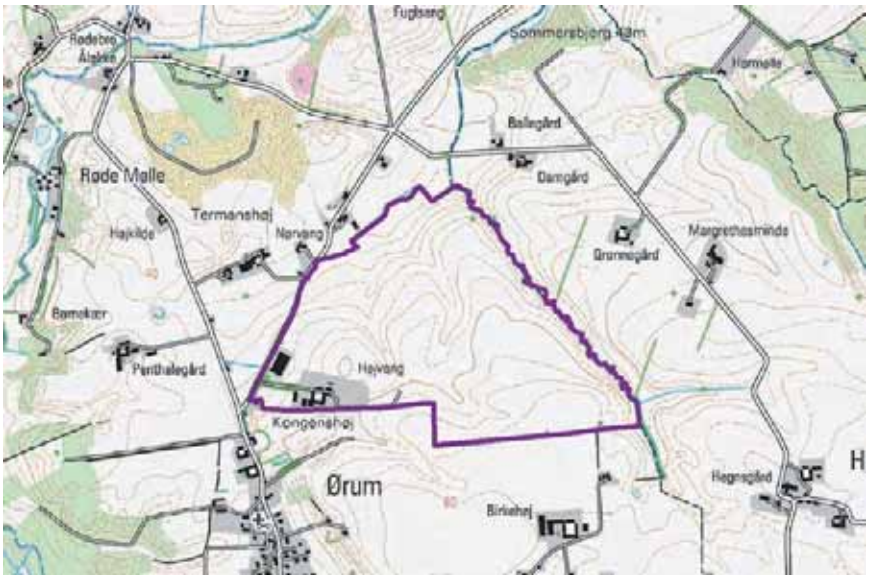

Møgelkilde Andelsmejeri

115. Højvang

Højvang er en *proprietærgård* med et trekantet, betydeligt jordtilliggende i den nordøstlige udkant af Ørum landsby. Gården lå i landsbyen indtil 1941, hvor den flyttede ud på jorder samlet af matrikel 1, 3, 4, 5 og 25, dengang skyldsat til 14,3 tønder hartkorn, hvoraf langt størsteparten var god agerjord. Gårdanlægget består af et fritliggende *stuehus* i røde mursten med granitfundament og symmetriske kviste. Gårdspladsen indrammes af tre *avlsbygninger,* de to er nyopført ved udflytningen, den tredje er i mursten med bindingsværk genbrugt fra den nedbrudte gård i landsbyen. Desuden findes en staldtilbygning og en *bolig for fodermester og tjenestefolk*. Den tidligere ejer brød sig ikke om traktorer og andet maskineri, så langt op i 1960'erne var der et *betydeligt folkehold,* som er dokumenteret på årlige gruppebilleder. I gårdspladsens *stenbelægning* er tydelige spor en rund tærskeplads. En kyllingefarm er opført omkring år 2000 ved indkørslen.

Sårbarhed: Proprietærmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, gårdsplads og omgivelser.

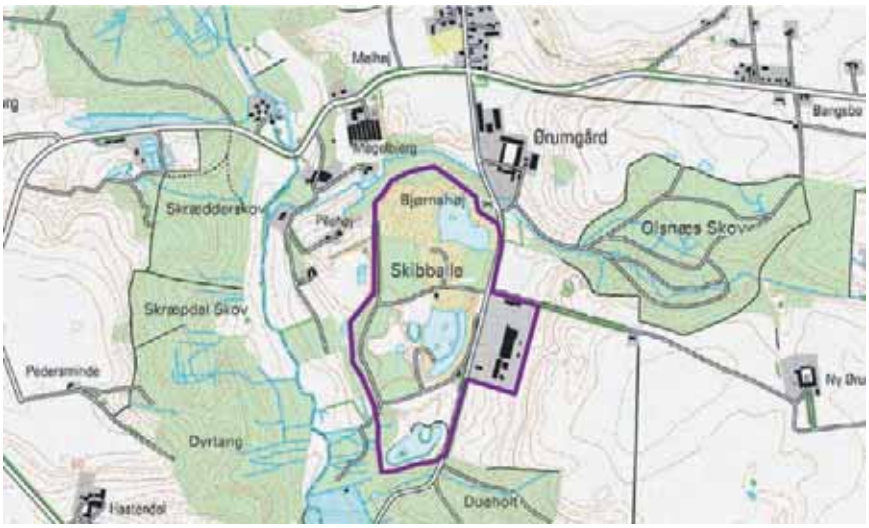

Gårdsplads med spor efter rund tærskeplads

Højvang, stuehus

116. Skibballe råstofgrav

Sydvest for Ørum hovedgård ligger et moræneplateau, der afgrænses mod vest af Ørum Å. Området kaldes Skibballe efter Skibballe Huse (nu Pilehøj) og lå oprindeligt omkring 35 meter over havet. I 1960'erne begyndte man den industrielle gravning af sand og grus og på østsiden af vejen etableredes en fabrik til sortering, forarbejdning og administration. Allerede i 1970 var halvdelen af området under udgravning. Tyve år senere havde man nogen steder nået kote 10 og grundvandet blev synligt i store gravehuller. Samtidig var fabrikken udvidet. I dag er ressourcerne at være udtømte, de ældste gravefelter er beplantet og tilgroet og ligger i en mosaik af søer og vådområder, som gennemløbes af stier. Der er planer for etablering af hjortegræsning.

Sårbarhed: Råstofmiljøet er sårbart overfor terrænændringer, beplantning og tilgroning, der udjævner eller slører gravningens dramatiske relief. Fabrikken er sårbar overfor ændringer i arkitektur og omgivelser.

117. Vejlefjord Sanatorium

Vejlefjord Sanatorium ligger på nordsiden af Vejle Fjord i en slugt, der snor sig mellem Bankehave Skov og Vesterskov. Aktieselskabet for Brystsyge etableredes i 1895 af medlemmer af lægeforeningen med initiativtageren og lægen Christian Saugman i spidsen. Saugman var selv blevet kureret for tuberkulose efter behandling i Görbersdorf i Tyskland, hvor han derefter arbejdede nogle år som assistent for overlægen. Placeringen af sanatoriet opfyldte nogle idealkrav: Det lå afsides, med ren og god luft, i læ og med et afvekslende terræn egnet til metodisk "bjergbestigning".

Sanatoriet blev opført 1898-1900 i gule mursten og i en karakteristisk arkitektur efter udenlandske forbilleder for brystsyge som et luftkursted. Funktionærboligerne afspejler den hierarkiske orden, blandt de ansatte. *Hovedbygningen* er opført ved arkitekterne

professor Vilhelm Dahlerup og Meyer. Midt på facaden er en pavillon med kuppel og små hjørnespir. Desuden byggedes åben *liggehal* i træ, hvor de syge kunne ligge i frisk luft. Hallen (terapien) er en lav buet bygning i østlig forlængelse af hovedbygningen. Den er i dag lukket på siderne. Bag hovedbygningen findes *maskinbygning, værksted* og *garage*. Desuden findes *overlægebolig* fra 1920'erne og eget *vandværk*. På vejen ned til det tidligere sanatorium ligger flere *huse til funktionærer og arbejdere,* opført i Bedre Byggeskik stil.

Vejle Fjord Centret, overlægebolig

I 1957 var tuberkulosen næsten udryddet og stedet blev overtaget af de jyske sygekasser, som oprettede et nervesanatorium. Ombygningen blev foretaget af arkitekterne W. Groth-Hansen, Malling Pedersen og professor Viggo Møller-Jensen. Helt ud til vandet ved Himmerigshus ligger en ejendom fra 1960'erne, der blev opført til sanatoriets personale. Den er nu frastykket til privatbeboelse. Omkring 1970 er en *gymnastiksal og svømmehal* opført i østlig forlængelse af hovedbygningen. Vejlefjord Centret er siden 1985 blevet anvendt til genoptræning af patienter med hjerneskade og står foran en større ombygning.

Det centrale *parkanlæg* består af en stor kuperet græsplæne. Den omgives af varieret havebeplantning og skove. Hele området gennemskæres af *stier* som tidligere var integreret i behandlingen. Der findes flere *mindesmærker* o.lign: Kampesten med indhugget åbningsdato, bronzebuste af Saugman, mindesten i granit med de vigtigste årstal for sanatoriets historie, gravmæle over Saugman og hustru ved Villemins høj, Sneglebakk, udsigtspunkt og pengetræ, hvor patienter har indbanket mønter.

Sårbarhed: Det institutionelle miljø er sårbart overfor ændringer arkitektur, bebyggelsesstruktur, parkanlæg, veje, stier og omgivelser.

Vejlefjord Centret hovedbygning

Saugmanbuste

118. Fakkegrav Badehotel

Helt ud til Vejle Fjord, mellem Bankehave og Stouby Skov, ligger Fakkegrav *badehotel*. Hotellet blev oprindelig opført i 1859 som pakhus i kornsalgsperioden, mens Danmark endnu var konkurrencedygtige på det internationale kornmarked. Det blev bygget af Købmand Chr. Andersen i røde mursten og minder om pakhuset på havnen i Snaptun. Ved opførelsen var der på den ene gavl en lille udbygning til korntørring og maltning. Ved pælebroen, landingspladsen, lå et kalkværk med en udendørs ovn. Øst for den nuværende badebro er endnu rester af landingspladsens stendæmning. I kornsalgsperioden blev der også opført en bolig til en *toldassistent,* som kunne fortolde de udenlandske varer. Foruden varer forestod skibene ligeledes persontransport. Ved siden af pakhuset ligger et længehus med kvist - opført omkring 1880 som *restaurant* af bygmester Konrad Jørgensen, Stouby. Pakhuset overgik til logihus for pensionærer og blev kaldt for „Annekset". Det blev et meget søgt badested. Pakhuset er senere indrettet til *badehotel* og udstyret med nyere svalegange på begge sider.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur og omgivelser.

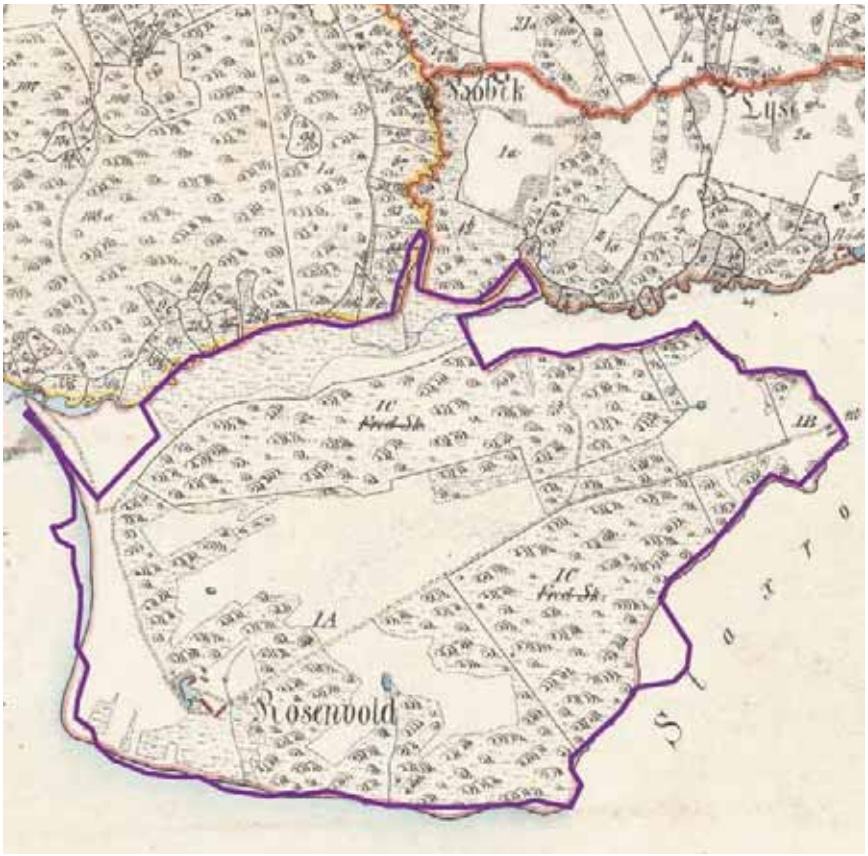
Fakkegrav Badehotel

119. Rosenvold Hovedgård

Hovedgården ligger for foden af en moræneknude på Rosenvold Pynt ud til Vejle Fjord. Ejerlavet afgrænses mod nordvest af Bobæk, der løber ud i Stouby Made. De omgivende skrænter er skovklædte, og på toppen langs den lige vej ind i baglandet følger store åbne hovedgårdsmarker indrammet af *fredskovsdiger*. Skov og krat bredte sig før 1805 langt ind på markerne, men de flade partier, som ikke blev fredskov, opdyrkedes de følgende årtier. I Vesterskov lige øst for ejerlavet ligger Rosenvolds forgænger, *Staksevold Voldsted*. Voldstedet har været i brug i begyndelsen af 1300-tallet og består af firkantede grave omkring en hovedbanke, hvor der har stået en lille kraftig stenborg med kampestensfundament. Der er fundet rester af en træbro, der førte over til en for- eller ladegårdsbanke, hvor man har fundet spor efter bindingsværk.

Rosenvold kendes fra 1575 og har været i Rantzauslægten lige siden 1660. Den blev i 1756 oprettet som grevelige Rantzauske Forlods sammen med Asdal og halvdelen af Hammelmose. Asdal og Hammelmose blev solgt fra i 1793, til dannelse af fideikommiskapital. I 1770 var hovedgårdsjorden ansat til 26 tønder hartkorn ager og eng samt 4 tønder skov, bøndergodset udgjorde 256 tønder hartkorn. Frasalget af gods begyndte i 1865 og i 1921 overgik Rosenvold til fri ejendom.

Hovedbygningen er opført ca. 1575-85 af Karen Gyldenstierne og står på et voldsted med vandfyldte grave på to sider. Den består af et stort "våningshus" i to stokværk af røde mursten, der i vest og syd rejser sig umiddelbart op af voldgraven. I nord og syd runde hjørnetårne, der 1865 førtes op i husets fulde højde. Indtil 1817 stod på østsiden i borggården et firsidet trappetårn. Grundig restaurering i 1817, hvor gavlene ændredes til at være halvt afvalmede. 1865-66 gennemgribende restaurering ved arkitekt J.H. Nebelong, der søgte at gengive bygningen i dens "oprindelige renæssancepræg". I 1928-30 lod lensgreven ved arkitekt J. Ingwersen fjerne Nebelongs "dekorative" elementer og reetablerede anlæggets oprindelige udseende. Bygningsfredet. Parken har skovagtig karakter. *Ladegården* ligger øst for hovedbygningen, og centreret over for denne, opført 1859-65 som rødstensbygninger med mønstermurværk. En meget lang bindingsværkslade fra 1700-tallet blev ca. 1960 nedrevet.

I læ for Rosenvold Pynt anlagdes ca. 1860, i kornsalgsperioden, en lille *udskibningshavn*, der blev brugt til at fragte korn, tømmer og andet gods. Havnen har siden ca. 1970 fungeret som en mindre lystbådehavn med enkelte fritidsfiskere. Den har bevaret en uprætentiøs intimitet uden mange moderne sejlerfaciliteter. Havnekontoret er en rødmalet træbygning og anlægget består af to parallelle anløbsmoler og en læmole.

Rosenvold Hovedgård

Sårbarhed: Hovedgårdsmiljøet er er sårbart overfor ændringer i arkitektur, hovedgårdsanlæg, diger, veje og omgivelser. Havnen er endvidere sårbart overfor ændringer af moleanlæg, arkitektur og omgivelser.

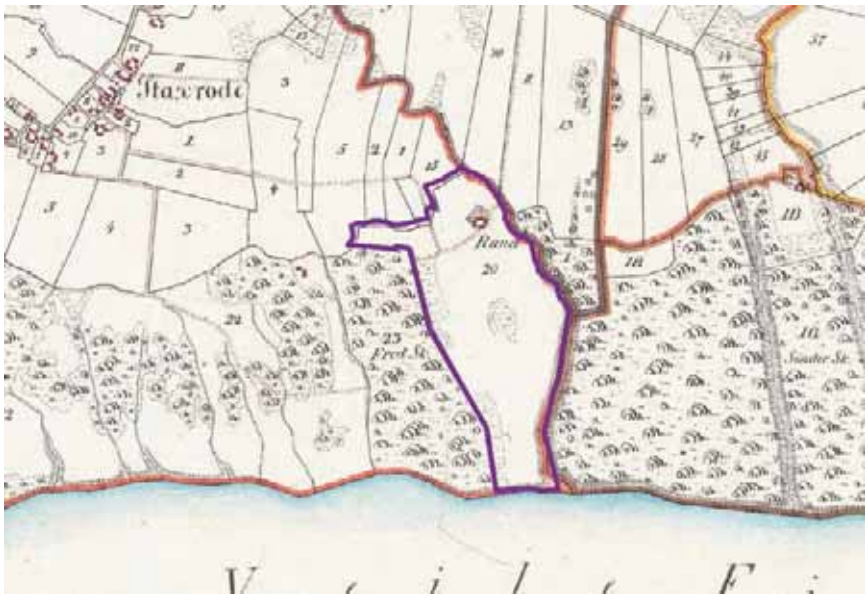
Rosenvold Lystbådehavn

120. Rand enestegård

Rand nævnes første gang i 1664 som Randgård. Enestegården ligger 45 meter over havet lidt tilbagetrukket fra Vejle Fjord, med en stor, *lang rektangulær mark,* der falder svagt mod kysten. Jorderne omkranses mod vest af Rand Skovs *fredskovsdiger* og mod øst af en bæk, der skærer sig ned i en erosionsfure og danner naturlig grænse til Sønderskov. *Gården* er ikke flyttet siden udskiftningstiden. Stuehuset er i bindingsværk, formentlig fra første del af 1800. De øvrige bygninger nyere og ca. 1950 opførtes en kostald i røde mursten syd for vejen, der gennemskærer gårdsanlægget. Skovomgivelserne har virket konserverende på markstrukturen. Kun en enkelt digestrækning mod nordvest er sløjfet i begyndelsen af 1900-tallet.

Sårbarhed: Kulturmijøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje, diger og omgivelser.

Sti og dige

Møddingsplads

121. Barritskov Hovedgård
Barritskov Hovegård ligger tilbagetrukket fra Vejle Fjord i storbakket skovrigt terræn, der skråner mod kysten. Ejerlavet omkranses af kysten samt af markante *diger, hegn og grøfter* på de tre øvrige sider.

Hovedgården er kendt siden 1261. I Gammel Abildgård Skov findes rester af et gammel *voldsted,* som formentlig er en af hovedgårdens forgængere. I strandkanten stik syd for hovedgården er også fundet rester af et middelalderligt *voldsted* med borgbanke og forværk.

I 1770 var hovedgårdstaksten 49 tønder hartkorn ager og eng og 6 tønder skov. Bøndergodset udgjorde på samme tid 375 tønder hartkorn. Godset blev oprettet til stamhus i 1802 som en del af stamhuset Rosenkrantz. Dengang havde skov, krat og eng større udbredelse i ejerlavet. Efter 1805 blev skovene Barrit Tykke, Gammel Abildgård og den lille Lammehave skov inddiget som fredskov. Den øvrige jord blev opdyrket og drænet.

I det nordøstlige område, i udkanten af Barrit Tykke ligger Amtets største samling af *storstensgrave*, der viser forskellige gravskikke igennem bondestenalderen. Samlingen består af en langdysse, to runddysser, en stordysse og jættestue samt en rundhøj. Storstensgravene udgør kernen i et stort kulturarvsareal, der breder sig i det meste af ejerlavet.

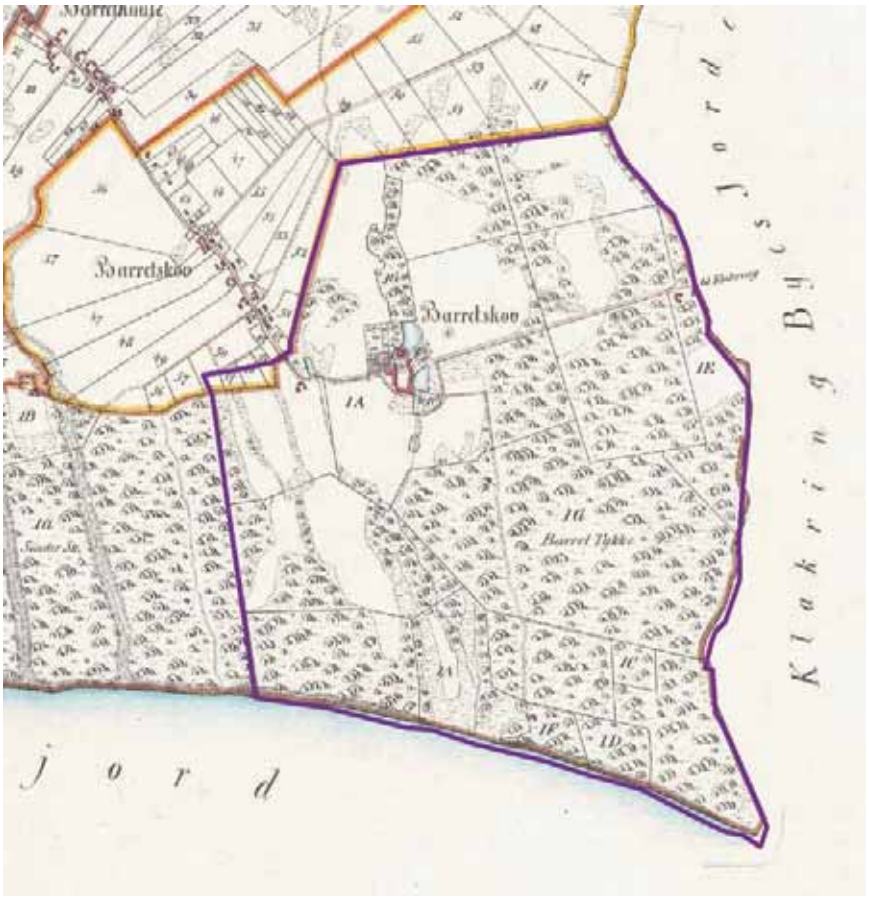
Den nuværende *hovedbygning* er opført 1914-16 ved arkitekt Gotfred Tvede af røde mursten. I sidefløjen er genbrugt tømmer fra den gamle hovedbygning, der dekorativt er anvendt som bindingsværk. Inventar, paneler m.v. blev genanvendt i det nye. Hovedbygning står lidt nordvest for det gamle anlæg, der blev nedbrudt i 1914 og indgår som ruin i den store have anlagt af landskabsgartner E. Glæsel. Det gamle anlæg var trefløjet, hvoraf det ældste var et stenhus fra 1500-tallet. En længe i grundmur 1597-98 og en længe af bindingsværk. Anlægget blev opført på et firsidet voldsted. Avlsgården lå oprindelig i det lavere terræn ned mod møllen. Den lå skævt i forhold til den gamle hovedbygning. I 1880-94 opførtes den *nye avlsgård* mod nordøst på den anden side af søen som anselige rødstensbygninger med forpagterbolig.

Lige syd for hovedgården slår markvejen en bue omkring en skovtykning og en lille sø. Her ligger resterne af *Barritskov Vandmølle.* Møllen stammer fra 1400-tallet, og er ombygget flere gange. Den var oprindelig en kornmølle med ¾ tønder hartkorn i 1688. Senere indlagdes turbine. Møllehuset er ved at forfalde, og der er ingen vandføring. Mølledammen er endnu tydelig. Langs vejen er også andre tjensteboliger, bl.a. en smedje. Ved vejen mod Barritskov

By ligger Barritlunds Hus, en tidligere bolig for nogle af godsets landarbejdere. Bindingsværk med stråtag. Omkring 1900 bolig for to polske landarbejderfamilier med tilsammen 21 børn.

Rester af jernbanedæmningen fra Horsens-Juelsminde-banen (1884-1957) skærer igennem ejerlavets nordøstligste del.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitekturen, bebyggelsesstrukturen, veje, diger, hegn grøfter og omgivelser. Voldsteder og fortidsminder er sårbare overfor terrænændringer, maskinel skovdrift og slørende beplantning.

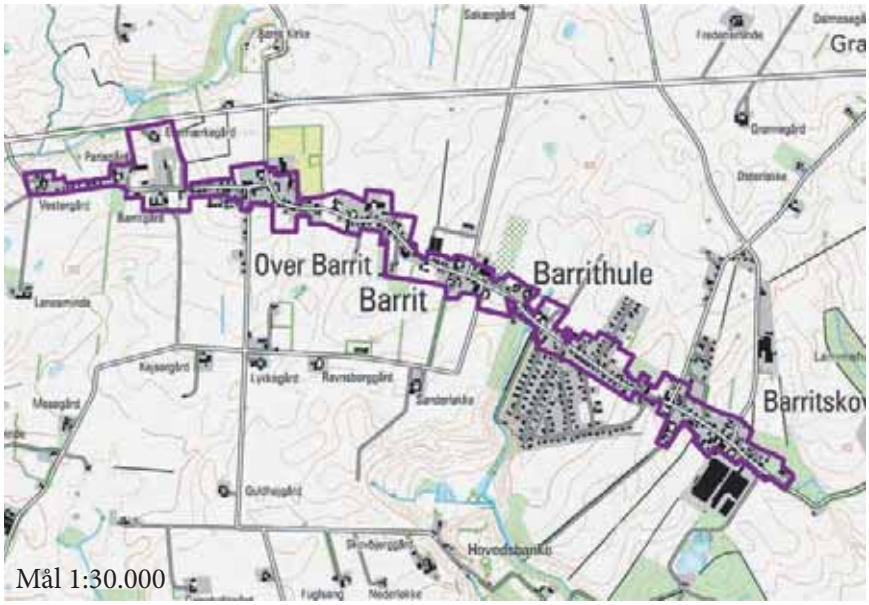

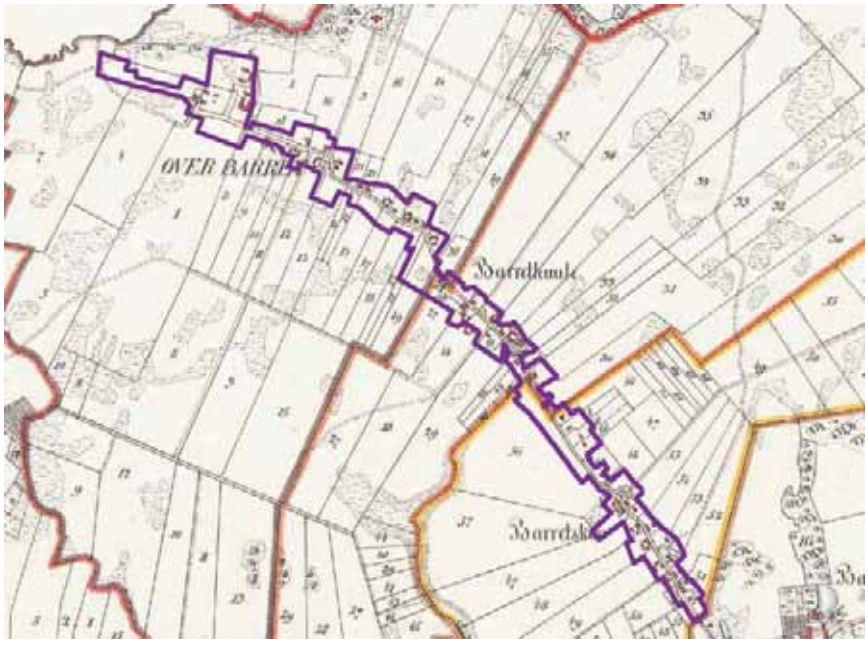

Barritskov Hovedgård med ruinen af den tidligere hovedbygning i parkanlægget

122. Over Barrit, Barrithule og Barritskov By

Barrit består af de *tre sammenvoksede landsbyer* Over Barrit, Barrithule og Barritskov By. De ligger på ubrudt række ved en lang, let slynget bygade, der strækker sig over 3,5 km fra Juelsminde landevej til Barritskov hovedgård. I 1688 bestod kirkelandsbyen Over Barrit og Barrithule af 24 gårde og 14 huse, dertil kom 15 gårde og 6 huse i Barritskov. Landbyerne havde en tæt, reguleret toftestruktur og udgjorde allerede da en næsten sammenhængende kæde af bebyggelse. Ved udskiftningen 1779 blev landsbyerne kamudskiftet i lange strimler. Strukturen er kun tydeligt bevaret i en stribe diger omkring Barritskov By. Barrit er i dag en *mosaik af gammelt og nyt* byggeri. Gårde og huse i bindingsværk afløses af andelstidens institutioner, detailhandel og beboelse, der især mellem Barrithule og Barritskov By krydres af blandet parcelhusbyggeri. Skole, senere centralskole, bibliotek, sognegård, kommunekontor, fattiggård og forsamlingshus er koncentreret i Over Barrit, der hele tiden har bevaret en moderfunktion.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Blandet bebyggelse langs bygaden i Barrit

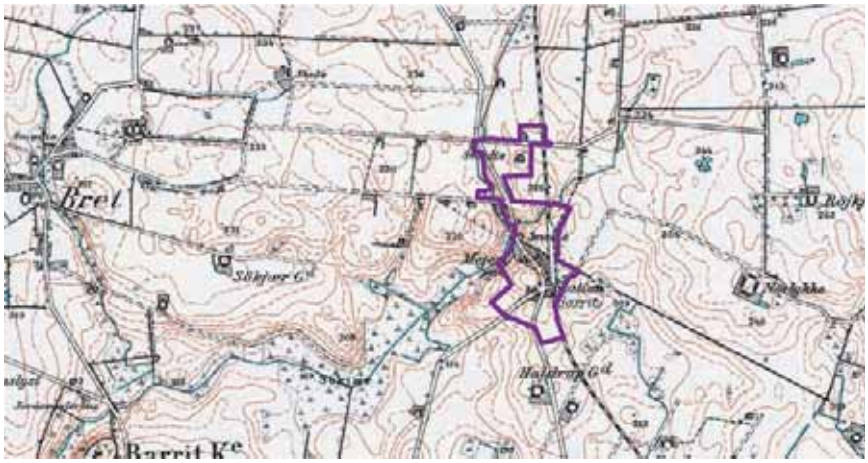

123. Barrit Stationsby

Barrit stationsby er opvokset *på bar mark* efter åbningen af privatbanen mellem Horsens og Juelsminde 1884. Placeringen af *stationen* afspejler et kompromis mellem en forholdsvis direkte linjeføring uden samtidig at forfordele byerne Breth og Barritskov By/Barrithule. Bebyggelsen lagde sig langs den eksisterende bivej mellem Barritskov By og Skerrildgård. Den nye stationsby kunne ikke klare sig i konkurrencen med Juelsminde og Hornsyld, og forblev en beskeden by af ganske lokal betydning. I storhedstiden var der *mejeri* (opført 1887, udvidet og ombygget 1908-09 og ombygget igen 1937), smedje, vandværk, forsamlingshus, brugsforening og afholdshjem, foruden ca. 40 husstande. Bebyggelsen har ikke udviklet sig siden banens nedlæggelse i 1957 og fremstår som et fint eksempel på en miniature af en stationsby. Mejeriet fungerer endnu og producerer økologiske mælkeprodukter for Årstiderne på Barritskov gods. Byens lineal-rette sydøstgrænse markerer det nedlagte banetrace.

Sårbarhed: Stationsbymiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Barrit Mejeri

124. Klejs Skov

Langs den øst-vestgående skovvej i den kuperede Klejs Skov mellem Klejs og Lottrup ligger en lille koloni af små skovarbejder- og daglejerhuse. Flere af husene er opført i bindingsværk med gennemstikning, hvilket tyder på, at de er bygget omkring år 1800, måske før. Beboerne arbejdede i skovene omkring avlsgården Lottrup. Flere af de små husparceller er omgivet af lave diger mod skoven.

Sårbarhed: Skovarbejdermiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, grøfter og omgivelser.

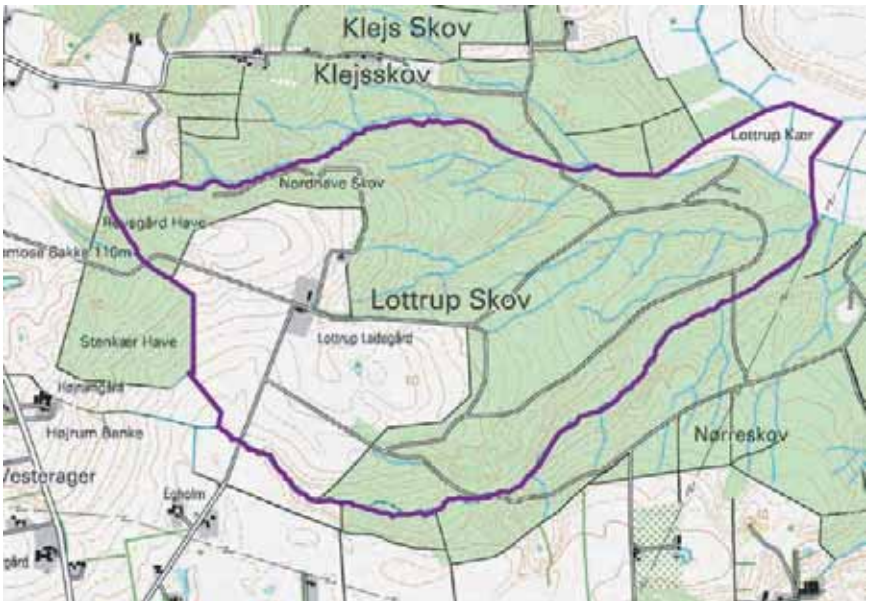

Eksempler på skovarbejder- og daglejerhuse i Klejs Skov

125. Lottrup Ladegård

Lottrup Ladegård kendes fra 1300-tallet. Den ligger i den sydlige del af Råruп sogn indhyllet i et større skovområde. Mod syd afgrænses jorderne af en bæk, der munder ud i Lottrup og Klakring Kær. Gården var i 1661 en stor bondegård på 22 tønder hartkorn tilhørende Barritskov, den havde da ligget øde i syv år og anvendtes kun til græsning. Allerede i 1688 var den reduceret til godt 13 tønder hartkorn uden bygninger, bortset fra et hus til skytten og skovfogeden. Lottrup solgtes til Einar Schou på Palsgård i 1913, hvor den endnu hører under (se nr. 129). Skoven blev 1963 overdraget til Schou-fonden. Gården ligger smukt i skovbrynet og omgives på tre sider af agerjord, der afgrænses af *diger* mod fredskoven Lottrup Skov og skovparterne Revsgård Have og Stenkær Have, der tilhørte de to naboenestegårde, Revsgård og Stenkær. I 1920'erne opførtes en *herskabelig villa* med dyb hovedfløj og korte gennemgående sidefløje, i røde mursten med småsprossede vinduer. Store dele af avlsbygningerne er nedrevet. Tilbage står en *kørelade* (1935) og høje kampestensfundamenter fra staldanlægget.

Sårbarhed: Ladegårdsmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje, diger, hegn, grøfter og omgivelser.

Lottrup

Lottrup, avlsbygning

Udsigt ad skovvej

126. Strandore og Bugten

Langs stranden nord for Juelsminde ligger to klynger af tidlige *fritids- og bademiljøer* kaldet Strandore og Bugten, der er en tilplantet strandeng og strandoverdrev. Den nordlige hytterække er opført af Palsgaard Industri til brug for deres arbejdere. Oprindeligt lå de tættere ved vandet, men beboerne generedes af gæster ved stranden og husene blev flyttet op til skovbrynet. Den sydlige del, Bugten, ligger endnu meget tæt på strandkanten. En bebyggelse af ældre strandhytter, brugt som badehuse i 1920-30'erne. Husene er af træ, malet røde eller sorte. Husene arves gennem familien.

Sårbarhed: Fritidsmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, markveje, stier og omgivelser.

Bugten

Bugten

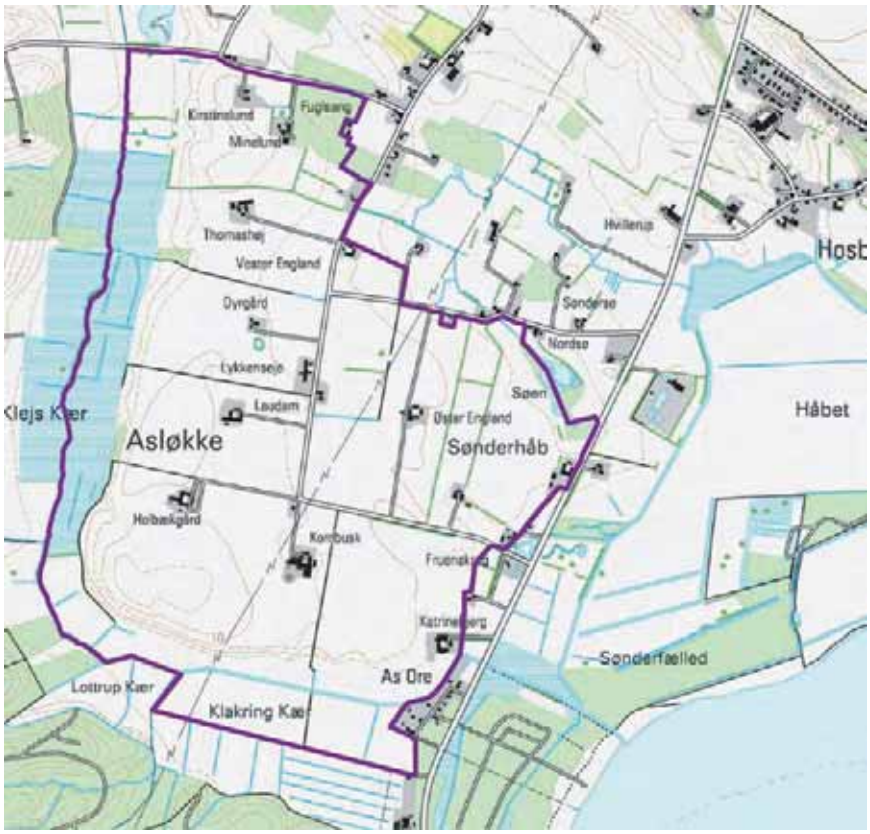
Strandore

Strandore

127. Asløkke

Asløkke er en samling af gårde og huse opstået ved udflytning i en *regulær blokudskiftning* af den sydlige del af As sogn. Bebyggelsen ligger på et frugtbart moræneplateau, der omgives af Klejs Kær og Klakring Kær samt landevejen mellem Juelsminde og Glud. I området ligger gårdene Dyrgård og Thomashøj, som tilsyneladende er små enestegårde etableret før udskiftningen i 1797. Nogle af de øvrige gårde bærer besynderlige navne som Øster- og Vester England, andre som Kombusk, Lavedam og Holbækgård synes at have taget navn efter næromgivelserne. De rektangulære lodder markeres tydeligt af *diger, hegn og veje*. Miljøet består generelt af *velbyggede gårde* i grundmur med tre eller fire længer. I 1867 byggedes en *skole* til udflytterbørnene. Den startede med et børnetal på 47 og der ansattes en nyudannet lærer fra Gedved seminarium. I den nordlige del af området er fundet rester af *maritime anlæg og bopladser* fra jernalder/vikingetid.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn, grøfter og omgivelser.

Øster England

Holbækgård

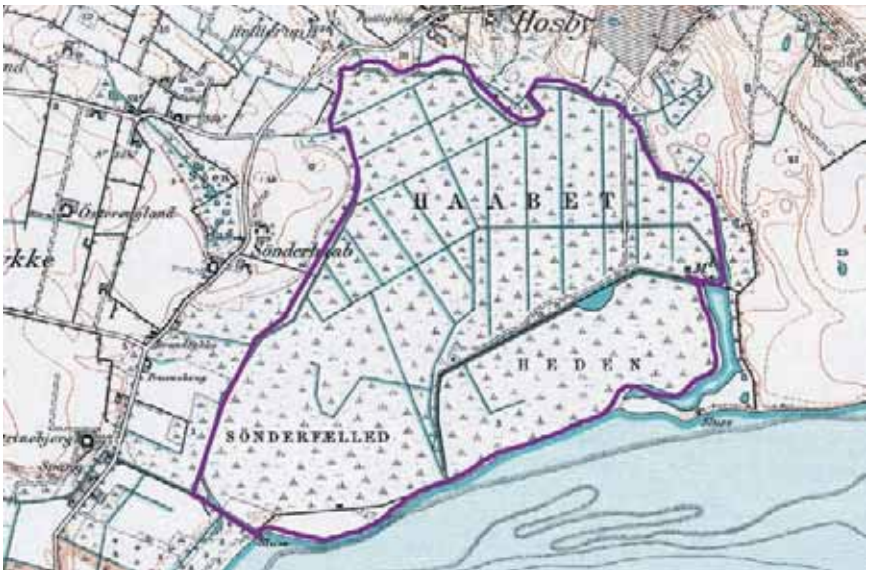
Laudam

128. Håbet

Håbet er gammel lagune, der ligger i læ syd for As Hoved. Arealet blev inddæmmet i 1883 ved af opføre et *dige* på bagsiden at Heden og videre ud mod kysten foran Sønderfælled, der tidligere var lagunens naturlige værn mod havet. Vandudskiftningen foregik gennem det smalle løb øst for Heden. Her opførtes en *pumpemølle* med vandsnegl og en beskeden opsynsbolig til pumpemesteren. Aller yderst sattes en sluse, således at det gamle løb kom til at fungere som højvandsbassin. Omkring inddæmningen gravedes en *landkanal* og selve arealet blev gennemgrøftet og kom til at bestå af ca. 30 fenner. Indtil 1940'erne blev arealet brugt som eng til afgræsning og håslæt. Herefter foretoges en gennemgribende hovedafvanding, hvor næsten alle grøfter blev rørlagt. Der opførtes en elektrisk pumpe og arealet omdannedes til ager. Landkanalen blev bevaret og rester af møllens fundament skjuler sig endnu i krattet. Ved det røde *pumpehus* er sat en *mindesten* over kammerherre R. v. Oppen Schilden, der inddæmmede og forvandlede arealet til frugtbart land på vegne af Palsgård Hovedgård. Omkring 1980 anlagdes et rensningsanlæg ved Sønderfælled, der i øvrigt er under tilgroning. Inddæmningen henligger nu overvejendesom brak og jagtrevir.

Sårbarhed: Landvindingsmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, kanaler, diger og veje samt terrænændringer, vandstandsændringer, tilgroning og tilplantning.

Pumpestation

Mindesten

129. Palsgård Hovedgård, industri og arbejderboliger

Palsgård ligger lidt tilbagetrukket fra det skovklædte As Hoved, der med stejle kystskrænter stikker ud i Kattegat omgivet af Sandbjerg Vig og As Vig. Kulturmiljøet er overordentligt komplekst og indeholder mange forskellige levn fra historisk tid.

Hovedgården er kendt siden 1412, da den første bygning blev opført. Den har været i slægten Reedtz's eje fra 1665 til 1877. I 1770 var hovedgårdsjorden skyldsat til 88 tønder hartkorn ager og eng og 2 tønder skov. Bøndergodset udgjorde da 548 tønder hartkorn. Hovedgårdens åbne landskab afbrydes af markante diger med levende hegn. Langs alleen til As Hoved Skov findes strækninger med dobbelte diger, hvilket formentlig er resterne af en fægang.

Nordøst for hovedgården ud mod As Vig ligger et fredet *voldsted,* der hører til 1300-tallets småborgsbyggeri. Voldstedet består af to banker, der antageligt har båret en befæstet bolig og en ladegård. Lige øst for voldstedet lå indtil begyndelsen af 1900-tallet også *Asho-ved Møllegård*. Efter nedlæggelsen blev voldstedets vandfyldte grave igen tydelige. I skoven findes skovfogedboligen Jægersborg og kæmpestenen Ståstenen.

Den trefløjede *hovedbygning* er fredet. Den ligger på et anseligt, firesidet *voldsted,* der rejser sig med stejle sider. Voldgrave udtørret og dæmning til havesiden udført i

Den trefløjede hovedbygning på det anselige voldsted

slutningen af 1700-tallet. Hovedhuset bygget omkring 1500. Senere opført to sidefløje. Ombygget i 1700-tallet og i 1803-06 ved Ph. Lange, hvor også sidefløjene blev fornyet. Omformninger af indgange, segment- og trekantsfrontoner er fra 1893-95, og i 1898 blev bygningen ombygget indvendig. Ligeså i 1920 ved arkitekt, kgl. bygningsinspektør Magdahl-Nielsen.

I *parken*, der er blandt landets største, er der i 1853 opført et *ob-*

servatorium af kampesten efter bygmester Brunstrøms tegninger. Observatoriet er senere ombygget til et tempellignende lysthus med kanellerede søjler. Gudrun Andersens *Friluftsscene* blev anlagt i 1987 i parken.

Avlsgården ligger over for hovedbygningen, men ikke centreret. Den består af en række bygninger, hvor de ældste er fra midten af 1800-tallet. De er placeret som længer vinkelret og parallelt med vejen (rester af den gamle avlsgård). I anden række fra vejen ligger en række landbrugslængehuse af røde mursten og træ fra begyndelsen af 1900-tallet, og et rødt træhus med *forsamlingssal* og halvt afvalmet tag - en speciel bygning i Danmark, kendes mere fra Sverige og Norge. Desuden findes store trælader og fundamentet til en mølle.

Direktør Einar Schou købte Palsgård i 1908. I sin ungdom var han ansat hos Mønsted margarine, men tog til England og oprettede en margarinefabrik i Reading. Tog derefter patent på emulsionsprocessen - et halvfabrikata til bagerier. Han kom tilbage til Danmark for at oprette en industri, og samtidig ønskede han at kombinere landarbejdernes sæsonbetonede arbejde med industriarbejde. Palsgård blev købt til formålet. Foruden at drive Palsgård som storlandbrug, oprettedes forskellige fabrikker, bl.a. A/S Credin, og en lucernemelsfabrik. I 1919 A/S Emulsion, der startede med at producere sæbe og maling. Einar Schous arvinger Direktør Herbert Schou og fru Gertrud Andersen lod den overgå til et familieaktieselskab bestående af Palsgaard-Fondet af 15/1 1941, og Schou-Fondet af 31/12 1957.

Palsgård Industri består af en række længebygninger, skiftevis i røde mursten og eternitplader m.m. Industribygninger (fabrikken Credin) og arbejderboliger fra 1920'erne ved arkitekt, kgl. bygningsinspektør, Magdahl-Nielsen. Den sidst byggede fabrikshal er grå og ligger helt ud til vejen. Overfor industribygningerne ligger administrationsfløjen i en vinkel, bygget i 1970. Overfor indkørslen på den anden side af vejen til Hosby ligger den tidligere *polakkaserne,* bygget til polske sæsonarbejdere, som især inden 1.verdenskrig arbejdede på mange herregårde. I 1940'erne opførtes en stribe homogene gulstens *parcelhuse* med høj rejsning på en stikvej i Hosby til fabrikkens arbejdere.

Sårbarhed: Hovedgårds- og industrimiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, beplantning veje, diger, hegn og omgivelser.

Rækken af ens arbejderboliger i Hosby

De gulkalkede avlsbygninger med smedjen i forgrunden

Forsamlingssalen opført til fabriksarbejderne i 1915

130. Klejs Vestermark

I den højtliggende kuperede nordvestlige udkant af Nøttrup og Klejs ejerlav ned mod Egelund Å findes en *stor samling af gårde og huse* kaldet Klejs Vestermark. Landsbyerne Nøttrup og Klejs lå i samme ejerlav og bestod i 1688 af henholdsvis seks og ni gårde – ingen huse. Ved udskiftningen 1787 blev Klejs Vestermark (andre steder kaldet Nøttrup Vestermark) inddelt i lange strimler og blokke med matrikelnumre helt op til 45. Det forekommer mærkværdigt, fordi der 100 år forinden kun var tilsammen 15 gårde i ejerlavet. Mange små nyligt tilkomne (jordløse) huse skulle tilsyneladende tilgodeses med lodder i den *fugtige udmark*. Bebyggelserne på Klejs Vestermark blev opført igennem 1800-tallet og består af en mosaik af mindre gårde og huse, der ligger langs *markveje og biveje*. De ældste gårde er i bindingsværk, men de fleste i grundmur. Skellene mellem de mange små parceller, hvad enten de er skabt ved udparcellering eller en del af den oprindelige udskiftningsstruktur, kan endnu erkendes i markgrænserne, men der findes efterhånden kun få hegn eller diger i forhold til situationen omkring 1900. Området er i dag præget af fritids- og hobbylandbrug, som er med til bevare det landskabelige indtryk af småbrug på udmarken.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn og omgivelser samt slørende beplantning (skovrejsning).

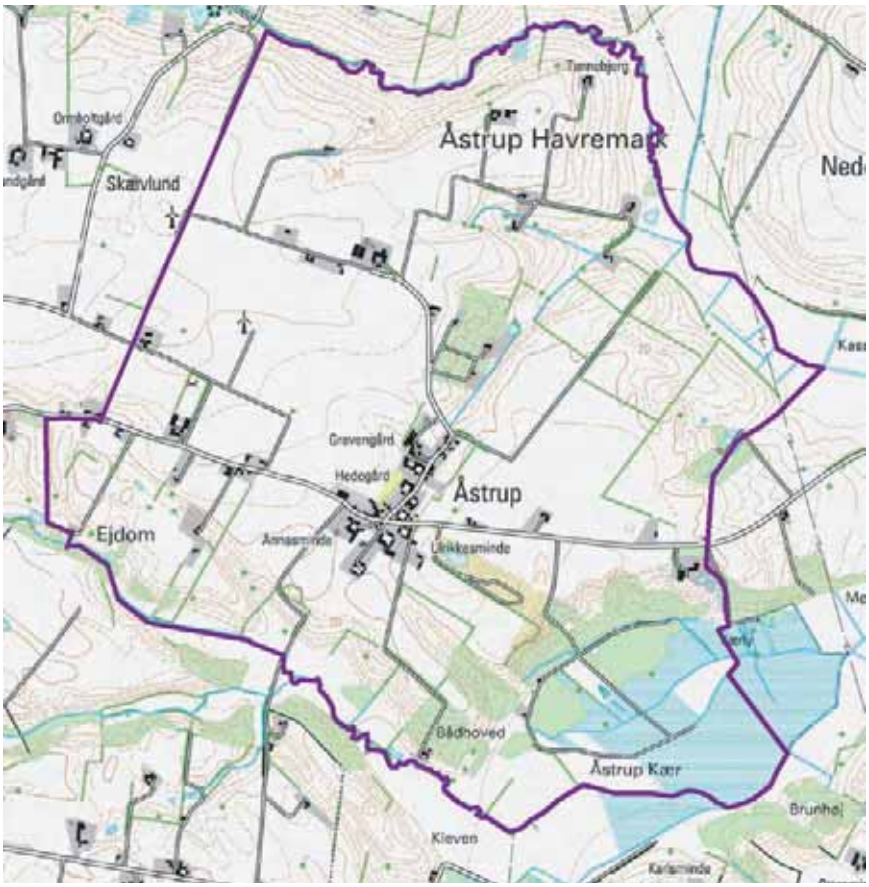

Huse ved Klejs Vestermark

131. Åstrup landsby

Torplandsbyen Åstrup ligger centralt i ejerlavet i en fordybning mellem to bakkedrag og afgrænses naturligt med nord, øst og syd af Skjold Å, Åstrup Kær og Rårup Å. Landsbyen nævnes første gang i 1420 og bestod i 1688 af 11 gårde og to huse. Efter udskiftningen i 1777-79 blev kun enkelte gårde udflyttet, trods en mindre gunstig udskiftningsstruktur i form af kombineret blok- og stjerneudskiftning. Landsbyen er en *vejby* med gårdene liggende på hver side af den nord-sydgående bygade. Byen indeholder stadig gårde og huse i bindingsværk. Flere er bygget i en blanding af *bindingsværk og kampesten,* som er ret karakteristisk for egnen, fx Gravengård fra 1912, Hedegård 1923. I 1875 brændte fire gårde, men de blev genopført på stedet. På vejen mod Rårup lå tidligere en *fattiggård* og en skole (gulkalket hus fra ca. 1880). I den nordligste del af ejerlavet opstod i forbindelse med udskiftningen en *husmandskoloni* kaldet Åstrup Havremark. Navnet understreger, at det var ude på den ringere jord "havrejorden", som normalt ikke blev gødet, selvom dyrkningssystemet i 1683 var et uregelmæssigt tovangsbrug. Det åbne bakkede landskab brydes af *levende hegn,* der muligvis skjuler en række diger fra udskiftningstiden. *Vejnettet* er i store træk velbevaret.

Indenfor ejerlavet findes en fredet *gravhøj* og en fredet *jættestue* samt adskillige overpløjede gravhøje og andre fund, både knyttet

til bondestenalder og ældre jernalder. To mindre områder i hver ende af ejerlavet er udpeget som kulturarvsareal.

Sårbarhed: Landsbymiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn og omgivelser.

Gård i Åstrup

Åstrup Skole

132. Skævlund Mølle

Skævlund Mølle ligger ved Skjold Å og kan spores tilbage til 1300-tallet. I 1688 var den skyldsat til godt en halv tønde hartkorn. Den eksisterende mølle er opført som kornmølle i 1847 efter en brand. I slutningen af 1920'erne blev der installeret turbine, men dele af det gamle gearsystem med overtræk til kværnene er bevaret. Den er stadig vandførende og har dobbelt overfaldshjul. I 1962 gennemgik møllen en omfattende restaurering. I 1995 er åløbet ændret uden om møllesøen, der har speciel kanaltilløb. Det er en stor karakteristisk

mølle, der repræsenterer møllernes sidste periode. På højdedraget lige syd for vandmøllen stod i slutningen af 1800- og begyndelsen af 1900-tallet en vindmølle. Stedet betegnedes da som Skævlund Møller. Der er ingen spor af vindmøllen i dag.

Sårbarhed: Møllemiljøet er sårbart overfor væsentlige ændringer i arkitektur, mølleanlæg og omgivelser.

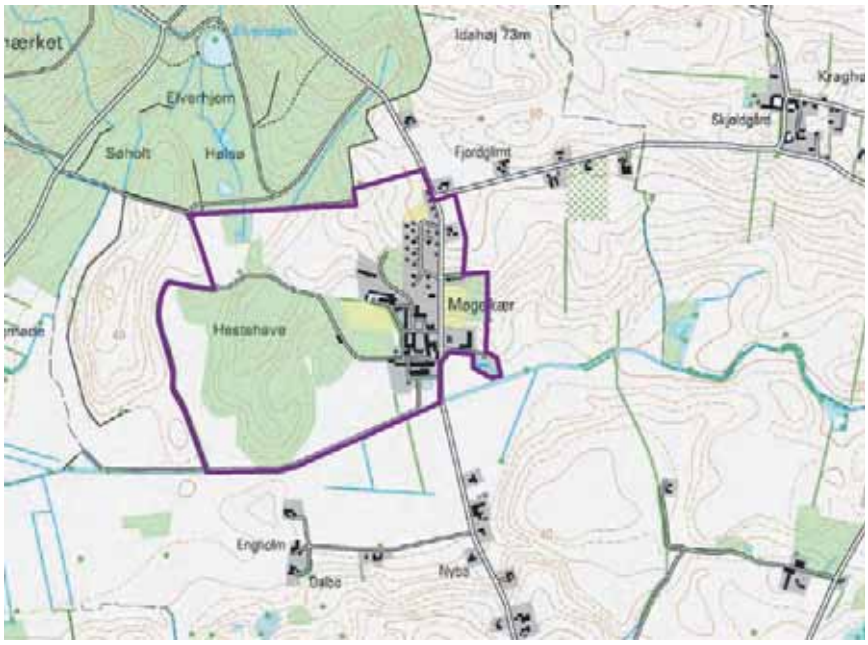
Skævlund Mølle

133. Møgelkær Statsfængsel

Møgelkær hovedgård nævnes første gang i 1408, hvor godset tilhørte Roskildebispen. Møgelkær betyder det store kær, og ligger ved kanten af Skjold Å, netop hvor ådalens enge er brede. I engene nogle hundrede meter mod sydvest findes det fredede voldsted Hørhøj, der er hovedgårdens højmiddelalderlige forgænger. Området er kulturarvsareal. I 1688 var hovedgårdsjorden skyldsat til knap 62,5 tønder hartkorn. Den havde siden 1647 været indlemmet i grevskabet Frijsenborg, der overgik til fri ejendom i 1922. I 1920-22 udstykkedes 14 husmandsbrug (109 ha) og endnu 13 brug udstykkedes i 1939 (ca. 110 ha), da staten købte Møgelkær. Fra 1941 blev stedet brugt som ungdomslejr. I kort tid inden den tyske kapitulation 5. maj 1945 husede Møgelkær befriede norske og danske fanger, der var overført fra Tyskland af Folke Bernadottes aktioner. Efter befrielsen virkede stedet en tid som internat for landsforrædere inden det 1946 blev til statsfængsel. I dag er det åbent fængsel med 176 pladser.

Fængselsområdet rummer en kompleks bygningshistorie af nedrivning, om-, til- og nybygning. *Hovedbygningen* er et enkelt gulstenshus i en etage over høj kælder, opført 1861-62. Bygningen blev 1946 ombygget til kontorer for statsungdomsfængslet. De stråtækte *stald- og ladebygninger* blev efter udstykningen dels nedrevet og dels ombygget til værelser. Der er opført en stor bebyggelse af

barakker og små villaer til fængslets personale og indsatte. Det tidligere bygningsanlæg fra 1570'erne blev nedrevet i 1863. Det stod på et firsidet voldsted beliggende ved Skjold Å. En rektangulær dam syd for er de sidste levn af vandgravene og hovedgårdens tidligere placering. Området omkring hovedgården er kulturarvsareal.

Sårbarhed: Fængsels- og hovedgårdsmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, fængselsanlæg, veje, hegn, diger og omgivelser.

Barakker på Møgelkær

134. Pøt husmandskoloni

Husmandskolonien Pøt ligger lige syd for Jensgård (se nr. 135) som en smal række af lodder fra Gludlandevejen til kysten. Kolonien er udstykket ved udskiftningen 1781; beliggenheden og regelmæssigheden indikerer, at lodderne blev tildelt jordløse husmænd i landsbyen Østrup, som arbejdede på Jensgård. Udstykningens fysiske, formaliserede tilknytning til Jensgård viser hovedgårdens forsøg på at sikre arbejdskraften i en periode, hvor hoveriet afløses. Kolonien bestod oprindeligt af syv huse. En vindmølle blev anlagt ved landevejen omkring 1860 (Jensgårds Mølle) og nedlagt ca. 1930. Huset ved siden af fik status af møllegård. Det er i dag lille trelænget rødkalket gård i grundmur med helt nyt træstuehus bagved. De øvrige tilbageværende huse er stadig små med "arbejderkarakter" i blandet byggeskik, mest nyere grundmur. Den gamle, direkte adgangsvej til Jensgård er sløjftet, men koloniens omkreds markeres tydeligt af ejerlavsdiget mod hovedgården og vejen til stranden. Enkelte levende hegn viser endnu den interne fordeling af lodderne.

Sårbarhed: Husmandsmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, hegn, diger og omgivelser.

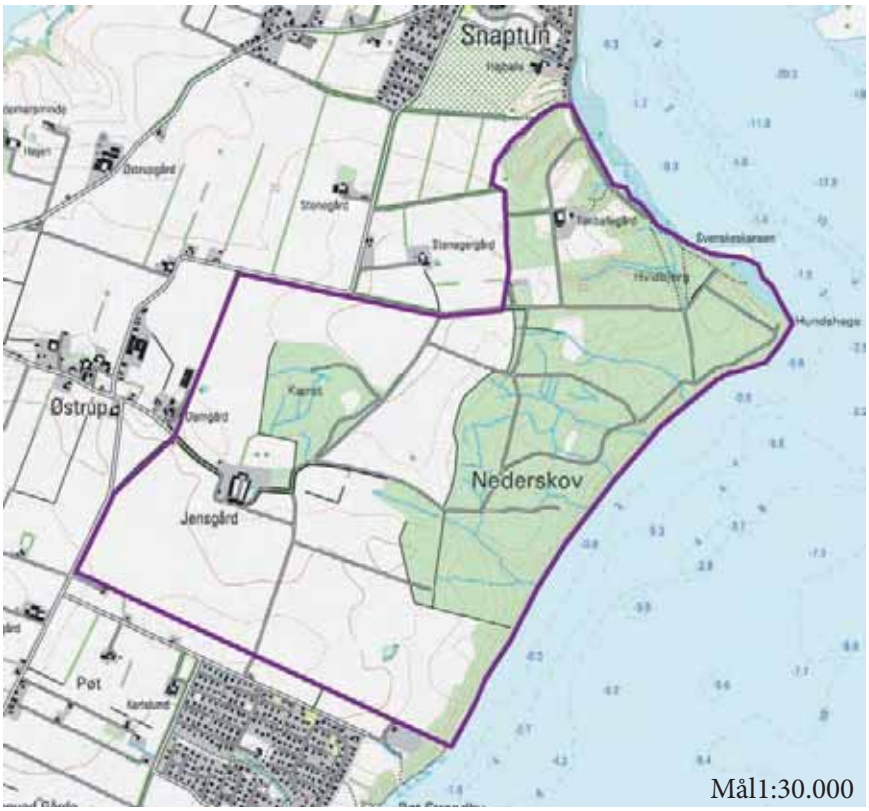

Husmandssteder i Pøt

135. Jensgård og Tønballegård
Jensgård ligger en kilometer tilbagetrukket fra Kattegatkysten. Ejerlavet er næste kvadratisk og omgives af *stendiger med levende* hegn på de tre landsider. Mod vandsiden beskyttes hovedgården af Nederskov, der danner et mindre kystskovsbælte.

Jensgård kendes fra 1300-tallet og har været i slægten Gluds eje siden 1748. I 1770 var jorderne skyldsat til 26 tønder hartkorn ager og eng samt tre tønder skov. Bøndergodset udgjorde da 247 tønder hartkorn. Hovedbygning og ladegård er fredet og udgør et af de bedst bevarede bindingsværkanlæg fra 1700-tallets midte. *Hovedbygningen er* 1753 opført i en etage med to lidt lavere sidefløje. Midterkvisten på hovedfløjen med trekantfronton er af senere dato, ligeledes den tilbyggede grundmurede tværfløj mod vest. Overfor ligger den symmetrisk placerede *avlsgård* med to længer i bindingsværk, opført på samme tidspunkt som hovedbygningen. Modsat ligger den nye lade. Jensgård gamle smedje fra 1753 blev i 1947 overflyttet til museet i Glud, og en ny smedje indrettedes i husmandstedets kostald. Nedlagt 1987. En gammel asketræsallé fører til landsbyen Østrup. Det meste af ejerlavet og herregårdslandskabet er landskabsfredet.

Jensgård, hovedbygning

Tønballegård er oprettet i slutningen af 1880'erne af en søn fra Jensgård, Gustav Glud (1848-1911). En mindesten er rejst i haven. Jorder og skov er samlet til dels af lodder fra Jensgård, hvor det drejer sig om tre matrikler. Den øvrige skov og jord er købt som udstykket udmark fra Østrup. Tønballegårds drift var primært baseret på skovbrug. Et typisk eksempel fra tiden omkring 1900, hvor der flere steder i Vejle Amt oprettedes en form for godsdrift, som for en stor del var baseret på skovbrug. For ca. 15 år siden blev gården købt af Skov- og Naturstyrelsen, der har omdannet stedet til Naturcenter med ansat naturvejleder. *Hovedbygningen* er opført 1887-88 af arkitekt Hector Estrup og fredet. Den fremstår som en stor villa i en etage over høj, kælderlignende underetage. De fremspringende hjørnepar-

tier løfter sig som tårnagtige pavilloner i to og tre etager, pyntet med murstensdekorationer. Den trelængede *avlsgård* ligger symmetrisk over for hovedbygningen. Den er opført i kampesten med murede overvægge i gavlene. I midterlængen er bevaret et motorhus med betontag. Et gulkalket stuehus ved siden af avlsbygninger fra ca. 1850, fra den oprindelige gård, bruges som bolig for naturcenter lederen.

I slugten ned mod vandet nord for Tønballegård lå et *teglværk* - et højovnsværk med periodisk ovn, hvor bl.a. stenene til Tønballegård brændtes. Langs kysten, længere mod syd, ligger en fredet *skanse* anlagt under svenskekrigene i midten af 1600-tallet. Ved Hundshage har havets materialevandring ædt det *Store batteri*, der endnu langt op i 1900-tallet kunne erkendes i sin fulde udstrækning som en fem-stråret bastion, formentlig anlagt efter kgl. befaling 1566. Lille batteri nord for Snaptun er også delvist ædt af havet.

Sårbarhed: Hovedgårdsmiljøet er sårbart over or ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, hegn, diger og omgivelser. Skansen er sårbar over for terrænændringer og maskinel skovdrift.

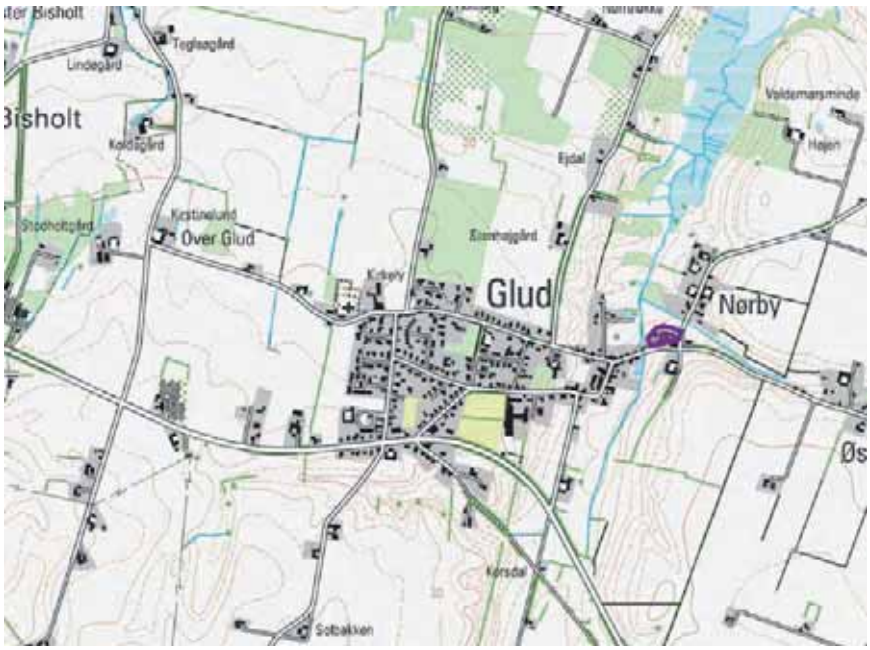

Jensgård, indkørsel

136. Gadehuse i Nørby

Den lille landsby Nørby ligger helt op af Glud landsby, kun adskilt af bækken, der ender i Glud Håb. Nørbys fem gårde blev udskiftet i 1781. I byen lå endvidere en stribe gadehuse, der vurderet efter størrelse og jordtilliggende var beboet af fattige landarbejdere. Husene kaldes "æ Holm" og består af fire huse i bindingsværk. Et af husene er moderniseret med trempel, for at hæve loftshøjden, og tre har fået nyere tag. Kun et enkelt har endnu stråtag. De sammenbyggede bindingsværkshuse langs den bugtede, smalle smøge giver en fornemmelse af landproletariets trange levevilkår i 1800-tallet.

Sårbarhed: Landarbejdermiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, vej og omgivelser.

Glud, landarbejderboliger

137. Snaptun kystby

Kystbyen Snaptun ligger ud til Hjarnø Sund syd for Hesteodde og er vokset op omkring en *fiskeri- og handelsplads*. Mange af husene ved havnen har tidligere været beboet af fiskere. Dette ses af de murede udhuse, der oprindelig blev anvendt til vedligeholdelse af fiskeredskaber, og som har loftsrum til opbevaring af net og andet fiskeudstyr. Et par åbne pladser i byen fungerede som *stejlepladser*. Flere af fiskernes huse er overtaget af byboere til helårshus eller sommerbolig. Haverne er ændret fra nyttehaver til villahaver. *Pakhuset* på handelspladsen, Snaptun Købmandsgård, er fredet. Det er opført midt i kornsalgsperioden som pakhus af en købmand fra Horsens. Pakhuset en toetages bygning fra 1858 i kampesten. I 1865 fik det tilføjet beboelse i røde mursten. Et lignende pakhus findes ved Fakkegrav (nr. 118). Pakhuset blev anvendt til købmandshandel i en lang årrække, men er nu ombygget til ejerboliger.

Havnen bestod indtil begyndelsen af 1900-tallet af en mole (ladeplads), hvor færgen anløb. I 1958 anlagdes en supplerende mole for at lukke havnebassinet. Et nyt *færgeleje* blev bygget til Endelavefærgen i 1996 og en egentlig *lystbådehavn* blev bygget i nordlig forlængelse. Fritidsfiskeri har endnu en hvis betydning. Den gamle *kro*, Snaptun Færgegård, drives som kursuscenter. Ved høfden syd for havnen ligger en tidligere *toldassistentbolig*. Nord for Snaptun ligger det fredede forsvarsanlæg, *Lillebatteri*, der er ved at blive ædt af havet. Kystvandet syd for havnen er kulturarvsareal.

Sårbarhed: Kystmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, havneanlæg, veje og omgivelser.

Pakhuse i Snaptun

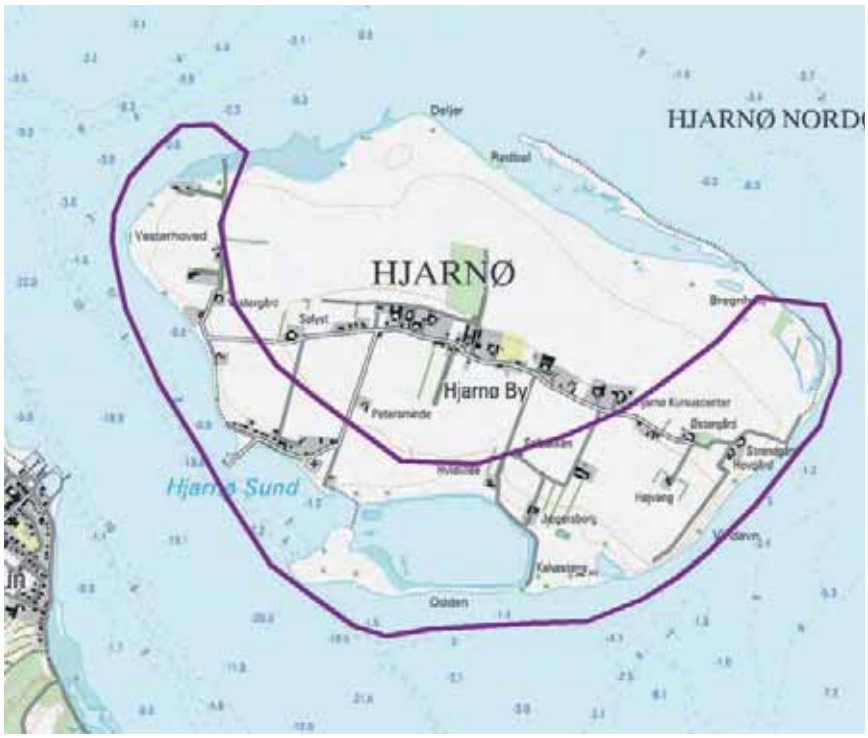

Snaptun færgeleje

138. Hjarnø

Langs Hjarnøs beskyttede syd- og vestkyst findes mange stenalderbopladser og andre levn fra oldtid og middelalder. Der er fundet syv bopladser, en lang række løsfund, skeletfund og vragdele samt en samling fredede skibssætninger ved Kalvestene. Vragdelene er i noret fundet bag Odden, der er en gammel naturhavn, der ca. 1930 blev lukket af en dæmning. Indenfor kulturmiljøet er udpeget fem kulturarvsarealer.

Hjarnø Kirke ligger helt ned til stranden lige syd for den gamle stenmole, der nu er en udvidet anløbsmole for færgen. Her findes en række af kystrelaterede huse, bl.a. det tidligere lodshus. Hjarnø landsby ligger midt på øen. Den er udskiftet 1776, men ikke udflyttet. En vejlandsby, hvor gårdene ligger nord for vejen. Indimellem ligger "huse" fra slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900. Andelsmejeriet er opført 1890, ombygget 1915, men senere overgået til anden funktion. Forsamlingshuset er opført 1904, udvidet 1938. Desuden findes forskole (ombygget 1902), smedje, gæstgivergård og fiskerhuse. En del af befolkningen har levet af fiskeri.

Sårbarhed: Stenalderbopladserne og andre fundsteder er sårbare overfor terrænændringer. Skibssætningerne er sårbare overfor tilgroning. Hjarnø havn og landsby er sårbare overfor ændringer i arkitektur og omgivelser.

Skibssætninger fra vikingetiden

Hjarnø

Foto: Jan Kofod Winther

4. Litteraturliste

Andreasen, Niels Jørgen: *Billeder fra en svunden tid - i Gedved kommune.* 1984.

Becker-Christensen, Henrik m.fl.: *Vejles industri 1732-1996*. 1996.

Berthelsen, H. P.: *Eltang, Nr. Bjert og Sdr. Vilstrup sogne.* 1955.

Bjerre Herreds Bogen. Glud Museum. 1987.

Bøcher, Steen: *Vandmøller og andre vandkraftudnyttelser i Vejle Amt.* Vejle Amts Årbøger 1943, 1944, 1945, 1949 og 1950.

Dalgas, Carl: *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende, Vejle Amt,* 1826.

Danske gårde i tekst og billeder, Vejle amt. Dansk Landbrug I/S, Silkeborg. 1990-92.

De kulturhistoriske interesser i landskabet. Kulturhistorien i Planlægningen. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1997.

Eg, Peder: *Heden der blev til skov og ager.* Give og Omegns Landboforening i 125 år. 1989.

Fabricius, Nina: *Landet med de store gårde.* 1996.

Frandsen, Allan Leth: *Vand, kraft og værker.* 1994.

Fredericiabogen 1996.

Fredningsplan, Vejle Amt. 1985.

Furdal, Kim (red.): *Da de 10 blev til 1 - sognerådsarbejdet set med sognerådsmedlemmernes øjne.* Kolding Stadsarkiv 1989.

Gedved Skoles historie gennem 200 år. Sognearkiverne i Gedved kommune. 1985/86.

Glud Museum, Årsskrift 1996.

Hansen, John Juhler: *Vejle et tekstileventyr 1896-1996.* 1996.

Hansen, Laura Meyer: *Vonsild i krig og fred. Fra svenskekrigene til landboreformerne.* Kolding Stadsarkiv 1996.

Hansen, Therkel: *Øster Snede sogn - De stærke Jyders sogn.* 1991.

Hedegård, Esben og Anders Myrtue: *Landbrugets bygninger 1850-1940.* Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1996.

Heilskov, Chr.: *Vandmøller i Aarhus og Skanderborg Amter.* Aarhus Stifts Aarbog 1947.

Holm, Eigil: *Horsensegnen - Atlas Natur Miljø Historie Erhverv*

Hovedgård for 130 år siden. Sognearkiverne i Gedved kommune. 1994.

Hovmand, Hanne og Preben Mikkelsen: *Gaarslev. Spredte træk af sognets historie.* 1988.

Hovmand, Hanne og Preben Mikkelsen: *Gauerslund. Spredte træk af sognets historie.* 1990.

Hvejsel sogns historie. Jelling Lokalarkiv.

Hvidtfeldt, Johan: *Færgefart ved Vejle Fjord.* Vejle Amts Aarbog 1932.

Jensen, Niels Harald: *Bogen om Trelde Næs.* 1990.

Jensen, Peder: *Gamle vandmøller i Bjerge og Hatting Herreder.* Vejle Amts Aarbøger 1957.

Jørgensen, Holger: *Horsens Nørrestrand.* Horsens Museum 1997.

Kattrup Bogen. Sognearkiverne i Gedved kommune. 1985.

Knudsen, Søren: *De gamle Kystpakhuse.* Vejle Amts Aarbøger 1928.

Koldingbogen, 1987.

Kommuneatlas Fredericia. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Fredericia Kommune, 1995.

Kommuneatlas Horsens. Miljøministeriet, Planstyrelsen i samarbejde med Horsens kommune, 1991.

Kommuneatlas Kolding. Miljøministeriet, Planstyrelsen i samarbejde med Kolding Kommune, 1991.

Kommuneatlas Vejle. Miljøministeriet- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Vejle Kommune, 2000.

Krusborg, Johannes: *Thyregod sogn.* 1980.

Kulturhistoriske beskyttelsesområder i Vejle Amt 1997, med supplement i 2002.

Kvist, John: *Egtved sogn.* 2 bind. 1978-79.

Lidegaard, Mads: *Hærvejen.* 1992.

Lund, Erik Hauberg: *Ryttergårde og grønne tofter, egnshistorie fra Vedslet sogn.* 1989.

Martens, Gustav: *Historien om et landsbysogn i Danmark. Lindeballe sogns historie.* 1989.

Middelalderen i Vejle Amt, Guide, udgivet i samarbejde mellem Vejle Amt og Vejle Amts Historiske Samfund, 1999.

Mikkelsen, Preben: *Smidstrup. Spredte træk af sognets historie.* 1997.

Møllebygninger i Danmark. Redegørelse og Status 1993. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1993.

Møller, Per Grau, mfl.: *Kulturmiljøregistrering – i praksis.* Fortid og Nutid 2005:3, s. 192-220.

Pedersen, Hans Kruse: *Landsbyer og bygningsmiljøer Vejle Amt.* Museumsrådet for Vejle amt og Vejle amtskommune, 1984.

Pedersen, Hans Kruse og Karen Sedal: *Landbohistorie i Vejle amt.* Museumsrådet for Vejle amt og Vejle amtskommune, 1987.

Pedersen, Henrik: *De Danske Landbrug - fremstillet paa grundlag af forarbejderne til Christian Vs Matrikel 1688*, 1928. Udgivet som reprotryk for Landbohistoriske Selskab 1975.

Randbøl sogn gennem tiderne. Studiekredsen ved Randbøl sogns museum. 1983.

Rod og stavn. Tørring-Uldum kommune, 1988.

Rykind-Eriksen, Kirsten: *De folkelige bevægelsers huse i Egtved kommune.* Undersøgelse foretaget for Egnsmuseet i Egtved, 1995.

Thorarinsdottir, Ragnheidur H.: *Randbøldal, Industri og bebyggelse 1732-1872,* rapport. 1993.

Traberg, Emil: *Engvandingsanlæg.* Egnsmuseet i Egtved. 1986.

Trap Danmark, Skanderborg Amt, 4. udg., 1928.

Trap Danmark, Skanderborg Amt, 5. udg., 1964.

Trap Danmark, Vejle Amt, 4. udg., 1928.

Trap Danmark, Vejle Amt, 5. udg., 1964.

Træk af Tørring Sogns historie. Tørring Håndværker- og Borgerforening, 1992.

Vejle Amts Stednavne, udgivet af Stednavneudvalget, 1944.

Vejles Historie 1. Fra vadested til by - indtil 1786. Vejle Kommune 1997.

Vejles Historie 3. Vejles industri 1732-1996. Vejle Kommune 1996.

75 år og stærk som aldrig før, Glud Museum 1912-1987

ISBN: 87-7750-993-5

VEJLE AMT

Kulturmiljøer i Fredericia Kommune

3. Fredericia Kommune

Sogne
Vejlby, Ullerup, Bredstrup, Pjedsted, Herslev, Taulov, Erritsø.

Landskabet
Fredericia Kommune ligger som en halvø, der afgrænses mod nord, øst og syd af Vejle Fjord, Lillebælt og Kolding Fjord. Elbodalen med Spang Å har fra gammel tid skilt halvøen i to dele. Den østlige del følte sig tidligere mere tilknyttet Fyn end Jylland som følge af, at der kun var tre vadesteder/broer over åen i dalen. Trelde Næs med Kasser Odde stikker ud i Kattegat, og i læ herfor ligger kystskovene Østerskov og Vesterskov. Fæstningsbyen Fredericia er anlagt 1648 på Bersodde ved indsejlingen til Lillebælt. Området fra Fredericia og kysten sydover har historisk set været det betydeligste knudepunkt mellem Jylland og Fyn. Jorderne er jævnt gode morænejorder, til dels lerede. Rands Fjord, der ligger mod nord, blev i 1866 omdannet til en ferskvandssø ved at bygge en dæmning med sluse ud mod Vejle Fjord. I vest tilløb af Spang Å, mod øst afvandes søen af en gravet kanal. Syd for Rands Fjord foregik tidligere udvinding af kiselgur, en jordart, som blev gravet til brug for kunstgødning og isoleringsmateriale.

Bebyggelse og infrastruktur
Vandkraften i Spang Å, Elbodalen, og i Mølleå udnyttedes tidligere til forskellige former for mølledrift. Området er præget af landbruget, hvor store gårdanlæg, tidligere mindre hovedgårde, sætter et karakteristisk præg på landskabet. Deres opståen skyldes til dels, at de fleste jorder fra ca. 1575 til 1767 administrativt hørte under Koldinghus Vildtbane- og Rytterdistrikt. I denne periode blev gårdenes jorder ikke egaliseret, som det skete i godsområderne, og en del af den tidligere lavadels gårde forsatte med at være store gårde. Andre af de store gårde er opstået ved, at storkøbmænd i en række tilfælde købte flere lodder og lagde dem sammen til proprietærgårde, da krongodset solgtes i 1767.

Trelde Bæk

Ud fra kysterne drives fjord- og bæltfiskeri. Langs strandene findes spredte sommerhusbyggerier tilbage fra begyndelsen af 1900-tallet.

Hele Fredericia området er præget af industrier, der strækker sig ud i landkommunerne, fx. De forenede bryggerier (Tuborg & Carlsberg) og olieraffinaderiet (Shell). Herude ligger også en stor DSB godsterminal. De nærmeste landsbyer rundt om Fredericia er blevet til forstæder, fx Erritsø, som tidligere var Amtets største landsby, og har bevaret en del af landsbypræget med den meget lange hovedgade, hvor gårde og huse ligger mellem hinanden.

Området har fra tidlig tid dannet et trafikknudepunkt på grund af overfarten til Fyn. Båd og færge var de eneste muligheder og virkede indtil den første Lillebæltsbro byggedes i 1935. Den nye motorvejsbro er fra 1970. De oprindelige transportmuligheder blev stærkt forbedrede, da den østjyske længdebane åbnede i 1866-68 samtidig med, at jernbanen førtes over Fyn fra Nyborg til Strib, hvor der siden 1872 var færgeforbindelse til Fredericia. I 1874 anlagdes en sidegren til Esbjerg via Kolding. I forbindelse med banerne vokse-

de flere steder stationsbyer frem. De væsentligste landeveje har været Vejle-Snoghøj, vej nr. 171, og Snoghøj-Kolding, vej nr. 161, indtil anlæggelsen af vore dages store motorveje, E20. Denne skærer med to forgreninger området igennem og splitter det op. De er nutidens lokaliseringsfaktorer, da nye industrier vokser op ud til motorvejene, og et transportcenter er opstået ved Taulov.

Det egnsspecifikke

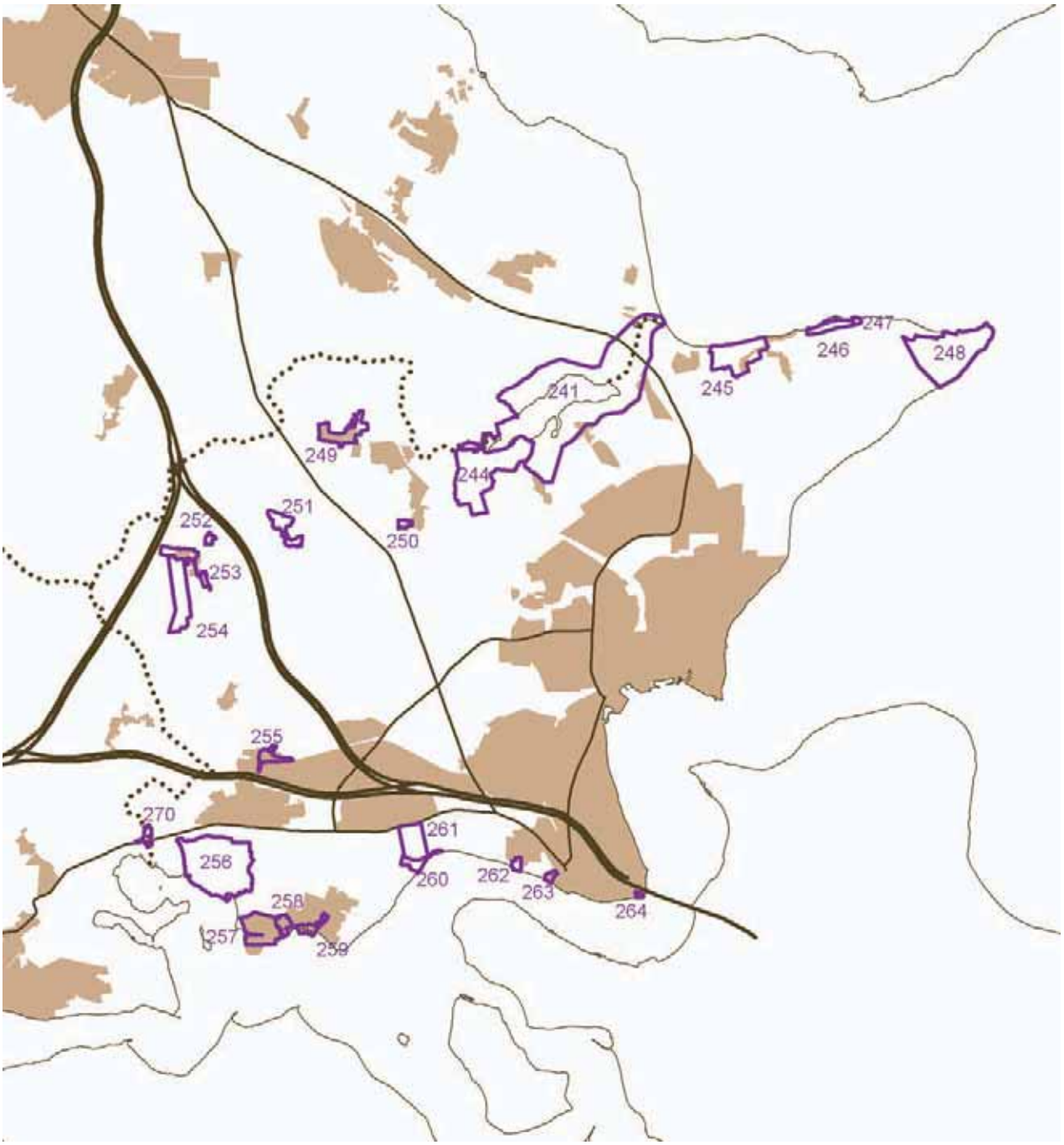
Fredericia Kommune er præget af beliggenheden som knudepunkt mellem Jylland og Fyn. Det gælder både som fæstningsby og med hensyn til den tidligere færgefart, jernbaneforbindelser, broer, motorvejsforgreninger og afledte industri- og forsyningsvirksomheder.

Egnen er også kendt for sine gårde i bindingsværk, hvor der er anvendt rigeligt med egetræ. Navnlig findes et stort antal velbevarede lange stuehuse, der fremstår med oprindelige murdetaljer, anden facadeudsmykning og sprodseopdelte vinduer. Desuden er der en stor generation af gårde fra første halvdel af 1900-tallet med stuehus og ladebygninger opført som et samlet anlæg. Ladebygningerne er symmetriske ligesom stuehusene og har ofte et portparti i midten med tværstillet gavlkvist og årstal over porten. Bedre Byggeskik bevægelsen påvirkede i høj grad landbebyggelsen og fra ca. 1930 ses en type stuehuse, der er knap så lange som de tidligere, men til gengæld dybere med høj tagrejsning og fint formede kviste.

I øvrigt henvises til "Kommuneatlas Fredericia", udgivet af Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1995.

Byhus i Pjedsted

Udpegninger af kulturhistoriske interesseområder i Fredericia Kommune

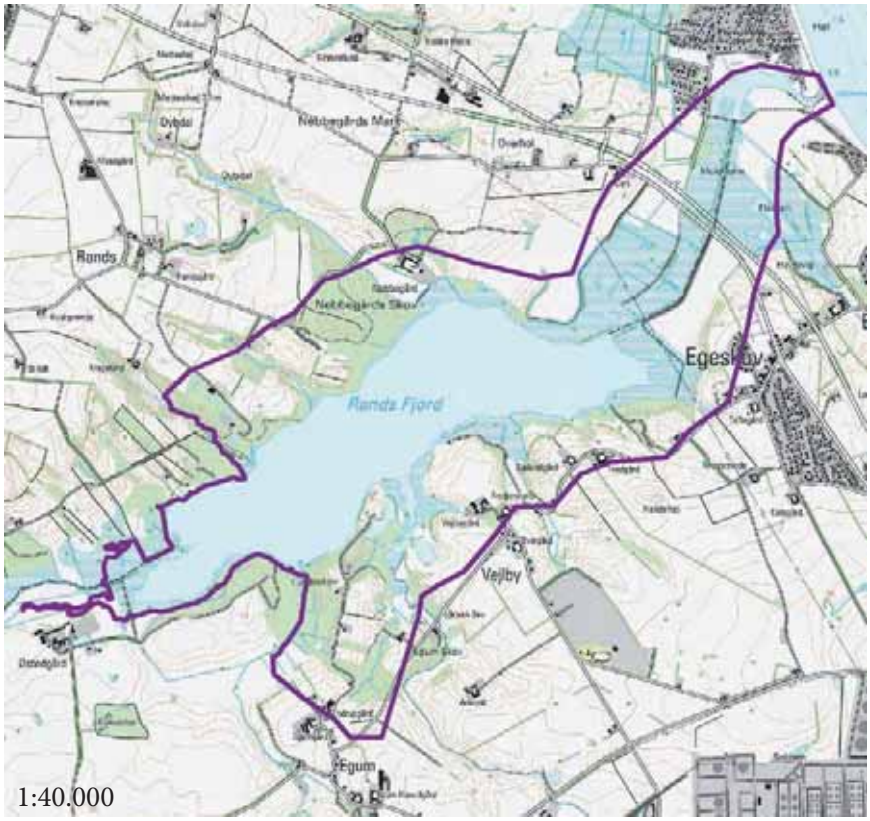
241. Sten- og jernalderbopladser omkring Rands Fjord

(Del af udpegningen ligger i Ny Vejle Kommune).

Hele området er landskabsfredet, med begrundelse i områdets særlige geologi, natur- og kulturhistorie. Rands Fjord blev i 1866 omdannet til en ferskvandssø ved at bygge en dæmning med sluse ud mod Vejle Fjord. Vandstanden reguleres fortsat af en sluse. Søarealet indskrumper langsomt pga. tilgroning med tagrør og tilslikning fra Spang Å. Syd for Rands Fjord findes kiselgur, en jordart, som tidligere blev gravet til brug for kunstgødning og isoleringsmateriale. Efter Fjordens lukning opstod en jollehavn ved Bøgeskov Strand og en blandet sommerhusbebyggelse, der mest bestod af små hytter.

Langs Rands Fjord findes flere *stenalder- og jernalderbopladser*. Vest for den fredede hovedgård, Nebbegård, ligger et forholdsvis velbevaret *voldsted*. Ved Endrupgård syd for Rands Fjord er spor af *højryggede agre*.

Sårbarhed: Bopladser, voldsted og agerspor er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning samt dræning.

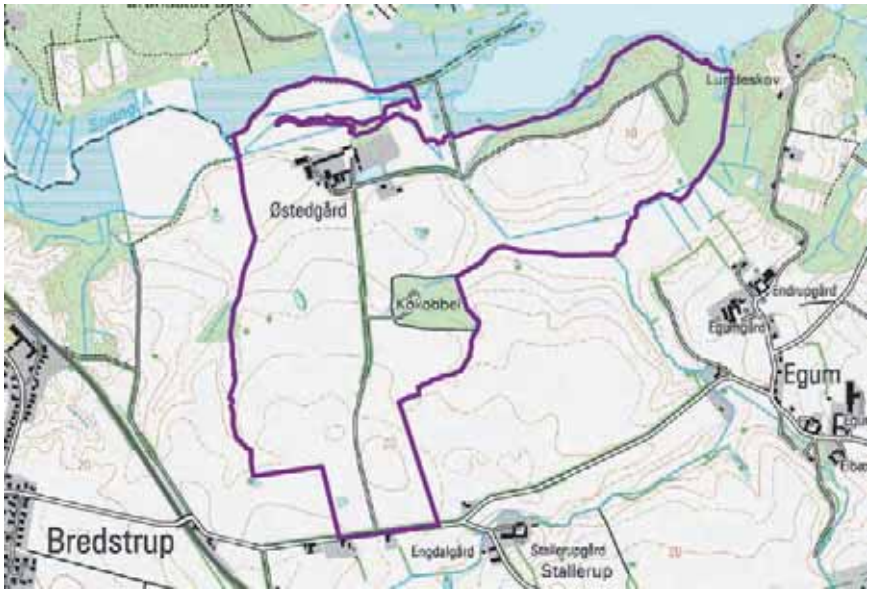
Sidekanal ved Rands Fjord

244. Østedgård

Østedgård er en mindre hovedgård, der ligger ned til engene ved Spang Ås udløb i bunden af Rands Fjord. Det åbne hovedgårdslandskab hæver sig sydover og gennemskæres af en *allé*. Ved alleen ligger den lille inddigede skov, Ko*kobbel*, som efter navnet at dømme har været græsningsskov. En lille skovlod på den anden side af alleen er opdyrket. Til hovedgården hører også lidt skræntskov, Lundeskov, ud mod Rands Fjord. Det er flere *mergelgrave* spredt på jorderne, men de tidligere udskitfningsdiger er sløjfet. Fire overpløjede gravhøje kan svagt anes mod syd.

Østedgård er kendt siden 1550. Den blev mageskiftet til kronen i 1578, der udlagde den til kaptajnsgård i 1620, hvorefter den indgik i ryttergodset 1668. Gården blev solgt på auktion i 1787. *Hovedbygningen* er fredet, formentlig opført ca. 1790 med et hus på hver side. Mod syd oprindelig bolig for tjenerskab, mod nord oprindelig bygget til ishus. Det er en anselig hvid bygning i en etage over en høj kælder i enkelt udformning med frontispice, trekantfronton og halvt afvalmede gavle. Den hvidpudsede *ladegård* er opført 1858-60, senere ombygget med trempel, der dog ikke er synlig. En række nyere udlænger ligger rundt om. På gårdpladsen står drikketrug fra hesteholdet i udhugget granit.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, alleer, diger, hegn og omgivelser.

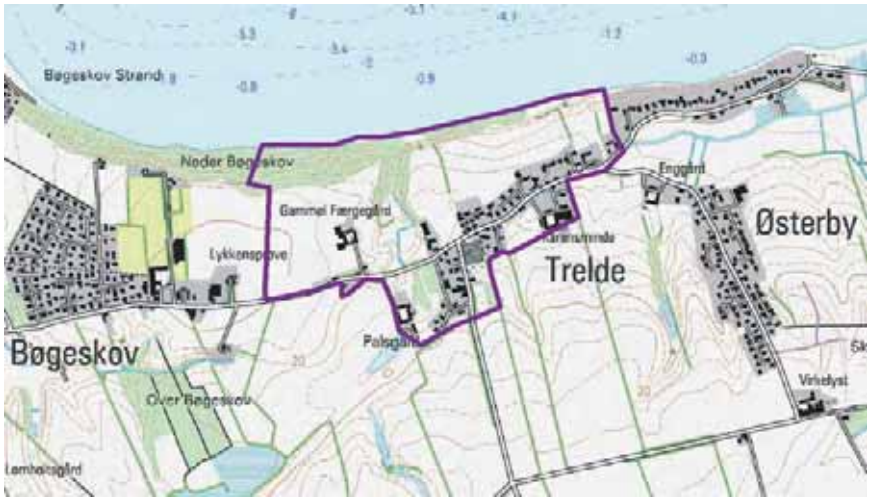

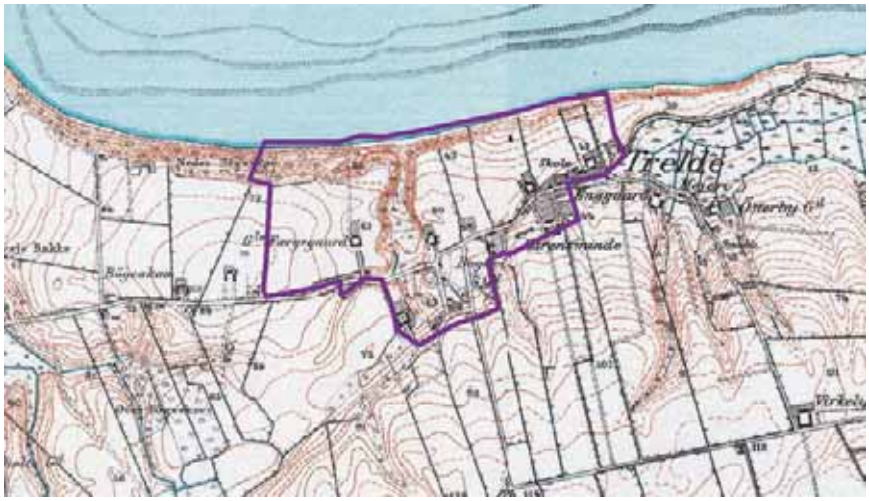

Indkørsel til Østedgård

Den fredede hovedbygning

245 Trelde

Trelde kendes fra 1451. I 1688 var den en mellemstor landsby med 15 gårde og 13 huse fordelt langs vejen ud til kysten. Mod øst afgrænses byen af engene langs Flansbæk, der danner en aflang barriere mellem kystvejen og baglandet. De mange huse i byen skyldes muligheden for at drive fiskeri som binæring. I sognet fandtes tidligere fiskerlejet, Elde, der måske lå i nærheden. Fra Gammel Færgegård var der overfart tværs over Vejle Fjord til Bjerre-halvøen, men den blev formentlig udfaset i slutningen af 1700-tallet, hvor der klages over at vandet er så lavt, at der ikke kan anvendes færger, men kun både. Efter udskiftningen 1774-75 og 1776 udflyttede en håndfuld gårde. Strukturen af den gamle til dels uudflyttede landsby anes mellem de nyere huse gennem de firlængede gårdanlæg, hvor flere bygninger er i bindingsværk. I anden halvdel af 1800-tallet kom skole og siden vejrmølle til byen. Lige foran møllen anlagdes 1887 et bageri og året efter kom andelsmejeriet til. Der har desuden været købmand og forsamlingshus. *Strandgården* (Trelde Næsvej 17), er i sit anlæg og arkitektur et godt eksempel på den ældre type gårde. Den velbevarede firlængede gård har bygninger i bindingsværk med dobbelte dokker, som er karakteristisk for Trelde egnen. Stuehus fra 1852, bulvæg i den nordøstlige længe, udlænger fra 1854 og 1860. Mod gårdspladsen er de senere omsat i grundmur. Gården en pendant til Kringsminde, Egeskov.

Gammel færgegård,

Trelde fungerer i dag som lille lokal serviceby for de mange sommerhuse, der er bygget videre ud langs kystvejen mod Trelde Klint.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbar overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje og omgivelser.

Skyttegård

Trelde Bageri

Bindingsværksgård i Trelde

246. Trelde Sande sommerhuse

Ud af kystvejen ved Flansbækkens udløb i Vejle Fjord ligger en ældre campingplads, der fungerede som F.D.M. campinglejr allerede i 1950'erne. Herefter begynder sommerhusområdet Trelde Sande som en række smalle parceller mellem vejen og stranden. Den østlige del ligger i resterne af en nåletræplantage, som tilplantedes omkring 1900, men beplantningen er også tæt på de øvrige sommerhusgrunde. Sommehusbyggeriet begyndte omkring 1930'erne. Indtil da var der bygget små spredte huse med lidt fiskeri og landbrug. Sommerhusene er en mosaik af bindingsværk huse og ældre selvbyggeri, mere eller mindre ombyggede. Der er enkelte helårsbeboelser imellem. Rekreationsmiljøets sammenhængende "skovkarakter" på den ene side af vejen og engene mod Sølyst på den anden, fremstår som en markant afgrænsning. En forfalden iskiosk vidner om (tidligere) aktivitet i sommerhalvåret.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, beplantning og omgivelser.

Bygaden gennem Trelde Sande

Sommerhus i bindingsværk

Gammel iskiosk

247. Danske Vognmænds kursusejendom

Mellem Trelse Sande og Trelde Klint ligger en ejendom, der oprindelig blev opført som rekreationshjem ca. 1920. Det fortæller om, hvorledes der langs med Vejle Fjord kysten fra omkring 1900 er opstået et fritids- og rekreationsmiljø i samspil med de oprindelige erhverv, landbrug og fiskeri. Rekreationshjemmet kaldtes rekonvalescenthjem i 1970. Funktionen aflæses tydeligt af arkitekturen og i omgivelserne, idet der er udformet en have for gæsterne. Bygningen er hvidkalket i to etager med mansardtag. Den tilhørte en periode Danske Vognmænd, der brugte den som kursusejendom. Den er siden, noget hårdhændet, moderniseret og omdannet til attraktive ejerboliger.

Sårbarhed: Bygningen er sårbar overfor væsentlige nye tilbygninger og ændringer i arkitekturen og omgivelser.

Det tidligere rekreationshjem

248. Trelde Næs

På Trelde Næs, samlede direktør Harald Plum i 1919 et areal ved at opkøbe et overdrev og skovlodder fra otte ejendomme. Han ønskede at skabe et område, hvor ferie og fritid kunne dyrkes på naturarealer, der samtidigt kunne give et økonomisk afkast. Han lagde vægt på skovdrift og anlagde savværk med mole, som nemt sandede til. En avlsgård blev bygget ud til Vejle Fjord foruden andre bygninger i gammel bindingsværkstil, opført ved arkitekt Lønborg Jensen. Hele området blev købt af Fredericia Kommune i 1966.

Avlsgården består af flere bygninger. To længer i vinkel ligger over for en længe, så de danner en „port" ud til næsset. Den er nu bolig for en bestyrer, der fører tilsyn med Næsset. Det tidligere *savværk* ligger ved den lille *Kulvig Havn* med anløbsmole, hvorfra træet kunne udskibes. Her ligger også Troldehuset, bestående af to længer. Den hvidkalkede længe var bolig for gartner og kusk, og huset i bindingsværk var oprindelig rekreationsted for ansatte ved Plums fabrikker. I Ane Ryholts ejertid indgik begge huse i hendes feriebolig. De er senere overgået til lejrskole. Ved lejrskolen står en *mindesten* for Ane Ryholt, fra 1930-60 ejer af Trelde Næs. Forinden ligger *fårehuset*, et sortmalet kvadratisk bjælkehus med stråtag, der ligger på engen ned mod vandet. Det er opført ca. 1920 samtidigt med de andre af Harald Plums huse. En tidligere *funktionærbolig*, ligger som en længe vest for fåre-

Avlsgård

Troldehuset

huset, opført som bolig for to skovarbejderfamilier, senere gæstehus i Ane Ryholts ejertid, nu rummer den naturskole. Plums huse har en speciel arkitektonisk værdi, da de udtrykker nationalromantik og begyndende funktionalisme. Området med huse og havn fortæller om udnyttelse af landskab og skovdrift til rekreative formål og tidlig industriel drift. Driftsanlæggene placeredes på Trelde Næs, hvor der kunne etableres transportmuligheder for udskibning af træ.

Ude ved næsset er der spor af tyske *kanonstillinger* fra 2. verdenskrig (1940-45), og yderst står et *fyrtårn*. Ved kystskrænterne er der gjort en del enkelt- og løsfund fra stenalder.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur samt ændringer af havn, fyrtårn, kanonstillinger, veje og omgivelser.

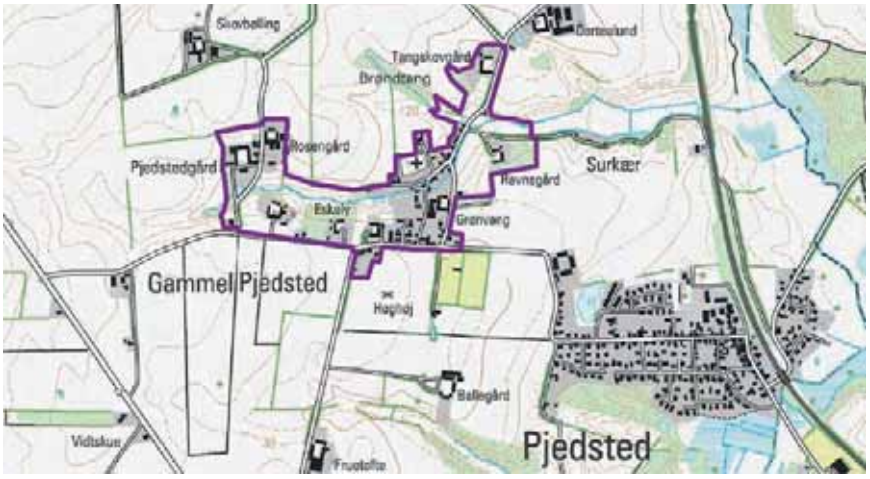
Fårehuset

Kulvig Havn

249. Gammel Pjedsted

Gammel Pjedsted er en mellemstor sognelandsby, kendt siden ca. 1330 I 1688 bestod landsbyen af 19 gårde og 11 huse, medregnet Balle og Skovbølling i samme ejerlav, der er små sene udflytterbebyggelser fra 1500 og 1600-tallet. Omtrent halvdelen af *gårdene* ligger endnu i landsbyen, især langs vejen på den nordlige side af en vandløbsforgrening til Spang Å og Skærup Å, der gennemskærer landsbyen. Seks store gårde ligger ud mod Pjedstedvej. De er velbevarede med hvide stuehuse, trefagsgavlkviste og glaserede tegl, gule udlænger, fine porte og gårdspladser. Desuden findes andre store velbyggede gårde i bindingsværk og grundmur. *Bygaderne* i hver ende af landsbykernen fører over bækken til Pjedstedgård og vandmøllen mod vest, og *kirken, præstegården og skolen* mod øst. Kirken ligger oppe på en bakke. For foden af denne skete der i slutningen af 1800-tallet en fortætning af landsbyen suppleret med enkelte funktioner som *brugsforening* mv. Et missionshus opførtes i 1898, og senere kom der telefoncentral. Et velbevaret *transformatortårn* fra TreFor ca. 1920 er opført ved Pjedstedvej. Som sogneby havde Pjedsted egentlig et større udviklingspotentiale, men byudviklingen kom i højere grad til at foregår sydøst for byen ved Pjedsted station, hvor den østjyske længdebane anlagdes 1866.

Sårbarhed: Landsbymiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje og omgivelser.

Gammel Pjedsted Brugsforening

Transformertårn ved Pjedstedvej

250. Bredstrup kirkemiljø

Bredstrup kendes siden ca. 1330. Den er placeret på kanten af et moræneplateau ned mod Spang Å. I 1688 bestod byen af 11 gårde. Efter udskiftningen 1773 flyttede Haugård ud af landsbyen og omkring 1970 blev gård nr. 9 slagtet til fordel for parcelhuse på den østre side af bygaden. Den bevarede, snoede bygade er med til fastholde en del af landsbyens intimitet. *Kirken* har senromansk kor og skib, sengotisk tårn og våbenhus fra slutningen af 1800-tallet. Den fremstår med en idealiseret stramhed. Den *gamle præstegård*, øst for kirken, i bindingsværk, er overgået til privatbeboelse. Typiske institutioner for den tids bevægelser opførtes missionshus, 1887, brugsforening og privat vandværk 1906. Skolen, opført 1894, af røde mursten og med karakteristiske murstensudsmykninger og gavlenes to vinduer i den runde murblænding. Den ene ende oprindelig indrettet til lærerbolig. Den erstattede en mindre landsbyskole i bindingsværk. Den *nye præstegård*, vest for kirken, opført i gule mursten, i slutningen af 1970'erne. I Bredstrup Bygade 6 ligger en længe i bindingsværk, hvis underste del sandsynligvis har stået med bulvæg, eftersom de nederste tavl mangler dokker. Miljøet omkring kirken med præstegård og skole fortæller om institutioner, der traditionelt har haft tætte relationer til hinanden både fysisk og mynighedsmæssigt. De to præstegårde er udtryk for præstens ændrede økonomiske grundlag og funktioner, samtidig har de arkitektonisk interesse. Miljøets fortælleværdi understreges af en gammel bindingsværkslænge og nyere huse.

Sårbarhed: Miljøet omkring kirken med præstegård, skole og gamle gårde er sårbart for ændringer, der slører den nævnte fortælleværdi, fx. ved nedrivninger, nybyggerier eller for store ændringer af arkitekturen.

Bredstrup Kirke

Bredstrup Præstegård

251. Gammelby Mølle

Gammelby Vandmølle er bygningsfredet og omgivelserne i den skarpt nedskårne Mølleådal er landskabsfredet. Møllen er kendt siden 1578. I 1688 skyldsat til 0,11 tønder hartkorn Den eksisterende mølle er opført som kornmølle i 1827 i bindingsværk og stuehuset i 1837. Senere udvidet med et valkeværk. Mølledriften ophørte i 1950. I 1980'erne blev der gennemført omfattende istandsættelser. Møllen intakt med inventar og kværne. Vejen slynger sig gennem ådalen forbi mølledammen, der har været udtørret, men er nu genetableret. Overløbskanalen (åen) er vandførende, men møllekanalen er kun synlig som udtørret lavning.

Miljøet omkring Gammelby Vandmølle og den tilhørende møllegård har en meget høj fortælleværdi, da både mølleriet og den tilhørende avlsgård er velbevarede. Mølleren havde ofte en mangesidet produktion, der medførte en høj økonomisk og social status, hvilket afspejledes i værkets anlæg og bygninger.

Sårbarhed: Møllemiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, mølleanlæg, opstemning, kanaler og mølledam, veje og omgivelser.

Gammelby Vandmølle

252. Herslev Filehuggeri
Længere opstrøms af Mølleåen i udkanten af Herslev landsby ligger Herslev Filehuggeri. Den nævnes første gang som Herslev Mølle omkring 1815. Møllen blev anlagt som hør-/kartemølle, siden træsliberi, karteri, spinderi og maskinfabrik. Fra ca. 1910 filehuggeri. Møllehuset er intakt med inventar og værktøj fra omkring 1960, da virksomheden stoppede. Møllehjul og mølledam er væk. Opstemningen er gennembrudt, men der er rester af parallelløb på husets jord.

Sårbarhed: Møllemiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, inventar, mølleanlæg, veje og omgivelser.

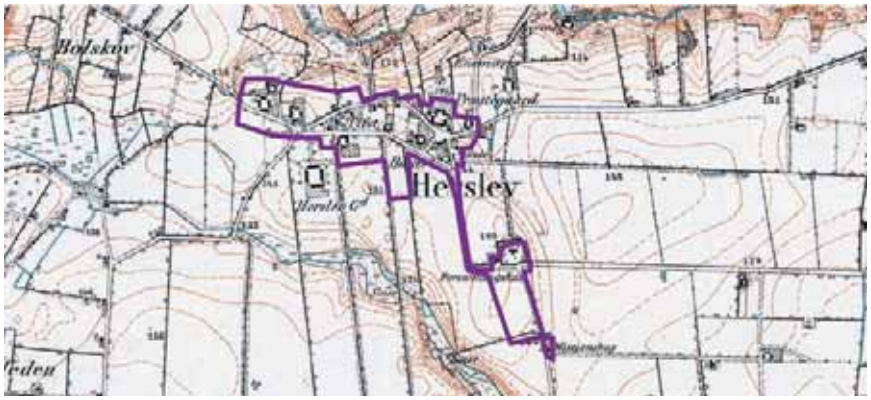

Herslev Filehuggeri

Opstemning og rester af fiskesluse

253. Herslev

Herslev nævnes første gang i 1231. Sognebyen bestod i 1688 af 14 gårde og to huse med jord. Gårdene lå omkring to parallelle bygader med en forte ved gadernes sammenstød mod vest (forten er i dag bebygget). Herslev har en typisk østjysk randbeliggenhed ved ager og eng. Herslev indeholder to klumper af gårde. Langs den nordlige bygade ligger huse i røde mursten på tomter, der fremkom, da gårdene flyttede ud. De rummer serviceerhverv og institutioner, som er typiske for perioden 1850-1950, fx købmand. Midt i byen ældre huse fra ca. 1900, men ind imellem nyere huse. Den tidligere *smedje* ligger på Herslev Kirkevej med en karakteristisk bygning. Det lille *savværk* ligger ved Herslev Bygade og fungerer stadigvæk. I byen lå 1687-1912 fælles tinghus for Holmans, Brusk og Elbo herred. *Præstegården* i byens østlige del er fredet. Stuehus med sidelænger fra ca. 1700, ombygget 1804, den tidligere forpagterbolig, 1824, den fritliggende vognport, ca. 1850, samt haven og gårdspladsen. Byen rummede også en rytterskole. Kirken ligger alene 500 meter sydøst for byen. Her ligger også *forsamlingshuset* fra 1890 med nyere tilbygning. På Højrupvej syd for kirken ligger *centralskolen*, opført 1960, og lidt længere mod syd, *missionshuset*, opført 1890.

Sårbarhed: Landsbymiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Købmandsbutik

Missionshus

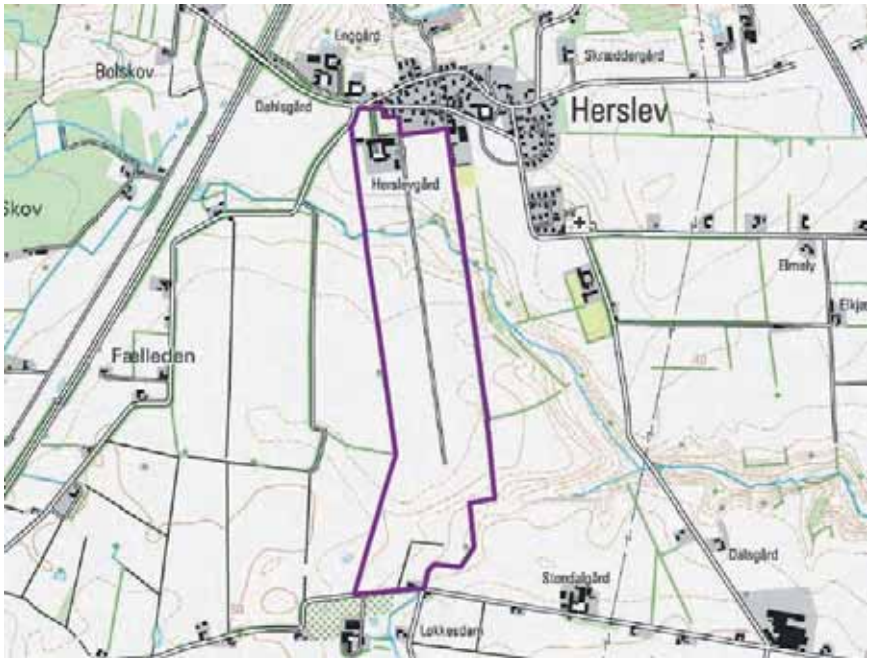

Herslev Præstegård

254. Herslevgård

Herslevgård er kendt siden 1492. Den var tidligere en lille landsbyhovedgård, som 1579 mageskiftedes til kronen. Gården lå oprindelig på matr. 7, inde i landsbyen, men blev udflyttet efter udskiftningen, der foregik i flere omgange 1771, 1773 og 1778. Det er en betydelig proprietærgård udviklet ved opkøb og sammenlægning af fire meget aflange, smalle lodder syd for landsbyen (matr. 7a, 11a, 9a og 8e). Omkring 1960 var den skyldsat til 14,9 tønder hartkorn med 69 hektar ager og eng samt 6 hektar skov. Markgrænserne markeres af *diger og levende hegn*, der gennemskæres af Østdal Bæk lige syd for gården. De nuværende bygninger opført omkring 1900 som et helstøbt firlænget anlæg i røde mursten på fundament af granitkvadre. Der er gesimsbånd på stuehuset og staldbygningerne har hølemme i den murede trempel. Der er indkørsel til den stenbelagte og beplantede gårdsplads gennem en vognport placeret symmetrisk overfor stuehuset. Anlægget er siden udvidet med tilbygninger, bl.a. maskinhus, svinestald og gylletanke, som er anlæg uden for den helstøbte kerne. Lige øst for gården er registreret fire overpløjede gravhøje.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje, diger, hegn, grøfter og omgivelser.

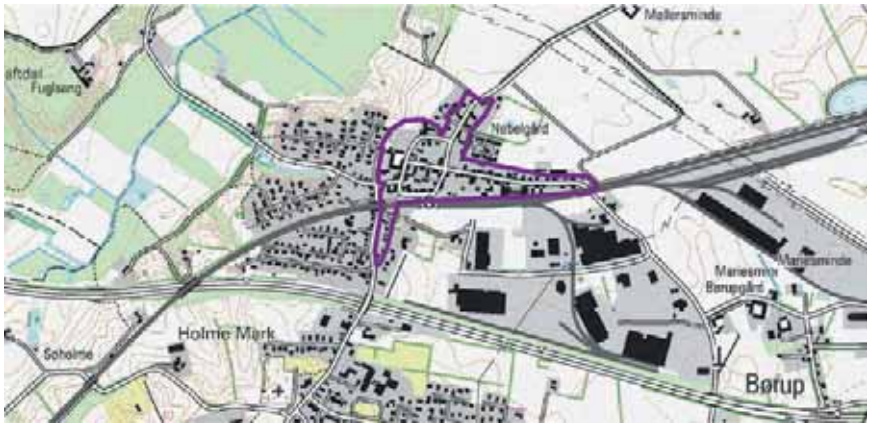

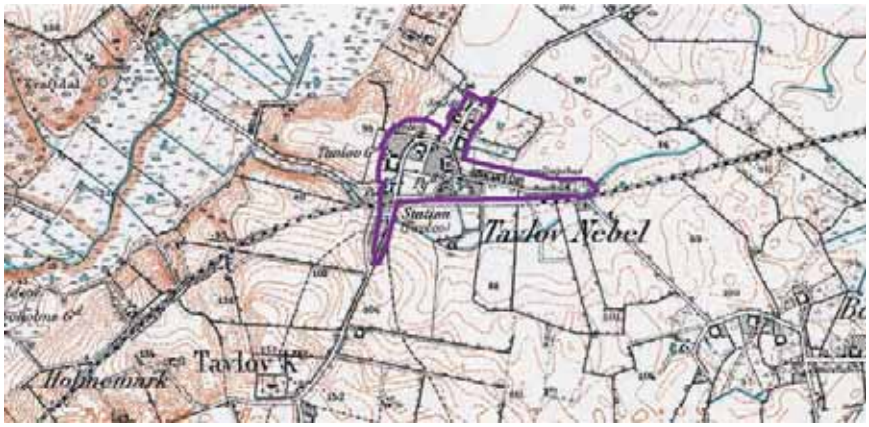
Herslevgård

255. Taulov Stationsby

Taulov Nebel landsby kendes siden o. 1330. I 1688 bestod den af 10 gårde og seks huse. Lige syd for landsbyen anlagdes den østjyske længdebane 1866-68, der fik dobbeltspor i 1908. Byen er mest præget af stationsbytiden, men indeholder også ældre gårde og nyere, noget skæmmende saneringsbyggeri. Den ældre vejstruktur fra landsbytiden blev suppleret med en bygade parallelt med jernbanen. Stationen lukkede for nylig, men banelegemet anvendes endnu flittigt af togene på strækningen mellem Fredericia og Kolding.

Stationen er opført i slutningen af 1860'erne i gule mursten og står ret uændret. Indtil for nylig var det den eneste fungerende landstation i Fredericia Kommune. Den er nu overgået til dagin-stitution. Ved stationspladsen er der et karakteristisk stationsbystrøg med bygninger fra slutningen af 1800-tallet, hvor der oprindeligt var butik i stueetagen, bl.a. Tatol og blomsterhandel, og bolig på første sal. Desuden findes den forhenværende kro og hotel, opført lidt efter 1900. *Taulov Mølle*, en grovvareforretning, der tidligere var en stor arbejdsplads. Det store hvide industrikompleks, *Taulov Kulhandel*, ligger med typisk lokalisering langs banen. Den tidligere forskole med skolegård sidebygning til das'er ligger mod øst i nærheden af transportcentret. *Forsamlingshus* fra 1903, og langs Rytterskolevej ligger *gårde*, bygget omkring 1900.

Sårbarhed: Taulov Nebel er sårbar over for ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Taulov Station

Kulhandel i Taulov

Taulov Kro

Taulov Skole

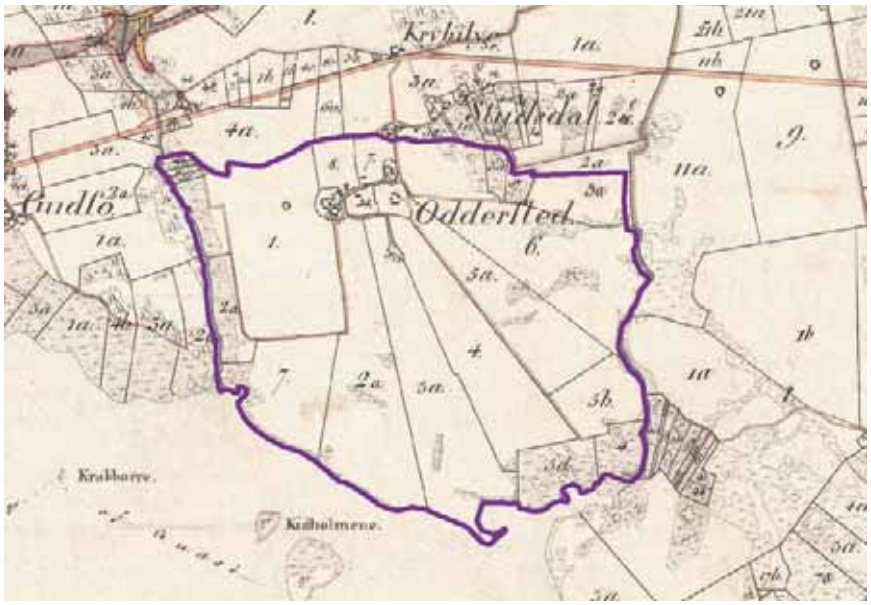
256. Landsbyen Oddersted

Oddersted landsby ligger på et bakkedrag med de *stjerneudskiftede* marker strålende og skrånende ned til Gudsø Vig. Udskiftningsstrukturen er tydeligt bevaret som *diger, levende hegn og veje*. Ejerlavet afgrænses naturligt af Spang Å mod vest og Gudsø Vig mod syd. Mod nord og øst er grænsens uregelmæssige forløb også tydeligt markeret af levende hegn. Mange diger skjules af levende hegn og er ikke registreret som beskyttede. Oddersted kendes fra 1578. I 1688 bestod landsbyen af *syv gårde*. En ottende gård er kommet til før år 1800. Gården, matr. 7, nedlægges i løbet af 1800-tallet. Ingen af gårdene i den *slyngede vejby* er udflyttet efter udskiftningen 1771-72. De ligger alle på deres oprindelige plads på toften, hvilket er ganske usædvanligt. Gårdene fremtræder som en blanding mellem grundmur og bindingsværk, flere med gule tavl. Kildegården ligger lidt isoleret mod vest på en rektangulær markblok. På vejen hertil passeres Odderstedgård og Holmensgård, der ligger meget tæt, næsten sammenbyggede.

På jorderne syd for landsbyen findes rester af ti overpløjede gravhøje. Den aller sydligste del af ejerlavet mod Gudsø Vig er udpeget som kulturarvsareal.

Oddersted landsbyejerlav er særdeles velbevaret og blandt Amtets mest helstøbte miljøer uden væsentlige forstyrrende elementer fra tiden efter udskiftningen, hvis man ser bort fra de tre højspændings-

Bygaden, Oddersted

ledninger, der udgår fra Skærbækværket og krydser jorderne.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn og omgivelser.

Kildegården i Oddersted

Odderstedgård i Oddersted

257. Skærbækværket

Skærbækværket er opført 1946-50 af interessentskabet "Den sydøstjydske Fællescentral", der omfattede området fra Århus til 1864-grænsen ved Kolding. Elværksbygningen er tegnet af arkitekt Gundlach Petersen, senere udvidet af arkitekt Maglebye. I 1964 havde værket en effekt på 225 MW, i 2003 392 MW. Værket ejes af Elsam og fik 1997 tilbygget en gasblok, som nu er den primære, mens olieblokken fra 1964 kun anvendes i begrænset omfang. Til værket opførtes også en havn til levering af kul og olie, som siden er udvidet. To af de fire gamle olietanke mod øst, og to af de fem nyere tanke mod vest, er nedrevet pga. ændret forsyningssammensætning. Skærbækværket understøtter fortællingen om Fredericia som trafikalt og forsyningsmæssigt knudepunkt mellem Jylland og Fyn.

Sårbarhed: Kraftværksmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, industrianlæg, veje, havn og omgivelser.

Luftfoto 2004

Skærbækværket

258. Skærbækværkets arbejderboliger

Parcelhuskvarteret øst for Skærbækværket er opført i begyndelsen af 1950'erne som boliger for værkets arbejdere og funktionærer. Kvarteret består af ca. 50 tidstypiske gulstenshuse med høj rejsning og røde tegltage. Farveholdningen omkring vinduer, døre og vindskeder er lidt uensartet, og flere steder er der indsat vinduer i tagfladen. Som helhed fremstæder kvarteret imidlertid meget homogent og illustrerer tydeligt samspillet mellem arbejde og bolig.

Sårbarhed: Kvarteret er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje og omgivelser.

Arbejderboliger til Skærbækværket

259. Skærbæk Havn

Skærbæk Havn er vokset op syd for landsbyen Skærbæk i læ for Børup Sande. I 1700-tallet blev stranden brugt som Skærbæks lokale kystvej. Langs den buede vej fra landsbyen til stranden lå små fiskerhuse. Her anlagdes omkring 1850 et teglværk med små anløbsbroer til udskibning. Hundrede meter oppe i baglandet lå Skærbæk Mølle, som også havde gavn af søtransporten. En egentlig *fiskerihavn og havnefyr* blev bygget 1919-20 med en bolværkslængde på 300 meter og en dybde på 2,8 meter. En lille kystby voksede frem med skole, købmand og *maritime funktioner* som toldopsyn samt bådebyggeri, smedje og savværk. Kystmiljø og fiskeri og kystfunktioner kan aflæses i husene på Bjerget, langs med Havnegade og fiskerihavnen. *Ved fiskerihavnen* er den gamle tjæregryde opstillet (flyttet fra oprindelig plads). Der står et nyopført rødmalet træhus, der rummer en fiskerisamling. Sydøst for havnen ligger et nyere igangværende *yachtværft*. En *mindesten* er opsat 1955 for tre omkomne fiskere.

Havnen er udvidet omkring 1980 med en *lystbådehavn* mod vest og siden er endnu en lystbådehavn vokset op mod øst, så den gamle fiskerihavn nu omgives af fritidssejlere.

Sårbarhed: Kystmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, havneanlæg, bebyggelsesstruktur, veje og omgivelser.

Skærbæk Havn

260. Inddigning og fyrhus på Damgårds strand

I en lille erosionsdal ved kysten nord for Børup Skov ligger en strandeng, som blev afvandet i midten af 1800-tallet. Langs stranden går en markvej, der også virker som et lavt dige. Her opsattes en lille primitiv pumpemølle. Engen tilhørte Vindmøllegård. Indtil 1950'erne, mens møllen virkede, henlå arealet som eng. Siden har arealet været opdyrket og vandet drænes via en grøft gennem arealet. Møllen er under istandsættelse i samarbejde med Fredericia Museum med henblik på at iværksætte en anskueligheds drift af møllen.

Et par hundrede meter nordøst for møllen anlagdes i slutningen af 1800-tallet et fyr og et fyrhus. Det nuværende fyr er fra 1946, fyrmesterboligen er overgået til sommerhusbeboelse.

Sårbarhed: Inddigningen, pumpemøllen samt fyrhus og fyr er sårbare overfor ændringer i arkitektur, grøfter, veje og omgivelser.

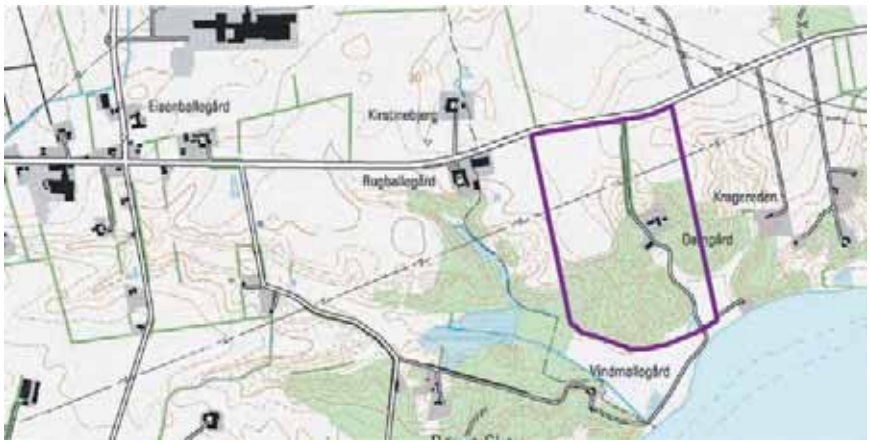
Strandeng, fyrhus og rester af gammel pumpemølle

261. Damgård

Damgård er den eneste herregårdslignende ejendom i Fredericia Kommune. Den er arkitektonisk interessant på grund af sin hovedbygning.

Damgård er udstykket som lystejendom fra Henneberg Ladegård. Den er opført ca. 1848 i italiensk villastil med høje spidsbuede vinduer og mod haven pilastre, der afsluttedes med pinnakler (fjernet 1936). Fornemt støbejernsgelænder ved hovedtrappen, udført i 1847 af firmaet Wintherlich, Fredericia. Fra 1854 og en årrække ejet af landstingsmand Th. G. .C de Thygeson, der også ejede Henneberg Ladegård. Hans adoptivdatter, Charlotte Trap de Thygeson (1865-1934), var kunstmæcen og samlede en række kunstnere, bl.a. malerparret Agnes og Harald Slot Møller samt komponisten Carl Nielsen og hans kone, billedhuggeren Anne Marie Carl Nielsen, der har lavet *mindestenen* over Charlotte, der står helt ude ved vejen til Damgård. I parken og skoven er der flere *eksotiske træsorter* som bl.a. skyldes skovrideren på Langesø, der fortog plantningsforsøg i slutningen af 1800-tallet. Et landsted med pioner- og bohemeånd.

Omkring 1950 var Damgård skyldsat til 9,2 tønder hartkorn. *Avlsgården*, ligger ved siden af Damgård med længer fra første halvdel af 1800-tallet.

Avlsgården til Damgård

Sårbarhed: Kulturmiljøet og de nævnte bygninger er sårbare over for væsentlige ændringer i arkitektur og omgivelser.

Hovedbygningen på Damgård

Mindesten for Charlotte Trap de Thyggeson

262. Fiskermiljø neden for Baunevænget

Fiskermiljø, der fortæller om, hvorledes det nære fiskeri i Lillebælt er blevet drevet gennem århundreder.

Enkelt beliggende sommerhuse fra 1920-30'erne fortæller om en symbiose af erhvervsudnyttelse og fritidsliv, der ikke ødelagde hinandens miljøer. Miljøet består af sommerhus, gulmalet (opr. sortmalet) bjælkehus, 1920-30. To ejendomme med udhuse, ca. 1930, som fiskerne beboede. Stejleplads med tjæregryde, bro og hus til redskaber ved stranden.

Sårbarhed: Fiskermiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, fiskeranlæg, veje og omgivelser.

Fiskermiljø ved Baunevænget

263. Snoghøj Højskole
Højskolen hører til en af de ældre og mest betydelige i Danmark. Højskolens placering ud til Lillebælt, de grønne arealer, den store plæne, anlagt til gymnastikopvisninger og højskolens forskellige bygninger udgør en landskabsmæssig og arkitektonisk interessant helhed.

Højskolens bygninger opførtes 1913 til fiskerihøjskole af arkitekt Ivar Bentsen, leder af bevægelsen for Bedre Byggeskik. Fra 1924 til 1955 blev den drevet som gymnastikhøjskole, hvor der tilbyggedes kirke og tårn. Herefter Nordisk-Europæisk højskole, om- og tilbygget i 1960'erne. Ved højskolens allé ligger flere lærerboliger, bl.a. Højskolevej 7, også bygget af Ivar Bentsen.

Sårbarhed: Højskolemiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje og omgivelser.

Snoghøj Højskole

264. Fiskermiljø ved Lyngsodde
Lyngsodde rummer flere historiske lag. Fiskernes huse og ejendomme fortæller om et lille fiskermiljø.

Lyngsodde: Her anlagdes i 1638 „Jyllands By" som en forskanset lejr. Den bestod af jordvolde med grave tværs over Lyngsodde. Den svenske general Torstenson indtog lejren i januar 1644 efter at have slået de danske tropper.

Fiskermiljø ad vejen ud til Lyngsodde, bestående af to huse fra første halvdel af 1800-tallet, en ejendom fra midten af 1800-tallet samt et par nyere bygninger.

Sårbarhed: Fiskermiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje, kystanlæg og omgivelser.

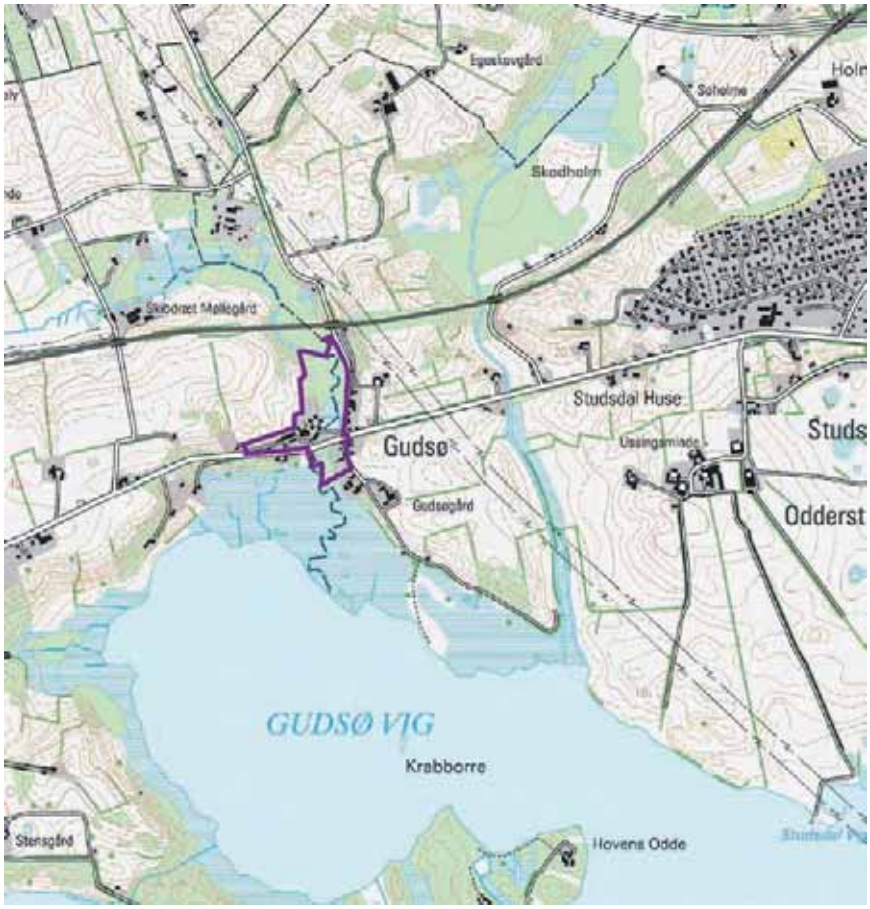

Ejendom ved Lyngsodde

Lyngsodde

270. Gudsø Vandmølle
(Del af udpegningen ligger i Ny Kolding Kommune).
Gudsø Vandmølle kendes siden 1578, med har antagelig rod i middelalderen. Møllen ligger ved Gudsø Ås udmunding i Gudsø Vig. Den eksisterende bygning er opført 1867 og formentlig ombygget i 1880'erne. Mølleriet blev nedlagt ca. 1960. Den anvendes i dag til lager og kontor. Der er bevaret en del mølleinventar, bl.a. kværne, elevatorer, stenkran, grynsorterer, kornrenseri, grynbrækker, tromlesigte m.v. Det elektriske inventar er overdraget til Teknisk Museum i Helsingør. En fornem *bro* anlagt 1821 over åen er fredet. Mølledammen og opstemningen er bevaret. Det er en stor mølle med typiske, ganske betydelige bygninger fra slutningen af 1800-tallet.

Sårbarhed: Møllemiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, mølleanlæg og omgivelser.

Gudsø Mølle

4. Litteratuliste

Andreasen, Niels Jørgen: *Billeder fra en svunden tid - i Gedved kommune.* 1984.

Becker-Christensen, Henrik m.fl.: *Vejles industri 1732-1996.* 1996.

Berthelsen, H. P.: *Eltang, Nr. Bjert og Sdr. Vilstrup sogne.* 1955.

Bjerre Herreds Bogen. Glud Museum. 1987.

Bøcher, Steen: *Vandmøller og andre vandkraftudnyttelser i Vejle Amt.* Vejle Amts Årbøger 1943, 1944, 1945, 1949 og 1950.

Dalgas, Carl: *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende, Vejle Amt,* 1826.

Danske gårde i tekst og billeder, Vejle amt. Dansk Landbrug I/S, Silkeborg. 1990-92.

De kulturhistoriske interesser i landskabet. Kulturhistorien i Planlægningen. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1997.

Eg, Peder: *Heden der blev til skov og ager.* Give og Omegns Landboforening i 125 år. 1989.

Fabricius, Nina: *Landet med de store gårde.* 1996.

Frandsen, Allan Leth: *Vand, kraft og værker.* 1994.

Fredericiabogen 1996.

Fredningsplan, Vejle Amt. 1985.

Furdal, Kim (red.): *Da de 10 blev til 1 - sognerådsarbejdet set med sognerådsmedlemmernes øjne.* Kolding Stadsarkiv 1989.

Gedved Skoles historie gennem 200 år. Sognearkiverne i Gedved kommune. 1985/86.

Glud Museum, Årsskrift 1996.

Hansen, John Juhler: *Vejle et tekstileventyr 1896-1996.* 1996.

Hansen, Laura Meyer: *Vonsild i krig og fred. Fra svenskekrigene til landboreformerne.* Kolding Stadsarkiv 1996.

Hansen, Therkel: *Øster Snede sogn - De stærke Jyders sogn.* 1991.

Hedegård, Esben og Anders Myrtue: *Landbrugets bygninger 1850-1940.* Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1996.

Heilskov, Chr.: *Vandmøller i Aarhus og Skanderborg Amter.* Aarhus Stifts Aarbog 1947.

Holm, Eigil: *Horsensegnen - Atlas Natur Miljø Historie Erhverv*

Hovedgård for 130 år siden. Sognearkiverne i Gedved kommune. 1994.

Hovmand, Hanne og Preben Mikkelsen: *Gaarslev. Spredte træk af sognets historie.* 1988.

Hovmand, Hanne og Preben Mikkelsen: *Gauerslund. Spredte træk af sognets historie.* 1990.

Hvejsel sogns historie. Jelling Lokalarkiv.

Hvidtfeldt, Johan: *Færgefart ved Vejle Fjord.* Vejle Amts Aarbog 1932.

Jensen, Niels Harald: *Bogen om Trelde Næs.* 1990.

Jensen, Peder: *Gamle vandmøller i Bjerge og Hatting Herreder.* Vejle Amts Aarbøger 1957.

Jørgensen, Holger: *Horsens Nørrestrand.* Horsens Museum 1997.

Kattrup Bogen. Sognearkiverne i Gedved kommune. 1985.

Knudsen, Søren: *De gamle Kystpakhuse.* Vejle Amts Aarbøger 1928.

Koldingbogen, 1987.

Kommuneatlas Fredericia. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Fredericia Kommune, 1995.

Kommuneatlas Horsens. Miljøministeriet, Planstyrelsen i samarbejde med Horsens kommune, 1991.

Kommuneatlas Kolding. Miljøministeriet, Planstyrelsen i samarbejde med Kolding Kommune, 1991.

Kommuneatlas Vejle. Miljøministeriet- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Vejle Kommune, 2000.

Krusborg, Johannes: *Thyregod sogn.* 1980.

Kulturhistoriske beskyttelsesområder i Vejle Amt 1997, med supplement i 2002.

Kvist, John: *Egtved sogn.* 2 bind. 1978-79.

Lidegaard, Mads: *Hærvejen.* 1992.

Lund, Erik Hauberg: *Ryttergårde og grønne tofter, egnshistorie fra Vedslet sogn.* 1989.

Martens, Gustav: *Historien om et landsbysogn i Danmark. Lindeballe sogns historie.* 1989.

Middelalderen i Vejle Amt, Guide, udgivet i samarbejde mellem Vejle Amt og Vejle Amts Historiske Samfund, 1999.

Mikkelsen, Preben: *Smidstrup. Spredte træk af sognets historie.* 1997.

Møllebygninger i Danmark. Redegørelse og Status 1993. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1993.

Møller, Per Grau, mfl.: *Kulturmiljøregistrering – i praksis.* Fortid og Nutid 2005:3, s. 192-220.

Pedersen, Hans Kruse: *Landsbyer og bygningsmiljøer Vejle Amt.* Museumsrådet for Vejle amt og Vejle amtskommune, 1984.

Pedersen, Hans Kruse og Karen Sedal: *Landbohistorie i Vejle amt.* Museumsrådet for Vejle amt og Vejle amtskommune, 1987.

Pedersen, Henrik: *De Danske Landbrug - fremstillet paa grundlag af forarbejderne til Christian Vs Matrikel 1688*, 1928. Udgivet som reprotryk for Landbohistoriske Selskab 1975.

Randbøl sogn gennem tiderne. Studiekredsen ved Randbøl sogns museum. 1983.

Rod og stavn. Tørring-Uldum kommune, 1988.

Rykind-Eriksen, Kirsten: *De folkelige bevægelsers huse i Egtved kommune.* Undersøgelse foretaget for Egnsmuseet i Egtved, 1995.

Thorarinsdottir, Ragnheidur H.: *Randbøldal, Industri og bebyggelse 1732-1872,* rapport. 1993.

Traberg, Emil: *Engvandingsanlæg.* Egnsmuseet i Egtved. 1986.

Trap Danmark, Skanderborg Amt, 4. udg., 1928.

Trap Danmark, Skanderborg Amt, 5. udg., 1964.

Trap Danmark, Vejle Amt, 4. udg., 1928.

Trap Danmark, Vejle Amt, 5. udg., 1964.

Træk af Tørring Sogns historie. Tørring Håndværker- og Borgerforening, 1992.

Vejle Amts Stednavne, udgivet af Stednavneudvalget, 1944.

Vejles Historie 1. Fra vadested til by - indtil 1786. Vejle Kommune 1997.

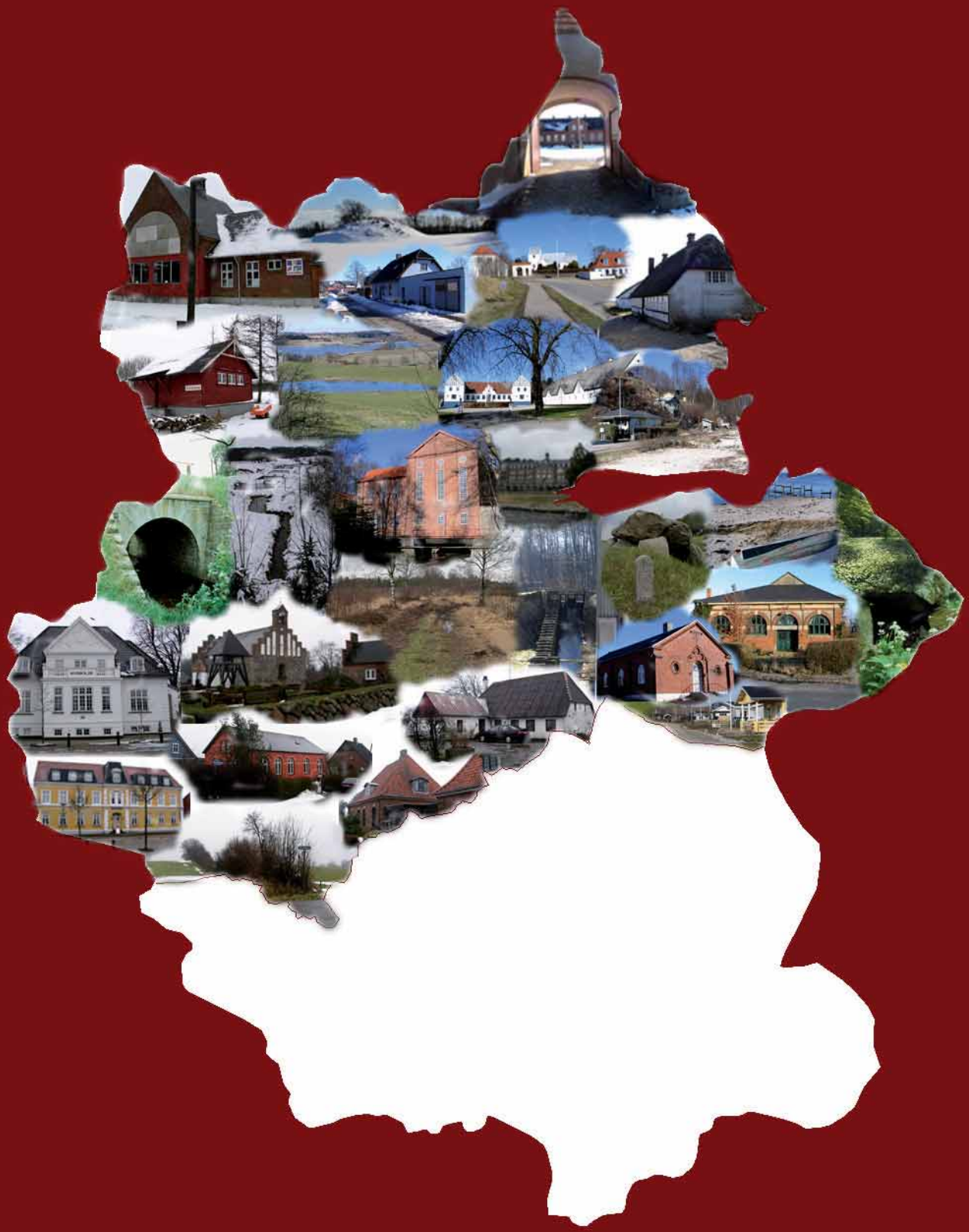
Vejles Historie 3. Vejles industri 1732-1996. Vejle Kommune 1996.

75 år og stærk som aldrig før, Glud Museum 1912-1987

ISBN: 87-7750-997-8

VEJLE AMT

Kulturmiljøer i Kolding Kommune

3. Kolding Kommune

Ny Kolding Kommune er dannet ved sammenlægning af Vamdrup, Lunderskov, Kolding og Christiansfeld kommuner samt Vester Nebel sogn, som er tildraget fra Egtved Kommune. Fra Christiansfeld er sognene Bjerning, Fjelstrup og Hjerndrup afstået til Ny Haderslev Kommune. Kulturmiljøerne i Christiansfeld kommune behandles ikke her, da de ikke indgår i Vejle Amt.

Sogne

Lunderskov Kommune: Jordrup, Lejrskov og Skanderup.
Vamdrup Kommune: Hjarup, Vamdrup og Ødis.
Kolding Kommune: Viuf, Almind, Sønder Vilstrup, Eltang, Nørre Bjert, Nørre Bramdrup, Harte, Seest, Vonsild, Dalby, Sønder Bjert, Sønder Stenderup og Kolding.
Egtved Kommune: Vester Nebel sogn. Resten af Egtved Kommune er en del af Ny Vejle Kommune.
(Christiansfeld Kommune: Taps, Vejstrup, Hejls, Stepping, Frørup, Tyrstrup, Christiansfeld og Aller. Bjerning, Fjelstrup og Hjerndrup er afstået til Ny Haderslev Kommune.

Landskabet

Ny Kolding Kommune afgrænses mod øst af Gudsø Vig, Kolding Fjord, forbi Stenderup-halvøen ud i Lillebælt, sydover til Mosvig og Hejlsminde Nor. Herfra går grænsen indenlands syd om Christiansfeld, nord om Hjerndrup, syd om Stepping og passerer Fovså op mod Farris. Vest om Vamdrup krydses Kongeåen. Herfra går den nye kommunegrænse nord på til Lunderskov, videre langs Åkær Å gennem Egholt Skov til Skærsø. Herfra går nordgrænsen mod øst langs Bølling Bæk med et smut ned til Vester Nebel og i en spids nord om Viuf, for derefter at dreje sydpå gennem Sønder Vilstrup Skov med en afstikker til Spang Å og tilbage til Gudsø Vig.

Bommerskjold, Uhre

Jorderne i øst er overvejende gode lerede morænejorder indtil man når en næsten nord-sydgående linje fra Ferup Skov, via Skanderup og Ødis-Bramdrup til Stepping. Hertil nåede det ungbaltiske isfremstød under sidste istid, hvilket flere steder markeres af dødisaflejringer. Ved Skamlingsbanken (113 m), Højbjerg (97 m) og Ferup Skov (98 m) er der tydelige randmorænestrøg. Vest for denne linje bliver morænejorderne generelt mere sandede. Isens hovedopholdslinje løber det meste af vejen lige vest for kommunen bortset fra egnen omkring Vamdrup, der ligger omsluttet af den østligste, grovsandede hedeslette.

Hovedopholdslinjen markerer også Jyllands hovedvandskel. Kongeåen løber mod vest og forenes ved Vamdrup med tre vandløb Farris Bæk, Hjarup Bæk og Nagbøl Å. Fovså udspringer nord for Taps og fortsætter mod vest gennem Dridekær og andre moser for derefter at blive til Nørreå og siden Gram Å. De østvendte åer løber i skarpt nedskårne tunneldale. Mest betydelige er Almind Å, der udspringer nord for Møsvrå og Vester Nebel Å, der udspringer omkring Bølling. Fra Vester Nebel løber åerne parallelt mod syd og smelter sammen nord for Stubdrup og løber videre sydpå til Åkær Å, der nedstrøms mødestedet benævnes Kolding Å. Vandføringen i Vester Nebel Ås nedre løb er ændret efter opførelsen af Harteværket. Ved

Stubdrup byggedes i 1919-20 en opstemning, så vandet blev omdirigeret til Kolding Å via Harteværket. Hermed skabtes også kommunens største søer, Donssøerne og Stallerup Sø. De største naturlige søer er Søgård Sø og Bønstrup Sø ved Vamdrup samt Dollerup Sø ved Lunderskov. I Gudsø Vig udmunder Spang Å og Gudsø Å. Stenderup-halvøen gennemskæres af Solkær Å, der udmunder i Mosvig. Solkær Ås nedre løb, de såkaldte Solkær Enge blev afvandet i 1923, men er genoprettet i 2004. Eltang Vig øst for Nørre Bjert blev inddæmmet og tørlagt i 1872. Dæmningen blev ædt af en stormflod i 1978, hvorefter vigen genskabte sig selv. Kommunens første inddæmning var Hertug Hans den yngres afsnøring af Hejls Nor omkring 1600. I Hejls Nor udmunder Kær Mølleå og Aller Å, som længere opstrøms kaldes Taps Å.

Kommunen er forholdsvis skovrig. Flere smalle ådale flankeres af skrænt skov, især langs Almind Å, Seest Mølleå og Kolding Å. De største skove er Fovslet Skov samt Stenderup-skovene, Nørreskov, Midtskov og Sønderskov. Desuden findes større skove ved Ferup, Jordrup, Viuf, Gelballe, Bastrup og Anderup.

Bebyggelse og infrastruktur

Den nye Kolding Kommune er en sammenbragt størrelse, hvis enkelte sogne og kommuner har haft en meget skiftende administrativ tilknytning. Lunderskov og dele af Vamdrup Kommune kom til Vejle Amt fra Ribe i 1971.Ved kommunesammenlægningen i 2007 "genforenes" de otte sogne, der tidligere hørte til Haderslev Amt og som efter 1864 kom til Danmark i stedet for de kongeriske enklaver i Vestslesvig. Disse otte sogne var tidligere delt mellem Kolding og Christiansfeld kommuner og således også delt mellem Vejle og Sønderjyllands Amter.

Området har siden oldtiden været præget af de nord-sydgående handelsveje, hvor transporten af stude sydpå indtil slutningen af 1800-tallet, er den mest kendte. Ligeledes har de forskellige typer af grænser, som er gået gennem området, sat deres præg. Fra 1600 til midten af 1800-årene drejede det sig om toldgrænsen mellem kongeriget og hertugdømmerne. Den markeredes ved hjælp af diger og levende hegn. Gamle veje både fra nord og syd førte til toldstederne, hvor der kunne ligge en kro eller stor gård. Toldstederne kunne flytte, således kom der nye overgange fra 1727-1851. Efter freden med Tyskland i 1864 fulgte den nationale grænse til dels den gamle toldgrænse og Kongeåen. Historiens fysiske spor som rester af gamle veje, stenkister (stensatte vejunderføringer) og tolddiger ligger mellem gendarmhuse og grænsesten fra slutningen af 1800-tallet.

Fra ældre tid og indtil 1851 dannede Kolding toldgrænse mod syd og Hertugdømmerne, hvilket gav handel og omsætning til området, fx når de store studedrifter måtte gøre ophold for at blive bogført og fortoldet. Den sydlige del af kommunen har altid været karakteriseret af grænsen mod syd og nærheden til de store markeder og afsætningsområder i Tyskland og

Frøkær, Bønstrup Mark

det øvrige Nordvesteuropa. Hele området var krongods fra ca. 1575 og 200 år frem. Landsbyerne nord og vest for Kolding hørte fra begyndelsen af 1700-årene til Koldinghus Rytterdistrikt, hvorimod dem syd for Kolding hørte til Haderslevhus Rytterdistrikt. Jorderne i kongeriget udskiftedes ca. 1770-1805, og mange købte deres gårde til selveje ved de store auktioner afholdt 1765-67 over krongodset. Dette kunne lade sig gøre, da bønderne var forholdsvis velstående på grund af handelen sydpå med stude og landbrugsvarer. I løbet af 1800-tallet etableredes syd for Kolding og ude på Stenderuphalvøen en række store gårde, de fleste proprietærgårde, hjulpet af de økonomisk gode tider for landbruget efter 1830-40.

Åerne har givet anledning til etablering af møller og dambrug, flest i Kolding Ådal. Ved Hvilestedgård ligger et af landets første dambrug. Lidt senere anlagdes et dambrug ved Hvidkilde i forbindelse med Drabæksmølle, der i dag ligger midt i Lunderskov. Blandt andre betydelige vandmøller findes Dalby Mølle som var begunstiget af nærheden til Kolding og de store gårde i oplandet. Vandkraften har også været udnyttet til elproduktion. Ved opførelse af Harteværket vest for Kolding skete omfattende kanalarbejder og opstemning, som tydeligt præger kulturlandskabet.

Rundt om Stenderuphalvøens kyster findes forskellige former for erhvervs- og fritidskulturer. Ved Agtrup Vig og Frydenborg drejer det sig om gamle fiskerlejer, ved Moshuse og Bjert Strand er det en blanding af fiskerhuse og ældre sommerhuse. Egentlige sommerhusområder er udviklet ved Binderup Strand, hvor der bl.a. i 1995-96 blev bygget 80 nye sommerhuse.

Vonsild Mølle

Anlæggelsen af den østjyske længdebane 1866-68, dobbeltsporet fra 1916, overtog en del af østkystens mindre skibstransporter. I 1874 kom sidelinjen Kolding-Esbjerg. Lunderskov Station blev mødestedet mellem længdebanen og sidelinjen til Esbjerg. Fra Kolding er der i øvrigt udgået en række mindre baner, som nu alle er nedlagte. Det drejer sig om Kolding-Egtved 1898-1930, Kolding Sydbane 1911-48, der bestod af to banelinjer: Den ene var Kolding-Taps-Vamdrup. Den anden var Kolding-Hejlsminde over Stenderup halvøen til Hejlsminde. Den sidste bane, Troldhedebanen 1917-1968, gik fra Kolding til Ferup, Jordrup og videre mod Troldhede. Banen havde stor betydning under de to verdenskrige, hvor mængder af tørv og brunkul blev fragtet fra udvindingsområderne i det midtjyske. Jernbanerne har givet anledning til udvikling af mange typer af stationsbyer, fra de mindste som fx Ejstrup, mellemstore som Jordrup, Almind og Vonsild og til de større som Vamdrup, der udbyggedes som jernbaneknudepunkt med grænse- og toldstation, 1866-1920. Andre steder som fx Dybvadsbro og Korsvang blev stationen ikke bydannende.

Lastbilerne har siden 1960-70'erne overtaget en stor del af varetransporten. Dette har bl.a. kunnet lade sig gøre, fordi de gamle landeveje er udbygget med motorveje og

motortrafikveje. Den store nord-sydgående motorvej E45 gennemskærer kommunen. Nord for Nr. Stenderup, deler den sig i to, E45 fortsætter mod nord, og E20 mod Fyn. I 1997 blev E20's fortsættelse fra Kolding mod Esbjerg bygget. Desuden gennemskærer de gamle landeveje kommunen, de går fra Kolding mod Fredericia, Vejle, Egtved, Esbjerg og mod syd til Haderslev.

Koldings centrale placering ved motorvejsnettet har givet anledning til stadig voksende industrikvarterer. Omkring Lunderskov og Vamdrup er der også udviklet en række industrier. Derimod søges det at friholde den unikke planlagte Christiansfeld fra 1772, mest muligt for industriudvikling. I Vamdrup udlagde en kommuneingeniør allerede i 1960'erne industrigrunde i udkanten. Her ligger bl.a. de to store virksomheder, Glasuld og Kiras.

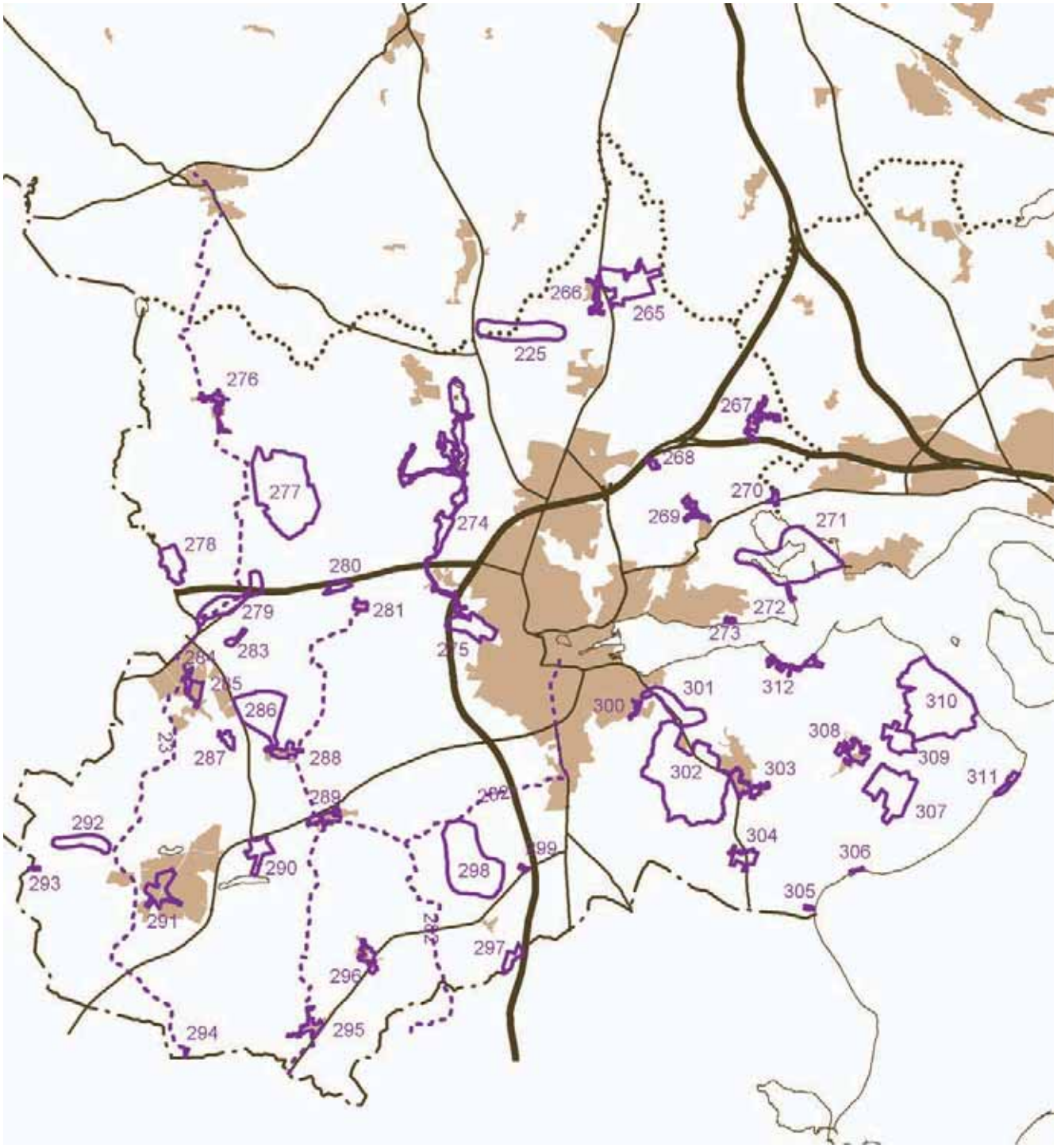
Landdistrikterne i Ny Kolding Kommune ligger rundt omkring Kolding og strækker sig ud langs både nord- og sydsiden af Kolding Fjord. Både Lunderskov, Vamdrup og Christiansfeld var udprægede landbrugskommuner. Der findes mange store velbyggede gårde sammen med store og små landsbyer, præget af megen udflytning og udparcellering. Kun enkelte steder findes større husmandsudstykninger, fx Farrislund. Et særligt religiøst miljø har manifesteret sig i Skanderup sogn, hvor grundtvigianerne har præget landsbyen Skanderup med friskoler og valgmenighedskirke i det gamle mejeri. Som modsætning opstod der omkring den enligt liggende Skanderup Kirke en lille bebyggelse med fattighus, missionshus og en husrække domineret af Indre Mission.

Det egnsspecifikke

Tilstedeværelsen af store gårde er et meget karakteristisk indslag i landskabet. Bebyggelsesmæssigt er den firlængede gård, hvoraf de fleste er bygget i slutningen af 1800-tallet, stadig dominerende. Mindre hovedgårde, hvoraf fleres oprindelse stammer fra gamle adelsgårde fra før 1500-tallet, er ligeledes et karakteristisk indslag. Det samme gælder den lokale byggeskik fra sidste halvdel af 1800-tallet og begyndelsen af 1900 med brede huse, halvt afvalmede tage, kviste og rundbuede blændinger, hvori der sidder 2-3 små vinduer. Varierende grænsedragninger mellem Nordslesvig og kongeriget kan endnu aflæses i kraft af gendarmhuse, toldsteder, diger og levende hegn. Kommunen rummer desuden mange eksempler på forholdsvis velbevarede stationsbyer, både ganske beskedne, hvor udviklingen er stagneret, og mellemstore, som er i stadig vækst.

Nr. Bjert Kirke

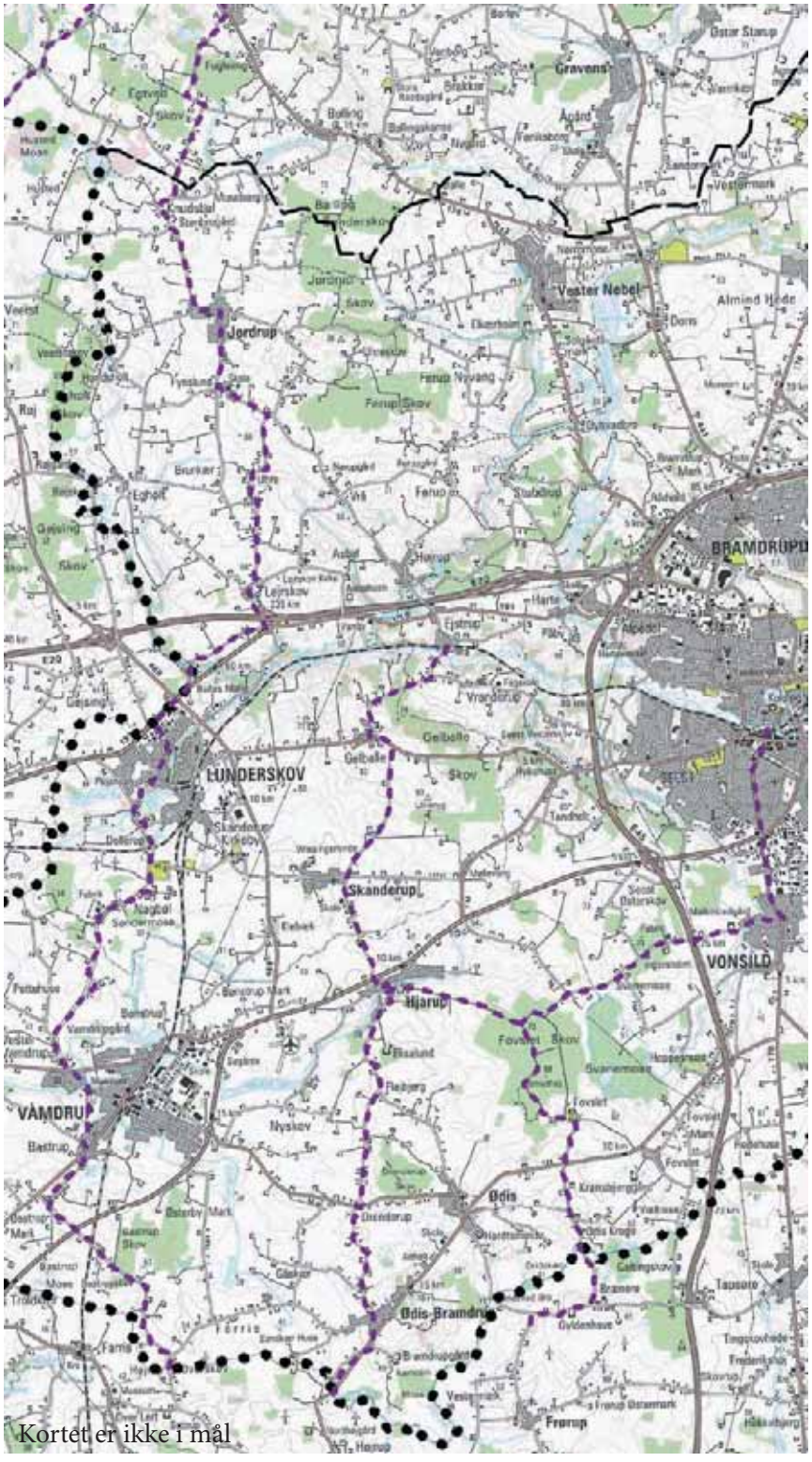

Udpegninger af kulturhistoriske interesseområder i Kolding Kommune

23. Hærvejsforløbet
Indenfor Vejle Amt forløber Hærvejsstrøget gennem de nye kommuner Ikast-Brande, Hedensted, Vejle og Kolding. Siden oldtiden har Hærvejsstrøget forbundet den nordlige del af Jylland med det nordtyske område. Hærvejen følger i store træk hovedvandskellet på den jyske højderyg. Færdslen har her undgået at skulle krydse moser og større vandløb.

De viste linjeføringer markerer både historiske vejforløb, hvor der ikke længere er mulighed for passage, og eksisterende tillempede forløb, hvor der er taget hensyn til ændringer ved vejkryds, vejudretning mv. Som grundprincip er det dog forsøgt udpeget nogle af Hærvejens mest fremtrædende forløb som de kan erkendes på ældre kort fra 1800-tallet, navnlig minorerede sognekort (ca. 1820) og de ældste målebordsblade fra Generalstaben (ca. 1870). Hærvejens forløb har skiftet meget gennem tiderne, så Hærvejsstrøget mange steder strækker sig over et bredt område med mange parallelle vejspor.

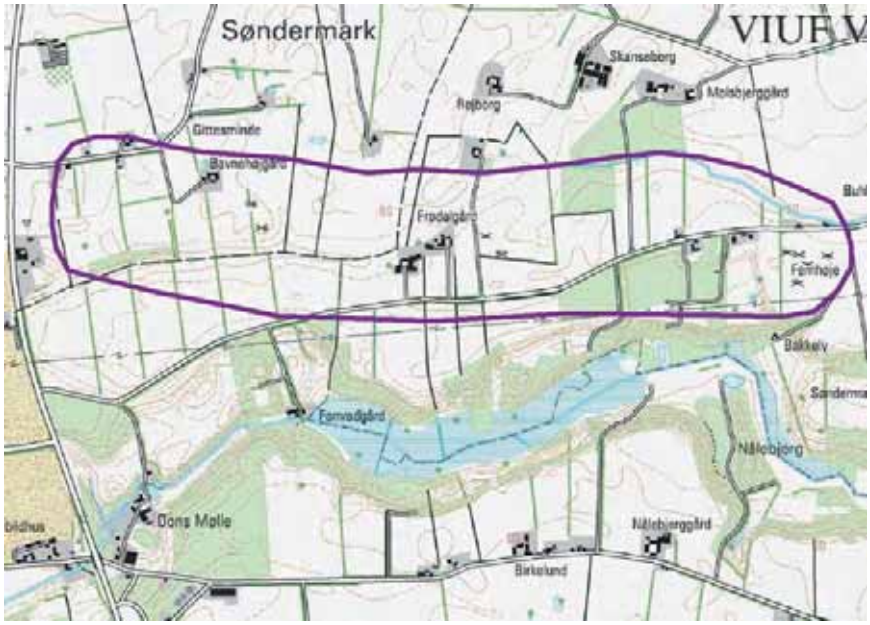
Sårbarhed: De markerede Hærvejsforløb med nærmeste omgivelser er sårbare overfor væsentlige nye og dominerende anlæg, samt ændringer af eksisterende grusbelægninger.

Kortet er ikke i mål

225. Gravhøje på Viuf Vestermark og Ågård Søndermark .
(Del af udpegningen ligger i Ny Vejle Kommune).
Nord for Almind Å mellem Viuf Vestermark og Ågård Søndermark findes en koncentration af fredede, markerede gravhøje og mange overpløjede høje. Miljøet består af 8 fredede gravhøje, bl.a. Femhøje og 27 overpløjede gravhøje. Vest for Bavnehøjgård er gjort en del enkelt- og løsfund.

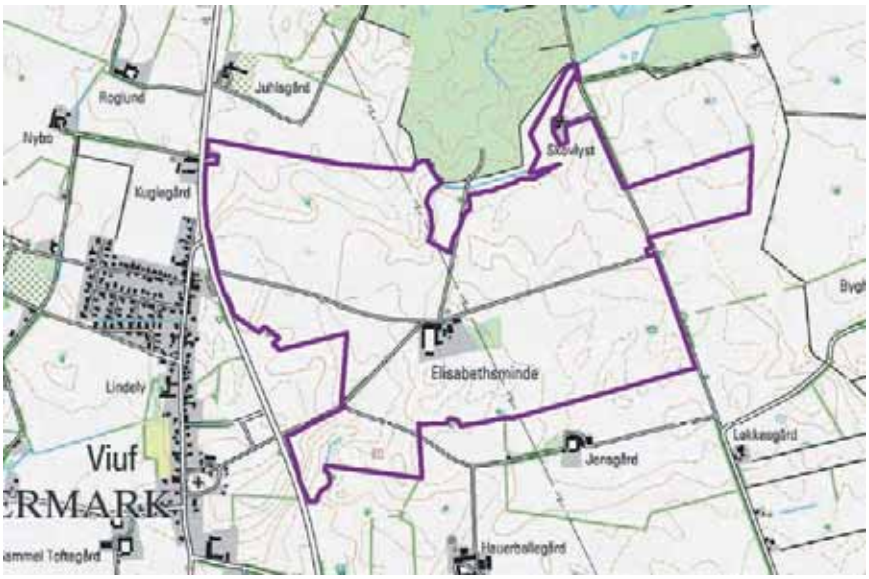
Sårbarhed: Gravhøje og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning.

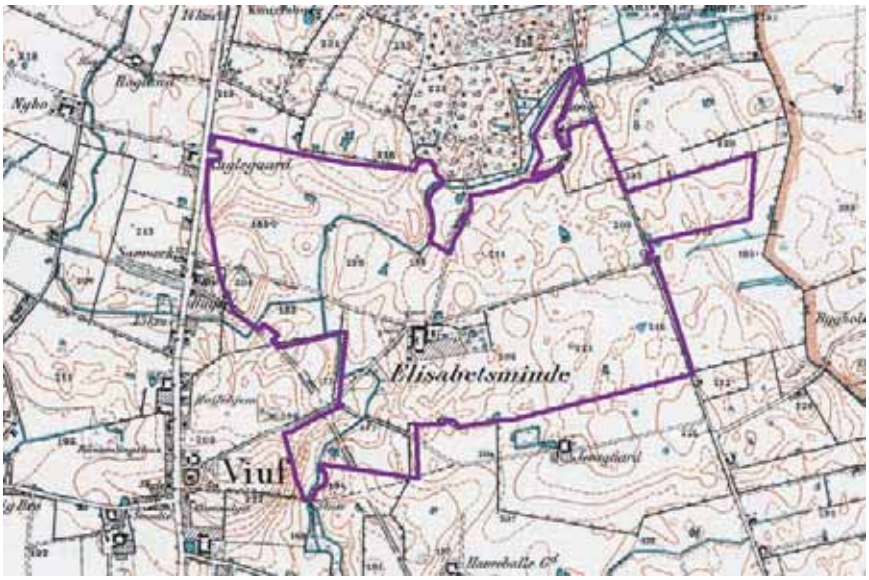

Femhøje på Viuf Vestermark

265. Elisabethsminde

Elisabethsminde er en større gård, der er udflyttet fra landsbyen Viuf efter udskiftningen 1762 og 1770. Gården blev først udflyttet 1845-55, hvor den opførtes midt på jorderne øst for Viuf af ejeren "studekongen" major J. P. Ingwersen. Det nuværende bygningsanlæg består af en fritliggende *hovedbygning* opført 1904, toetages rødstenshus med skifertag og gennemgående frontespice. Stuehuset omgives af en *trelænget avlsgård* i røde sten med port, der indrammer den store gårdsplads. De to staldlænger har rødmalet trempel. En stor have ligger syd og øst for gården. Omkring 1960 var proprietærgården skyldsat til 21,5 tønder hartkorn med et areal på 124 hektar ager og eng samt 17 hektar skov. De mange tidligere mergelgrave er opfyldt/planeret. I den vestlige del af jorderne findes rester af jernbanedæmningen fra Kolding-Egtvedbanen (1898-1930). Fra gården stråler fire radiale *veje*. Stamparcellens grænser markeres på enkelte strækninger af *diger og levende hegn.*

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje, diger, hegn og omgivelser.

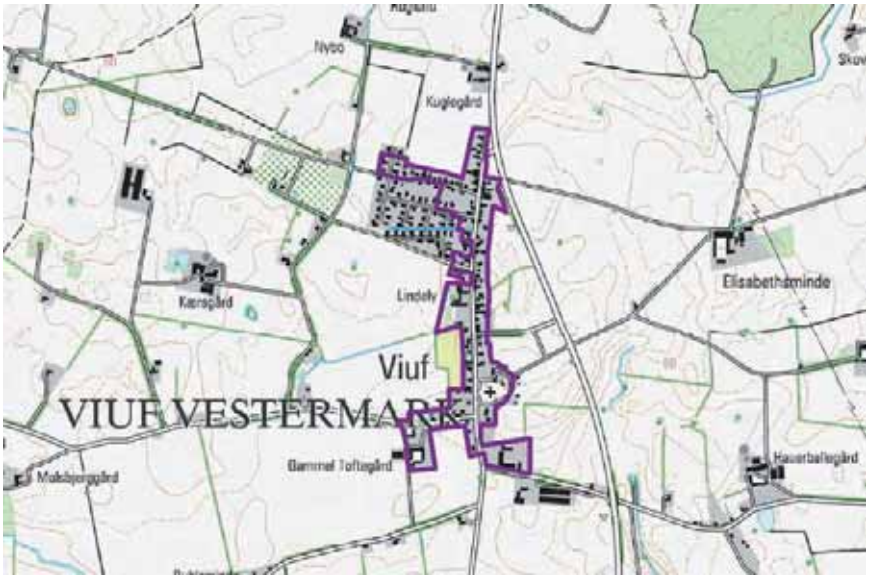

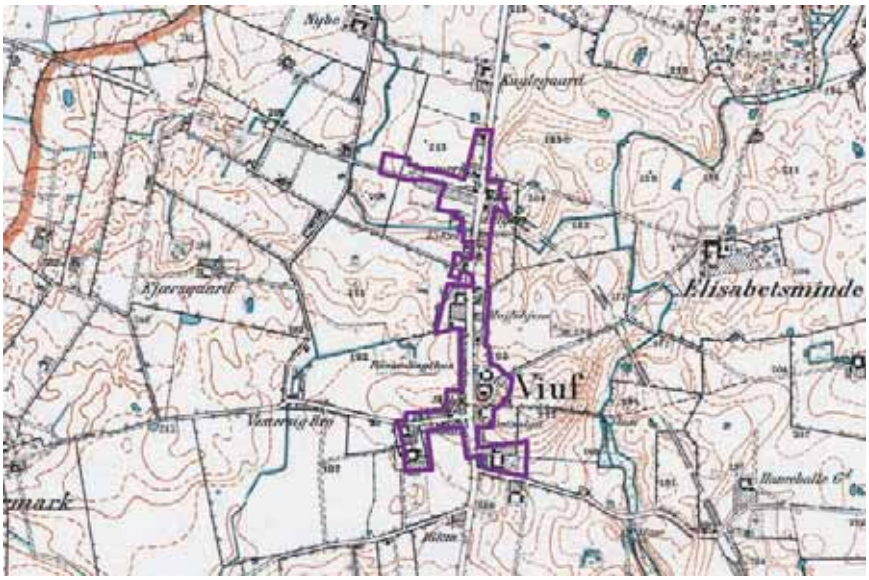
Elisabethsminde, portgennemkørsel og gårdsplads

266. Viuf

Viuf landsby kendes fra 1325. I 1688 bestod sognet af 14 gårde og 5 huse med jord. Efter udskiftningen 1762 og 1770 foregik en betydelig udflytning. De tilbageblevne gårde samler sig nede omkring *kirken og præstegården* og gården Kirstinelyst (stuehuset er fredet). Her ligger også den gamle landsbyskole (1830) og smedjen. I 1898 anlagdes en *station* på Kolding-Egtvedbanen i den nordlige udkant af Viuf. Det medførte en byudvikling langs bygaden mod nord, således at landsbyen og stationen blev bundet sammen af en række huse, institutioner og detailhandel mv. Her ligger bl.a. Viuf *Øvelseshus* 1903, *Elværk* 1910, privat *hvilehjem* ca. 1950, *kro* ca. 1900. Banen lukkede allerede i 1930 og hermed ophørte udviklingen stort set. Viuf var i stærk konkurrence med Almind, der i lidt højere grad var grundlag for byvækst. Mindre hjalp det da Kolding-Vejle landevejen i 1960'erne blev ført udenom Viuf, hvilket begrænsede den afledte landevejshandel.

Sårbarhed: Bymiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser

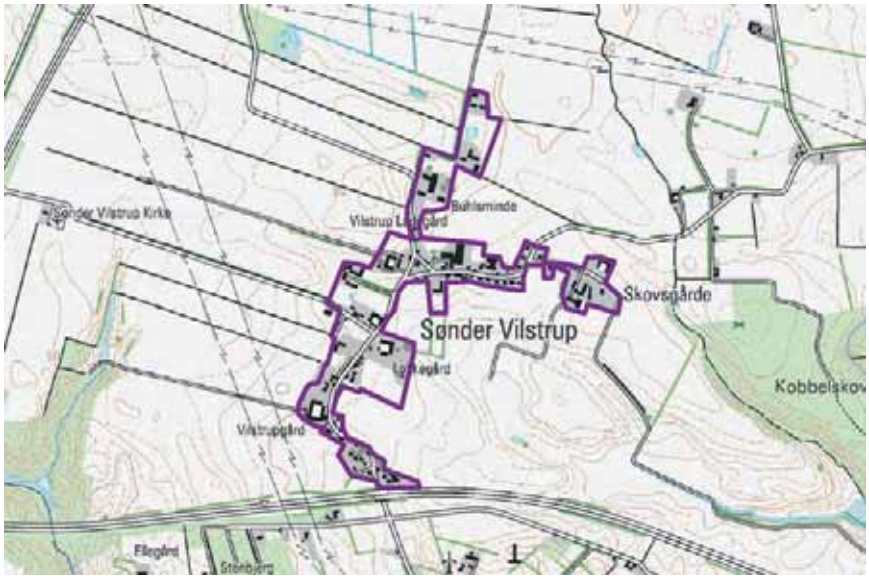
Viuf Station for enden af vejen

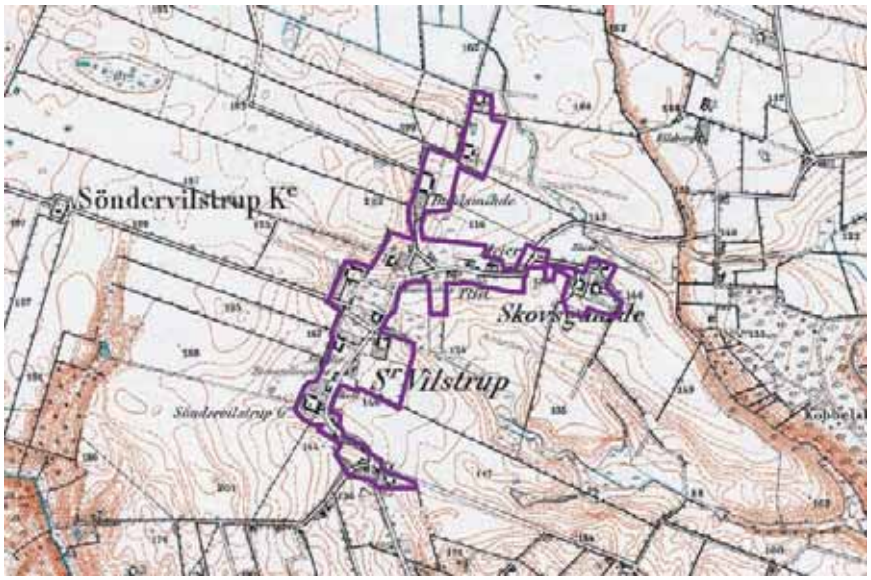

Viuf Forsamlingshus

267. Sønder Vilstrup

Landsbyerne Sønder Vilstrup og Skovsgårde ligger ganske tæt på hinanden og lå i dyrkningsfællesskab før udskiftningen. Sønder Vilstrups gårde ligger langs en nord-sydgående bygade. Vinkelret mod øst løber vejen mod Skovsgårde. De to bebyggelser er i nyere tid vokset sammen. Ejerlavet er stærkt præget af infrastrukturanlæg. Det gennemskæres af motorvejene E20 og E45, som sammenflettes lige vest for ejerlavet, og henover jorderne løber tre højspændingsledninger. Men selve landsbykernen er forholdsvis velbevaret og rummer flere velbyggede gårde samt funktioner fra andelstiden.

I 1765 købte bønderne i Sønder Vilstrup deres by til selveje. Jorderne er udskiftet 1772 og 1774, men uden megen udflytning. Byen er langstrakt og udskiftningsmønsteret blev derfor en mellemting af stjerne- og kamudskiftning med et stort antal meget lange parceller, adskilt af diger og levende hegn. Denne udskiftningsstruktur kan endnu ses vest for landsbyen ud mod motorvejen. I 1839 flyttede et par gårde ud, og salget af de fjernest liggende parceller begyndte. Langt de fleste gårde ligger dog stadig i landsbyen.

Gård i Sønder Vilstrup

Landsbyen: Gårde og huse ligger langs den snoede landsbygade, hvoraf flere har statelige stuehuse, bygget omkring 1900, bl.a. *Løkkesgård* i karakteristisk stil

med pilastre, der fremhæver midterpartiet, og trekantfronton. Udlængerne er nyopførte efter en brand. *Stuehuset* til gården Sdr. Vilstrupvej 84 har samme facade. *Vilstrup Ladegård*, har også et stateligt stuehus med gesimsbånd, vinduesindfatninger og hjørnelisener samt valmtag. Desuden findes flere huse i Bedre Byggeskik stil fra 1920'erne: Forsamlingshus opført 1923. *Skolen,* opført 1925, har bevaret de originale vinduer og fyldingsdøre. Skolen er lukket i 1969. Herefter er børnene sendt til Eltang Skole. *En ældre skolebygning* ligger ved siden af. Missionshus opført 1890, senere nedlagt. Endvidere Mejeri ca. 1950, og brugsforeningen, begge nedlagt.

Sårbarhed: Landsbymiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn og omgivelser.

Vilstrupgaard

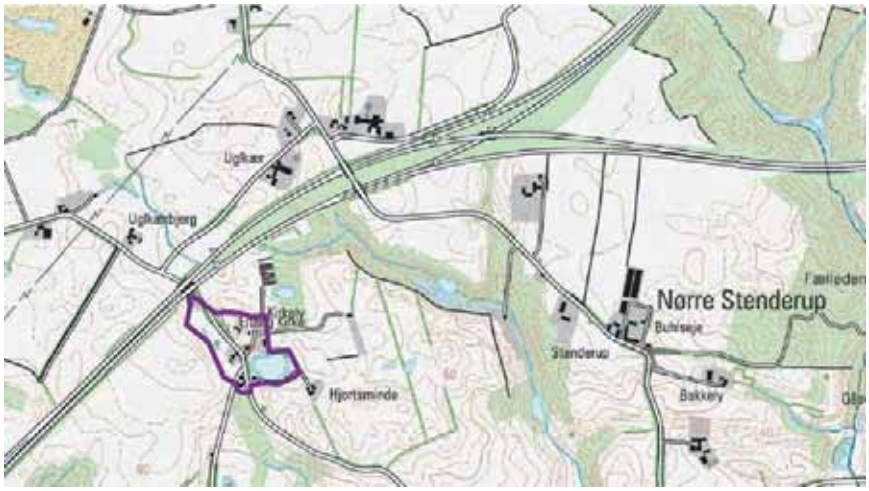
Sønder Vilstrup Mejeri

Sønder Vilstrup Skole

268. Eltang kirkemiljø

Eltang Kirke ligger alene på en bakketop en kilometer nord for Eltang oppe i hjørnet af ejerlavet. Diget med levende hegn vest for kirken markerer ejerlavsgrænsen mellem Lilballe og Eltang. Den hvidkalkede kirke har romansk kor og skib med blytækt tag. Tårnet er opført i senmiddelalderen, men siden skalmuret (formentlig 1788). Kirkegården omgives af kampestensdige med muret køreport og ganglåge. Eltang *Kirkeskole* ligger lige uden for kirkegårdsmuren. Her underviste degnen. *Eltang Rytterskole* ligger over for Eltang Kirke. Ombygget til privat beboelse. Søen er fremkommet ved tørvegravning i forbindelse med et teglværk, der lukkede i slutningen af 1800-tallet.

Sårbarhed: Kirkemiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje og omgivelser.

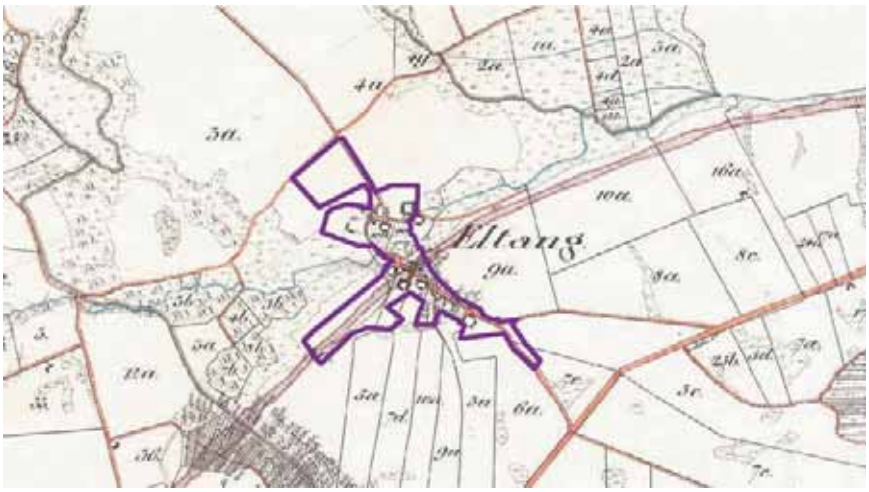
Eltang Kirke med kirkeskole og rytterskole

269. Eltang

Eltang betyder "elm-tunge", hvilket måske kan henføres til landsbyens beliggenhed i en lavning ved et engdrag, måske tidligere bevokset med elmetræer, der deler sig som en tvedelt tunge omkring Sletteskov. Bebyggelsen nævnes første gang i 1231 og bestod i 1688 af 10 gårde, to huse med jord og tre huse uden jord. Efter udskiftningen 1772-74 flyttede et par gårde ud, men ved den østjyske længdebanes anlæggelse i 1866-68 blev yderligere to gårde tvunget bort for at gøre plads til banen i ådalsskrænten. Banen medførte en deling af Eltang i to. Nordvest for ligger resterne af landsbyen. Sydøst for banen op ad bakken udvikledes en stationsbygade, på den tomme plads, som gårdene havde efterladt.

Stationsbydelens bygade er præget af håndværksgårde og huse, opført i røde mursten, fra omkring 1900. Karakteristisk for miljøet er de to typer skoler, som mange byer fik i begyndelsen af 1900-tallet: *Forskolen* (bygaden 31) blev opført 1920 til de små elever, og *byskolen* (bygaden 35) blev opført ca. 1900 til de store elever. Begge skoler blev nedlagt 1963, da centralskolen åbnede på den anden side af banen. *Købmandsforretning,* L. Johansens, har bevaret det gamle præg og fungerer endnu. Stationen er nedrevet med der findes endnu et *DSB-hus* i røde mursten med muret vingehjul og krone i gavlen.

DSB-hus i Eltang

Landsbydelen består bl.a. af de to proprietærgårde: *Eltangggård* (14 tdr. htk.) og *Østerholm (12,5 tdr. htk.)*. Eltanggårds hovedbygning er et trefløjet grundmuret anlæg, hvor midterfløj, der er i en etage over en høj granitkvadersokkel, vistnok går tilbage til 1787. I 1877 blev fløjen ombygget og fik samtidig for hver ende et højt, gennemgående, toetages tværhus med stærkt blindingsværksdekorerede kamgavle. Østerholms stuehus er særpræget med helvalmet tag og høj tagrejsning. Desuden *Eltang Centralskole,* opført 1963 ved arkitekt Sigurd Madsen.

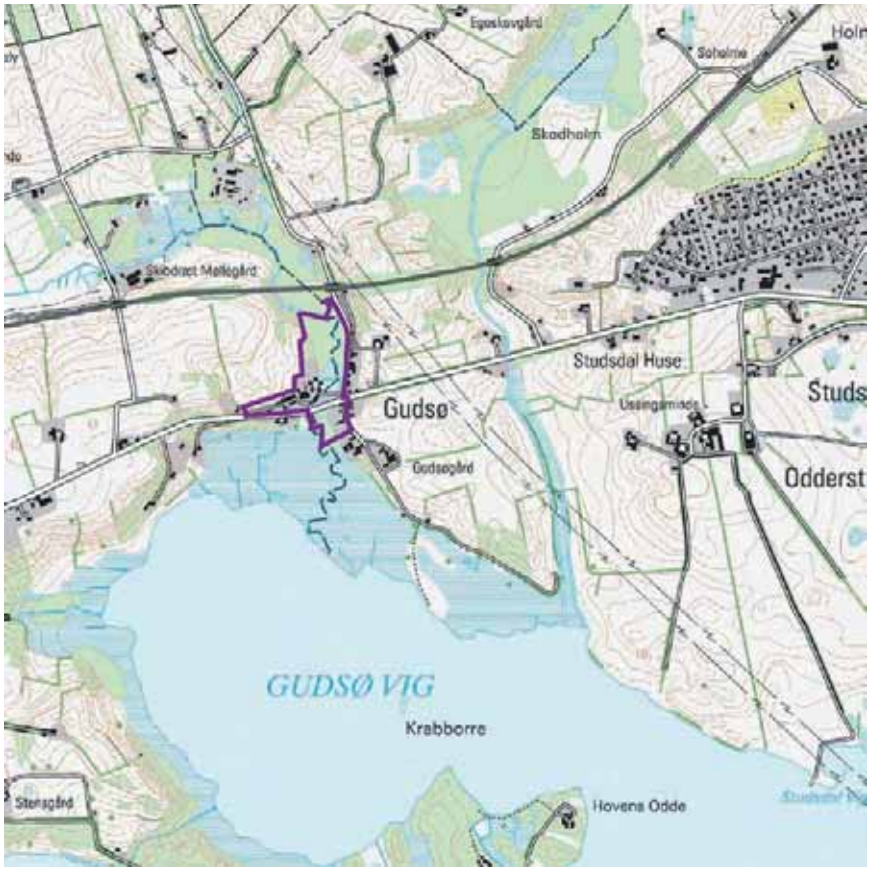
Købmandsforretningen

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje og omgivelser.

Eltanggård

270. Gudsø Vandmølle
(Del af udpegningen ligger i Fredericia Kommune).
Gudsø Vandmølle kendes siden 1578, med har antagelig rod i middelalderen. Møllen ligger ved Gudsø Ås udmunding i Gudsø Vig. Den eksisterende bygning er opført 1867 og formentlig ombygget i 1880'erne. Mølleriet blev nedlagt ca. 1960. Den anvendes i dag til lager og kontor. Der er bevaret en del mølleinventar, bl.a. kværne, elevatorer, stenkran, grynsorterer, kornrenseri, grynbrækker, tromlesigte m.v. Det elektriske inventar er overdraget til Teknisk Museum i Helsingør. En fornem *bro* anlagt 1821 over åen er fredet. Mølledammen og opstemningen er bevaret. Det er en stor mølle med typiske, ganske betydelige bygninger fra slutningen af 1800-tallet.

Sårbarhed: Møllemiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, mølleanlæg og omgivelser.

Gudsø Mølle

271. Gudsø Vig, Hovens Odde og Eltang Vig

I vandområdet og på kystskrænterne omkring Gudsø Vig, Hovens Odde og Eltang Vig findes en række ikke synlige kulturspor fra oldtiden. Stor koncentration af *bopladser* fra sten- og jernalderen. Flere *pælespærringer* i Gudsø Vig, desuden vrag og skeletfund. Tre af spærringerne er henholdsvis fra: 1) førromersk jernalder, 2) 7-800 årene, og 3) 8-900 årene. Eltang Vig blev inddæmmet i 1872. Ved tørlægningen udgravedes et *skibsvrag*. Vigen er blev genskabt ved stormflod og dæmningsbrud i 1978. Området ved Hovens Odde og over til Skærbækværket er kulturarvsareal.

Sårbarhed: Bopladserne er sårbare overfor terrænændringer og dybdepløjning. Skibsvrag, pælespærringer og bopladser på det marine område er sårbare over for arbejder, der berører havbunden.

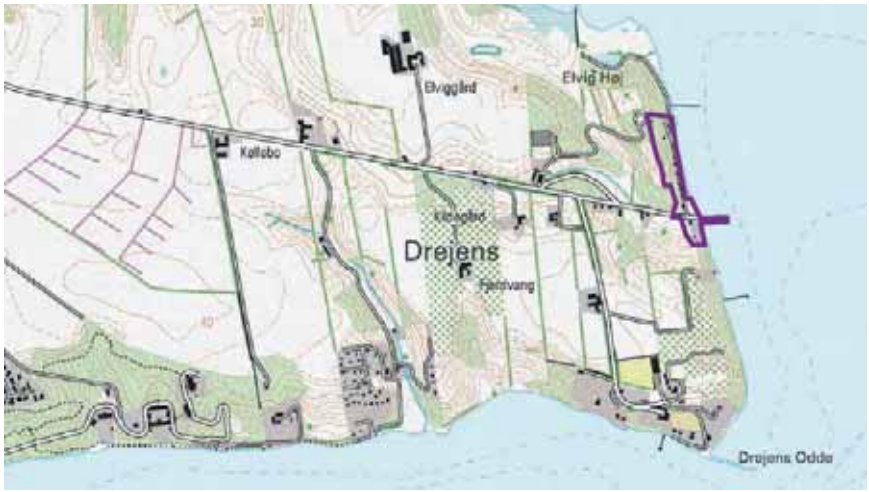

Sydsiden af Eltang Vig

272. Fritidsmiljø ved Elvighøj

I skrænten langs stranden mellem Gudsø Vig og Kolding Fjord findes et eksempel på, hvorledes fritids- og ferielivet har udfoldet sig siden begyndelsen af 1900-tallet med selvskabte former for beboelse. Omkring 1900 lå her et landingssted. Omkring 1930 opførtes Elvighøj *Badehotel*, nu nedlagt og overgået til privatbeboelse. Badehotellet er hvidt med halvt afvalmede gavle og indgang gennem åbne hjørnebuer. Nord for ligger en lille enklave af *sommerhytter*, der ligger helt nede på det flade forland for foden af skrænten. I 1997 blev de selvgroede hytter lovliggjorte mod, at de ikke udbygges til deciderede sommerhuse. En lang badebro ligger i forlængelse af adgangsvejen. Kysten er beskyttet med høfder.

Sårbarhed: Fritidsmiljøet med badehotel og sommerhytter er sårbart overfor ændringer i arkitektur, kystanlæg og omgivelser.

Bådebro ved Elvig Høj

Tidligere badehotel

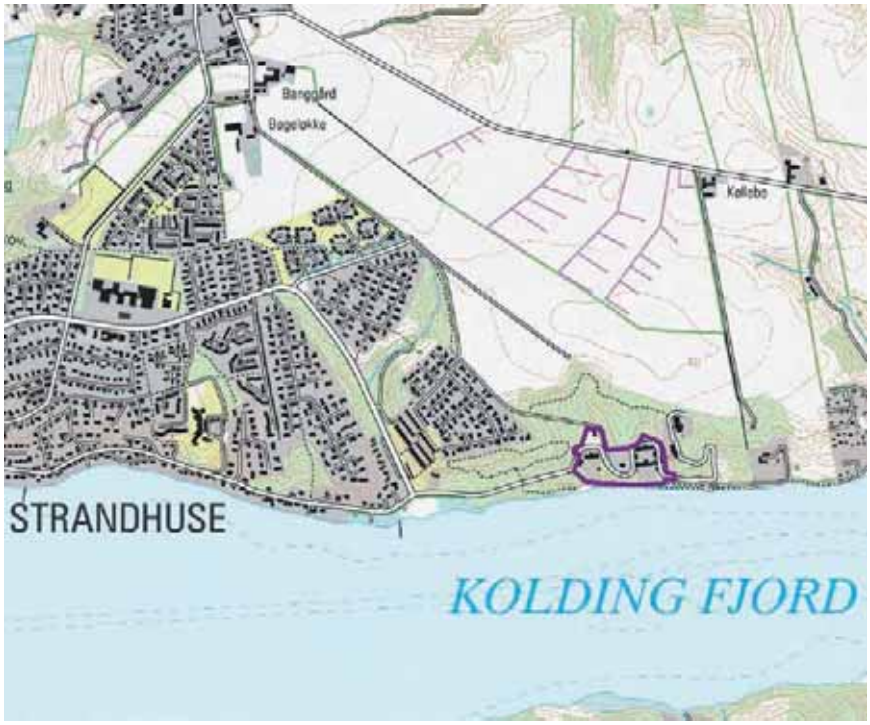

Selvgroede sommerhytter

273. Hotel Kolding Fjord

Hotel Kolding Fjord ligger indhyllet i løvskov på skrænten ned til Kolding Fjord. Det er opført som børnetuberkulosesanatorium i 1909-11 af Julemærkekomiteen ved arkitekt B. Ingemann, København. Sanatoriet var det første i landet som blev opført for overskuddet ved salg af julemærker. *Hovedbygningen* er opført i ny-barok med to etager og mansardetage over en høj kælder. Denne og tre enetages bygninger indrammer en gårdsplads. Vest for sanatoriet ligger et mindre *trefløjet byggeri* tilhørende dette, som nu er indrettet som sygeplejemuseum af Sygeplejerskernes Pensionsfond. Sanatoriet fungerede som et minisamfund med eget vandværk og fjernvarmesystem. Øst for sanatoriet var der ca. 1920 til 1960 et landingssted, hvor patienterne kunne sejles til og fra. I 1960 overgik det til Statens åndssvageforsorg under navnet Koldingfjordskolen med eksternatskole, ungdomsskole og tre plejeafdelinger. Institutionen blev afviklet omkring 1983. Derefter selvejende kursuscenter og hotel. Et kulturhistorisk og arkitektonisk interessant bygningskompleks, som fortæller om en institution, der har skiftet anvendelse i takt med at de "folkelige sygdomme" og behandlingsformer ændredes.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, park, veje og omgivelser, der vil sløre den kulturhistoriske fortælleværdi om sanatorie og minisamfund.

Hovedbygningen med liggehallen til de tuberkulosesyge foran

274. Harteværket

Et af Danmarks få og stadig fungerende vandkraftværker, der sammen med de tilhørende søer, kanaler og funktionærhuse udgør en kulturhistorisk og arkitektonisk helhed.

Donssøerne, Nørresø og Søndersø på ca. 50 hektar, blev omkring 1800 på initiativ af H. Wolff, Nebel Mølle, forsøgt tørlagt ved gravning af 2½ km lang afvandingskanal. Det lykkedes dog ikke helt at tørlægge dem.

I 1918 fik man bevilling til at opføre Kolding Oplands Højspændingsværks Vandkraftanlæg, også kaldet Harteværket. Projektet var af særegen kulturteknisk art, da man skulle ændre vandets afløbsmønster. Tidligere løb Almind Å gennem Donssøerne forbi Dybvadbro og videre til Kolding Å via Vester Nebel Å. Ved at bygge en spærredæmning ved sammenløbet af Vester Nebel Å og Almind Å skabtes Stubdrup Sø og herfra tvang man vandets løb østover via Stallerup Sø, hvorfra der gravedes en 2 km lang cementkanal mod syd til Harteværket. En sluse i spærredæmningen virkede som overløb ved tøbrud og ekstrem nedbør. Anlægget medførte en betydelig vandstandshævning opstrøms i Donssøerne (Nørresø og Søndersø) og Søndermose. Ved at vende vandet skabtes en faldhøjde på 26 meter.

Anlægget blev projekteret af ingeniør M. Thomsen og Professor Rung. *Vandkraftcentralen* er op-

ført ved arkitekt Ernst Petersen, Kolding. I hallen er installeret tre turbiner med en årlig produktion af 1,8 mio. kwh, et betydeligt bidrag til Kolding by. Omkring værket ligger nogle tilhørende huse: En *garage- og værkstedbygning,* der nu bruges til udstilling og formidlingslokale. *To funktionær- og arbejderhuse* over for hinanden på vej ned ad bakken til værket. Harteværket er fredet.

Lige inden anlæggelsen af værket byggedes Troldhedebanen (1917) fra Kolding til Troldhede med station ved *Dybvadbro*. Banen lukkede i 1968, men linjeføringen er bevaret som populær cykelsti. Stationen er velbevaret med pakhus og læsserampe. Pakhuset rummer en informativ plancheudstilling om Troldhedebanens historie.

Busholm Bro: Historisk bro, der går over den gravede Skallebæk Kanal. Broen er efter al sandsynlighed flyttet til stedet i 1937 fra den gamle grænse ved Skodborghus, hvor den gik over Kongeåen fra 1864-1920. Den sydvestlige jernsøjle bærer årstallet 1862.

Det meste af området er udpeget som kulturarvsareal pga. forekomsten af mange *stenalderbopladser.*

Dybvadbro Station

Harteværket

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart over for ændringer af arkitektur, vandkraftanlæg, kanaler, søer dæmninger, broer, sluser, veje og omgivelser samt ændringer af terræn- og vandstandsforhold.

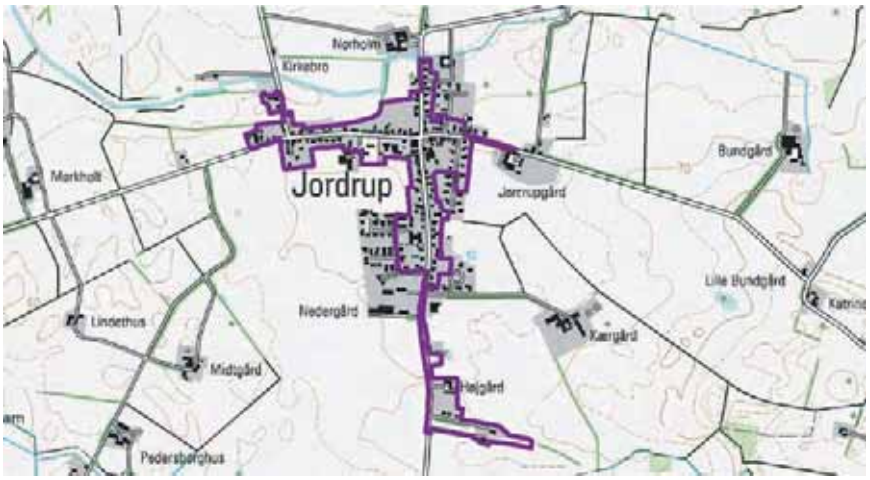
275. Stenalderbopladser i Kolding Ådal, Alpedalen.
Syd for Alpedalen omkring Kolding Å, på ådalens skrænter, findes seks bopladser fra ældre stenalder. Der er desuden gjort løsfund fra Maglemosekulturen, fundet boplads og grav fra yngre bronzealder/ældre jernalder og registreret rester af en 1200-tals bro.

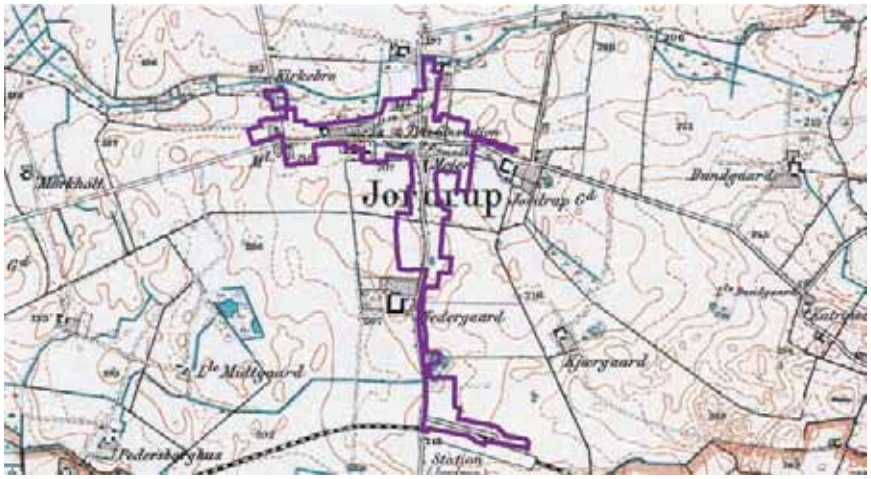
Sårbarhed: Bopladserne er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning, tilgroning og vandstandsændringer.

276. Jordrup

Jordrup kendes fra 1330-48. Det var en større løst opbygget kirkelandsby med 17 gårde og 4 huse i 1688. Efter udskiftningen 1772 udflyttede en del gårde og således blev den gamle bygade næsten blotlagt for bebyggelse. I slutningen af 1800-tallet begyndte en fortætning af den øst-vestgående bygade omkring vejkrydset og henne ved *kirken* og den gamle *landsbyskole*. Byen rummede da to møller, en savmølle og en kornmølle samt to dampmaskiner. *Andelsmejeriet* opførtes i 1888, ombygget 1915. Ved vejkrydset opførtes afholdshotel og cikorietørreri (senere foderstofforretning). I 1917 anlagdes en *station* en kilometer syd for byen ved jernbanen mellem Kolding og Troldhede. Herefter begyndte byen at vokse mod syd. Her ligger en række nyere institutioner blandet med beboelse og erhverv. Mest markante er *alderdomshjemmet og forsamlingshuset,* begge fra 1931 og i ensartet byggeskik. Forsamlingshuset har en arkitektur, der er utraditionel for forsamlingshuse på egnen. Det erstattede et hus et andet sted i byen fra 1882 og blev bygget i røde sten i en slags sen-

klassicistisk stil med midterrisalit og trekantfronton samt helvalmet tag. Stilen er ofte brugt til skoler, bygget omkring 1910-20. Efter jernbanens lukning i 1968 gik væksten næsten i stå, og byen nåede aldrig at gro helt sammen med stationsområdet.

Sårbarhed: Forsamlingshuset er sårbart overfor væsentlige ændringer af dets arkitektur og omgivelser.

Jordrup Radio og TV

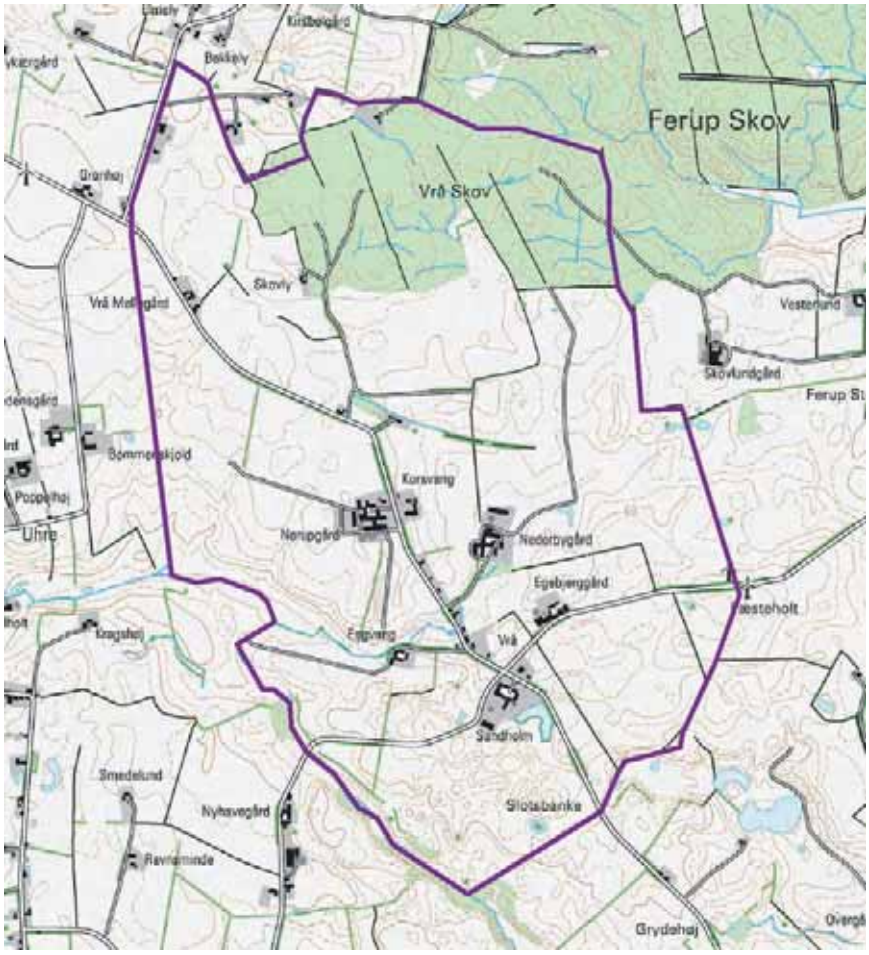
Jordrup Mejeri

Jordrup Forsamlingshus

277. Landsbyen Vrå

Vrå landsby kendes først fra 1497. Det er en *løst opbygget rydningslandsby*, der ligger i et dødispræget, kuperet område i Lejrskov sogn. Ejerlavet afgrænses naturligt af Asbøl Bæk mod sydvest og har en del af Ferup Skov (Vrå Skov) mod nord. I 1688 bestod Vrå af ni gårde og et hus. Hertil kom en *rytterskole* i 1720. På det minorerede sognekort kan der kun erkendes seks gårde og et hus. Efter udskiftningen 1774 blev de to gårde, Egebjerggård og Sandholm, udflyttet på jorderne lidt udenfor landsbyen. Landsbykernens ældre løst opbyggede præg er dog forholdsvis velbevaret. Siden er der kommet lidt huse til langs bygaden. I 1917 anlagdes *Korsvang Station* på Troldhedebanen lidt nord for gården Korsvang, men det førte ikke til nogen bydannelse. Stati-

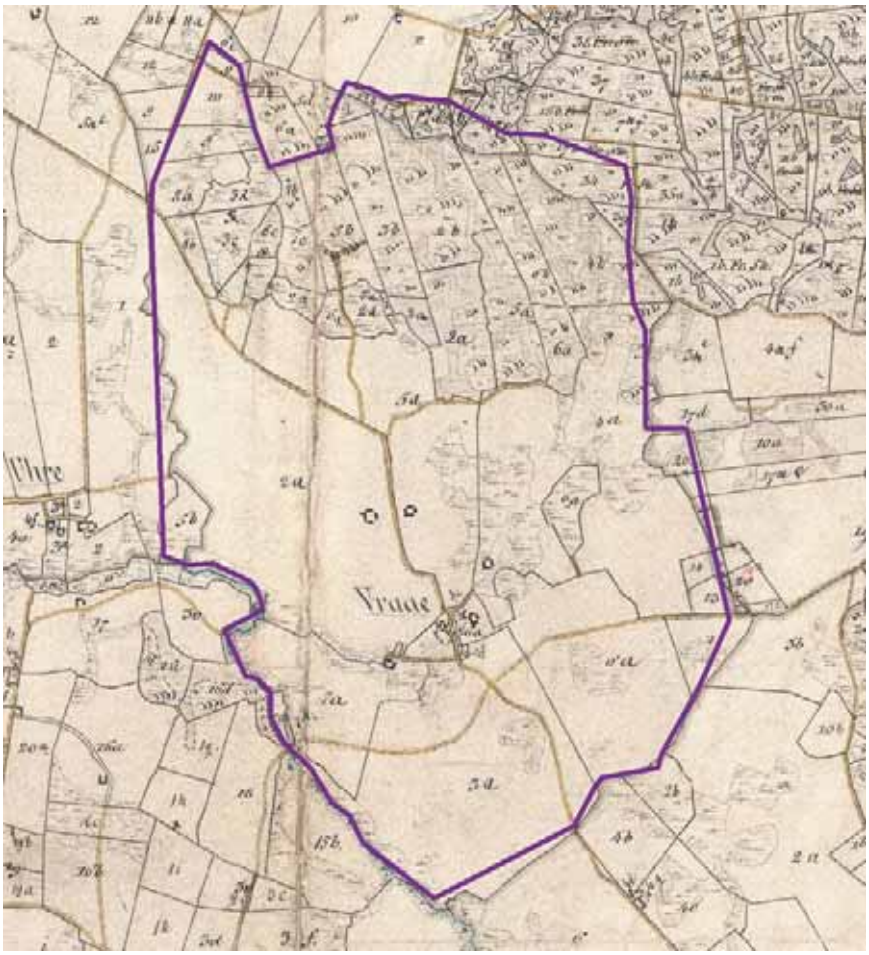

Gården Sandholm

onen lukkede 1968 og er overgået til privatbeboelse med pakhus og stationsbygning. Der er enkelte spor af jernbanedæmningen øst for stationen og mod nordvest ved Vrå Møllegård, hvor der ca. 1870-1940 lå en vejrmølle og en smedje. I ejerlavet er der bevaret en del *diger og levende hegn*, særlig i Vrå Skov, hvor hver gård havde sine skovparceller, og omkring Egebjerggård og Nederbygård. *Gårdene* er generelt ret store, opført i grundmur i årtierne omkring 1900.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn, grøfter og omgivelser.

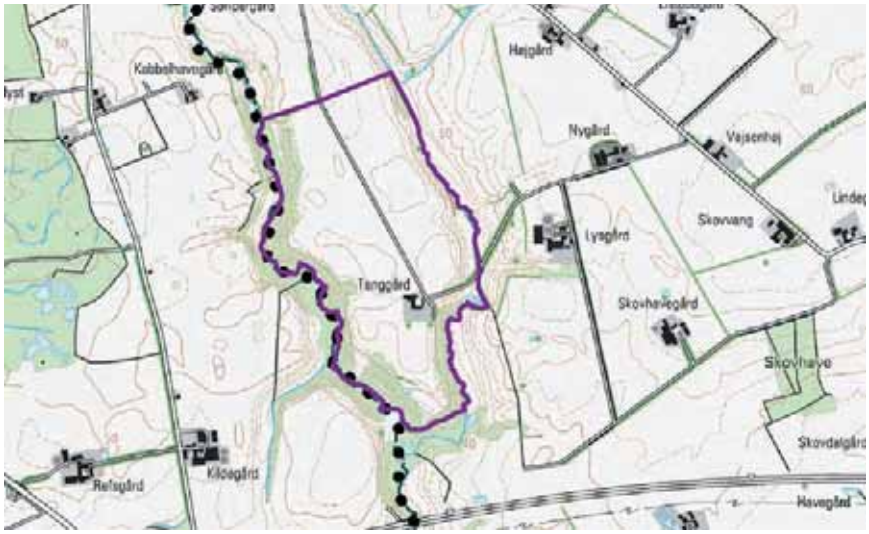

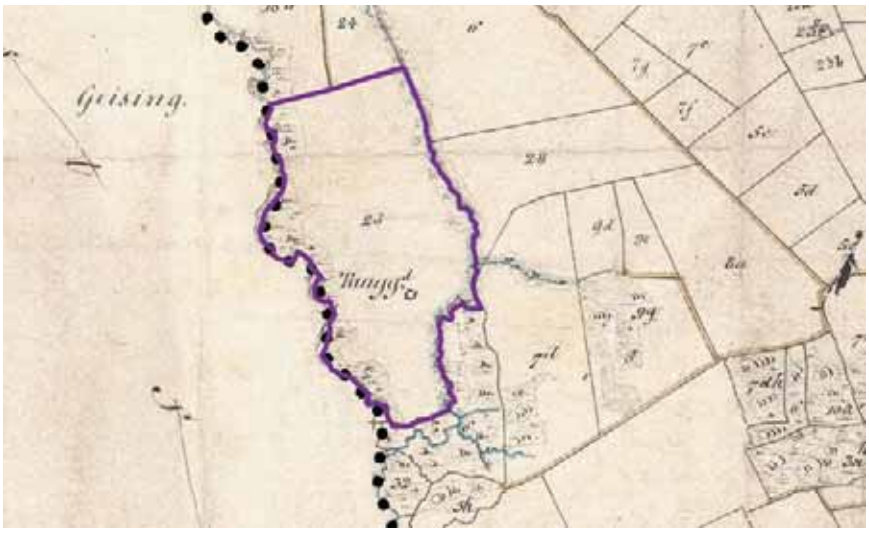
Pakhuset til Korsvang Station

278. Tanggård

Tanggård er en enestegård beliggende i samme ejerlav som landsbyen Egholt. Gården ligger på en tange i ejerlavets sydvestlige randområde på et plateau mellem Tanggård Bæk og Åkær Å, der både er sogne og herredsgrænse. Skrænterne mod Åkær Å er skovklædte. Gården kendes fra o. 1400. Den ligger på sin oprindelig plads og der er ikke bygget yderligere på stamparcellen. Et digestykke mod nord markerer grænsen til Egholt. Der findes endnu en længe i bindingsværk, stuehus og anden længe er i grundmur o. 1900.

Sårbarhed: Enestegården og dens stammatrikel er sårbar overfor udstykning og nedlæggelse af diger.

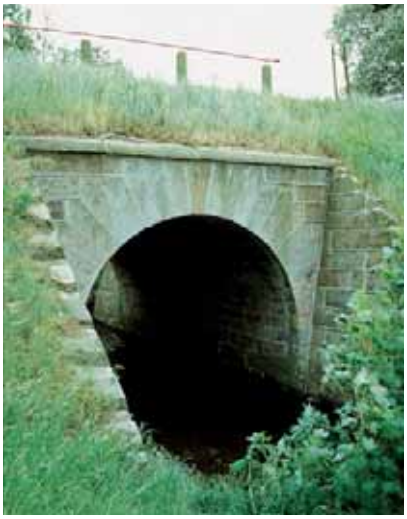
Tanggård

279. Gravhøje ved Lejrskov og Hesselvad Bro

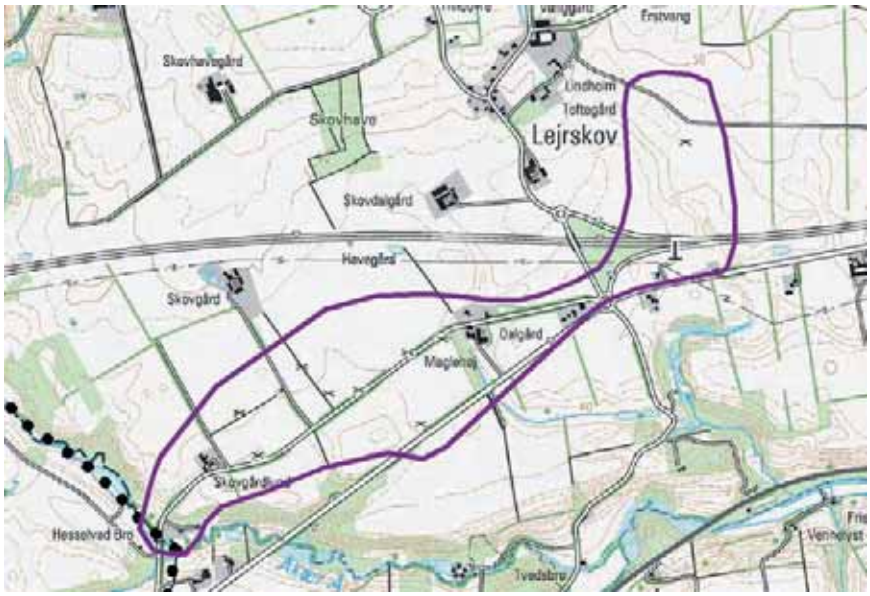
Mellem Åkær Å og Lejrskov findes en koncentration af markerede, fredede gravhøje og meget tydelige, overpløjede gravhøje. Højgruppen består af *ni fredede og 16 overpløjede gravhøje*. På strækningen fra Maglehøj til Hesselvad Bro løber højgruppen parallelt med den gamle landevej mellem Kolding og Ribe.

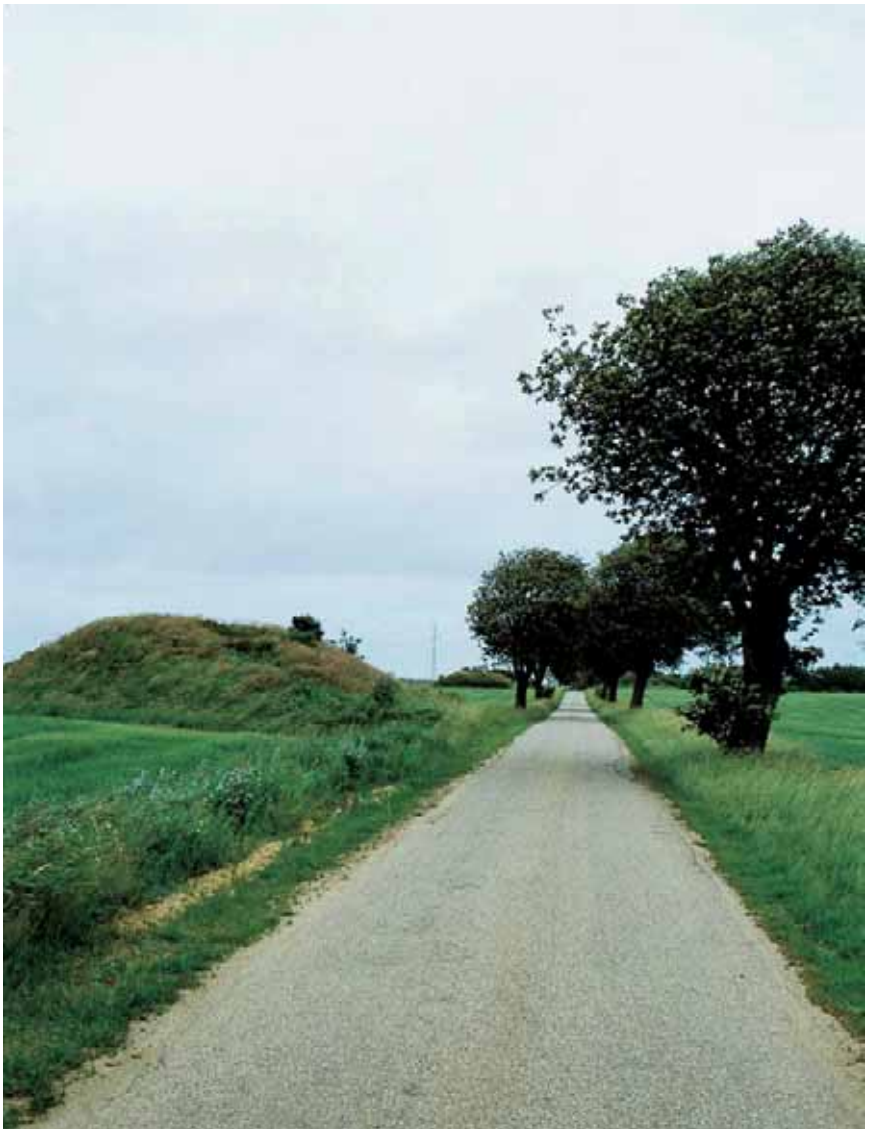
Hesselvad Bro ligger ved et vejknudepunkt, hvor tre sogne mødes. Vejen er ført over Åkær Å ved hjælp af en stenbro, anlagt i midten af 1800-tallet og bygget af tilhuggede kampesten. Ved en parkerings- og rasteplads er opstillet en informationstavle og en 3000 år gammel gravkiste af sten, som er fundet i gravhøjen Bredhøj syd for Lejrskov by.

Sårbarhed: Gravhøjene og deres omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning. Hesselvad Bro er sårbar over for forfald og vejudvidelse.

Hesselvad Bro

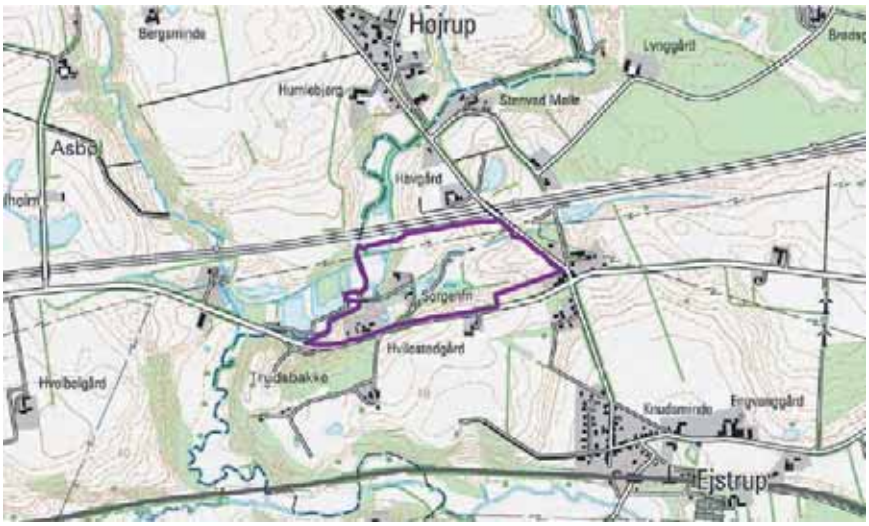

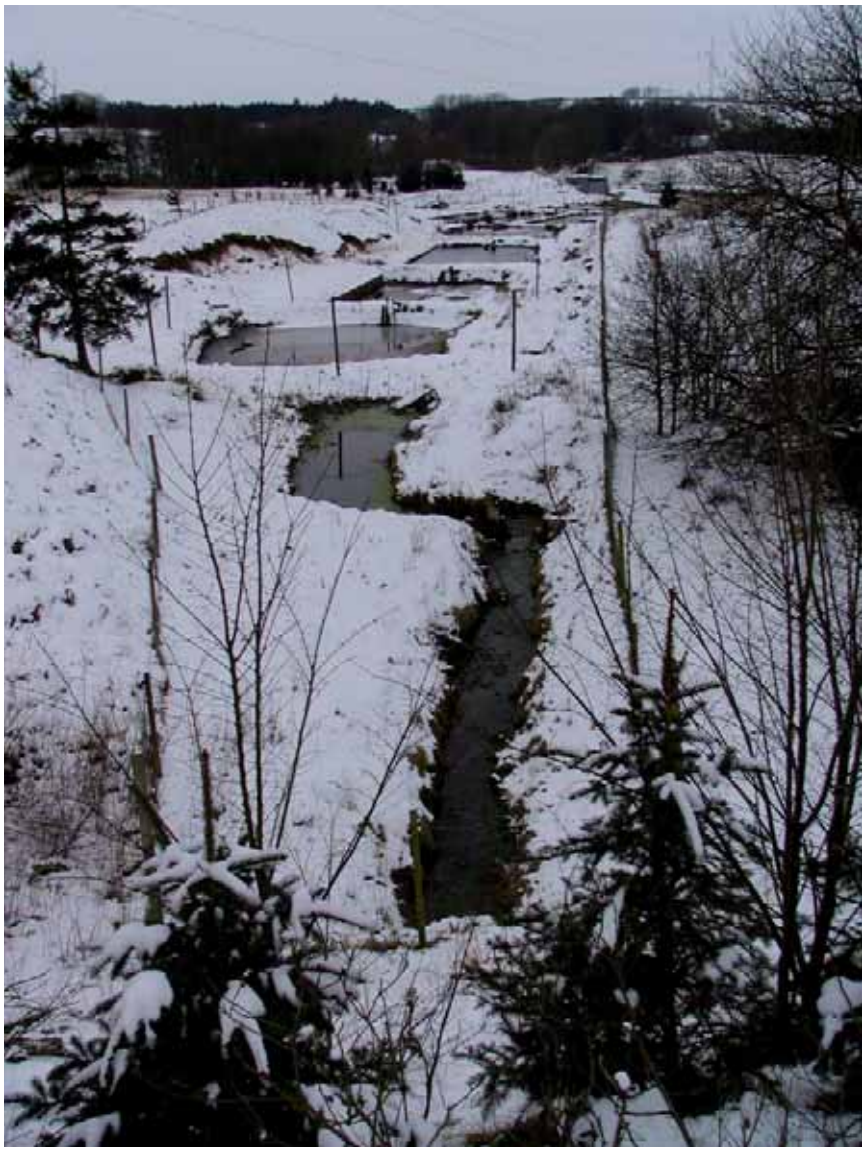
Lejrskovhøjene langs den gamle landevej

280. Hvilestedgård Dambrug
Hvilestedgård er Danmarks første ørreddambrug, anlagt i 1894. Efter forsøg i en havedam på Hvilestedgård blev den første rigtige dam gravet i 1894. Dambruget udviklede sig hurtigt til et regulært dambrug i engen og rummer i dag 18 *jorddamme*. De to blev gravet i starten af 1890'erne i forbindelse med den gamle mølledam til Sorgenfri Mølle. Et stemmeværk leder vand fra Hvilested Bæk til klækkehuset, mens de øvrige damme forsynes fra kildevæld. Af bygninger findes der *klækkehus, strygehus og hakkehus.*

Sårbarhed: Dambrugsmiljøet er sårbart overfor ændringer af dambrugsanlæg, jorddamme, stemmeværk, kanaler, veje, arkitektur og omgivelser.

Hvilestedgård

Hvilestedgård Dambrug

281. Ejstrup stationsby

Ejstrup landsby lå på et plateau ned til Kolding Ådal. I 1688 bestod den af otte gårde. Fra gammel tid var der passage over Kolding Å via Ejstrup. Vejen blev bibeholdt ved Fredericia-Padborg-banens anlæggelse i 1866 selvom landsbykernen blev kørt midt over. Trafikken på skinnerne blev forøget i 1874 da forbindelsen til Esbjerg blev etableret. På denne måde blev fire gårde isoleret syd for banen og det gav naturligvis incitament til at foretage en udflytning til jorderne nord for. Det nuværende Ejstrup består således næsten udelukkende af nyere bebyggelse fra første halvdel af det 20. århundrede. Skolen opførtes i 1902. Stationen blev først anlagt ca. 1920, og det gav aldrig anledning til en voldsom bydannelse. Den lille stationsby orienterede sig omkring et trekantet vejnet med vægt langs den gamle landsbygade. Brugsforening og afholdshotel (senere restaurant) kom til samtidig med stationen.

Stationsbyens udvikling gik stort set i stå, da stationen lukkede. Byen bærer stadig præg af at være et sluttet minisamfund.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Ejstrup Station

Bygaden i Ejstrup

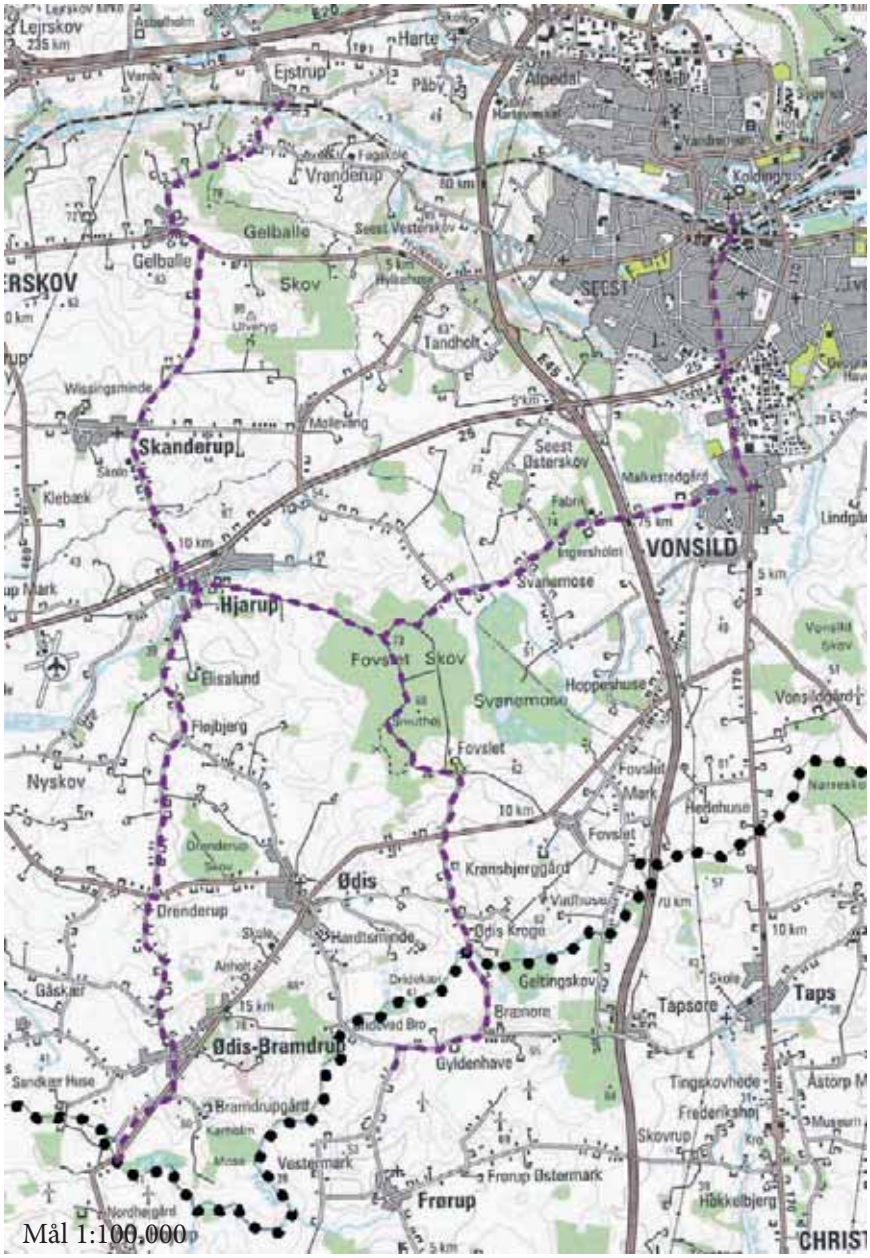

Ejstrup Brugsforening

282. Grænsevej og smuglervej
To vejforløb med relation til kongerigets grænse mod Slesvig. Det vestlige spor var en sydgående grænsevej, der især blev benyttet 1864-1920. Forløbet støder til Kolding-Esbjerg-landevejen lige nord for Ejstrup og går sydover via Gelballe, Skanderup, Hjarup og Ødis-Bramdrup.

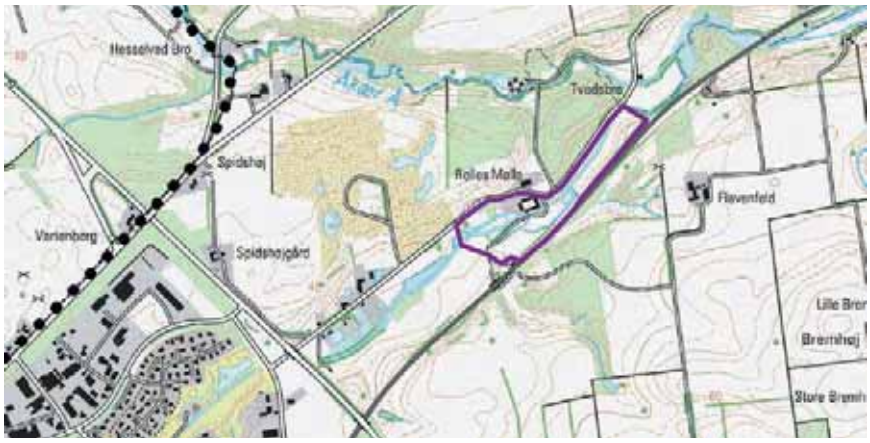
Det østlige spor var en alternativ rute fra Kolding til grænsen gennem Fovslet Skov, omtalt som smuglervej allerede i 1500-tallet. Det går igennem Dridekær ved smal tør passage og mundede ud i et toldsted, der virkede fra 1864-1920.

Sårbarhed: Vejforløbene med nærmeste omgivelser er sårbare overfor væsentlige nye og dominerende anlæg, samt ændringer af eksisterende vejbelægninger og trace.

283. Rolles Mølle Dambrug
Rolles Mølle ligger ved Drabæks Mølleå. Det er en gammel kornvandmølle kendt siden 1578. *Møllegård* med hovedbygning er efter brand i 1871 i ny-renæssance stil med velske gavle, malet rød med hvide dekorationer. Ved møllen blev der i slutningen af 1800-tallet anlagt et af landets første ferskvandsdambrug, som efter udvidelse i 1920'erne betegnes som et stort anlæg af fiskedamme. Dambruget blev nedlagt ca. 1960, men der er endnu spor efter jorddamme i engene øst for møllegården. Mølledammen er endnu synlig, selvom opstemningen er fjernet.

Sårbarhed: Dambrugsmiljøet er sårbart overfor ændringer af jorddamme, kanaler, veje, arkitektur og omgivelser.

Rolles Mølle

284. Drabæksmølle og villaen Hvidkilde

Drabæksmølle er kendt siden 1578. Den ligger opstrøms Drabæks Mølleå, der fortsætter ud i Kolding Å. Møllesøen er aflang og afgrænses af kanten på en smal, nedskåret smeltevandsdal. Oprindelig lå møllen uden for Lunderskov, nu er den omgivet af stationsbyen (se nr. 285) og parcelhuskvarterer. Den nuværende bygning blev opført som valsemølle i 1910, omgivet af ældre bygninger til beboelse og landbrug. Møllen er turbinedrevet og producerer i dag økologisk mel og gryn. Møllesøområdet fredet.

Hvidkilde ligger i bagenden af møllesøen ved landevejen vestud af Lunderskov. Villaen er opført 1913 af fiskeeksportør Poul Hansen, der var en af de første, som anlagde ferskvandsfiskedamme. *Jorddammene* ligger i engene bag villaen i kanten af Drabæks Møllesø, og indgår i en *park*, ejet af Lunderskov Kommune. Hvidkilde rummer i dag Lunderskov Kommunebibliotek. Oppe på skrænten midt mellem Hvidkilde og Drabæksmølle ligger villaen Hellas, som Poul Hansen opførte til sin datter i 1935. *Hellas* blev i 1997 ombygget til boligforeningslejligheder.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, mølleanlæg, opstemning, møllesø, jorddamme, veje og omgivelser.

Parkanlæg

Hvidkilde

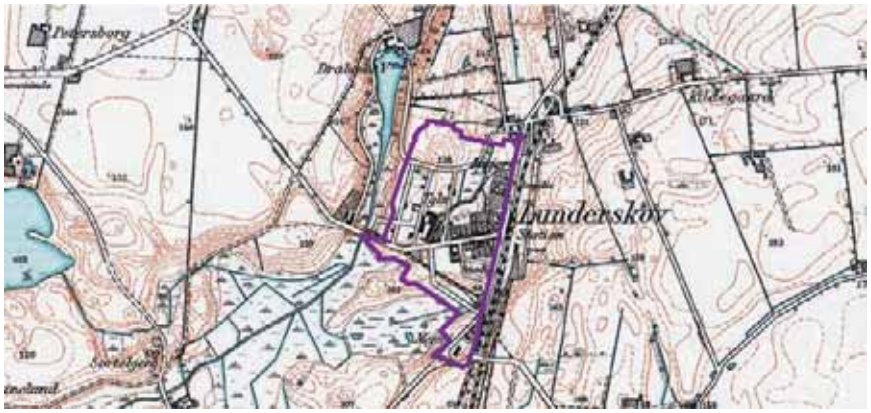

Drabæksmølle med mølledam

285. Lunderskov stationsby

Rydningslandsbyen Lunderskov, den lille skov, kendes fra 1496. Det var i 1688 en mindre landsby med seks gårde og tre huse. Landsbyen blev i 1866 nabo til en *station* på den Østjyske længdebane på strækningen mellem Fredericia og Padborg. Fra 1874 fik stationen tillige omstigning til Kolding-Esbjergbanen, som her mødtes med længdebanen. Dette satte gang i udviklingen af en mellemstor stationsby med vækst omkring den vestgående hovedgade og jernbanegaden. På hovedgadens første stykke ses karakteristiske etagebygninger med blandet bolig og erhverv i stationsbystil, bl.a. det store jernbanehotel. Byen fik en lokal oplandsfunktion, hvilket afspejles af de lidt særlige funktioner som politistation, biograf, stadion (1955) og kommunekontor. Desuden elværk, vandværk og vandtårn samt brugsforening, adskillige købmænd og anden handel og håndværk. Et teglværk lå tidligere midt i byen, men nedlagdes ca. 1930. Skolen er opført 1923, ombygget 1953-55. I hver ende af byen anlagdes et mejeri; et for grundtvigianerne, andelsmejeriet Lunderskov 1895, og et for Indre Mission, Andelsmejeriet Søndagshvile flyttet fra Skanderup 1912, ombygget 1927 og 1951-55. Stationsbyen afgrænses naturligt af Drabæksmølles sø (se nr. 284) og engene omkring mølleåen, hvilket har virket konserverende for bystrukturen. I stationsbyens periferi er der siden 1960'erne opvokset flere parcelhuskvarterer, primært vest for banen. Som by har Lunderskov altid været i konkurrence med Vamdrup (se nr. 291) fem kilometer sydpå. Af særlige trafikale og grænsemæssige årsager kunne de to rimeligt, store stationsbyer udvikles parallelt trods det geografiske naboskab.

Sårbarhed: Stationsbyen er sårbar overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Indkørsel til Lunderskov

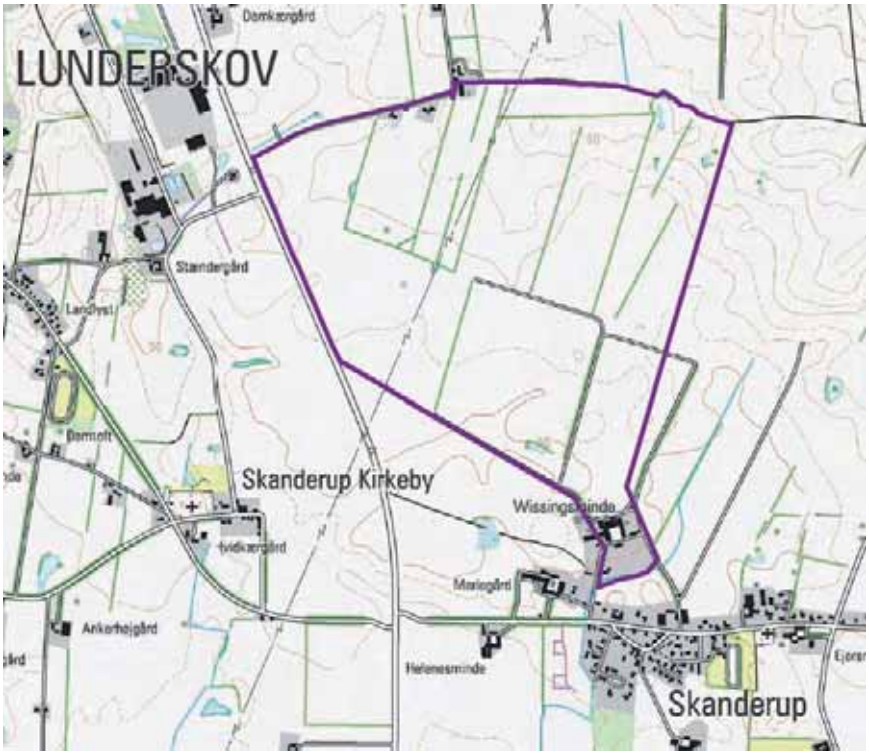
Lunderskov Station

Bygaden

286. Wissingsminde

Wissingsminde er en stor *proprietærgård* i den nordlige udkant af Skanderup landsby. Hovedparcellen udgår som en stor udskiftningstrekant fra Skanderup og til ejerlavsgrænsen, markeret med *diger og hegn*. Jorderne er jævne og sandmuldede og beplantet med nord-sydgående levende hegn gennem 1900-tallet. Gården kendes selvstændigt fra 1820'erne, hvor hovedbygningen brændte. Selvom en del jord frasolgtes i 1927 var den omkring 1960 skyldsat til 17,3 tønder hartkorn. Den nuværende *hovedbygning* er opført i 1920. En herskabelig bygning i røde sten med afvalmede gavle og lille klokketårn. *Avlsbygningerne* består af to store længer, den tredje, som lukkede gårdrummet, er nedrevet. Ved indkørslen gennem *alleen* fra Skanderup ligger en fodermester- eller arbejderbolig. Stuehuset skilles fra landsbyen eafstor parklignende *have.*

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart over for ændringer i arkitektur, veje, diger, hegn og omgivelser.

Hovedbygningen på Wissingsminde

Indkørsel med allè

287. Skanderup Kirkeby

Skanderup sogn er præget af kampen mellem Indre Mission og de grundtvigske. Indre Mission slog sig ned ved den enligt liggende Skanderup Kirke, og opførte missionshuset Pella i 1889. Omkring kirken ligger bebyggelsen, Kirkeby, bestående af præstegården, missionshuset (nu metalsliberi), den tidligere fattiggård (Hvidkærgård) opført 1875 med ca. 34 pladser samt en lille husrække. Skanderup Kirke har romansk kor og skib med nyere tårn. På kirkegården er bl.a. en mindesten over tre ukendte soldater, der faldt i slaget ved Ejstrup 23. april 1849. Kirkebyen er et særegent religiøst miljø fra nyere tid.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje og omgivelser.

Den tidligere fattiggård

Missionshuset Pella

Skanderup Kirke

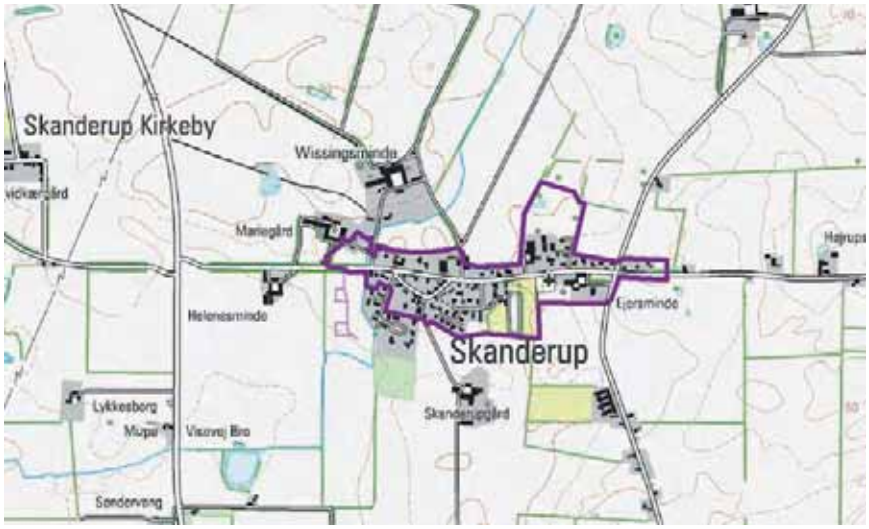
288. Landsbyen Skanderup

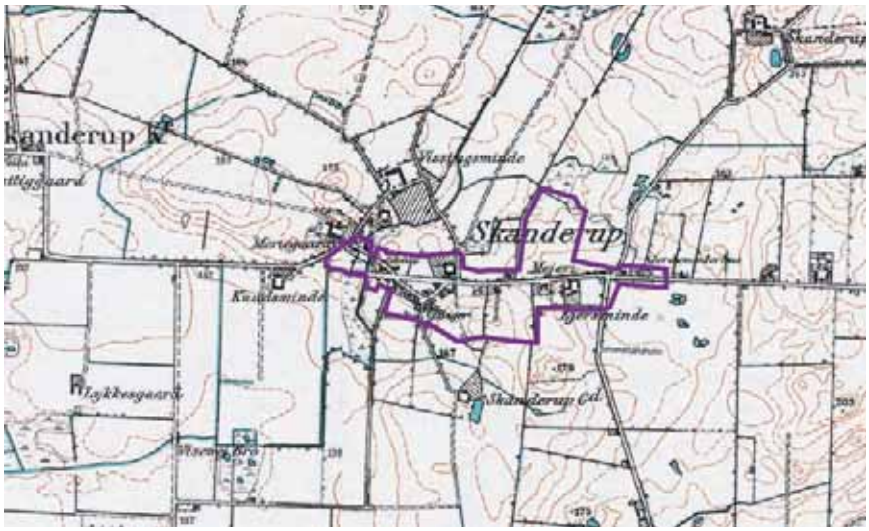
Skanderup har en blanding af store gårde og ældre huse. Sognet er præget af kampen mellem de grundtvigske og Indre Mission. De grundtvigske slog sig ned i Skanderup landsby og skabte et karakteristisk friskolemiljø.

Skanderup kendes fra 1280 og bestod i 1688 af 17 gårde og tre huse. Gårdene lå omkring en firkantet bygade med veje strålende til alle sider. I 1930'erne anlagdes en øst-vestgående vej gennem landsbykernen. Byen består af seks spredtliggende gårde med en række huse, serviceerhverv og institutioner ind imellem. Midt i byen ligger Grønvangsgård, der ikke er ændret væsentligt siden slutningen af 1800-tallet. I den nordlige del ligger Wissingsminde (se nr. 286).

Den tidligere *kommuneskole* i røde mursten, opført i 1908. Gymnastiksalen har stræbepiller ligesom de gamle forsamlingshussale. Skolen lukkede i 1963. Den ligger ud for den lille bygade ved vejen.

Mod vest byggede de grundtvigske: *Efterskole* med *friskole,* oprettet 1914 og bygget i Bedre Byggeskik stil af røde mursten. Den hedder nu *Skanderup Ungdomsskole* og består af flere tilbygninger, opført på forskellige tidspunkter. Friskolen er flyttet over på modsatte side af vejen i en ældre villa. *Valgmenighedskirke* fra 1922. Den er indrettet i det ombyggede andelsmejeri (tegnet af arkitekt Th. Rolver, Kolding), cementpudset. Andelsmejeriet (opført 1895)

Skanderup Valgmenighedskirke i det ombyggede mejeri

blev ledigt i 1912, da det flyttedes til Lunderskov som et søndagsaktivt mejeri. Valgmenigheden er oprettet i 1910. Desuden findes en bolig for valgmenighedspræsten. *Brugsforeningen* (1918), ligger mod vest ved den sydlige rest af landbygaden med bestyrerbolig i forlængelse af butikken og frysehus overfor. Her lå også bageri og smed. Vest for byen er bevaret et jordemoderhus.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje og omgivelser.

Skanderup Kommuneskole

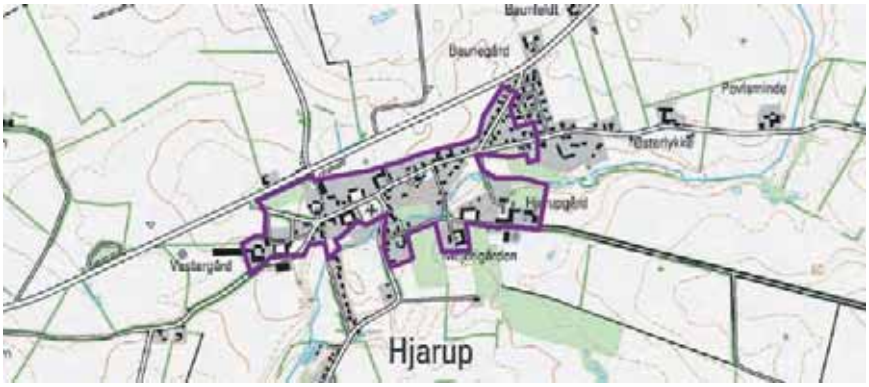
Skanderup Brugsforening

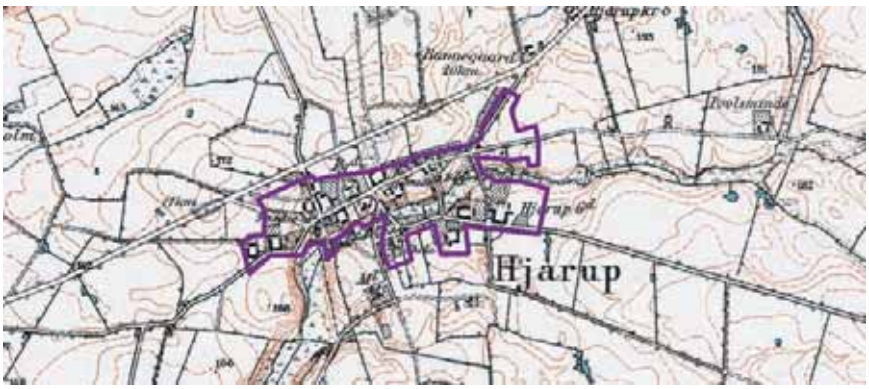

Skanderup Friskole

289. Hjarup

Kirkelandsbyen Hjarup er den eneste bebyggelse i Hjarup sogn. Byen kendes fra 1231. I 1688 var det en større landsby på 17 gårde med en tæt, reguleret toftestruktur. Kun få gårde blev udflyttet ved udskiftningen 1769-70. Landsbybilledet er i dag præget af store gårde med bl.a. aftægts- og landarbejderhuse samt funktioner fra andelstiden. Hjarup Bæk løber gennem byen. Kontakten mellem de to dele af landsbyen er sikret af to fredede *broer* og to fredede *stenkister.* Nord-syd gennem byen løber den tidligere grænsevej (1864-1920) fra Ejstrup. Landevejen blev lagt udenom Hjarup i 1930'erne, hvilket har konserveret landsbyens grundstruktur.

Enghavegård med velbevaret gårdanlæg fra slutningen af 1800-tallet. Tidligere gårdmejeri i hus ud til bygaden. *Lindegården*, stuehus fra slutningen af 1800-tallet og længe ca. 1850. To længer er nedrevet, nye bygget bagved. *Hjarupgård*, oprettet 1845 ved sammenlægning af to gårde. Stuehus, opført 1842. To længer er nedrevet og stuehuset stærkt moderniseret. *Thomasminde* er et velbevaret firlænget anlæg. Stuehus med fremhævet midterparti, hvorover stor svungen gavl. *Vestergård,* firlænget gård med stor moderne svinestald, bygget bagud. *Præstegården* midt i byen, med stuehus opført ca.1670, er fredet. Ind imellem gårdene ligger husene og andelstidens institutioner: *Mejeri* fra 1885, *missionshus* fra 1876, *forsamlingshus* fra 1907, *gymnastikhus* fra 1900, *brugsforening,* og *andelselektrici-*

Enghavegård

tetsværk fra 1906. Hjarup er et illustrativt eksempel på landsbyens udvikling efter udskiftningen, hvor nyere huse blander sig intimt med tætliggende uudflyttede gårde.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, broer og omgivelser.

Gård med kamtakkede gavle og trekantfronten

Hjarup Mejeri og Forsamlingshus

Hjarup Kirke

290. Vamdrup Flyveplads

Vamdrup Flyveplads startede på Horskærgård vest for Vamdrup. I 1964 opkøbtes Nyhavegård i Bønstrup øst for Vamdrup og flyvepladsen flyttede. Digerne i sogneskellet øst for flyvepladsen er bevaret. Gårdens tre avlslænger blev nedrevet, men stuehuset (opført 1860) blev indrettet som lufthavnskontor. Stuehuset er nyligt renoveret og huser i dag flyveskolen Sygos Air og pilotforeningen P71. Den første landingsbane var en 650 meter lang græsbane. I 1983 dannedes foreningen "Vamdrup Flyveplads" i samarbejde mellem Lunderskov, Vamdrup og Kolding Kommuner samt lokale erhvervsinteresser. Det gav anledning til, at man i 1985 anlagde en 1000 meter lang asfaltbane med lys. Navnet er siden ændret til "Koldingsegnens Lufthavn" og ejes af en Fond, der bestyres af Ny Kolding Kommune. Efter en konkurs i 2000 drives lufthavnen af et ApS. Det nye kontrolcenter med flyveledelse, ekspedition og administration er opført i 1995 i tydelig aeronautisk arkitektur af Tegnestuen Mejeriet i Kolding. I området findes adskillige mørkegrønne hangarer, opført 1986-1996, som giver flyvepladsmiljøet et ensartet præg. Desuden et gulligt værksted til "Lite Flite" og to blå kontorpavillioner fra 2001 til D.A.T. Lufthavnen bruges af mange veteranflyvere.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, lufthavnsanlæg, startbaner, veje og omgivelser.

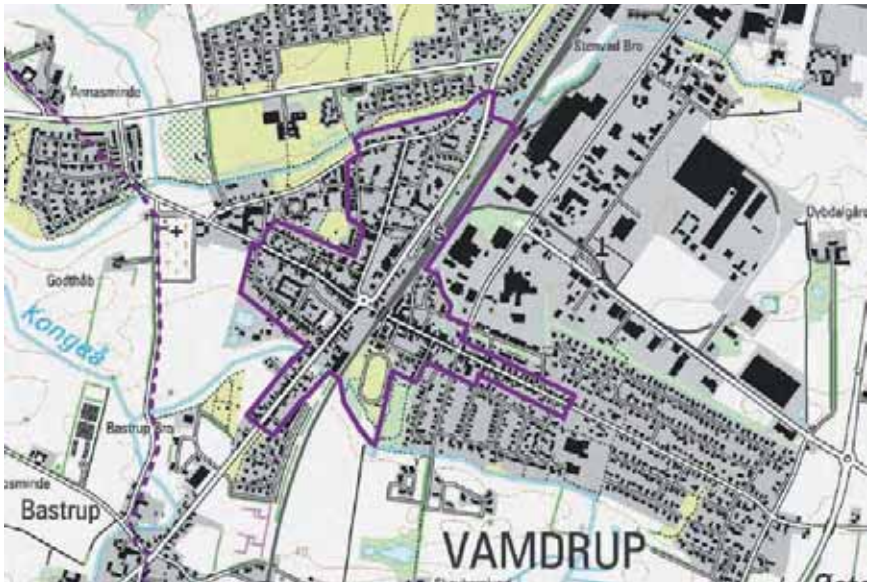
Kontroltårn

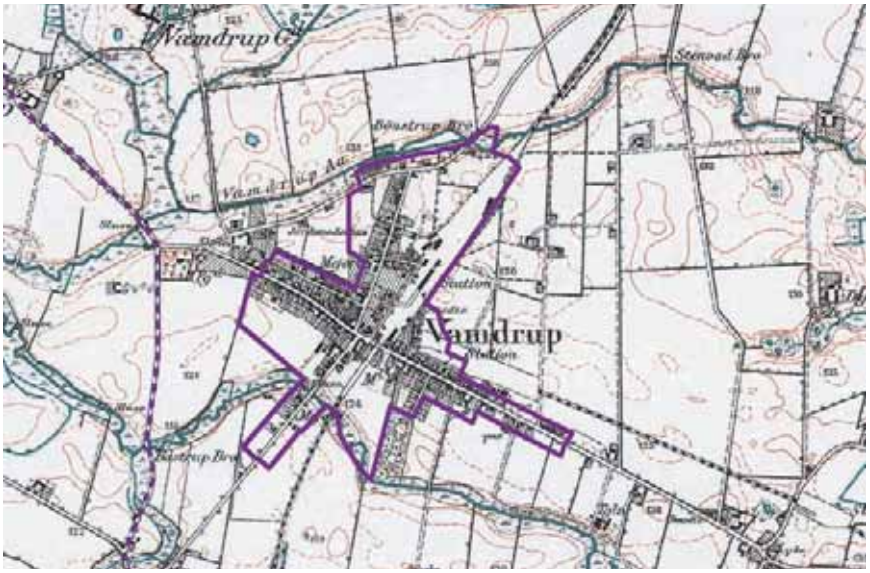
291. Vamdrup

Vamdrup er vokset op på få år efter, at den nord-sydgående hovedlinie Padborg-Fredericia var anlagt i 1866. Stationen blev lagt mellem landsbyerne Bastrup og Vester Vamdrup ved de store engarealer omkring Vamdrup Å og Kongeåen. Vamdrups status som stations-, grænse- og toldby bevirkede tilflytning af en række funktionærer. Vamdrup blev yderligere knudepunkt i 1911, da der anlagdes endnu en station på lokalbanen fra Kolding og sydover via Vonsild, Taps og Ødis til Vamdrup (nedlagt 1948).

Byen voksede op omkring *torvet og stationerne* langs en *fir-armet bygade* med mange karakteristiske etagebygninger bestående af blandet bolig og erhverv. Ligesom Lunderskov, fik Vamdrup en særlig betydning, hvilket afspejles i funktioner som politistation, biograf, toldsted, apotek, kommunekontor mv. Det var en driftig by med to mejerier, stort jernbanehotel, flere banker og sparekasser, købmand, brugsforening mv. Den vestre bygade voksede helt ud til den tidligere enligt liggende Vamdrup Kirke, der nu er forbundet med byen. Området i den nordøstre del af byen, mellem de to stationer, er i dag industrikvarter under stadig udbygning.

De overordnede banefunktionærer boede i Nørregade, de almindelige funktionærer i Nygade. Deres huse er i en etage, opført af mursten. *Jernbanegade 1-3*, over

Vamdrup Kro

for stationen, opførtes af gule mursten som bolig til de øverste funktionærer. Nr. 1 til toldforvaltere, nr. 3 til den danske stationsforstander. Begge bygninger opført af det engelske ingeniørfirma, Sir Morton Peto, der byggede hele banen fra Slesvig til Fredericia, samt stationsbygningen, der er revet ned. *Jernbanegade 5-7*, bygget af DSB 1899, i samme stil. Stationsforstanderen flyttede hen i nr. 7, der var det mest pompøse. I dag rummer det Kongeåmuseet. Nr. 5 er revet ned, og Brugsen ligger på pladsen med nye bygninger.

Sårbarhed: De nævnte bygninger er sårbare overfor ændringer af deres arkitektur og omgivelser.

Bygade

Stationsforstanderbolig

292. Broncealderhøje ved Hafdrup

I området nord for Kongeåen mellem Hafdrup og Vester Vamdrup findes en koncentration af fredede og overpløjede gravhøje. De fleste daterer sig til bronzealder. Miljøet består af *tre fredede og 23 overpløjede gravhøje*, bl.a. Guldhøj og St. Kongehøj, der indeholdt meget rige fund med flere bevarede egekister, bronzesmykker og -våben. Hele højgruppen er udpeget som kulturarvsareal.

Sårbarhed: Højene og omgivelser er sårbare overfor terrænændringer, dybdepløjning og slørende beplantning.

Højgruppe ved Hafdrup

293. Gendarmhuse og toldsted ved Holt.

Husene ligger syd for Kongeåen, lige øst for Benbæk ad vejen mod Vamdrup. Her gik den dansk-tyske grænse 1864-1920. Østligst ligger *toldstedet*, et hvidkalket hus, der fungerede fra 1864-76. Desuden to danske *gendarmhuse.* Det ene er i røde mursten med typiske stukdekorationer, guirlander, i et felt under vinduerne, opført ca. 1910. Det andet gendarmhus, længst mod vest, er opført i slutningen af 1800-tallet i en traditionel stil, der er kendetegnende for de fleste gendarmhuse. Gendarmerne kunne søge om at få lov til at bygge et hus, men de måtte være indstillet på at sælge det, hvis de blev forflyttet.

Sårbarhed: Grænsemiljøerne er sårbare overfor ændringer af arkitektur og omgivelser.

Gendarmhus

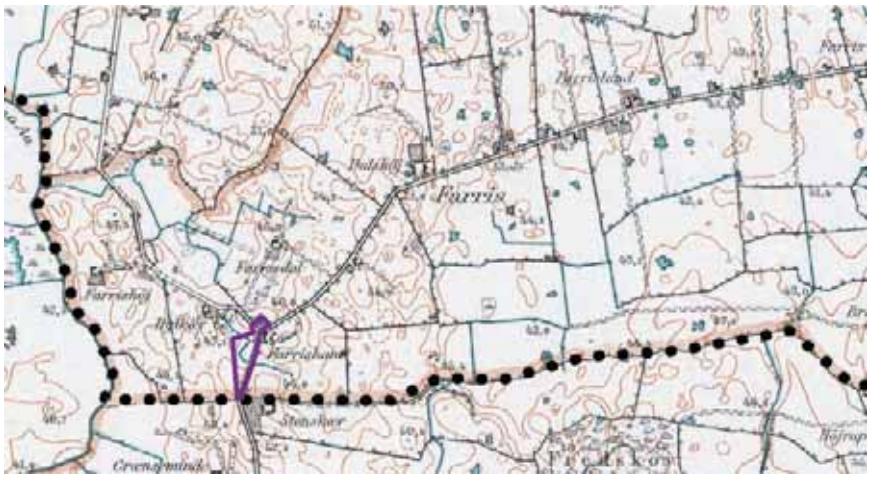

Tidligere toldsted

294. Gendarmhus på Farrisvej
Gendarmhuset ligger 200 meter tilbagetrukket fra den tidligere dansk-tyske grænse 1864-1920. Skellet markerer indtil 2006 grænsen mellem Vejle Amt og Sønderjyllands Amt. Gendarmhuset har historisk og arkitektonisk interesse som typisk eksempel på et gendarmhus. Hus og udhus er opført i røde mursten i slutningen af 1800-tallet. Det er dog noget ombygget. Den gamle grænsevej er udrettet, men det levende hegn viser endnu det tidligere forløb.

Sårbarhed: Grænsemiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur og omgivelser.

Levende hegn markerer gammelt grænseforløb

295. Ødis-Bramdrup

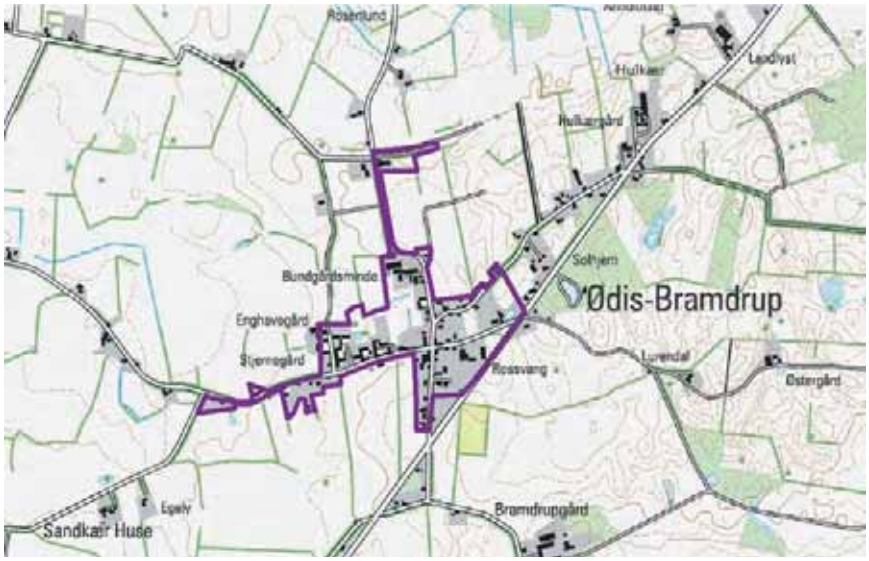
Ødis Bramdrup ligger i et af de otte sogne syd for Kolding, der ved grænsedragningen i 1864 kom med til Danmark. Byen er præget af uudflyttede gårde og andelstidens byggeskik.

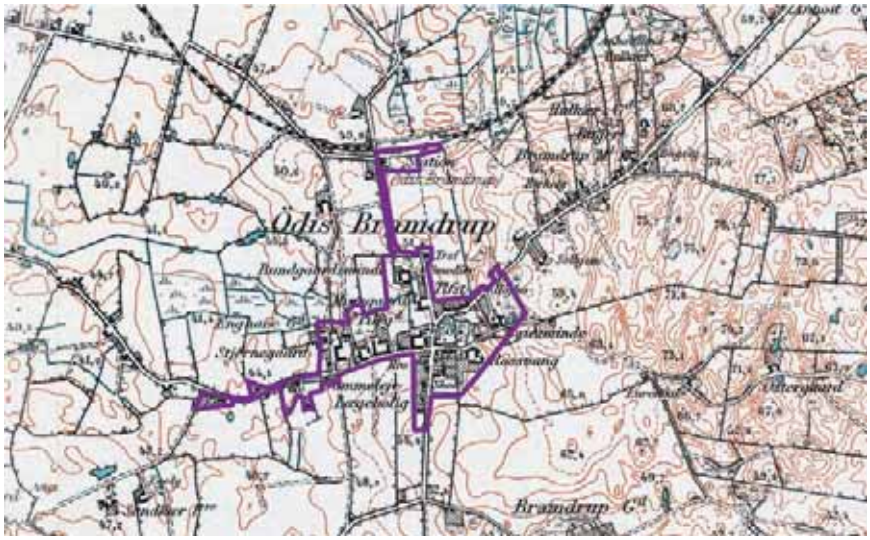
Den øst-vestlige gade domineres af de uudflyttede gårde, hvoraf flere var firlængede. De er velholdte og hvidkalkede, bygget 1837-1850. *Lindegård og Enghavegård*, ligger ved en lille vej. På den ene gård står 1848. *Pilegården* fra 1837 og *Midtgården*. Et par af gårdene har kun en eller to længer tilbage, men indtrykket af gårde er holdt ud til vejen. Lige ved ligger også det tidligere *afholdshotel*, der senere fik bygget en sal til, og blev til *forsamlingshus*. Frysehuset i røde mursten, som ligger lige op af forsamlingshussalen. *Landarbejderhusene* ad vejen mod vest fra samme tidsperiode.

Byen udviklede et stationsbypræg. Det ses på husene i den østlige del og ad Steppingvej. Her ligger *et par huse* med fremspringende karnap og trekantgavl. Flere huse med trempel, et af dem ligger på Steppingvej.

Den tidligere brugsforening, nu antikforretning, i krydset ved Steppingvej. Det tidligere *hotel/kro* i to etager er bygget o.1900.

300 meter nord for byen ligger *station* og pakhus ved Kolding-Taps-Vamdrup banen (1911-1948). Stationen er velbevaret med de oprindelige vinduer. Rammerne er

Bygade med gårde

skiftet ud, men stilen er holdt. Indvendig malet træloft i det tidligere venteværelse. *Pakhuset*, der er lidt mindre end stationen, havde også postekspedition. Uden for ligger resterne af banevolden. Husene er i røde mursten med hvidmalet murstensudsmykninger og taggesims. En mur, der forbinder de to huse afgrænser den tidligere perron. I 1970'erne er der opført en forbindelsesbygning mellem de to huse.

Omkring 1940 blev landevejen udrettet og ført nedenom bykernen, hvilket på den ene side har forskubbet byens midtpunkt, men omvendt også skånet den ældste del for sanering.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje og omgivelser.

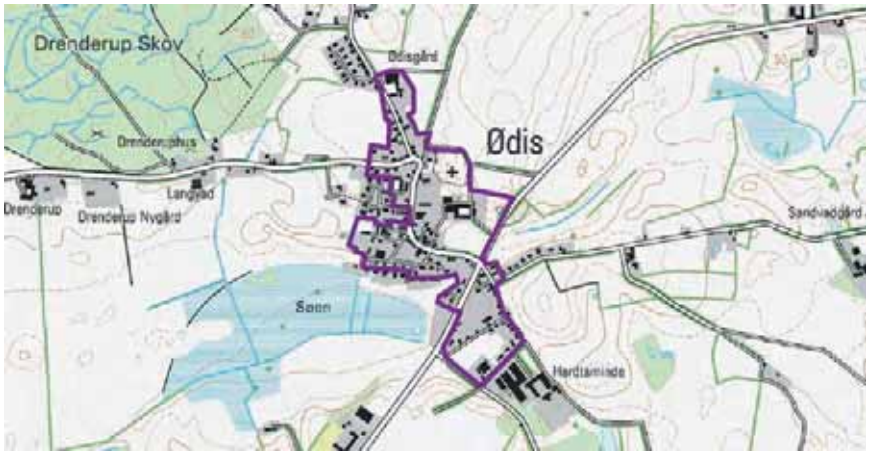

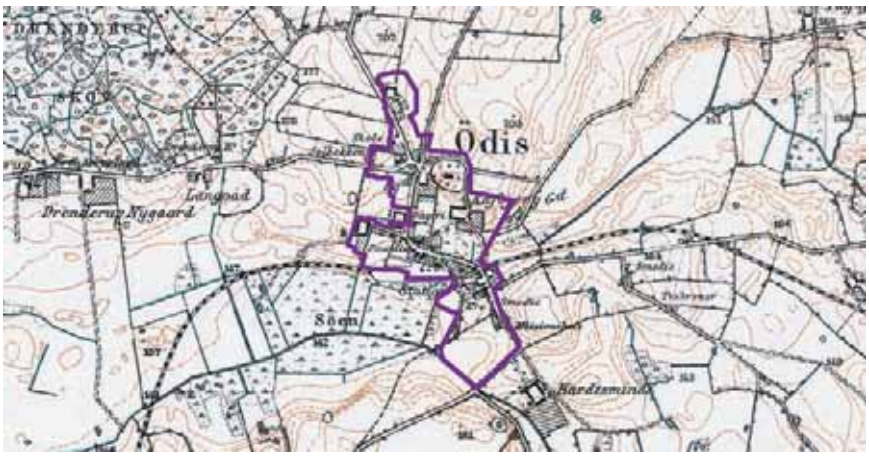
Ødis-Bramdrup Station

296. Ødis

Ødis er den gamle *sogneby* med kirke og præstegård. Landsbyen ligger lidt hævet nord for Ødis Sø, der er genskabt for få år siden efter en tørlægning i 1800-tallet. Foruden *præstegården* ligger tre gårde endnu midt i byen, som i dag er mest præget af udviklingen i begyndelsen af 1900-tallet, da en *station* blev anlagt på Kolding-Taps-Vamdrupbanen (1911-1948). Den nyere del af byen ligger omkring stationen og sydover mod Hardtsminde, indeholdende bl.a. *kro, missionshus* (1893) og *mejeri*. Mejeriet er opført ca. 1920 som andelsmejeri med bestyrerbolig. Hestestalden med træporte og helvalmede gavle er bevaret. Omkring præstegården findes bl.a. *skole, alderdomshjem* (1940) og *forsamlingshus* i røde sten med stræbepiller. Bygningerne er vokset op omkring landsbyens *slyngede vejnet*, hvilket giver bybilledet et intimt præg. Integriteten er dog noget medtaget efter landevejen i 1940'erne blev udrettet tværs igennem byen.

Sårbarhed: Bymiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Ødis Kro

Ødis Forsamlingshus

Missionshus

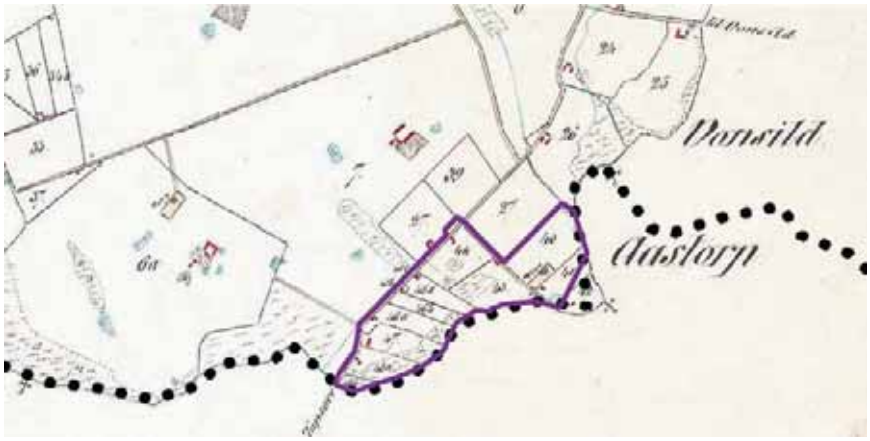

Mejeriet

297. Vadhuse

I den sydøstlige udkant af Fovslet hovedgårdsejerlav ned til Fovså, sognegrænsen til Taps, ligger den tidlige *husmandskoloni*, Vadhuse. Bebyggelsen har taget navn efter vadestedet lige syd for, hvor man i dag finder Vadhuse Bro. Husmandskolonien er udstykket fra Fovslet hovedgård i 1796, efter opløsningen af rytterdistriktet årene forinden. Der udlagdes tolv små fugtige lodder, de fleste som smalle strimler fra vejen til Fovså. I slutningen af 1800-tallet lå der også en smedje. Hovedparten af parcellerne en endnu markeret med *diger, grøfter eller levende hegn*. Ni huse ligger der stadig. Enkelte er med stråtag, men de fleste er grundmurede og noget moderniserede. Alle huse bærer dog præg af landarbejdernes trange kår. *Beskedne stuehuse* og måske en lille længe. Motorvej E45 har snuppet den østligste bid af udstykningen. Tidligere gik Kolding-Taps-Vamdrup jernbanen (1911-1948) over de nordligste parceller, men der er ikke længere spor efter jernbanedæmningen.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn, grøfter og omgivelser.

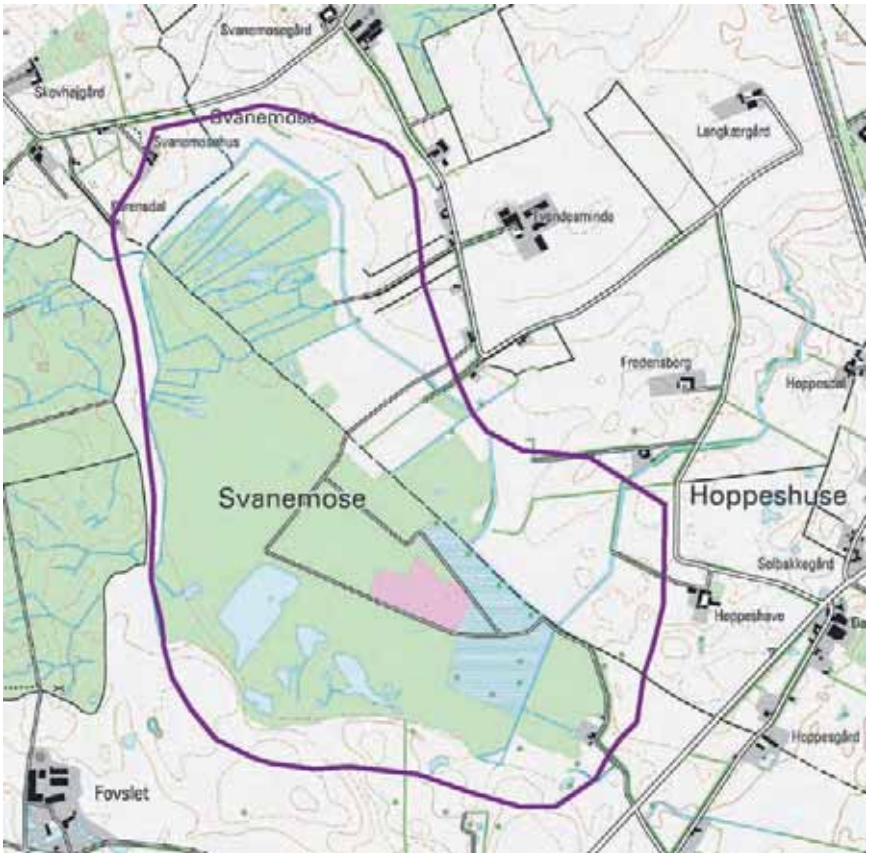

Bebyggelser i Vadhuse

298. Stenalderbopladser i Svanemosen

Øst for Fovslet Skov ligger den stor højmose, Svanemosen, som deles af Ødis og Vonsild sogne. Hele vejen rundt i randen af mosen er der fundet rester af 22 bopladser fra jægerstenalder samt en række løsfund. Mosen er udpeget som kulturarvsareal. Mosen er under stærk tilgroning. Der er især gravet tørv især i den sydvestlige del mod Fovslet.

Sårbarhed: Stenalderbopladserne er sårbare overfor terrænændringer og afvanding.

Svanemosen

299. Hoppeshuse Station

Hoppeshuse station blev anlagt som en lille velbygget landstation på Kolding-Taps-Vamdrupbanen (1911-1948). Efter nedlæggelsen er den overgået til privatbeboelse. Det er karakteristisk, at de forskellige stationer langs med banen har den samme arkitektur. Hoppeshuse *Station* har bevaret de oprindelige vinduer, en type som stationernes arkitekt er kendt for. Øst for stationsbygningen ligger det obligatoriske *pakhus*, her af træ. Stationen gav ikke anledning til, at der opstod en egentlig bebyggelse. Stationen opførtes, hvor der i forvejen allerede lå en skole og Hoppeshuse, der består af en række små ejendomme udlagt 1772 som små husmandsparceller i forbindelse med udskiftningen.

Sårbarhed: Station og pakhus er sårbare overfor forfald eller ændring af arkitekturen, og over for ændringer af det omgivende miljø, så den kulturhistoriske fortælleværdi går tabt.

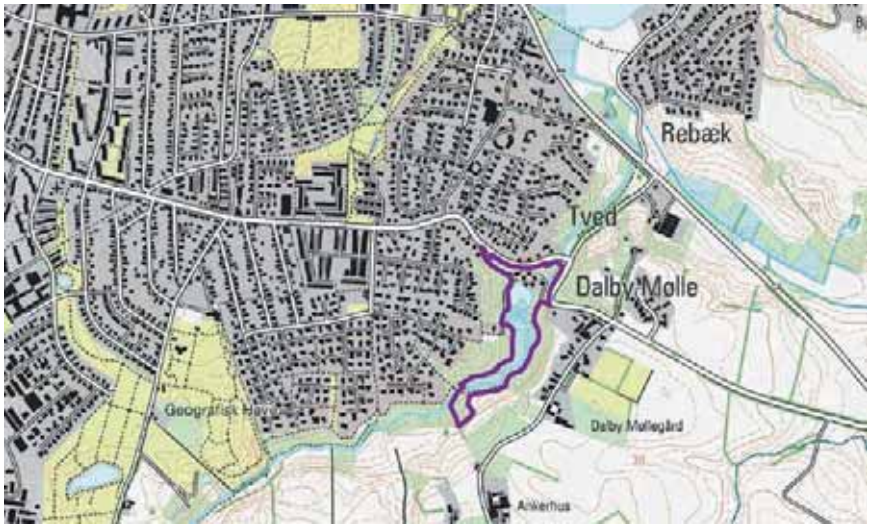

Hoppenshuse Station

300. Dalby Mølle

Vandmøllen ligger dybt i en dal ved Dalby Å en kilometer fra Kolding Fjord. Stedet nævnt første gang i 1480. *Opstemningen* udgøres af en vejdæmning foran en stor *møllesø*. I 1846 overgik møllen til selveje. Nuværende bygninger opført 1857. Møllen er ombygget 1916 og udvidet til den dobbelte kapacitet. I 1930 startede fremstilling af havregryn. Samme år installeredes en turbine på 55 hk i hvedemøllen og en turbine på 30 hk i havregrynsmøllen. I dag anvendes møllen som lagerrum. Det er en velbevaret vandmølle, der har haft fordel af nærheden til Kolding og især fortæller om mølledrift under industrialismen. Parcelhuskvarterer i Koldings østlige forstad udgør i dag møllens naboer.

Sårbarhed: Møllemiljøet er sårbart overfor forfald og ændringer af arkitektur, mølleanlæg, opstemning og omgivelser.

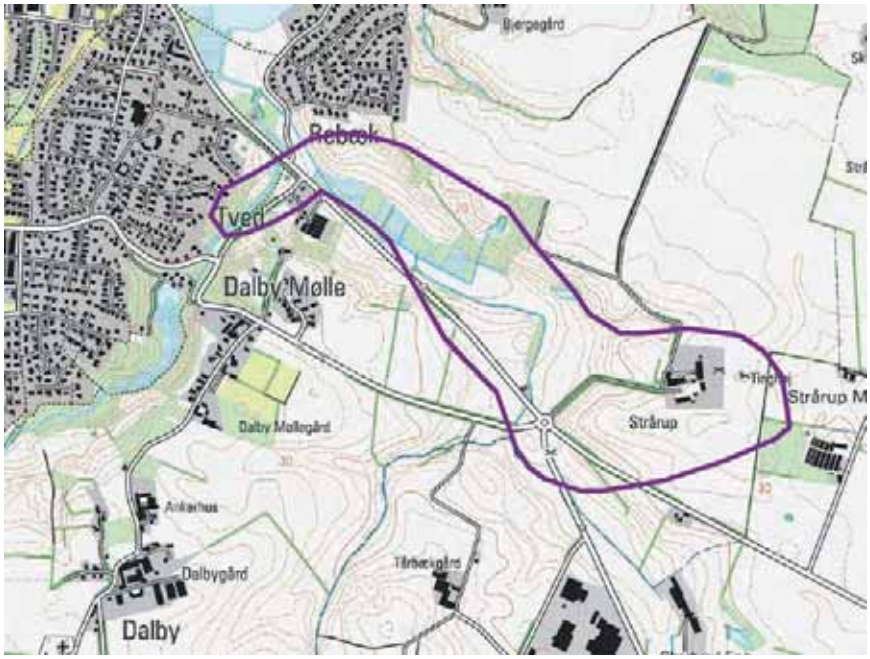
Frislusen forbi møllebygningen

Møllesøen

301. Fortidsminder ved Rebæk og Strårup Mark

I området på kanterne af Rebæk og ned til Strårup Mark findes en koncentration af fortidsminder. Sydvest for Strårup, hvor jernbanen mellem Kolding og Hejlsminde (1911-1948) løb, findes en fredet dysse og spor efter to andre megalitter. Lige øst for Strårup findes to fredede gravhøje, den ene kaldes Tinghøj. Her findes desuden en række overpløjede gravhøje. Mod nord på kanten af Rebæk og Dalby Å er der fundet spor efter seks stenalderbopladser.

Sårbarhed: De lavtliggende områder med bopladser og gravhøje samt dysse er sårbare overfor terrænændringer og dybdepløjning.

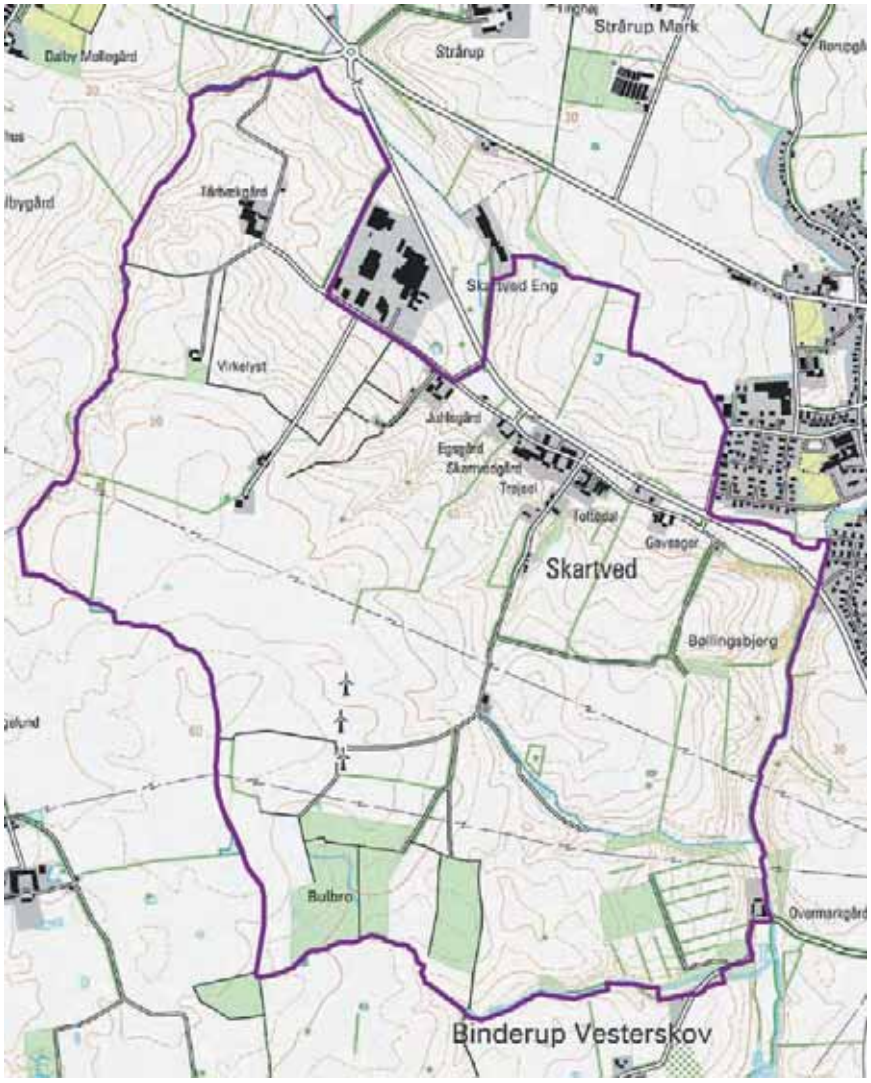

Jættestue sydvest for Strårup

302. Landsbyen Skartved

Skartved kendes fra 1459. Navnet betyder formentlig kløften/den dybe dal, som er ryddet for skov/træer. Landsbyen ligger og putter sig langs en bygade parallelt med Skartved Bæk. Bebyggelsen består af seks gårde og et husmandssted. Det omgivende ejerlav er stærkt kuperet og afgrænses naturligt af Goldbæk mod vest og Binderup Mølleå mod øst. Længst mod syd findes inddigede rester af bondeskov, bl.a. Bulbro. Landskabet er endnu præget af mange snoede diger og levende hegn, der er tilpasset de bølgende konturer. Der er et markant sognedige mod sydvest og et par udflyttede gårde ligger mod nordvest.

Bortset fra det skæmmende industrianlæg lige nordvest for landsbyen er bebyggelsen udelukkende relateret til landbruget. Der er ikke opført skole, forsamlingshus, brugsforening eller lignende institutioner, som det var almindeligt i slutningen af 1800-tallet. Derimod har Skartved stadig en *smedje*, der startede i 1822. Midt i Skartved ligger to gårde, *Trøjsel* og *Skartvedgård*, hvor vejen nærmest går gennem gårdspladserne, så disse ligger åbne ud mod vejen. Stuehuse i klassicistisk stil med store valmtage, hvidkalkede eller pudsede facader. De to yderste gårde fremtræder i hver sin stil. Begge gårde blev i 1900-tallet ganske store, skyldsat til henholdsvis 16,4 og 13,8 tønder hartkorn. *Gavsager* i skønvirke og *Juhlsgård* i udpræget senklassicisme. Overfor landsbyen, på den nordlige side af

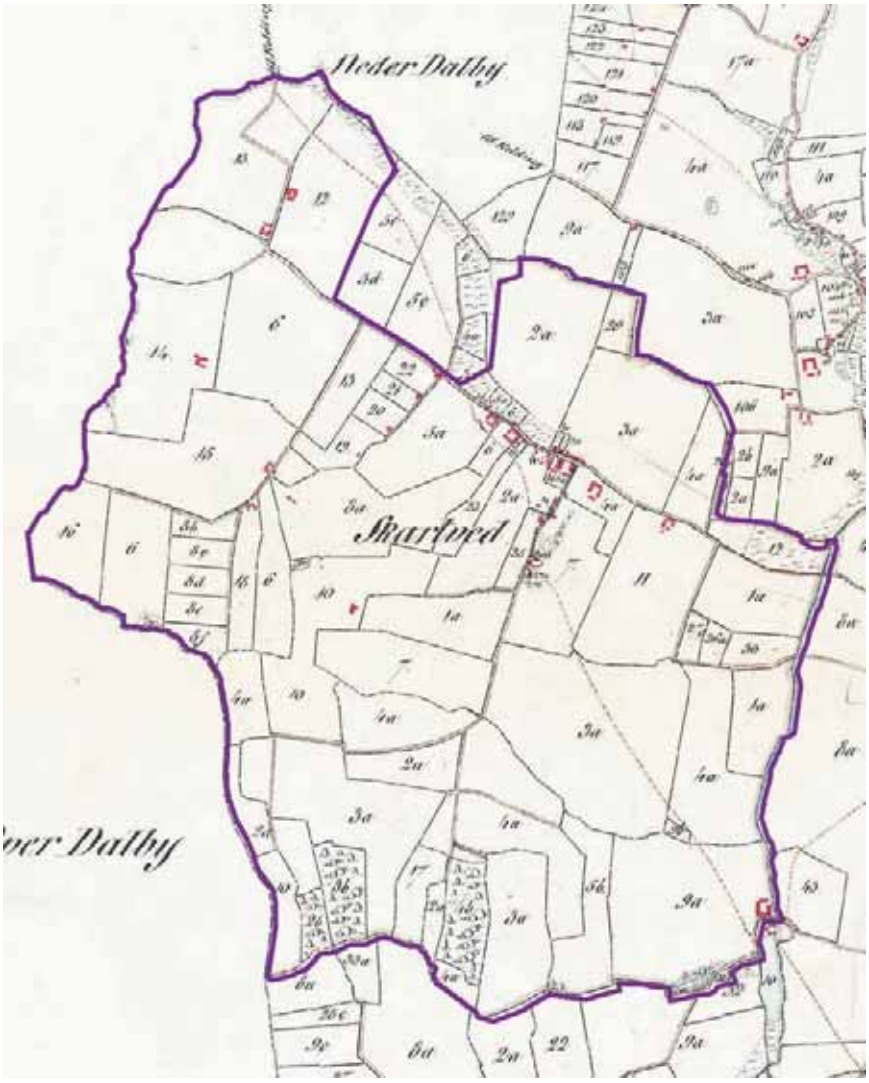

Gavsager

engen, løber landevejen til Skamlingsbanken, som her er anlagt ovenpå jernbanedæmningen fra den nedlagte Kolding-Hejlsmindebane (1911-1948).

Sårbarhed: Skartved er sårbar overfor væsentlige ændringer af landsbyens struktur, bebyggelse og arkitektur.

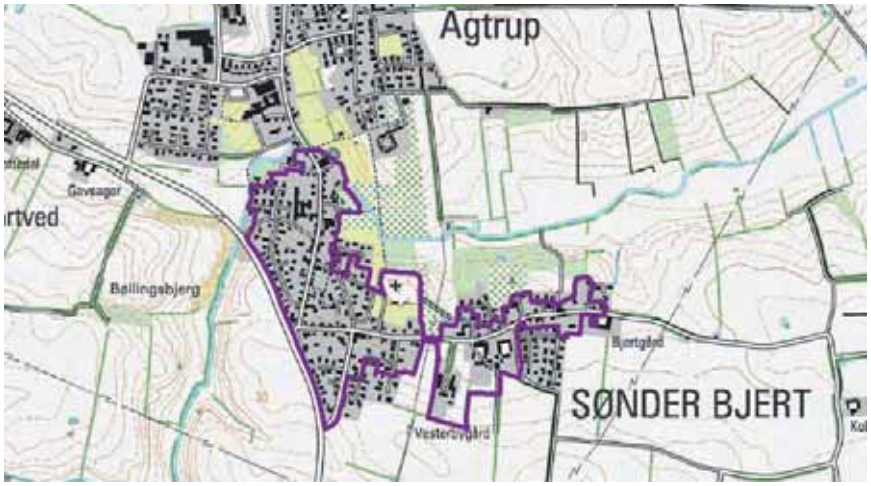
Ladebygning til Gavsager

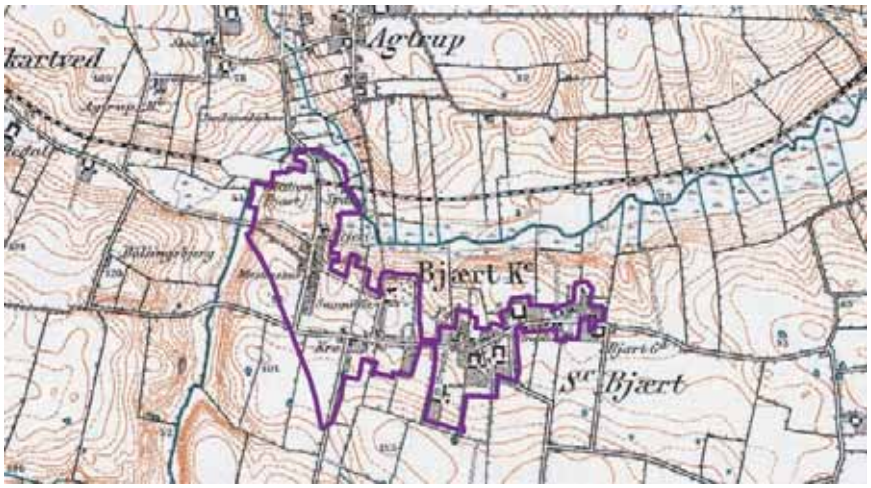
303. Sønder Bjert

Sognebyen Sønder Bjert (Biarth) kendes fra 1280. Den ligger i det nordvestre hjørne af ejerlavet omgivet af Binderup Mølleå, der drejer over i Solkær Å. Før udskiftningen havde landsbyen ca. 15 gårde og 7 huse, hvoraf omtrent en håndfuld er udflyttet. Byen bevarede gennem 1800-tallet sin centrale lokale funktion og udbyggedes efterhånden med håndværk, detailhandel og servicefunktioner, så den i dag fremstår som en blanding af landsby og stationsby, som kun i ringe grad er udbygget med nye kvarterer.

Før 1900 bestod Sønder Bjert af en blanding af gårde, huse med kirke, præstegård, smedje, skole og *kro med rejsestald*. Kroen er opført 1855, hvidkalket med afvalmet tag, og stadig i funktion. Den var lokaliseringsfaktor for handel og service, idet en butik blev tilbygget. I 1867 startede Sdr. Bjert og Omegns sparekasse i kroen. Telefoncentral oprettet før 1892 ved kroen. Ejeren var bestyrer.

Andelstidens og stationsbyens bebyggelse (Kolding Sydbane 1911-48) udvikledes nord og syd for Sdr. Stenderupvej langs med bygaden. Her ligger købmand og brugsforening samt karakteristiske huse i røde mursten bl.a. med trempel og Bendiksens *snedkerværksted,* over for Brugsen. En typisk værkstedsbygning fra slutningen af 1800-tallet.

Gård i Sønder Bjert

Andelsmejeriet Vesterløkke opført 1887, beboelsen 1902, ombygget 1930, lukket 1961 og købt af Borchs patenttavler, der fremstillede skolemøbler. Købt i 1972 og omdannet til Nordisk plast- og papirforædling A/S. Skorstenen er revet ned og mejeribestyrerboligen forlænget. Senere kom en virksomhed, der restaurerede gamle møbler. I 1995 købtes selve mejeriet af Bjerthallen, der har indrettet ungdomsklub og ældreboliger i det tidligere ostelager, en bygning vinkelret på mejeriet. *Tatolforretning* ca. 1900, over for mejeriet. *Villa Aurora* fra ca. 1900 med fotoatelier på første sal. *Egebo plejecenter* opført 1941 som "De gamles Hjem" med kommunekontor ved arkitekt J. E. Kjær. Hertil overflyttedes beboerne fra Fattiggården på Agtrup Mark. Det blev i 1969 ombygget til plejehjem og udvidet 1996. Den tidligere *station* på Hejlsmindebanen blev opført 1911 ved arkitekt Robert Smith, i "Bedre Byggeskik stil". *Missionshus* opført 1889 og *forsamlingshus* opført 1910. *Skolen* ligger mellem Agtrup og Sdr. Bjert, udbygget 1957 til centralskole ved arkitekt Sigurd Madsen. Flere af Sdr. Bjerts store gårde er omdannet til bofællesskaber.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Missionshuset

Tatol

Andelsmejeriet Vesterløkke

304. Binderup

Landsbyen Binderup kendes siden 1542. Omkring år 1800 bestod byen af syv gårde og ca. ti huse. Tre af gårdene blev udflyttet efter udskiftningen. Yderligere tre gårde (Kjellerup, Binderupgård og Binderuplund) udviklede sig til større gårde med mere end 12 tønder hartkorn. Binderuplund er siden udstykket i ti husmandsbrug. Landsbyen er et miljømæssigt og arkitektonisk interessant eksempel på opførelse af aftægtsvillaer fra omkring 1920.

Binderup villavej. På en nyanlagt villavej opførte lokale gårdejere hver deres aftægtsvilla omkring 1920. Den største fik navnet *Påskehøj*, efter navnet på den fredede gravhøj bag huset, opført 1914 af ejeren af Hartdsminde i Ødis. En anden aftægtsvilla hedder *Gratia.* Det er herskabelige villaer med tilhørende udbygninger og garager. Husene afspejler, at ejerne kom fra egnens store gårde, og at de prioriterede det hidtidige naboskab så højt, at de også foretrak at bo ved siden af hinanden i alderdommen. Husenes arkitektur

er en fortsættelse af den pompøse stil, de havde haft på gårdene.

Syd for *gravhøjen,* Påskehøj, findes et område med 14 tætliggende markerede overpløjede gravhøje. Langs vejen til Skamlingsbanken findes den i 1948 nedlagte *station,* Dalager. Den blev anlagt i 1911 på Horsens Sydbane til Hejlsminde. Vejen ligger på en kort strækning ovenpå jernbanetraceet. Stationen er overgået til privat beboelse.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje og omgivelser. Gravhøje og omgivelser er sårbare over for terrænændinger og slørende beplantning.

Binderup Station

Binderupgård

Aftægtsvilla i Binderup

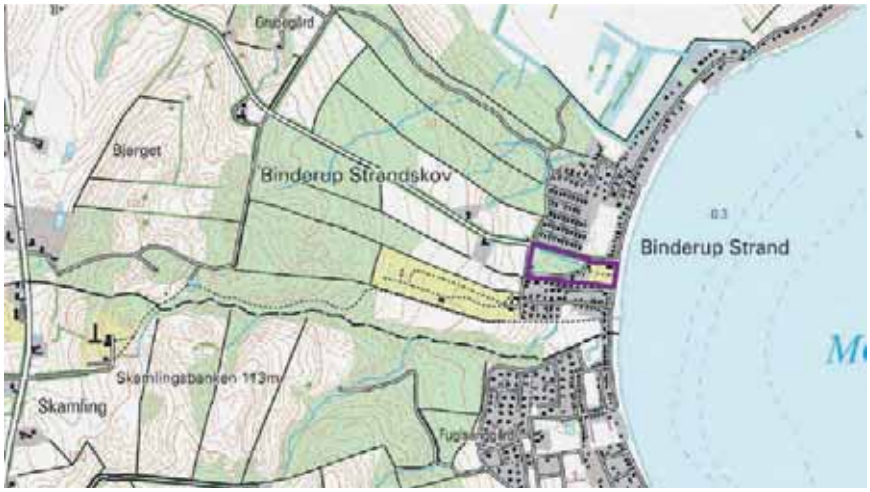

Påskehøj

305. Jagthytte ved Binderup Strand

På en aflang skovlod helt ned til Binderup Strand opførte Christen Lind i 1920 en jagthytte, et rødmalet træhus. Fra 1927-56 indgik jagthytten i Binderup Strand Hvilehjem, og huset blev brugt som badepensionat, kaldet "Blokhuset". Hvilehjem og badepensionat bestod af flere bygninger, som lå bagved jagthytten. Bl.a. et andet træhus, der kaldtes "Stærekassen". De blev ødelagt under 2. verdenskrig, og som erstatningeed kvist (otte dobbeltværelser og restauration). Efter 1956 blev jagthytten solgt til privat sommerhus. En mindesten er rejst i haven. Det er et eksempel på forandringer i fritidsmiljø, og en karakteristisk tidstypisk arkitektur for et strandhus.

Sårbarhed: Den tidligere jagthytte er sårbar overfor væsentlige ændringer i arkitektur og omgivelser.

Jagthytte, hvilehjem og badepensionat

306. Fritidshuse ved Moshuse
Moshus var egentlig navnet på enestegården Amorshave nævnt første gang 1649. I slutningen af 1800-tallet lå der også et hus og et teglværk helt ude ved kysten. Stedet udviklede sig i 1920'erne til et fattigt fiskerleje bestående af en række små fiskerhuse. De noget ombyggede fiskerhuse passeres når man tager cykelstien bagom til Solkær Enge (afvandet 1923, genoprettet 2004).

Vest for fiskerlejet opførtes fra 1948 og årene efter en samling af 32 sommerhuse opført på to matrikler på lejede grunde langs stranden på hver side af sognegrænsen. Der er endnu 23 huse tilbage og bebyggelsen har bevaret sin oprindelige karakter og funktion som en kolonihavelignende fritidsbebyggelse. Et tidligt fritidsmiljø fra 1940'erne og 1950'erne, der rummer de tidstypiske elementer af uhomogenitet, ringe størrelse, selvgroethed og placering ved strandkanten.

Sårbarhed: Fritidsmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur (materialevalg, farveholdning, tilbygning mv.), bebyggelsesstruktur, veje og omgivelser.

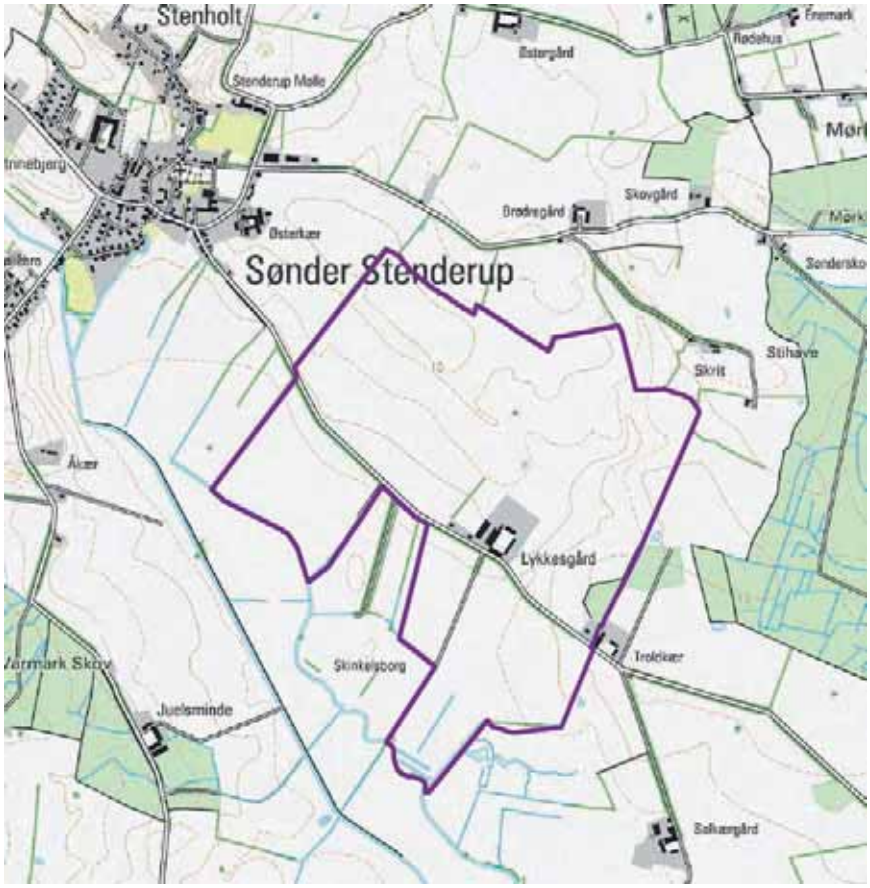

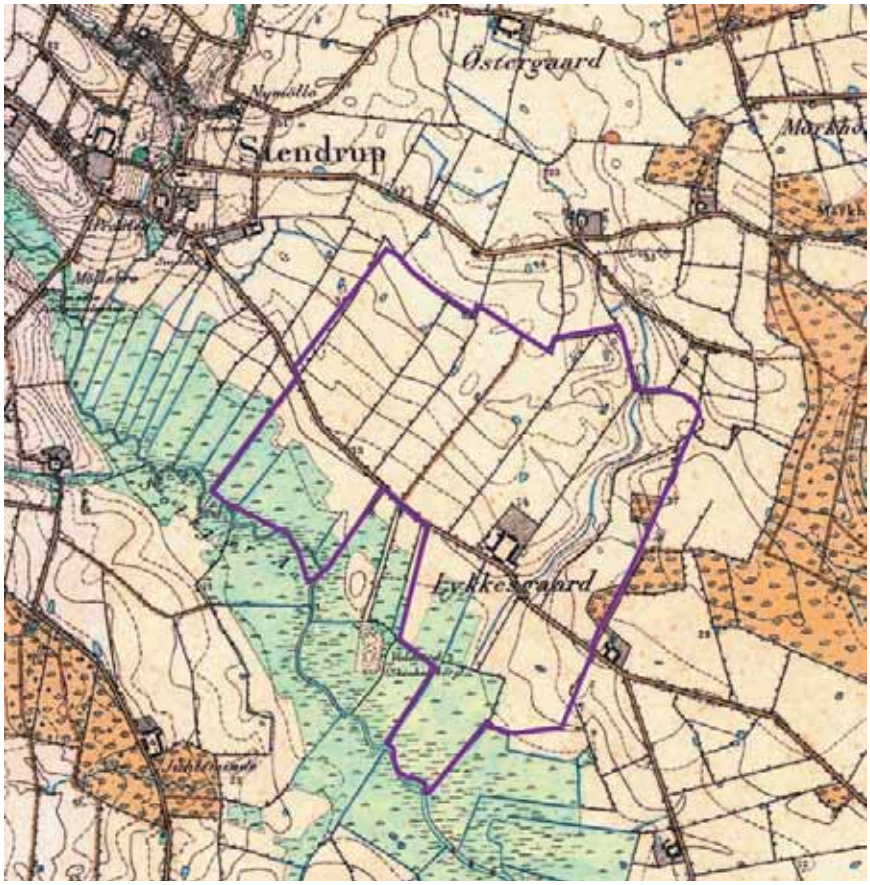

Fritidshuse ved Moshuse

307. Lykkesgård

Lykkesgård ligger en kilometer sydøst for Sønder Stenderup ved vejen mod Lauritzminde og Skibelund. Gården kendes fra 1697, hvor den formentlig lå i landsbyen. I 1807, efter udskiftningen, blev Sønder Stenderup udsat for en altødelæggende brand, hvilket satte gang i udflytningen af gårde, heriblandt Lykkesgård. I midten af 1900-tallet var gården skyldsat til 26,8 tønder hartkorn, svarende til en mindre hovedgård. Arealet udgjorde 142 hektar, heraf 7 hektar skov. Stamparcellen afgrænses i dag af *levende hegn og diger* samt Solkær Å mod sydvest. Tidligere var der flere diger som inddelte marken i regulære rektangulære felter.

Hovedbygning og ladegård udgør et anseligt harmonisk grundmuret anlæg opført 1858-62 af ejeren Jes Thygesen den yngre i kornsalgsperiodens bedste år. Hovedbygningen er i en etage over høj kælder af granitkvadre og med bred, gennemgående, toetages midterrisalit. Den store trelængede ladegård er opført i gule mursten, oprindeligt med stråtag, nu med eternit. Den indrammer gårdspladsen der centreres omkring en oval græsplæne. Bag gården ligger en større have, som ikke har ændret grundform siden 1886.

Ved engen syd for Lykkesgård ligger det medtagne middelalderlige *voldsted* Skinkelsborg, som er fredet. Det består af en firsidet borgbanke adskilt af en grav og en lavere voldlignende banke. Der er

fundet murbrokker og mønter (Philip den Smukke) dateret til 1285-1314. Voldstedet blev opgivet i begyndelsen af 1400-tallet efter Margrethe I's overtagelse.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, veje, diger, hegn og omgivelser.

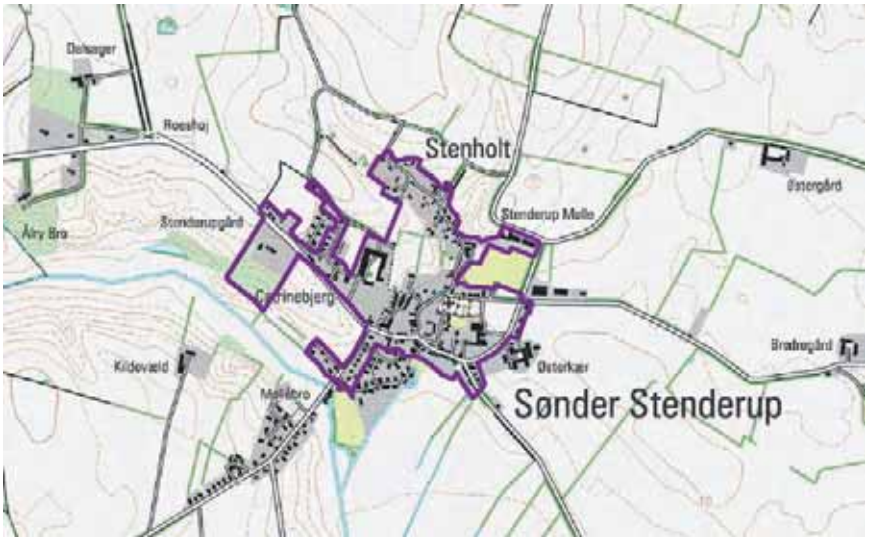
Lykkesgård

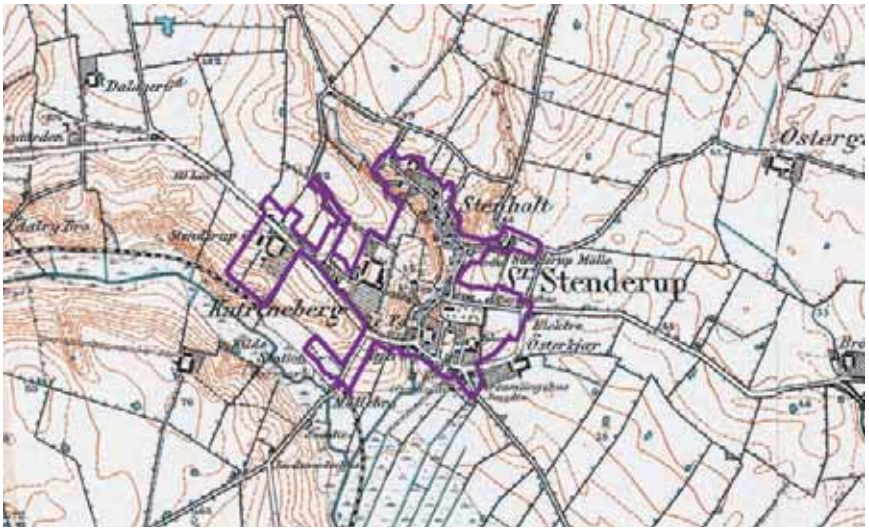

308. Sønder Stenderup

Sønder Stenderup er moderbyen i et stort sogn dækkende det meste af halvøen mellem Kolding Fjord og Mosvig. Landsbyen kendes fra 1304. Byens bebyggelse er et tydeligt eksempel på udviklingen i slutningen af 1800-tallet og frem. Den rummer både opførelsen af andelstidens traditionelle bygninger og synliggørelse af datidens sociale forskelle i kontrasten mellem de store velbyggede gårde og kvarteret Stenholts små landarbejderhuse.

Da Sønder Stenderup blev udskiftet, flyttede gårdene ikke ud, men en brand i 1807 lagde 21 gårde og 36 huse øde. Ved genopførelsen flyttede ca. halvdelen deres gårde ud på markerne. *Stenderupgårds* hovedbygning stammer fra 1807. Den anden store gård, *Kathrinebjerg,* har et stort stuehus opført i 1867. Bebyggelsen *Stenholt* kendes fra 1805 og ligger nord for kirken. Denne afdeling undgik branden i 1807. De gamle småhuse er fra ca. 1800-1850, og var tidligere beboet af landarbejdere, der leverede deres arbejdskraft til de store gårde. Byen er endnu karakteriseret ved den store landsbys snørklede vejnet.

Sønder Stenderup Kirke

Kirken i midten af byen har romansk apsis, kor og skib samt sengotisk tårn. Den blev gennemgribende istandsat i 1869 af inspektør Winstrup, der også tilføjede et våbenhus. *Præstegården* er fra 1809. Ved kirkegårdens nordøstlige hjørne ligger *missionhuset* fra 1900. Mod syd ved hovedgaden ligger det

tidligere *andelsmejeri*, opført 1894, nu boliger. Forsamlingshuset længere hen ad gaden er opført 1900. Overfor ligger *skolen,* opført 1926 og udvidet symmetrisk til det dobbelte i 1938. Bagved ligger den oprindelige *lille skole (forskolen)*, der 1939 udbyggedes og lagdes til centralskolen, samtidig kom her bibliotek. Det tidligere *andelselværk,* fremtræder som en helt speciel bygning, opført 1909 i skønvirkestil i røde sten med brede grønmalede, rundbuede vinduer. Det virkede indtil ca. 1960 og adskiller sig som mange andre landlige elværker ved et at fremtræde som en særlig bygning. Varmark *Station* i byens sydlige udkant blev opført 1911 på Kolding Sydbane (nedlagt 1948). I første del af 1900-tallet rummede Sønder Stenderup endvidere kro (en overgang afholdskro), mølle, telefoncentral, brugsforening mv. Alderdomshjemmet er opført i 1952.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer i arkitektur, bystruktur, veje og omgivelser.

Sønder Stenderup Elværk

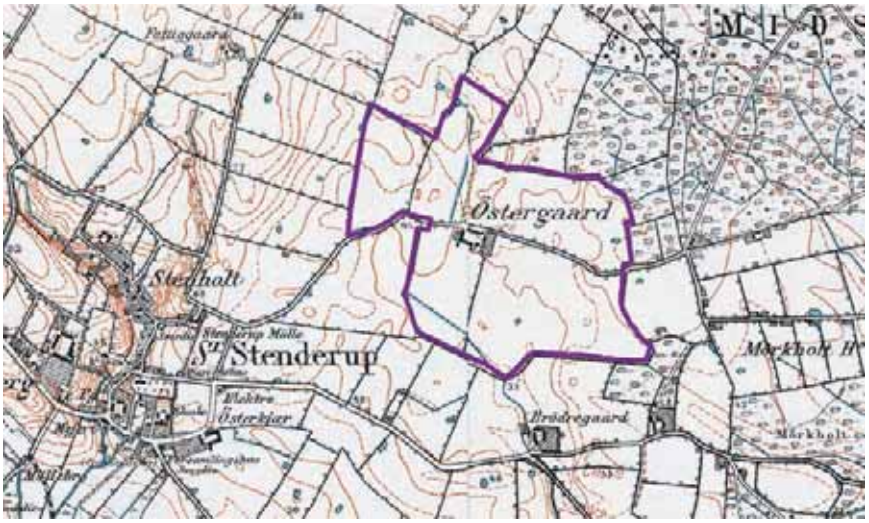
Sønder Stenderup Skole

309. Stenderup Østergård

Stenderup Østergård, eller blot Østergård ses allerede på Videnskabernes selskabs kort og må formodes at være udflyttet før branden 1807. Den ligger en kilometer nordøst for Sønder Stenderup langs alleen tæt på Midtskov. Gården er placeret centralt på hovedlodden, der omgives af levende hegn. Hegnene skjuler antageligt lave diger, som var synlige til 1950'erne. Gården var ca. 1960 skyldsat til 19 tønder hartkorn med et areal på 93 hektar ager og eng samt 7 hektar skov. Den hvidkalkede hovedbygning er fra midten af 1800-tallet opført i en etage på høj kælder med bred to etages midterrissalit. Ladegården bestod oprindelig af tre længer, hvoraf den ene mod vejen er nedrevet.

Sårbarhed: Kulturmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, allé, hegn, diger og omgivelser.

Stenderup Østergård

310. Midtskov

Midtskov udgør den midterste del af det brede kystskovsbælte på Stenderup-halvøen mellem Nørreskov og Sønderskov. Skoven er domineret af ældre løvskov med mange uregelmæssige grøfter, der følger terrænet. Skoven er indfredet med store markante fredskovsdiger. I skoven findes en række kulturspor fra oldtiden og middelalderen.

I området, der også omfatter den sydligste del af Nørreskov, findes 30 fredede *gravhøje,* et fredet *stenkammer*, et fredet *dyssekammer* og tre fredede *langdysser*. Der er desuden spor af *jernalderbebyggelse.*

Ved den gamle skovridergård, Stenderupstrand, findes et areal på ca. en hektar, hvor man endnu kan se *højryggede agre*, der optræder som lange, smalle, lave rygge efter pløjning gennem middelalderen og frem til ca. år 1800. Midt i skoven findes en dyrket jordlod. Jorden blev oprindelig givet til en af kongens folk for lang og tro tjeneste. Nordøst for skovridergården, umiddelbart ved stranden findes et *voldsted*. Det er en aflang firkantet banke med en uregelmæssig overflade pga. skjulte bygningsdele. Der er fundet utallige murbrokker. Lige nord for Stenborg Made ligger det markante *voldsted* Borgsted Bakke, tidligere kaldet Stenborg. På strandsiden afgrænses det af kystskrænten. Herfra føres en dyb, bred grav i en bue rundt om den høje borgplads.

Blomstrende ramsløg i skovbunden

På bankes nordlige side er en slags jordrampe, der vist nok er opført 1864 for at bringe kanoner i stilling på toppen.

Arealerne omkring Kongens Hørgård indgår i fredningen af Stenderup Hage, der dækker det åbne land mellem Midtskov og Sønderskov. Midtskov og Nørreskov er desuden udpeget som kulturarvsareal.

Sårbarhed: Områdets åbne karakter, samt den dyrkede jordlod i Midtskov er sårbar overfor slørende beplantning i form af levende hegn eller skov. Fortidsminderne, som næsten alle ligger i skov, er sårbare overfor maskinel skovdrift og terrænændringer.

Langdysse i Midtskov

311. Frydenborg

Syd for Stenderup Hage ud til Lillebælt ligger et enestående kystmiljø bestående af fiskerhuse og husmandsbrug uden nye parcelhuse eller sommerhuse. Oprindelig var Frydenborg et hus beligende på præstegårdens jord inde i selve Sønder Stenderup. Efter byens brand i 1807 blev huset flyttet ud på et jordstykke, som hørte under præstegården, og senere blev det til en lille *koloni*, kaldet Frydenborg Huse. Husene er grundmurede, flere opført som dobbelthuse, en del har stråtag, andre tegltag. Kun enkelte af husene er husmandsbrug. Beboerne på stedet var især daglejere og fiskere, og derfor er der kun beskedne udlænger. Nogle af husene er overgået til fritidshuse.

Fiskeriet efter ål i Lillebælt tog et vældigt opsving i slutningen af 1800-tallet, bl.a. med åledrivkvaser, en skibstype, som på den tid blev indført fra Tyskland. Som udtryk for fiskeriets betydning i Sønder Stenderup sogn kan nævnes, at der i 1891 var 84 fiskere. I 1925 var tallet faldet til 28. De fiskede fra stranden med joller, som kunne trækkes på land og med stående redskaber som bundgarn og ruser. Foruden ål fiskede man især efter sild og torsk.

Frydenborg indgår i Stenderup Hage-fredningen. I den østlige del af miljøet findes en fredet gravhøj.

Sårbarhed: Kystmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, bebyggelsesstruktur, veje, diger, hegn og omgivelser.

Sydlige del af husrækken ved Frydenborg

312. Kystmiljø ved Agtrup Vig

Agtrup Vig ligger på sydsiden af Kolding Fjord. Små erosionsdale løber fra baglandet ud til kysten, hvor der også løber hulveje, som skærer sig vej ned i terrænet. For enden af hver hulvej ligger små samlede bebyggelser bestående af fiskerhuse, ældre sommerhuse og parcelhuse. Fra sidste halvdel af 1800-tallet fiskedes med ålekvaser. Fiskeretten var knyttet til jorden og ejendommen. Et geografisk interessant kystslandskab med *fiskermiljø* og ældre *fritidsmiljø*, der fortæller om, hvorledes de to parter hver på deres betingelser har udnyttet miljøet i en fælles symbiose.

Sårbarhed: Kystmiljøet er sårbart overfor ændringer af arkitektur, kystanlæg, veje og omgivelser.

Bade- og bådebro ved Agtrup Vig

4. Litteraturliste

Andreasen, Niels Jørgen: *Billeder fra en svunden tid - i Gedved kommune.* 1984.

Becker-Christensen, Henrik m.fl.: *Vejles industri 1732-1996.* 1996.

Berthelsen, H. P.: *Eltang, Nr. Bjert og Sdr. Vilstrup sogne.* 1955.

Bjerre Herreds Bogen. Glud Museum. 1987.

Bøcher, Steen: *Vandmøller og andre vandkraftudnyttelser i Vejle Amt.* Vejle Amts Årbøger 1943, 1944, 1945, 1949 og 1950.

Dalgas, Carl: *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende, Vejle Amt,* 1826.

Danske gårde i tekst og billeder, Vejle amt. Dansk Landbrug I/S, Silkeborg. 1990-92.

De kulturhistoriske interesser i landskabet. Kulturhistorien i Planlægningen. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1997.

Eg, Peder: *Heden der blev til skov og ager.* Give og Omegns Landboforening i 125 år. 1989.

Fabricius, Nina: *Landet med de store gårde.* 1996.

Frandsen, Allan Leth: *Vand, kraft og værker.* 1994.

Fredericiabogen 1996.

Fredningsplan, Vejle Amt. 1985.

Furdal, Kim (red.): *Da de 10 blev til 1 - sognerådsarbejdet set med sognerådsmedlemmernes øjne.* Kolding Stadsarkiv 1989.

Gedved Skoles historie gennem 200 år. Sognearkiverne i Gedved kommune. 1985/86.

Glud Museum, Årsskrift 1996.

Hansen, John Juhler: *Vejle et tekstileventyr 1896-1996.* 1996.

Hansen, Laura Meyer: *Vonsild i krig og fred. Fra svenskekrigene til landboreformerne.* Kolding Stadsarkiv 1996.

Hansen, Therkel: *Øster Snede sogn - De stærke Jyders sogn.* 1991.

Hedegård, Esben og Anders Myrtue: *Landbrugets bygninger 1850-1940.* Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1996.

Heilskov, Chr.: *Vandmøller i Aarhus og Skanderborg Amter.* Aarhus Stifts Aarbog 1947.

Holm, Eigil: *Horsensegnen - Atlas Natur Miljø Historie Erhverv*

Hovedgård for 130 år siden. Sognearkiverne i Gedved kommune. 1994.

Hovmand, Hanne og Preben Mikkelsen: *Gaarslev. Spredte træk af sognets historie.* 1988.

Hovmand, Hanne og Preben Mikkelsen: *Gauerslund. Spredte træk af sognets historie.* 1990.

Hvejsel sogns historie. Jelling Lokalarkiv.

Hvidtfeldt, Johan: *Færgefart ved Vejle Fjord.* Vejle Amts Aarbog 1932.

Jensen, Niels Harald: *Bogen om Trelde Næs.* 1990.

Jensen, Peder: *Gamle vandmøller i Bjerge og Hatting Herreder.* Vejle Amts Aarbøger 1957.

Jørgensen, Holger: *Horsens Nørrestrand.* Horsens Museum 1997.

Kattrup Bogen. Sognearkiverne i Gedved kommune. 1985.

Knudsen, Søren: *De gamle Kystpakhuse.* Vejle Amts Aarbøger 1928.

Koldingbogen, 1987.

Kommuneatlas Fredericia. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Fredericia Kommune, 1995.

Kommuneatlas Horsens. Miljøministeriet, Planstyrelsen i samarbejde med Horsens kommune, 1991.

Kommuneatlas Kolding. Miljøministeriet, Planstyrelsen i samarbejde med Kolding Kommune, 1991.

Kommuneatlas Vejle. Miljøministeriet- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Vejle Kommune, 2000.

Krusborg, Johannes: *Thyregod sogn.* 1980.

Kulturhistoriske beskyttelsesområder i Vejle Amt 1997, med supplement i 2002.

Kvist, John: *Egtved sogn.* 2 bind. 1978-79.

Lidegaard, Mads: *Hærvejen.* 1992.

Lund, Erik Hauberg: *Ryttergårde og grønne tofter, egnshistorie fra Vedslet sogn.* 1989.

Martens, Gustav: *Historien om et landsbysogn i Danmark. Lindeballe sogns historie.* 1989.

Middelalderen i Vejle Amt, Guide, udgivet i samarbejde mellem Vejle Amt og Vejle Amts Historiske Samfund, 1999.

Mikkelsen, Preben: *Smidstrup. Spredte træk af sognets historie.* 1997.

Møllebygninger i Danmark. Redegørelse og Status 1993. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1993.

Møller, Per Grau, mfl.: *Kulturmiljøregistrering – i praksis.* Fortid og Nutid 2005:3, s. 192-220.

Pedersen, Hans Kruse: *Landsbyer og bygningsmiljøer Vejle Amt.* Museumsrådet for Vejle amt og Vejle amtskommune, 1984.

Pedersen, Hans Kruse og Karen Sedal: *Landbohistorie i Vejle amt.* Museumsrådet for Vejle amt og Vejle amtskommune, 1987.

Pedersen, Henrik: *De Danske Landbrug - fremstillet paa grundlag af forarbejderne til Christian Vs Matrikel 1688*, 1928. Udgivet som reprotryk for Landbohistoriske Selskab 1975.

Randbøl sogn gennem tiderne. Studiekredsen ved Randbøl sogns museum. 1983.

Rod og stavn. Tørring-Uldum kommune, 1988.

Rykind-Eriksen, Kirsten: *De folkelige bevægelsers huse i Egtved kommune.* Undersøgelse foretaget for Egnsmuseet i Egtved, 1995.

Thorarinsdottir, Ragnheidur H.: *Randbøldal, Industri og bebyggelse 1732-1872,* rapport. 1993.

Traberg, Emil: *Engvandingsanlæg.* Egnsmuseet i Egtved. 1986.

Trap Danmark, Skanderborg Amt, 4. udg., 1928.

Trap Danmark, Skanderborg Amt, 5. udg., 1964.

Trap Danmark, Vejle Amt, 4. udg., 1928.

Trap Danmark, Vejle Amt, 5. udg., 1964.

Træk af Tørring Sogns historie. Tørring Håndværker- og Borgerforening, 1992.

Vejle Amts Stednavne, udgivet af Stednavneudvalget, 1944.

Vejles Historie 1. Fra vadested til by - indtil 1786. Vejle Kommune 1997.

Vejles Historie 3. Vejles industri 1732-1996. Vejle Kommune 1996.

75 år og stærk som aldrig før, Glud Museum 1912-1987.

ISBN: 87-7750-995-1

VEJLE AMT